

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Χ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

ΔΑΥΪΤΙΚΗ ΜΕΛΩΔΙΑ
Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1999

ΔΑΥΪΤΙΚΗ ΜΕΛΩΔΙΑ
Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Χ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

ΔΑΥΪΤΙΚΗ ΜΕΛΩΔΙΑ
Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Καθηγητής Πέτρος Β. Βασιλειάδης
Καθηγητής Δημήτριος Γ. Τσάμης
Καθηγητής Αντώνιος Ε. Αλυγιζάκης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1999

Στους σεβαστούς μου γονείς
Χαράλαμπο και Αικατερίνη

Φρένα καθάραντες καὶ νοῦν
 τοῖς ἀγγέλοις καὶ ἡμεῖς πανηγυρίσωμεν,
 παιδρῶς ἐξάρχοντες δ α υ ῖ τ ι κ ῆ ν μ ε λ ω δ ί α ν, τῇ νεάνιδι Νύμφῃ
 τοῦ παμβασιλέως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν.
 Ἀνάστηθι Κύριε, λέγοντες, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, σὺ καὶ ἡ κιβωτός
 τοῦ ἁγιάσματός σου (Ψλ 131,8)...

Ἰδιόμελον δοξαστικόν, ἦχος β΄,
 ἑσπερινὸς τῆς τιμίας Ζώνης τῆς Θεοτόκου,
 Μηναῖον 31 Αὐγούστου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον των ερευνητών στρέφεται όλο και περισσότερο σε θέματα που αφορούν στην λατρεία της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Το βιβλίο των Ψαλμών βρίσκεται στο επίκεντρο αυτών των ενδιαφερόντων με την πολυσήμαντη θεολογική του διάσταση και την διαρθρωτική δομικότητα του υλικού του σε σχέση με τις λατρευτικές συνάξεις και το λειτουργικό τυπικό. Ιδιαίτερος όμως με την κεφαλαιώδη και καθοριστική επίδρασή του στην ανάπτυξη και εξέλιξη του υμνολογίου. Βεβαίως, οι έρευνες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα που αφορά γενικότερα στην ιστορία της λατρείας ή σε επιμέρους θέματα των άλλων κλάδων της θεολογίας. Ωστόσο η “δαυΐτική μελωδία”, η ειδική δηλαδή μουσική χρήση του Ψαλτηρίου στις ελληνικές λειτουργικές πηγές, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει με συστηματικό τρόπο τις ποικίλες αιτίες που συνέβαλαν διαχρονικά στην μουσικο-λειτουργική χρήση των ψαλμών. Ειδικότερα προσπαθεί να αναλύσει βάσει των πηγών τις διάφορες πτυχές του θέματος, σε συνδυασμό με τις συνθήκες που επέδρασαν για την διαμόρφωση της ψαλτικής παραδόσεως στην ελληνική λειτουργική υμνογραφία. Η πολυμορφία των πηγών, με τις ποικίλες θεολογικές, ιστορικές, φιλολογικές, μουσικολογικές και πολιτισμικές παραμέτρους, προκαθορίζει όχι μόνο την πολύπλευρη σημασία του θέματος, αλλά και την δυσκολία της προσεγγίσεώς του.

Στο σημείο αυτό αισθάνομαι την υποχρέωση να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τους καθηγητές, που με βοήθησαν στην επίπονη αυτή προσπάθεια. Τον καθηγητή κ. Πέτρο Β. Βασιλειάδη, επιβλέποντα αυτής της εργασίας, για την επιστημονική καθοδήγηση. Τον καθηγητή κ. Δημήτριο Γ. Τσάμη, για την συμπαράσταση και τις πολύτιμες υποδείξεις. Ιδιαίτερος και με ευγνωμοσύνη ευχαριστώ τον καθηγητή του Τμήματος Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας κ. Αντώνιο Ε. Αλυγιζάκη, ο οποίος, με την επί σειρά ετών επιστημονική επίβλεψή του στην έρευνα των εξαιρετικά δυσχερών ειδικών μουσικολογικών θεμάτων της διατριβής και την βοήθειά του κατά την συλλογή του επιστημονικού υλικού, με την διάθεση του προσωπικού του αρχείου, αλλά και την ολόθυμη συμπαράστασή του κατά την υπηρεσία μου στα πανεπιστημιακά ερευνητικά προγράμματα που διευθύνει, συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη και ολοκλήρωση αυτής της διατριβής.

Αισθάνομαι την ανάγκη από την θέση αυτή μαζί με τους εν Ελλάδι ακαδημαϊκούς καθηγητές μου να ευχαριστήσω τον Σεβασμιώτατον Αρχιεπίσκοπον Αυστραλίας κ.κ. Στυλιανόν, ο οποίος με το πατρικό ενδιαφέρον του πρώτος με ποδηγέτησε στις ατραπούς της επιστήμης κατά την διάρκεια των σπουδών μου στην υπό την πεπνυμένην Σχολαρχίαν του Θεολογική Σχολή του Αποστόλου Ανδρέου Σύδνεϋ Αυστραλίας. Τέλος, ευχαριστώ το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, το οποίο με την τετραετή υποτροφία που μου χορήγησε, μου έδωσε την δυνατότητα να αφοσιωθώ απερίσπαστα στο ερευνητικό μου έργο, όπως επίσης όλους εκείνους που βοήθησαν στην αριότερη εμφάνιση αυτής της εργασίας.

Θεσσαλονίκη 14 Σεπτεμβρίου 1999.

Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού

Π. Χ. Παναγιωτίδης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
 1. ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ	
1.1. Η συγκρότηση του βιβλίου	15
1.2. Προχριστιανική περίοδος	21
1.3. Η Συναγωγή και οι πρώτοι χριστιανοί	35
 2. ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΨΑΛΜΩΔΙΑΣ	
2.1. Οι πρώτες πηγές	50
2.2. Αντιφωνική και καθ' υπακοήν ψαλμωδία	60
2.3. Επιδράσεις στην διαμόρφωση της υμνογραφίας	70
2.4. Ασματικό ή κοσμικό και μοναχικό τυπικό	76
 3. ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ	
3.1. Θεολογικές προϋποθέσεις	100
3.2. Πατερικές θέσεις	105
3.3. Η κατανομή στις ακολουθίες	110
3.3.1. Ακολουθίες του νυχθημέρου	112
3.3.2. Θεία λειτουργία	136
3.3.3. Περιστατικές ακολουθίες	145
3.4. Παραθέματα και επιδράσεις στην υμνογραφία	147
 4. ΜΟΥΣΙΚΗ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ	
4.1. Γενική μορφολογία- ιστορικολειτουργικές, σημειογραφικές και μουσικοθεωρητικές πηγές	155
4.2. Ειδική μορφολογία- μουσική ανάλυση	171
 5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	201
6. SUMMARY	205
7. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	209
8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	240

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Εκδόσεων, εγκυκλοπαιδιών και περιοδικών

AACLAS	<i>Accademia Angelica-Constantiniana di Lettere Arti e Science: Studi sull' Oriente Cristiano</i>
AB	Ἀνάλεκτα Βλατάδων
AL	<i>Archiv für Liturgiewissenschaft</i>
AM	<i>Annales Musicologiques</i>
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων
BIM	Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν
ΧΘ	Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Δήμου Θεσσαλονίκης ἐκδόσεις πρακτικῶν συνεδρίων
CIMAGL	<i>Cahiers de l' Institut du Moyen-Âge Grec et Latin</i>
CSM	<i>Corpus Scriptorum de re Musica</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
EA	Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΘΣΘ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΘΣΤΘ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Τμήματος Θεολογίας Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
EJ	<i>Encyclopedia Judaica</i>
ΕΦΣΚ	Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως
ER	<i>The Encyclopedia of Religion</i>
ΓΠ	Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς
IBM	Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας
IDB	<i>The Interpreter's Dictionary of the Bible: an Illustrated Encyclopedia</i>
IMXA	Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου
JAMS	<i>Journal of the American Musicological Society</i>
JBL	<i>Journal of Biblical Literature</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
LCL	<i>Loeb Classical Library</i>
ML	<i>Music and Letters</i>
MMB	<i>Monumenta Musicae Byzantinae</i>

NGDMM	<i>The New Grove Dictionary of Music and Musicians</i>
NΣ	Νέα Σιών
OCA	<i>Orientalia Christiana Analecta</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ΠΕΑ	Παράρτημα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας
PH	<i>Phronema: Annual Review of St. Andrew's Greek Orthodox Theological College, Sydney, Australia</i>
PG	<i>J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca</i>
PL	<i>J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, series latina</i>
PRMA	<i>Proceedings of the Royal Musical Association</i>
ΨΒ	Ψαλτικά Βλατάδων
SEC	<i>Studies in Eastern Chant</i>
SL	<i>Studia Liturgica, An International Ecumenical Review for Liturgical Research and Renewal</i>
SVTQ	<i>St. Vladimir's Theological Quarterly</i>
ΘΛΠ	Θεία Λατρεία καὶ Παιδεία
ΘΗΕ	Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία
VC	<i>Vigiliae Christianae</i>
YS	<i>YUVAL Studies of the Jewish Music Research Centre</i>

2. Χειρογράφων κωδίκων.

EBE	Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος
ΜΠΤ	Μετοχίου Παναγίου Τάφου
Vatic. gr.	<i>Vaticanus graecus</i>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος “δαυϊτική μελωδία” προέρχεται απ’ ευθείας από την υμνογραφία. Αναφέρεται στην μουσική χρήση του βιβλίου των Ψαλμών στην ορθόδοξη λειτουργική παράδοση, το οποίο αποτελεί μία από τις βασικές πηγές προσευχητικών κειμένων της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Ο Ψαλτήρας, το κατ’ εξοχήν λειτουργικό βιβλίο της Π. Διαθήκης, λόγω του προφητικού, δοξολογικού, ικετευτικού και διδακτικού του χαρακτήρα, αξιοποιήθηκε δεόντως και στην λατρεία της χριστιανικής Εκκλησίας.

Η χριστιανική Εκκλησία αξιοποιεί τους ψαλμούς σε όλες τις ακολουθίες της· θ. λειτουργία, νυχθήμερες και περιστατικές. Η σημαντική θέση, που κατέχουν οι ψαλμοί ως δομικό στοιχείο στις ακολουθίες αυτές, οφείλεται, βεβαίως, στο ότι οι ψαλμοί καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα των ανθρωπίνων συναισθημάτων. Έτσι, οι Πατέρες της Εκκλησίας, που αναγνώρισαν αυτές τις διαχρονικές αξίες των ψαλμών, τις χρησιμοποίησαν μέσα στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους σε θέματα που αφορούν στην κοινωνία, τον άνθρωπο και την Εκκλησία.

Το θέμα της μουσικής χρήσεως των ψαλμών είναι διαχρονικό και παράλληλα επίκαιρο. Διαχρονικό μεν διότι αποτέλεσε παλαιότερα την βάση της διαμορφώσεως των δύο προγενέστερων λειτουργικών τυπικών, του ασματικού ή κοσμικού και του μοναχικού¹. Επίκαιρο δε διότι, με την επικράτηση του εν χρήσει σήμερα μικτού τυπικού, παρ’ όλο που η τελετουργική χρήση διαφοροποιείται, η σημασία τους σε ολόκληρο το φάσμα των ακολουθιών παραμένει αναλλοίωτη². Βεβαίως, η χρήση των ψαλμών στα δύο αυτά τυπικά ήταν τελείως διαφοροποιημένη και ανεξάρτητη, όπως λ.χ. η αποκλειστική ψαλμώδηση των ψαλμών στο ασματικό τυπικό, σε αντίθεση με την ανάγνωσή τους στο μοναχικό τυπικό, ο χωρισμός του βιβλίου των

¹ Βλ. Ο. Strunk, “The Byzantine Office of Agia Sophia”, *DOP* 9 and 10 (1956) 175-202· και Ί.Μ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικής*, τεύχος α’, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 5-82.

² Βλ. *Ψαλτήριον Τεμπνόν*, έκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρα, Ἅγιον Ὄρος 1991, ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μουσικού βιβλίου, όπου παρουσιάζονται πολλές νέες μουσικές συνθέσεις ψαλμών.

Ψαλμών σε ψαλμικά αντίφωνα για το ασματικό τυπικό, σε αντίθεση με τις στάσεις και τα καθίσματα του μοναχικού, κ.λπ.

Ωστόσο, διάφοροι προβληματισμοί αναδύονται γύρω από την μουσική χρήση των ψαλμών. Πότε και πώς πρωτοχρησιμοποιήθηκαν και ποια ήταν η αρχική μορφή χρήσεώς τους; Μπορούμε να αναζητήσουμε τον τρόπο χρήσεώς τους πριν τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες, δηλαδή, πριν τους πρώτους μουσικούς κώδικες; Η μουσική χρήση των ψαλμών σήμερα είναι διαφορετική από την παλαιότερη, σύμφωνα με τις πηγές κ.ά.; Ως προς τον τελευταίο αυτόν προβληματισμό, βεβαίως, έχουν ήδη επισημανθεί κάποιες πτυχές του, που αφορούν στην υποβάθμιση του ψαλτικού στοιχείου στις διάφορες ακολουθίες, όπως η ψαλμωδία των ψαλμών που υποβαθμίσθηκε σε ανάγνωση στην περίπτωση του προοιμιακού, του εξαψάλμου κ.ά. στις ιερές μονές, αλλά επίσης και η περικοπή των ψαλμικών στίχων, όπως στα προκείμενα, στα αντίφωνα και στις ενορίες στους ψαλμούς του λυχνικού και των αίνων³. Η εργασία αυτή, η οποία έχει κυρίως ιστορικο-μουσικολογικό προσανατολισμό και επιχειρεί να παρουσιάσει την ιστορική εξέλιξη της μουσικής χρήσεως των ψαλμών, ευελπιστεί να συμβάλει με την παρουσίαση του θέματος αυτού στην επαναφορά κάποιων ψαλμικών στοιχείων, που καλώς ή κακώς έχουν λησμονηθεί στην σημερινή πράξη της Εκκλησίας.

Η ιστορία της μουσικής χρήσεως του Ψαλτηρίου συνδέεται με τις δύο χειρόγραφες συλλογές μουσικών κωδίκων του ασματικού τυπικού, Ασματικό και Ψαλτικό, οι παλαιότερες των οποίων χρονολογούνται από τα τέλη του ιβ' αρχές του ιγ' αιώνα⁴. Οι κώδικες αυτοί, οι οποίοι περιέχουν κυρίως μαθήματα της θ.λειτουργίας, αντικαθίστανται στις αρχές του ιδ' αιώνα από την νέα μουσική συλλογή Ακολουθία-Παπαδική⁵. Αυτή η συλλογή σηματοδοτεί μία νέα εποχή στον χώρο της κωδικολογίας. Είναι άλλωστε η εποχή που μολονότι εγκαταλείπεται το ασματικό τυπικό, ανθίζει παράλληλα η μελισματική μουσική παράδοση των επωνύμων πλέον βυζαντινών μελουργών, όπως λ.χ. του Ιωάννου Κουκουζέλη, του Ξένου Κορώνη κ.ά.

Η μουσική συλλογή Ακολουθία-Παπαδική και η μεταγενέστερή τους Ανθολογία είναι οι συνδετικοί κρίκοι μέσα από τους οποίους περνάει ο μουσικός αυτός πλούτος στις ημέρες μας. Στην σύγχρονη λειτουργική πράξη οι ψαλμοί κατέχουν μία εξέχουσα θέση στην κοινή προσευχή της Εκκλησίας. Συνοδεύουν δηλαδή σημαντικές πράξεις της λατρείας, όπως λ.χ. το κοινωνικό, το οποίο καλύπτει το χρονικό διάστημα λίγο πριν την μετάληψη

³ Ό.π., εισαγωγή, 'Ι.Μ. Φουντούλη, σ. ιβ' - ιγ'.

⁴ Βλ. D.E. Conomos, *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle*, DOP XXI Washington D.C. 1983, σ. 55 για τον πίνακα με κώδικες από τους ιβ' και ιγ' αιώνες.

⁵ Βλ. Γρ. Στάθη, "Η ασματική διαφοροποίηση όπως καταγράφεται στον κώδικα EBE 2458 του έτους 1336", ΧΘ 3, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 165-211.

των αχράντων μυστηρίων. Μετά την μεταρρύθμιση του σημειογραφικού συστήματος το 1814 μ.Χ., τα ψαλμικά μαθήματα που μεταγράφονται στην νέα αναλυτική γραφή συμπεριλαμβάνουν και μελουργίες των ανωνύμων ή “παλαιών” μελουργών, του Ιωάννου Κουκουζέλη, αλλά και νεωτέρων διδασκάλων, όπως του Γερμανού Νέων Πατρών, Πέτρου Λαμπαδαρίου, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου κ.ά. Ένα μεγάλο μέρος της παλαιότερας μουσικής παραγωγής μαθημάτων έχει εξηγηθεί στην νέα γραφή από τους Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα και Γρηγόριο Πρωτοψάλτη⁶. Έτσι σήμερα ακούμε μέσα στην λατρεία της ελληνικής ορθόδοξου Εκκλησίας μαθήματα τα οποία μπορεί να είναι μελουργίες του ιη΄ και ιθ΄ αιώνας, π.χ. του Πέτρου Λαμπαδαρίου και του Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, αλλά και μαθήματα από τον ιδ΄ και ίσως ιγ΄ αιώνα, π.χ. των Νικηφόρου Ηθικού, Ιωάννου Κουκουζέλη, Ξένου Κορώνη κ.ά.

Μονογραφίες και άρθρα, αναφερόμενα στην μουσική χρήση του Ψαλτηρίου στην ορθόδοξη λειτουργική παράδοση, υπάρχουν για επιμέρους πτυχές του θέματος, αλλά καμμία από αυτές τις εργασίες δεν ερευνήσε συστηματικά το θέμα, κυρίως λόγω της πολυμορφίας και των πολυσυνθέτων προβλημάτων του. Ο E. Werner, *The Sacred Bridge: The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church During the First Millennium*⁷, και ο J.A. Lamb, *The Psalms in Christian Worship*⁸, προσπαθούν να αποδείξουν την εξάρτηση της αρχαϊκής Εκκλησίας από την Συναγωγή, παραθέτοντας ωστόσο διάφορα ετεροχρονισμένα ιστορικά στοιχεία, και με αυτόν τον τρόπο εξάγουν επισφαλή συμπεράσματα και για την μουσική της. Στην αντίπερα όχθη άλλοι ερευνητές, όπως ο J. McKinnon, “The Exclusion of Musical Instruments from the Ancient Synagogue”⁹, ο J.A. Smith, “The Ancient Synagogue, the Early Church and Singing”¹⁰, και ο P.F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship, Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*¹¹, τονίζουν την ανυπαρξία των σχετικών ιστορικών πηγών, όσον αφορά στην υπό έρευνα εποχή για μία τέτοια εικασία, και τοποθετούν το ζήτημα πλέον με γνώμονα αυτά τα δεδομένα. Ο E. Αντωνιάδης, “Περί τοῦ ἀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν”, παρουσιάζει τους ψαλμούς όπως χρησιμοποιούνται στο ασματικό τυπικό κατά την εποχή του Συμεών Θεσσαλονίκης¹².

⁶ Βλ. Γρ. Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιΐας*, IBM 3, Ἀθήναι 1992³, σ. 99-100.

⁷ London 1959.

⁸ London 1962.

⁹ *PRMA* 106 (1979-80) 77-87.

¹⁰ *ML* 65 (1984) 1-16.

¹¹ Oxford 1992.

¹² Θ τόμοι Κ΄ (1949) 704-24· ΚΑ΄ (1950) 43-56, 180-200, 341-53, 526-40, ΚΒ΄ (1951) 386-401.

Ο Ο. Strunk, "The Byzantine Office of Agia Sophia"¹³, παρουσιάζει πολλές σημαντικές πτυχές του ασματικού τυπικού, αλλά προσπαθεί μεταξύ άλλων να μας πείσει ότι το ασματικό τυπικό τελικά εξέλιπε, διότι υπεχώρησε ως προς το μοναχικό. Και ο Π. Τρεμπέλας, *Μικρόν εὐχολόγιον, αἱ ἀκολουθίαι καὶ τάξεις ἁγιασμοῦ ὑδάτων, ἐγκαινίων, ὁρθρου καὶ ἑσπερινοῦ*, σχολιάζει και δίνει σχεδιαγράμματα των ακολουθιών του ασματικού τυπικού¹⁴. Η D. H. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ασχολείται πιο ειδικά με το θέμα της μουσικής χρήσεως του Αμώμου (Ψλ 118) στην όψιμη βυζαντινή περίοδο¹⁵. Ο D. E. Conomos, στο έργο του *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle*, διερευνά την μουσική και λειτουργική διάσταση του κοινωνικού ύμνου από την ελληνική, αλλά και την σλαβονική μουσική χειρόγραφη παράδοση του Βυζαντίου¹⁶. Βεβαίως και στις δύο αυτές μελέτες τα μουσικά παραδείγματα, από τον Αμωμο και τα κοινωνικά, είναι μεταγραφές στο πεντάγραμμο μόνο της μετροφωνίας και όχι ολοκλήρων των μελωδιών, οι οποίες ούτως η άλλως δεν έχουν διασωθεί. Ο Α. Ε. Αλυγιζάκης στην διδακτορική του διατριβή, *Η οκταηχία στην ελληνική λειτουργική υμνογραφία*, διαπραγματεύεται τους ψαλμούς σε ό,τι αφορά στα προκείμενα, τα αλληλουϊάρια και τα αντίφωνα των αναβαθμών, μέσα στον οκτάηχο κύκλο τους¹⁷. Επί του θέματος της χειρογράφου παραδόσεως, και συγκεκριμένα για την μουσική συλλογή Ακολουθία-Παπαδική, σημαντικές είναι και οι αναφορές του Γρ. Θ. Στάθη, στο έργο του *Οἱ ἀναγραμματαῖοι καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιῆας*¹⁸.

Η έλλειψη ειδικής μελέτης στην ξένη και ελληνική βιβλιογραφία οδήγησε στην εκπόνηση αυτής της διατριβής, η οποία επιχειρεί να παρουσιάσει συστηματικά την μουσική χρήση του Ψαλτηρίου στην ορθόδοξη λειτουργική παράδοση και αποσκοπεί να αποδείξει ότι: α) η μουσική χρήση των ψαλμών στην λατρεία ήταν ένα στοιχείο που εισήχθη αργότερα στις διάφορες ακολουθίες της Εκκλησίας και δεν αποτελούσε κυρίαρχο προσευχητικό υπόστρωμα στην δημόσια λατρεία πριν τα μέσα του δ' αιώνας, β) διαμορφώθηκαν δύο λειτουργικά τυπικά, το ασματικό και το μοναχικό, τα στοιχεία των οποίων διαφοροποιούνται σε ένα μεγάλο βαθμό από την μουσική χρήση του Ψαλτηρίου στην τυπολογία των ακολουθιών τους, γ) οι ψαλμοί έχουν μέγιστη διδακτική σημασία για την θεολογική κατάρτιση που

¹³ DOP 9 and 10 (1956) 175-202.

¹⁴ τόμ. β', Ἀθήναι 1998², σ. 209 εξ.

¹⁵ AB 46, Θεσσαλονίκη 1984.

¹⁶ DOS XXI Washington D.C. 1983.

¹⁷ Θεσσαλονίκη 1985, σ. 182 εξ.

¹⁸ IBM 3, Ἀθήναι 1992², σ. 100 εξ.

μπορούν να προσφέρουν στους πιστούς, ιδιαιτέρως όπως την επισημαίνουν οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, δ) είναι σημαντικότερη η χρήση των ψαλμών στην δομική ολοκλήρωση των διαφόρων ακολουθιών και την προβολή των νοημάτων που έχουν σχέση με την εσχατολογία, την εκκλησιολογία, την χριστολογία κ.ά., και τέλος ε) είναι ανιχνεύσιμη η εξέλιξη της μουσικής χρήσεως των ψαλμών από τις πρώτες χειρόγραφες πηγές μέχρι σήμερα, η οποία ακολουθεί μία συνεχή ιστορική πορεία.

Η διαπραγμάτευση του θέματος γίνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται η συγκρότηση του βιβλίου των Ψαλμών, η προχριστιανική περίοδος, η Συναγωγή και η πρωτοχριστιανική περίοδος. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η γένεση και εξέλιξη της ψαλμωδίας· οι πρώτες πηγές, η αντιφωνική και καθ' υπακοήν ψαλμωδία, οι επιδράσεις των ψαλμών στην διαμόρφωση της υμνογραφίας και το ασματικό και το μοναχικό τυπικό. Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται το θεολογικό περιεχόμενο και η λειτουργική χρήση των ψαλμών· οι θεολογικές προϋποθέσεις, οι σχετικές πατερικές θέσεις, η κατανομή στις ακολουθίες, καθώς και τα παραθέματα και οι επιδράσεις των ψαλμών στην υμνογραφία. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μουσική μορφολογία των ψαλμών· η γενική, που αφορά στις ιστορικολειτουργικές, σημειογραφικές και μουσικοθεωρητικές πηγές, και η ειδική, που αφορά στην μουσική ανάλυση. Ακολουθεί ο επίλογος, στον οποίο συνοψίζονται τα συμπεράσματα της έρευνάς μας. Τέλος στο παράρτημα παρατίθεται μία επιλογή με ύμνους, οι οποίοι περιέχουν ψαλμικά στοιχεία, ένας συνοπτικός πίνακας των ακολουθιών με το ψαλμικό τους περιεχόμενο και το ανέκδοτο κοινωνικό των Προηγιασμένων, *Γεύσασθε καὶ ἴδετε* (Ψλ 33,9), μάθημα του Ιωάννου Κοινοζέλη.

1. ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ

1.1. Η συγκρότηση του βιβλίου.

Το βιβλίο των Ψαλμών, που είναι γνωστό μεταγενέστερα και ως Ψαλτήρας ή Ψαλτήριο, έχει πρωτεύουσα θέση στην ιουδαϊκή και χριστιανική λατρευτική ζωή εδώ και τριάντα αιώνες περίπου¹. Και μόνο αυτή η μακραίωνη χρήση είναι ικανή να πείσει για την ιδιαίτερη σημασία που είχε το βιβλίο αυτό της Παλαιάς Διαθήκης στο λατρευτικό λειτουργικό τυπικό. Μέσα στις σελίδες του εμφανίζεται η αναζήτηση του ανθρώπου για επικοινωνία με τον Θεό, η επιθυμία για μετάνοια, η λύτρωση από τις αμαρτίες. Αλλά ακόμη εκφράζεται η δόξα του Θεού και ο θαυμασμός του ανθρώπου για την δημιουργία και το μεγαλείο της κτίσεως.

Το βιβλίο αυτό πήρε την ελληνική ονομασία *Βιβλίο των Ψαλμών*, όταν μεταφράστηκε από την εβραϊκή γλώσσα τον γ' αιώνα προ Χριστού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου από τους Εβδομήκοντα (Ο')². Η εβραϊκή του ονομασία *τεχιλλίμ* διαφέρει από την ελληνική και σημαίνει βιβλίο ύμνων ή δοξολογίας³. Η εκλογή όμως της χρήσεως των όρων ψαλμός-ψαλμοί, που είναι κατά πάσα πιθανότητα μετάφραση της λέξεως *μιζμόρ*, με την οποία σημαίνεται ένας ύμνος με συνοδεία εγχόρδου οργάνου, δεν ήταν τυχαία από τους Εβδομήκοντα, αλλά υιοθετήθηκε γιατί οι ψαλμοί εκείνη την εποχή

¹ Η χρονολογία αυτή προκύπτει από την χρήση των ψαλμών στο Ναό του Σολομώντος το 950 π.Χ.· βλ. J. Bright, *A History of Israel*, London 1981³, σ. 217-20.

² Για την μετάφραση των Ο' βλ. Δ. Δοΐκου, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 124-126. Επίσης βλ. τις εκδόσεις *Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατά τοὺς Ο' (Septuaginta)*, του A. Rahlfs, Stuttgart 1979², εισαγωγή σ. XII- XXII· και D.W. Gooding, 'The Septuagint' *New Bible Dictionary*, England 1986², σ. 1181-84. Το μασσωριτικό εβραϊκό κείμενο των ψαλμών δεν θα μας απασχολήσει ιδιαίτερος, αλλά μόνο ως σημείο αναφοράς και συγκρίσεως, γιατί στην λειτουργική παράδοση της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας χρησιμοποιείται η μετάφραση των Ο'.

³ Βλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, *New Century Bible Commentary*, Mich. & London 1981², σ. 24, όπου αναφέρει ότι ο όρος αυτός μπορεί να είναι τεχνικός: "...*tehillim*, may well be a technical term for the Book of Psalms, because the normal plural form of *tehillah* ('praise') is *tehillot*". J. Thomson, F. D. Kinder, 'Book of Psalms', *New Bible Dictionary*, England 1986², σ. 992· Π. Τρεμπέλα, *Ἡ Παλαιά Διαθήκη μετά συντόμου ἑρμηνείας: Ψαλμοί, τόμος Ι'*, ἐκδόσεις «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1992, σ. 9· Δ. Καϊμάκη *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 15· Π. Σιμωνά, «Βίβλος Ψαλμών», *ΘΗΕ* 12, Ἀθήναι 1968, στ. 456.

συνοδεύονταν από μουσικά όργανα και κυρίως το ψαλτήριο⁴. Άλλωστε και η εβραϊκή και η ελληνική ονομασία εμπεριέχουν την έννοια μίας συλλογής ποιημάτων. Ετυμολογικά ο όρος αυτός προέρχεται από το ρήμα ψάλλω και συγγενεύει με τις λέξεις ψάω και ψάύω, που σημαίνουν ψηλαφώ κάποιο έγχορδο όργανο, όπως π.χ. την κιθάρα⁵. Ο όρος ψαλμός αναφέρεται πενήντα επτά φορές στις επιγραφές των ψαλμών. Ο Φίλων ο Αλεξανδρινός μαρτυρεί του λόγου το αληθές, όταν αναφέρεται στους ψαλμούς με τον όρο ύμνοι, δηλαδή μεταφράζοντας την λέξη τεχιλλίμ⁶.

Οι ψαλμοί, από όσα μας υπαινίσσονται και οι επιγραφές με τα ονόματα των συγγραφέων τους, είναι ένα έργο συλλογικό που χρειάσθηκε πολλούς αιώνες για να πάρει την τελική του μορφή⁷. Η παράδοση καταγράφει ως ποιητές των ψαλμών τον προφητάνακτα Δαυΐδ, τον Σολομώντα, τους υιούς του Κορέ, τον Ασάφ, τον Αιθάμ, τον Μωϋσή, τον Ιερεμία και τους Αγγαίο και Ζαχαρία. Αυτός ο λόγος καθώς επίσης η χρήση του ονόματος Γιαχβέ ή Ελοχίμ, οι διπλοί ψαλμοί (π.χ. Ψλ 13 και 53) και ενίοτε η έλλειψη επιγραφής⁸ οδήγησαν τους σύγχρονους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι ο Ψαλτήρας συγκροτήθηκε κάποια χρονική στιγμή σε ένα βιβλίο από ξεχωριστές συλλογές ψαλμών⁹. Πάντως, ανεξερτήτως από το θέμα

⁴ Βλ. Ψλ 150,3: *Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ἤχῳ σάλπιγγος, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ψαλτηρίῳ καὶ κιθάρᾳ*. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ.28, όπου αναφέρει ότι η φράση ἐν ψαλμοῖς ἢ ἐν ὕμνοις σημαίνει εκτέλεση μετά εγχόρδων οργάνων και Δ. Θέμελη «Τό 'κανονάκι', ένα λαϊκό μουσικό όργανο, έρευνα για τήν προέλευσή του», Α' Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου (Ἡπειρος-Μακεδονία-Θράκη) ΙΜΧΑ, αρ.153, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 35-54, και νέα έκδοση με προσθήκες: *Το κανονάκι· προέλευση, ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 42 εξ.

⁵ Πρβλ. H.G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1973⁹, σ. 2018· G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford-New York 1991¹⁰, σ. 1539-40· Σ. Μιχαηλίδης, *Εγκυκλοπαιδεία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς*, Ἀθήνα 1989², σ. 360· Δ. Δόϊκος, *Ὁ ἐξάψαλμος καὶ ὁ ψαλμός Ν'*, Θεσσαλονίκη 1975², σ. 22 εξ.· Ἀ. Βουρλή, *Δογματικοθητικαὶ ὁψεις τῆς ὀρθοδόξου ψαλμωδίας*, Ἀθήναι 1994, σ. 17 εξ., όπου λεπτομερῆς ιστορικὴ και ετυμολογικὴ ἀνάλυση του ὅρου Π. Σιμωντά, «Βιβλὸς Ψαλμῶν», ὁ.π., σ. 456.

⁶ Βλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ὁ.π., σ. 23.

⁷ Βλέπουμε δηλαδή ψαλμούς που φέρουν ως συγγραφέα τον Μωϋσή που έζησε περίπου τον ιγ' αιώνα π.Χ., τον Δαυΐδ που έζησε περίπου το 1000-950 π.Χ., αλλά ταυτοχρόνως έχουμε συνθέσεις του στ' αιώνα, της εποχής της εξορίας των Εβραίων, από τους προφῆτες Αγγαίο και Ζαχαρία. Για ένα γενικό χρονοδιάγραμμα αυτών των εποχών βλέπε τους χρονολογικούς χάρτες στον J. Bright, *A History*, σ. 465-73. Φυσικά επικράτησε οι ψαλμοί να ονομάζονται "Ψαλμοί του Δαυΐδ". Ο Μ.Αθανάσιος, *Υπόθεσις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* PG 27,57, αναφέρει τα εξής σχολιάζοντας αυτό το γεγονός: *Δεῖ τοίνυν θεωρῆσαι τὸ μυστήριον τίνι λόγῳ, διαφόρων ὁδῶν, ὑπαρχόντων, καὶ μὴ πάντων τῶν ψαλμῶν ὄντων Δαυΐδ, ἀναφέρεται εἰς τὸν Δαυΐδ καὶ τοῦτο οὐ παραδραμούμεθα. Τοῦτον γὰρ χάριν ἐπεγράφη, ἐπεὶ αὐτὸς αἴτιος γεγένηται τοῦ εἶναι ταῦτα· αὐτὸς γὰρ ἐξέλεξε τοὺς ὧδους. Αὐτὸς τοίνυν αἴτιος γενόμενος ἠξιώθη τῆς τιμῆς αὐτῆς, ἵνα πάντες ὅσα εἶπαν οἱ ὧδοὶ εἰς τὸν Δαυΐδ καταλογισθῇ*.

⁸ Βλ. A. Sendrey, *Music in the Social and Religious Life of Antiquity*, N. Jersey 1974, σ. 109, όπου μας πληροφορεῖ ότι αυτοί οι ψαλμοί είναι γνωστοί και ως "ορφανοί" στο Ταλμούδ.

⁹ Ο Δ. Δόϊκος, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 24, αναφέρει ότι, λόγω του προβλήματος των εννοιῶν των λέξεων στις επιγραφές, το θέμα παραμένει ανοικτό. Ο ίδιος, σ. 22-5, παραθέτει και τις διάφορες απόψεις των συγχρόνων ερευνητῶν περί του θέματος. Πρβλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ὁ.π., σ. 25, ο οποίος θεωρεῖ ότι "η μελέτη για τις επιγραφές ἢ επικεφαλίδες των ψαλμῶν είναι μία εργασία στην οποία με δυσκολία μπορούν να εξαχθοῖν συμπεράσματα" και παραθέτει την γνώμη του Rowley με την οποία και συνηγορεῖ: "άλλωστε δεν έχουμε στοιχεία για να στηρίξουμε τις υποθέσεις μας, και δεν έχει νόημα να εικάζουμε".

της συγγραφής, το βιβλίο αυτό της Π.Διαθήκης πρέπει να είχε πάρει μία τελική ή τουλάχιστον να είχε μία κοινώς αποδεκτή μορφή κατά την εποχή που μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα¹⁰.

Συνολικά ο αριθμός των ψαλμών, κατά την παράδοση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, είναι εκατόν πενήντα, συν ένα ψαλμό που αποδίδεται στον Δαυΐδ, αλλά δεν αριθμείται μαζί με τους υπολοίπους¹¹. Ως επί το πλείστον οι ψαλμοί που έχουν τίτλο και φέρουν το όνομα του Δαυΐδ είναι ογδόντα δύο¹². Ένας μεγάλος αριθμός πάντως δεν φέρει όνομα¹³. Οι υπόλοιποι ψαλμοί είναι δώδεκα του Ασάφ, ένδεκα των υιών του Κορέ, πέντε των Αγγαίου και Ζαχαρίου και από ένας του Σολομώντος, του Μωϋσή, του Ιερεμία και του Αιθάμ¹⁴. Αυτές οι μαρτυρίες μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου των ψαλμών πρέπει να είχε γραφεί την εποχή του Δαυΐδ και του Σολομώντος, δηλαδή γύρω στον 1^ο αιώνα π.Χ.¹⁵. Η έλλειψη συγγραφής μεγάλου αριθμού ψαλμών από τον Σολομώντα οδηγεί τον A. Sendrey στην υπόθεση ότι ένα μεγάλο μέρος των παροιμιών και των ψαλμών του απωλέσθηκε κατά τους ταραχώδεις αιώνες της ηγεμονίας του¹⁶. Πιστεύουμε όμως ότι αυτή η υπόθεση δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα, γιατί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο σκέψεως δεν θα ήταν δυνατόν να δικαιολογηθεί ο μεγάλος αριθμός ψαλμών του Δαυΐδ και των παροιμιών του Σολομώντος που διέσωσε η ιστορία. Άλλωστε ο Sendrey αναφέρεται¹⁷ στην κοινώς αναγνωρισμένη παράδοση της ανωνυμίας στην αρχαιότητα. Συνεπώς θα μπορούσαν να είχαν αποδοθεί μερικοί ανώνυμοι ψαλμοί στον Σολομώντα, πράγμα που δεν έγινε. Η άποψη του Δ.Καϊμάκη είναι πιο κατατοπιστική. Σύμφωνα με αυτήν η γένεση των ψαλμών ανάγεται στην ίδια την λατρεία του Ισραήλ, γιατί ο

¹⁰ A.A. Anderson, Psalms 1-72, vol. I, ό.π., σ. 28.

¹¹ Η επιγραφή του ψαλμού μας πληροφορεί ότι είναι *ἔξωθεν τοῦ ἀριθμοῦ*, άρα είναι πρόσθεση μεταγενεστέρων εποχών. Στην μασσωριτική παράδοση, η αρίθμηση αλλά και ο αριθμός των ψαλμών διαφοροποιούνται. Πρβλ. Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 15-6. Ο αριθμός των ψαλμών, πριν πάρει την τελική του μορφή στους 150, ήταν σαφέστατα μεγαλύτερος. Πρβλ. A.A. Anderson, Psalms 1-72, vol. I, ό.π., σ. 27.

¹² Στο μασσωριτικό κείμενο ο αριθμός αυτός είναι 73. Επίσης ένας ψαλμός των Αγγαίου και Ζαχαρίου (Ψλ 137) και ο ψαλμός του Ιερεμία (Ψλ 136) είναι αφιερωμένοι στον Δαυΐδ. Ψαλμοί με τέτοιου είδους επιγραφές δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν απόλυτα ότι είναι του ενός ή του άλλου συγγραφέως.

¹³ Αυτοί οι ψαλμοί είναι 37. Από αυτούς οι 15 είναι οι ψαλμοί των αναβαθμών και 16 ψαλμοί που φέρουν στην επιγραφή τους τη λέξη αλληλουΐα.

¹⁴ Το μασσωριτικό κείμενο δεν αναφέρει καν τον Ιερεμία και τους Αγγαίο και Ζαχαρία. Και πάλι με επιφύλαξη πρέπει να αντιμετωπισθούν αυτές οι επιγραφές. Εξ άλλου και ο αριθμός των ψαλμών που αποδίδονται στους διαφόρους συνθέτες από τους ερευνητές διαφέρουν, βλ. λ.χ. Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 13· Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 21· Ἄρχιμ. Ἱ. Γιαννακοπούλου, *Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατά τοὺς Ο΄: Οἱ Ψαλμοί*, τόμ. 24, Θεσσαλονίκη 1986⁴, σ. 8.

¹⁵ Ο J. Bright, *A History*, σ. 220, μας πληροφορεί ότι αρκετοί ψαλμοί τροποποιήθηκαν και υιοθετήθηκαν από χαναναιτικούς ψαλμούς, ενώ άλλοι συνθέτονται εκ νέου αυτήν την εποχή.

¹⁶ A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 109.

¹⁷ Ό.π., σ. 129 εξ.

Ισραήλ πρώτα έψαλε τους ύμνους αυτούς και στην συνέχεια τους κατέγραψε, δηλαδή έχουμε να κάνουμε με ένα συλλογικό λατρευτικό έργο¹⁸.

Όπως ελέχθη, στο εβραϊκό κείμενο ο όρος *τεχιλλίμ* ή ύμνος είναι ο πιο κοινός τρόπος αναφοράς στους ψαλμούς. Μέσα στο Ψαλτήριο και συγκεκριμένα στις επιγραφές συναντούμε και άλλες λέξεις με τις οποίες αποδίδεται αυτού του είδους η ποίηση. Έχουμε δηλαδή λέξεις, όπως ύμνος, ωδή και αίνος, αλλά και συνδυασμό αυτών με τη λέξη ψαλμός, π.χ. *ψαλμός ωδής, έν ύμνοις· ψαλμός ωδής, αίνος ωδής κ.λπ.*¹⁹. Σχετικά με την έννοια της λέξεως ωδή έχει επίσης παρατηρηθεί ότι πρόκειται για ποίημα λυρικού χαρακτήρος, που άδεται κυρίως επ' ευκαιρία χαράς, ή θρησκευτικό λυρικό ποίημα, που εκτελείται κατά την λατρεία του Ναού από καιρό σε καιρό με συνοδεία μουσικών οργάνων²⁰.

Ιστορικά πάντως αυτό το είδος λογοτεχνικού και λατρευτικού βιβλίου, από τα δείγματα της βιβλικής έρευνα του εικοστού αιώνα, δεν είναι μοναδικό. Έτσι πολλοί βιβλικοί μελετητές δεν συμφωνούν πάντοτε με αυτήν την χρονολόγηση και προέλευση των ψαλμών²¹. Τέτοιου είδους ποίηση συναντάται και σε άλλους λαούς της υπό έρευνα περιοχής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η βαβυλωνιακή και ουγαριτική, που χρησιμοποιούν τέτοιου είδους ψαλμούς για θρησκευτικές και βασιλικές τελετές, όπως αποδεικνύουν οι λίθινες πλάκες της Ras Shamra (αρχ. Ugarit) στην Συρία²². Η ομοιότητα όμως των ψαλμών με αυτού του είδους την ποίηση ανιχνεύεται μόνο σε ό,τι αφορά στα λογοτεχνικά και ποιητικά σχήματα, δηλαδή α) στον παραλληλισμό (την επανάληψη της αυτής σκέψεως με διαφορετικά λόγια) και β) στην τονική ρυθμοποιϊα· ενώ το περιεχόμενό τους διαφέρει ριζικά²³. Πάντως οι ίδιοι ερευνητές, βασιζόμενοι σε τέτοιου είδους στοιχεία και τεκμήρια, συμφωνούν σε γενικές γραμμές ότι οι ψαλμοί προέρχονται από το

¹⁸ Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 20.

¹⁹ Για τις λέξεις ύμνος βλ. *Ψλ* 53, 54 και 60· ωδή *Ψλ* 38, 44, 95 και 119-133, τις ωδές των αναβαθμών· αίνος *Ψλ* 90, 92 και 94. Για τους συνδυασμούς βλ. *ψαλμός ωδής* *Ψλ* 4, 17, 29, 47, 64, 65, 67, 74, 82, 86, 87, 91 και 107· για *έν ύμνοις· ψαλμός* τον *Ψλ* 6· για *αίνος ωδής* *Ψλ* 90, 92 και 94· και τέλος για *έν ύμνοις· ψαλμός ωδής* τους *Ψλ* 66 και 75.

²⁰ Βλ. Δ. Δούκου, *Ο έξαψαλμος*, σ. 87. Η λέξη ωδή απαντά 30 φορές στις επιγραφές.

²¹ Βλ. E. Werner, 'Psalms: I. Antiquity and early Christianity', *NGDMM* 15, ed. S. Sadie, σ. 321, όπως οι H. Gunkel, S. Mowinckel και W.F. Albright· J. Bright, *A History*, σ. 220.

²² Βλ. C. H. Kraeling & L. Mowry, 'Music in the Bible', *The New Oxford History of Music* 1, ed. E. Wellesz, Oxford 1979², σ. 289, για λεπτομέρειες και για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συγκρίσεως ουγαριτικού με ψαλμικό στίχο. Πρβλ. Δ. Δούκου, *Ο έξαψαλμος*, σ. 23 και 97.

²³ Βλ. J. Bright, *A History*, σ. 220· E. Werner, 'Psalms: I.', σ. 320-1· J. Thomson, F.D. Kinder, 'Book of Psalms', σ. 992. Πρβλ. A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 109, για μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα και μία σύγκριση με την αρχαία αιγυπτιακή ποίηση.

ιερατείο, τους τραγουδιστές ή τους προφήτες του Ναού, καθώς έτσι μάλλον εξηγείται η ομοιογένεια αλλά και η μεγάλη ποικιλία τους²⁴.

Το βιβλίο των Ψαλμών έχει κατ' εξοχήν λατρευτικό χαρακτήρα²⁵. Αυτό φαίνεται καθαρά από τις διάφορες θεματικές ενότητες των ψαλμών. Έτσι ο H. Gunkel, αναφερόμενος στην χρήση των ψαλμών στα πλαίσια της λειτουργικής ζωής των Ιουδαίων, τους ταξινομεί ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε διάφορα λογοτεχνικά είδη²⁶. Αυτά τα είδη, κατά τον ίδιο ερευνητή, χαρακτηρίζονται από την συνάφεια ή το *sitz im leben*, όπως το ονομάζει, από το οποίο προέρχονται²⁷.

Οι κυριότερες γενικές κατηγορίες, για τις οποίες συμφωνούν οι περισσότεροι ερευνητές των ψαλμών είναι οι ακόλουθες: α) πένθιμοι και ικετευτικοί, είτε είναι προσωπικού (ο Ψλ 3 του Δαυΐδ) είτε συλλογικού χαρακτήρα (Ψλ 43 των υιών του Κορέ)· β) ευχαριστήριοι ή δοξολογικοί, είτε είναι πάλι προσωπικού (π.χ. ο Ψλ 29) ή κοινού χαρακτήρα (ο Ψλ 64)· γ) των Ιεροσολύμων (Ψλ 47), για την ενθρόνιση του Γιαχβέ (Ψλ 46, 95-98)· δ) βασιλικοί (Ψλ 2, 17, 19, 20, 44, 71, 88, 100, 109, 131, 143)· και τέλος ε) διδακτικοί και σοφίας (Ψλ 1, 36, 118). Μέσα σε αυτές τις κατηγορίες μπορεί να υπάρξει και ιδιαίτερη θεματική ταξινόμηση, όπως της κτίσεως (Ψλ 8, 18), της εξόδου (Ψλ 77), εκδικητικοί κατά των εχθρών της Σιών (Ψλ 7, 34, 54, 58, 68, 78, 108, 136, 138), ελεημοσύνης και κάθαρσης αμαρτιών (Ψλ 6, 50), οι ψαλμοί των αναβαθμών για τους προσκυνητές της Σιών (Ψλ 119-133) και προφητικοί ή εσχατολογικοί ψαλμοί για τον Μεσσία (Ψλ 2, 8, 15, 21, 39, 44, 71, 109 και 117)²⁸.

Το Ψαλτήριο χωρίζεται σε πέντε μέρη: Ψλ 1-40, 41-71, 72-88, 89-105, 106-150. Στο τέλος κάθε μίας ενότητας, εκτός της τελευταίας, ο τελευταίος ή οι τελευταίοι στίχοι καταλήγουν με δοξολογία, π.χ. Ψλ 40,14: *Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος καὶ εἰς τὸν αἰῶνα. γένοιτο, γένοιτο*, και Ψλ 71,18-19: *Εὐλογητὸς Κύριος, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ὁ*

²⁴ Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι το ειδικό αυτό θέμα βιβλικής επιστημονικής ερεΐνης δεν θα μας απασχολήσει περαιτέρω, γιατί δεν μας αφορά άμεσα ο συγκεκριμένος προβληματισμός της ακριβούς χρονολογήσεως ή προελεύσεως συγκεκριμένων ψαλμών. Απλώς καταθέτουμε τα εξειδικευμένα αυτά στοιχεία για την πληρέστερη επισκόπηση του θέματος από ιστορικής απόψεως.

²⁵ Αυτό άλλωστε φαίνεται και από την επικράτηση της λέξεως *ψαλμωδία* στην ορολογία ως κύριος τρόπος περιγραφής του εκκλησιαστικού άσματος.

²⁶ Η φιλοσοφία αυτής της μεθοδολογίας είναι η κατάταξη των ψαλμών σε θεματικές ενότητες και η ακολουθούσα έρευνα για την συγγραφή, την χρονολόγησή τους κ.λπ. Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms in Christian Worship*, London 1962, σ. 3, για πιο λεπτομερή αναφορά στον H. Gunkel και την δική του κατάταξη των ψαλμών. Πρβλ. Δ. Καΐμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 26.

²⁷ Και άλλοι ερευνητές μετά τον H. Gunkel έχουν για μεθοδολογικούς λόγους ασχοληθεί με το θέμα αυτό. Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 3-4.

²⁸ Πρβλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 29-40· Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 14-6· Δ. Καΐμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 24-36· Π. Σιμωντᾶ, «Βίβλος Ψαλμών», ό.π., σ. 455, και Ἱ. Αρχιμ. Ἱ. Γιαννακοπούλου, *Οἱ Ψαλμοί*, σ. 9-10.

ποιῶν θαυμάσια μόνος, καὶ εὐλογητὸν τὸ ὄνομα τῆς δόξης αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος, καὶ πληρωθήσεται τῆς δόξης αὐτοῦ πᾶσα ἡ γῆ. γένοιτο, γένοιτο. Το πέμπτο μέρος τελειώνει με την λέξη ἀλληλούϊα. Η υποδιαίρεση αυτή του βιβλίου μαρτυρείται και από τους Πατέρες²⁹. Διατυπώθηκε επίσης η αποψη ότι η διαίρεση είναι αρχαιότερη από την μετάφραση των Ο΄, γιατί υπάρχει και στο εβραϊκό κείμενο³⁰. Πάντως είναι αρχαιότερη και από την σύνταξη του Α΄ βιβλίου των Παραλειπομένων (300 π.Χ.), γιατί στο βιβλίο αυτό, στο 29,10, αναφέρει την δοξολογική κατακλείδα του τετάρτου βιβλίου (Ψλ 105,48)³¹. Η πενταμερής διαίρεση του Ψαλτήρα έχει αποδοθεί στο ότι, όπως ο Μωϋσής έδωσε την Πεντάτευχο του Νόμου, έτσι και ο Δαυΐδ εχώρισε τους ψαλμούς σε πέντε βιβλία³². Πάντως, όπως ελέχθη, ο Ψαλτήρας δεν είναι μόνο έργο του Δαυΐδ, αλλά και άλλων συνθετών. Άλλωστε στο τέλος του δευτέρου μέρους και συγκεκριμένα στον Ψλ 71,20 υπάρχει η εξής χαρακτηριστική φράση: *ἔξελιπον ὕμνοι Δαυΐδ υἱοῦ Ἰεσσαί*.

Πέραν του χωρισμού αυτού, διακρίνουμε και άλλες επιμέρους ενότητες σύμφωνα με το περιεχόμενό τους. Υπάρχουν δηλαδή ενότητες που χρησιμοποιούν π.χ. τα διάφορα ονόματα που δηλώνουν τον Θεό στην Π. Διαθήκη, σε συγκεκριμένους ψαλμούς. Με αυτόν τον τρόπο μας δίνεται ακόμη μία ευκαιρία, για να διαπιστώσουμε πώς διαμορφώθηκε τελικά η δομή αυτού του βιβλίου. Από αυτές τις ενότητες οι κυριότερες είναι οι ακόλουθες: α) Ψλ 2-41, που χρησιμοποιούν το όνομα Γιαχβέ· β) Ψλ 42-83, που χρησιμοποιούν το όνομα Ελοχίμ· γ) Ψλ 104-106, 111-117, 135, 146-150, που έχουν τη λέξη αλληλούϊα στην αρχή κάθε ψαλμού και δ) 119-133, οι ψαλμοί των αναβαθμών και άλλες μικρότερες ενότητες³³.

Ο Ψαλτήρας τοποθετείται στην ελληνική ορθόδοξη λειτουργική παράδοση στο δεύτερο τμήμα του κανόνα της Π. Διαθήκης, μετά την σοφιολογική γραμματεία³⁴. Στην μασσωριτική παράδοση, που χωρίζει την Π. Διαθήκη σε τρία μέρη, τον Νόμο (tōrah), τους Προφήτες (nabīīm) και τα Αγιόγραφα (Ketūbim), ο Ψαλτήρας τίθεται επικεφαλής του τρίτου μέρους³⁵.

²⁹ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 11. Πρβλ. Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 16, υποσ. 4, όπου θεωρεί τον χωρισμό αυτό ως έργο του Γρηγορίου Νύσσης.

³⁰ Βλ. Ἀρχιμ. Ἰ. Γιαννακοπούλου, *Οἱ Ψαλμοί*, σ. 4.

³¹ Ὁ.π., σ. 4.

³² Ὁ.π., σ. 4. Πρβλ. Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 16.

³³ Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 17-8. Πρβλ. Ἀρχιμ. Ἰ. Γιαννακοπούλου, *Οἱ Ψαλμοί*, σ. 5 εξ.

³⁴ Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 10.

³⁵ A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ὁ.π., σ. 24. Πρβλ. Δ. Δούκον, *Ὁ ἑξάψαλμος*, σ. 11. Αυτή η κατανομή των βιβλίων δεν ακολουθείται ούτε στην δυτική παράδοση. Εκεί η ὕλη χωρίζεται με βάση τα θεματικά κριτήρια.

Από όσα έχουν αναφερθεί συνάγεται το συμπέρασμα ότι η συγκρότηση του βιβλίου των Ψαλμών είναι ένα πολυσύνθετο και πολύπλευρο ζήτημα. Η μακραίωνη εξέλιξη, η πληθώρα των συγγραφέων, των περιστάσεων χρήσεως και ο κατ' εξοχήν υμνολογικός του χαρακτήρας το είχε και το έχει καταστήσει ως τον ακρογωνιαίο λίθο της λειτουργικής πράξεως. Επίσης το γεγονός ότι δεν είναι ως είδος συλλογής το μοναδικό λογοτεχνικό και λατρευτικό βιβλίο υποδηλώνει την αλληλεπίδραση και κοινή παράδοση της περιοχής από την οποία προέρχεται, με άλλα λόγια την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και της Μεσοποταμίας. Πάντως, η ταύτιση του Ψαλτήρος με το όνομα του προφητάνακτος Δαυΐδ είναι βάσει της παραδόσεως απολύτως λογική, εφ' όσον η πατρότητα του μεγαλύτερου μέρους του έχει αποδοθεί σε αυτόν.

Πριν προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το θέμα της χρήσεως των ψαλμών στην χριστιανική παράδοση, θεωρούμε αναγκαίο να διερευνηθούν τα ιστορικοφιλογολικά στοιχεία για την προέλευση και χρήση τους στην κατ' εξοχήν κοιτίδα τους, τον Ναό του Σολομώντος στα Ιεροσόλυμα.

1.2. Προχριστιανική περίοδος.

Παρά το γεγονός ότι κυρίαρχη σημασία για την καλλιέργεια και εξέλιξη των ψαλμών έχει ο Ναός του Σολομώντος, δεν χρησιμοποιούνται οι ψαλμοί σε αυτόν για πρώτη φορά. Η μουσική παιδεία δεν ήταν κάτι ξένο για τον Ισραήλ της προσολομώντειας εποχής. Η έλλειψη στοιχείων για την μουσική παιδεία των Ισραηλιτών στα πρώτα βιβλία της Π. Διαθήκης πάντως είναι προφανής. Αυτό το σκηνικό αλλάζει με την συστηματική μουσική ενασχόληση στις σχολές των προφητών κατά την περίοδο του προφήτη Σαμουήλ¹. Ο Σαμουήλ με την συγκρότηση των σχολών αυτών, στο πλαίσιο της γενικής παιδείας που προσέφεραν, συμπεριέλαβε και την μουσική². Άλλωστε όλοι οι αρχαίοι λαοί ως πρώτο μέλημά τους στην λατρεία του θείου έθεταν την μουσική και την καλλιτεχνία. Ως γνωστό οι αρχηγοί του Ισραήλ, πέρα από την καθημερινή πολιτικο-οικονομική καθοδήγηση του λαού, είχαν ως μέλημα και την θρησκευτική και πνευματική παιδεία του έθνους. Έτσι, όταν τελειώνει το έργο του Σαμουήλ ως κριτού, παραιτείται από την εξουσία του και απευθυνόμενος στον λαό λέγει: *καὶ δουλεύσω τῷ Κυρίῳ, καὶ δείξω ὑμῖν τὴν ὁδὸν τὴν ἀγαθὴν καὶ τὴν εὐθεῖαν*³.

¹ Υπάρχουν μόνο δύο εξαιρέσεις, αλλά και οι δύο είναι πάρα πολύ περιληπτικές: Ἐξ 17,14 και Δευτερ 31,19. Πρβλ. A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 94-7.

² Βλέπε την μαρτυρία περί του χορού των προφητών Α' Βασ 10,5 (Α' Σαμ 10,5), που κατεβαίνουν παίζοντας τα μουσικά τους όργανα στην εποχή του Σαμουήλ. Αυτό επισημαίνει την ευρεία μουσική παιδεία αυτής της εποχής. Πρβλ. A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 94-5.

³ Α' Βασ 12,23.

Η ιστορική μαρτυρία της ελεύσεως της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ από τον Δαυΐδ (περίπου 1000 π.Χ.) και η γενική συμμετοχή του λαού σε αυτό το γεγονός πιστοποιεί την καλλιέργεια του λαού σε θέματα μουσικής, όπως διαβάζουμε στο Β΄ Βασ 6,5: *καὶ Δαυΐδ καὶ υἱοὶ Ἰσραὴλ παίζοντες ἐνώπιον Κυρίου ἐν ὀργάνοις ἡρμωσμένοις ἐν ἰσχύϊ, καὶ ἐν ᾠδαῖς, καὶ ἐν κινύραις, καὶ ἐν νάβλαις, καὶ ἐν τυμπάνοις, καὶ ἐν κυμβάλοις, καὶ ἐν αὐλοῖς*. Αυτή η περικοπή, μαζί με την λεπτομερή αναφορά των μουσικών οργάνων που χρησιμοποιήθηκαν για ένα τόσο σημαντικό γεγονός, μας υποδεικνύουν την προχωρημένη μουσική παιδεία των Ισραηλιτών εκείνης της εποχής⁴. Η μουσική αυτή όμως δεν παύει να είναι επηρεασμένη και από στοιχεία άλλων θρησκευτικών μουσικών παραδόσεων της εποχής, όπως αυτήν της Αιγύπτου⁵.

Η αφετηρία όμως της οργανωμένης θρησκευτικής μουσικής ζωής του Ισραήλ είναι η μεταφορά της Κιβωτού στην νέα πρωτεύουσα του βασιλέως Δαυΐδ. Τώρα πλέον η ενασχόληση των μουσικών της φυλής του Λευΐ -των κατ' εξοχήν διακόνων του Ναού-, με την θρησκευτική μουσική και την τελετουργική πράξη συστηματικοποιούνται και μπαίνουν οι βάσεις για την εξέλιξη της μετέπειτα εποχής. Αυτές οι μουσικές παρεμβάσεις των σοφών ανδρών του Ισραήλ έχουν ως πρώτο σταθμό την ίδια την λατρευτική ζωή του λαού και σταθεροποιούνται, όπως αυτό αποδεικνύεται, με την οικοδόμηση του Πρώτου Ναού, του Ναού του Σολομώντος (περίπου 960-50 π.Χ.)⁶.

Μία βασική πηγή πληροφόρησης για την χρήση των ψαλμών κατά την περίοδο αυτή είναι οι επιγραφές τους. Οι επιγραφές γενικά μας πληροφορούν για τα ακόλουθα στοιχεία των ψαλμών: α) το είδος του ποιήματος, β) το πρόσωπο του συγγραφέως, γ) τις περιστάσεις της συγγραφής και δ) την μουσική εκτέλεση των ψαλμών. Μπορούμε επίσης να κατατάξουμε τις επιγραφές σε δύο γενικές κατηγορίες: σε αυτές που απλώς χαρακτηρίζουν τον ψαλμό, χωρίς καμία συγκεκριμένη αναφορά στην μουσική του χρήση, και σε αυτές που αναφέρονται καθαρά σε κάποια μουσική οδηγία· λ.χ. την μουσική, τα όργανα και ακόμη τον τρόπο ερμηνείας⁷. Πάντως υπάρχει σοβαρός προβληματισμός για το εάν αυτές οι επιγραφές είναι της ίδιας εποχής ή μεταγενέστερες. Όπως είδαμε το βιβλίο των Ψαλμών διαμορφώνεται σε μία πολύ μεγάλη χρονική περίοδο (ι' - γ' αιώνες

⁴ Βλ. λεπτομερή περιγραφή στον Sendrey, *Music in the Social*, σ. 98-103.

⁵ Βλ. Φίλων, *De vita Moesis* 123, όπου αναφέρει τα εξής: *ἀριθμοὺς μὲν οὖν καὶ γεωμετρίαν τὴν τε ῥυθμικὴν καὶ μετρικὴν θεωρίαν καὶ μουσικὴν τὴν σὺμπασαν διὰ τε χρήσεως ὀργάνων καὶ λόγων τῶν ἐν ταῖς τέχναις καὶ διεξόδοις τοπικωτέραις Αἰγυπτίων οἱ λόγιοι παρεδίδοσαν*, και J. Quasten, *Music and Worship in Pagan and Christian Antiquity*, Washington D.C. 1983², σ. 62-5.

⁶ Εάν υποθέσουμε ότι ο Δαυΐδ πεθαίνει γύρω στο 950 π.Χ. και ότι ο Σολομών αρχίζει το έργο στον τέταρτο χρόνο της εξουσίας του και το τελειώνει επτά χρόνια μετά. Βλ. Γ' Βασ 6, 1.

⁷ A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 110

π.Χ.). Οι γνώμες, λόγω αυτής της μεγάλης διάρκειας, είναι διχασμένες ως προς το εάν οι αναφορές είναι του ενός ή του άλλου αιώνας⁸. Παρ' όλα αυτά είναι δυνατόν να εξαχθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα.

Το πρόβλημα πάντως που δημιουργείται αναφορικά με τις επιγραφές είναι το εξής. Από ό,τι γνωρίζουμε, οι σύγχρονοι κανόνες γραφής ήταν άγνωστοι στην εν λόγω εποχή. Δηλαδή α) δεν υπήρχε ο χωρισμός του κειμένου σε κεφάλαια, παραγράφους και προτάσεις, β) η γραφή ήταν μόνο μεγαλογράμματη και γ) δεν υπήρχε η σημερινή αρίθμηση όπως μας είναι γνωστή. Επομένως και στο βιβλίο των Ψαλμών παρουσιάζεται το πρόβλημα του χωρισμού του κειμένου. Άλλωστε έτσι εξηγείται και η διαφορά αρίθμησης των Ο' από το μασσωριτικό. Με αυτό το σκεπτικό και την δεδομένη αβεβαιότητα του αρχικού χωρισμού των ψαλμών ο J.W.Thirtle θεωρεί πολύ πιθανό μερικές από τις επι-γραφές να κατανοούνται καλύτερα ως υπο-γραφές⁹. Ως παραδείγματα αντιπαραθέτει δύο χωρία: το *Ησ* 38, 10-20 προς το *Αββακ* 3. Γι' αυτά τα χωρία στο μασσωριτικό κείμενο οι επιγραφές αναφέρουν ότι είναι προσευχές των Εζεκίου και Αββακούμ και μόνο στο τέλος των περικοπών αναφέρεται ότι πρέπει να εκτελεσθούν με το παίξιμο εγχόρδων οργάνων. Στους Ο' στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται η χρήση του Ψαλτηρίου (*καὶ οὐ παύσομαι εὐλογῶν σε μετὰ ψαλτηρίου πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου*), δηλαδή ενός εγχόρδου οργάνου. Στο δεύτερο κείμενο οι Ο' δεν έχουν παρόμοια ένδειξη, αλλά απλώς την φράση *τοῦ νικῆσαι ἐν τῇ ῥῶδῃ αὐτοῦ*, ενώ στο μασσωριτικό επιπροσθέτως υπάρχει και η φράση *υπὸ τοῦ αρχιμουσικοῦ, λα μενασσεάχ*¹⁰. Το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί με βεβαιότητα είναι πως η επιγραφή των Ο' αντιπροσωπεύει τη χειρόγραφη παράδοση του γ' π.Χ. αιώνας, της εποχής δηλαδή που μεταφράστηκε, ενώ το μασσωριτικό κείμενο μία άλλη παράλληλη παράδοση ή ακόμη είναι δυνατόν αυτή η μουσική οδηγία να είναι μεταγενέστερη.

Η φράση *εἰς τὸ τέλος*, που υπάρχει στο κείμενο των Ο', έχει ερμηνευθεί και ως ο αρχιμουσικός¹¹. Ωστόσο μία τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να αιτιολογηθεί βάσει του κειμένου. Επίσης η έννοια της αιωνιότητος έχει προταθεί, εάν βάση για την ελληνική μετάφραση είναι η εβραϊκή λέξη ως ουσιαστικό και όχι ως ρήμα· εξ άλλου και οι άλλες αρχαίες ελληνικές

⁸ Ό.π., σ. 128. Πρβλ. στους J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 5· Δ. Δούκου, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 23-4.

⁹ J.W. Thirtle, *The Titles of the Psalms*, London 1904, σ. 13εξ. στου A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 120.

¹⁰ Βλ. A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 120, για λεπτομερή ανάλυση του όρου αρχιμουσικός.

¹¹ Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 31 και 34. Υπάρχουν και άλλες θεωρίες για την έννοια αυτής της λέξεως, π.χ. ότι έχει σχέση με τελετουργικές οδηγίες κτλ., βλ. A.A. Anderson, *Psalms* 1-72, vol. I, ό.π., σ. 50.

μεταφράσεις δεν συνδέουν την λέξη με τον αρχιμουσικό, αλλά με την έννοια της νίκης¹². Και σε αυτήν την περίπτωση πάντως δεν είναι πειστική η εξήγηση, γιατί πρέπει η λέξη αυτή να μην ερμηνευθεί ως ουσιαστικό. Η λέξη *λα μενασσέαχαπαντά* 55 φορές στον εβραϊκό κανόνα. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι στο τέταρτο μέρος του βιβλίου των Ψαλμών (Ψλ 89-105) βρίσκεται τρεις φορές και στο πέμπτο (Ψλ 106-150) ούτε μία. Στο μόνο άλλο βιβλίο που βρίσκεται η λέξη αυτή είναι το προαναφερθέν *Αββακ* 3,19. Σε αυτήν την περίπτωση όμως έχει θεωρηθεί ότι ολόκληρο αυτό το κεφάλαιο είναι ένας αδέσποτος ψαλμός, που για κάποιους αγνώστους λόγους δεν συμπεριλήφθηκε στον Ψαλτήρα¹³.

Όσοι η λέξη *λα μενασσέαχ* δεν υπάρχει στο κείμενο των Ο', ούτε στον Αββακούμ ούτε και στους ψαλμούς. Η λεπτομέρεια αυτή είναι σημαντική, διατί αυτή η λέξη βρίσκεται σε πάρα πολλούς ψαλμούς στο μασσωριτικό κείμενο. Ποιος να είναι ο λόγος για τον οποίο οι Ο' δεν την συμπεριέλαβαν; Άλλωστε θα μπορούσαν να την είχαν αφήσει αμετάφραστη, εάν υπήρχε στο πρωτότυπο -όπως κάνουν σε άλλη περίπτωση που θα δούμε- αλλά δεν μπορούσαν να την αποδώσουν στην εποχή τους. Άραγε θα μπορούσαν με τόση ευκολία να την παραλείψουν; Μάλλον όχι. Εξ άλλου γνωρίζουμε από την επιστολή του Αριστεά (περίπου 170-100 π.Χ.) την μεγάλη σημασία και αξία που είχε αυτή η μετάφραση είχε για τους Εβραίους της διασποράς. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που ο Αριστεάς μάς πληροφορεί ότι οι εβδομήντα δύο μεταφραστές, κλεισμένοι μέσα σε ξεχωριστά δωμάτια, μετέφρασαν με την θεία έμπνευση ακριβώς το ίδιο κείμενο. Η ιστορικότητα της μαρτυρίας αυτής δεν επηρεάζει την γενική εικόνα στην προκειμένη περίπτωση. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι το κείμενο γράφτηκε για να επικυρώσει την αυθεντικότητα της ελληνικής μεταφράσεως των Ο' ¹⁴. Οι ερευνητές δεν φαίνεται να έχουν προβληματιστεί ή να έχουν δώσει την απαιτούμενη προσοχή στο αξιοσημείωτο αυτό ενδεχόμενο. Παίρνουν ως δεδομένο το εβραϊκό κείμενο, που είναι κατά πολύ μεταγενέστερο στην χειρόγραφη παράδοση από ό,τι το κείμενο των Ο' ¹⁵. Εξ

¹² Δ. Δοΐκου, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 88-9. Πρβλ. Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 19.

¹³ Ο Α. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 121, πιστεύει πως οι ψαλμοί αυτού του τύπου ήταν μάλλον για μονοφωνική εκτέλεση. Ο E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 131, δεν φαίνεται να συμφωνεί, λέγοντας ότι ολόκληρη η χορωδία των Λευϊτών συνέψαλλε τους ψαλμούς.

¹⁴ Μία ακόμη άποψη είναι ότι ο σκοπός της επιστολής ήταν η εξομάλυνση των σχέσεων των Εβραίων της Αλεξάνδρειας, κατά την εποχή του Αντίοχου του Επιφανούς (περ. 170 π.Χ.), με την πολιτική εξουσία, επειδή επικρατούσε μία γενική αντιεβραϊκή πολιτική. Βλ. R.J.H. Shutt, 'Letter of Aristeas', *Old Testament Pseudepigrapha*, Vol. 2, ed. J.H. Charlesworth, New York 1985, σ. 7-34.

¹⁵ Βλ. E. Würthwein, *The Text of the Old Testament*, Wilmington U.S.A. 1979, σ. 34-5, όπου υποστηρίζει ότι οι κώδικες Allero, δεύτερο ήμισυ του 1' αιώνα, και Leningradensis, του έτους 1008 μ.Χ., είναι οι παλαιότεροι πλήρεις κώδικες του εβραϊκού κειμένου. Όσον αφορά στους ελληνικούς, οι παλαιότεροι πλήρεις κώδικες ανάγονται στον 8' αιώνα και έπειτα βλ. E.

άλλου η σύγχρονη έρευνα έχει αποδείξει με αντιπαραβολή στους Κυλίνδρους της Νεκράς Θαλάσσης, που βρέθηκαν κοντά στο Κιρμπέτ Κουμράν το 1947 και μετά, ότι σε πολλές περιπτώσεις το μασσωριτικό κείμενο έχει διογκωθεί στις μεταγενέστερες εποχές¹⁶. Μήπως και εδώ έχουμε μία παρόμοια περίπτωση;

Μία άλλη ενδιαφέρουσα επιγραφή που λείπει πάλι από το κείμενο των Ο' είναι η λέξη *βι νεγινότ*, δηλαδή με έγχορδα. Αυτή βρίσκεται στους Ψλ 4, 6, 53, 54, 60, 66 και 75, σε συνδυασμό πάντοτε με την προηγούμενη φράση, *λα μενασσέαχ βι νεγινότ*, δηλαδή ο αρχιμουσικός με έγχορδα (όργανα).

Βλέπουμε στους Ψλ 6 και 11 τη φράση *ύπέρ τής ογδόης, α λ χασσεμινίτ*. Αυτή η αναφορά μπορεί να σχετίζεται με την χρήση της ογδός στα μουσικά όργανα ή ακόμη να αναφέρεται σε ανδρικές και γυναικείες φωνές που από τη φύση τους απέχουν μία ογδόη. Ο S.Mowinckel πιστεύει πως εδώ δεν έχουμε αναφορά σε κάποιο όργανο ή οκτάβα με τη σημερινή έννοια των διαστημάτων· γι' αυτόν οι ψαλμοί αυτοί μάλλον εψάλοντο σε ορισμένες εξαγνιστικές τελετές και μάλιστα κατά τη διάρκεια της ογδός τελετής¹⁷. Ο A.Sendrey διατυπώνει την άποψη για καθαρά μουσική ερμηνεία, δηλαδή για οκτάβες. Έτσι, με αυτό το σκεπτικό, σχετίζει και τη λέξη *α λ αλαμότ* με μία υψίφωνη οκτάβα για γυναικεία φωνή, όπως το ερμηνεύει στην επιγραφή του Ψλ 45. Ο A.Sendrey συμφωνεί με τον J.W.Thirtle ότι οι επιγραφές των ψαλμών μάλλον πρέπει να θεωρηθούν ως υπο-γραφές, όπως τα χαρακτηριστικά παραδείγματα από την ποίηση των Σουμερίων και Βαβυλωνίων¹⁸. Χρησιμοποιώντας έτσι αυτήν την μέθοδο και ενώνοντας τις δύο επιγραφές των Ψλ 44 και 45, εκφράζει την άποψη πως ενωμένες σε μία φράση αναφέρονται σε ένα τραγούδι αγάπης (Ψλ 44) από τις παρθένες (Ψλ 45)¹⁹. Αυτή πάντως η άποψη της υπο-γραφής, αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας, σε μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις δεν φαίνεται να είναι πειστική²⁰.

Οι δύο όροι *χασσεμινίτ* (άμασενίθ) και *αλαμότ* (άλαιμώθ) πάντως υπάρχουν και σε ένα άλλο σημείο της Π. Διαθήκης, στο Α' Παρ 15, 20-

Würthwein, ό.π., σ. 46 εξ. Πρβλ. Δ. Δόϊκου, *Εισαγωγή*, σ. 109 εξ. και 126 εξ. Επίσης R.W. Klein, *Textual Criticism of the Old Testament*, Philadelphia 1981³, σ. 54 εξ. Πρβλ. Δ. Δόϊκου, *Ο έξάψαλμος*, σ. 14-5.

¹⁶ Βλ. R. W. Klein, *Textual Criticism*, σ. 11 εξ. Πρβλ. E. Würthwein, *The Text*, σ. 19 εξ. και 30εξ. Πρβλ. Δ. Δόϊκου, *Εισαγωγή*, σ. 141 εξ., και Άρχιμ. Ί. Γιαννακοπούλου, *Οί Ψαλμοί*, σ. 15-6, όπου αναφέρει ότι οι ελληνιστές Ιουδαίοι της διασποράς χρησιμοποιούν την μετάφραση των Ο' για τουλάχιστον δύο αιώνες προ Χριστού και αρκετό καιρό μετά την εμφάνιση του Ιησού Χριστού.

¹⁷ Βλέπε γι' αυτές τις απόψεις του στον A. Sendrey, ό.π., σ. 124. Πρβλ. Α. Ε. Αλυγιάκη, *Η οκταηχία στην ελληνική λειτουργική υμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 25.

¹⁸ A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 120.

¹⁹ Ό.π., σ. 123.

²⁰ Ό.π., σ. 120.

21. Εδώ στο ελληνικό κείμενο οι Ο΄ τις αφήνουν αμετάφραστες: *Ζαχαρίας, και Όξιήλ, Σεμιραμώθ, Ίεϊήλ, Όνί, Έλιάβ, Μασσαίας, Βαναίας έν νάβλαις έπί άλαιμώθ. Καί Ματταθίας, και Έλιφαλού, και Μακενία, Άβδεδόμ, και Ίεϊήλ, και Όξίας έν κινύραις άμασενίθ τοϋ ένισχυσαι. Εάν ληφθεί υπόψη ότι το βιβλίο είναι γραμμένο μετά την βαβυλώνια αιχμαλωσία (537 π.Χ.), τότε πιθανόν αυτό να μας οδηγήσει στην χρονική περίοδο κατά την οποία ορισμένες επιγραφές χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά. Στο ίδιο βιβλίο, Α΄ Παρ 13, 17-24, έχουμε ένα κατάλογο έξι γενεών μετά την αιχμαλωσία, που μας δίνει την δυνατότητα να τοποθετήσουμε χρονικά ως την πιο πιθανή αφετηρία συγγραφής του το 400 π.Χ.²¹.*

Ο Α. Sendrey διατυπώνει την άποψη ότι το κείμενο αναφέρεται σε δύο τύπους μουσικών οργάνων. Την νάβλα, που είναι μικρότερη και επομένως παράγει οξύφωνο ήχο, και την κινύρα, που είναι μεγαλύτερο όργανο και παράγει βαθύφωνο ήχο μίας ογδόης και έτσι έχουμε έναν μουσικό διπλασιασμό της μελωδίας²². Ο ίδιος ακόμη δίνει άλλη μία διάσταση στο θέμα, όταν ερμηνεύοντας αυτές τις λέξεις υποθέτει ότι έγινε ένα είδος *καθαρμού* του κειμένου. Δηλαδή σε μία πολύ μεταγενέστερη εποχή, κατά την γνώμη του, γίνεται εσκεμμένη παράλειψη ορισμένων παλαιότερων συνηθειών της Βίβλου, όσον αφορά στην συμμετοχή και γυναικών τραγουδιστριών στις ιερές τελετές²³.

Η μετάφραση της λέξεως *αλ αλαμότ* από τους Ο΄ ως *υπέρ τών κρυφίων* είναι επίσης γνωστή και από παλαιά²⁴. Πάντως, το να προσπαθήσουμε να τοποθετηθούμε υπέρ της μίας ή της άλλης απόψεως πιστεύουμε ότι δεν θα μας οδηγήσει σε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα, γιατί μας λείπουν ούτως ή άλλως ουσιώδη στοιχεία για την μουσική θεωρία των Ιουδαίων αυτής της εποχής²⁵.

Οι επιγραφές αυτές έχουν προκαλέσει και άλλου είδους προβληματισμούς. Ο Ε. Werner μέσα από τις μελέτες του, που έχουν ιστορικοφιλολογική κατεύθυνση, προσπαθεί να αποδείξει την άμεση σχέση εβραϊκής και χριστιανικής μουσικής²⁶. Επισημαίνει πως τέτοιου είδους ενδείξεις μας οδηγούν στα ίχνη κάποιου οκτάτονου μουσικού συστήματος²⁷. Έτσι, χρησιμοποιώντας ραββινικά φιλολογικά κείμενα του μεσαίωνα και στοχασμούς μυστικιστικών φιλοσόφων, ο ερευνητής αυτός προσπαθεί να

²¹ Βλ. J.E. Goldingay, 'Books of Chronicles', *New Bible Dictionary*, England 1986², σ. 187.

²² Α. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 124.

²³ Ό.π., σ. 122-23. Πρβλ. Α. Αλνγίζακη, *Η οκταηχία*, σ. 27-8.

²⁴ Βλ. Α. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 120.

²⁵ Ό.π., σ. 120, όπου άλλωστε το ομολογεί και ο ίδιος ο Sendrey. Πρβλ. J.A. Lamb. *The Psalms*, σ. 5.

²⁶ Ε. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 373 εξ.

²⁷ Βλ. Α. Αλνγίζακη, *Η οκταηχία*, σ. 21-31.

τεκμηριώσει την άποψη ότι η αφετηρία της οκταηχίας ανάγεται στους αρχαίους ανατολικούς πολιτισμούς και στις συγκρητιστικές ομάδες των πρώτων χριστιανικών αιώνων, όπως λ.χ. των Γνωστικών²⁸. Ο Α. Anderson θεωρεί όμως ότι εδώ γίνεται αναφορά πιθανόν σε ένα οκτάχορδο όργανο, όπως η άρπα ή στην όγδοη φάση κάποιας τελετουργικής πράξεως²⁹.

Μεταγενέστερα στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς η επιγραφή αυτή παίρνει μία άλλη διάσταση. Αυτοί την χρησιμοποιούν στα πλαίσια της τυπολογικής ερμηνείας, κατοχυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την διδασκαλία τους για την όγδοη ημέρα³⁰. Ο Π. Τρεμπέλας έχει την γνώμη ότι η φράση αυτή είναι μάλλον όρος μουσικός που σημαίνει κατά οκτώ τόνους κάτω, δηλαδή μουσική εκτέλεση με χαμηλούς τόνους και φωνές, γιατί ένα σοβαρό και πένθιμο μέλος με βαρύ τόνο άρμοζε στο θλιβερό περιεχόμενο αυτών των ψαλμών³¹.

Ο Α. Αλυγιάκης θεωρεί ότι με βάση την φιλολογική έρευνα οι επιγραφές αυτές του Ψαλτηρίου και του βιβλίου των Παραλειπομένων εισήχθησαν μετά την βαβυλώνιο αιχμαλωσία, όταν το Ψαλτήριο πλέον είχε γίνει το ευχολόγιο της ιουδαϊκής Συναγωγής. Έτσι, βάσει αυτής της ιστορικής στιγμής και έχοντας υπόψη ιδιαίτερα το πολιτιστικό κλίμα της εποχής, κατά την οποία διατυπώνονται οι επίμαχες βιβλικές μουσικές λέξεις, είναι λογικό να στραφεί η προσοχή μας στην μουσική θεωρία των Ελλήνων³². Ο ερευνητής αυτός υποστηρίζει ότι η μάγαδισ των αρχαίων Ελλήνων έχει πολλά κοινά σημεία με τα δύο εβραϊκά μουσικά όργανα, την νάβλα και την κινύρα. Η μάγαδισ, που είχε είκοσι χορδές και έδινε διαπασών συμφωνίες, μπορούσε να αποδώσει και τα δύο αυτά όργανα που έδιναν χωριστά τις όγδοες και ήταν γνωστά από την αρχαιότητα στον ελλαδικό χώρο³³. Επομένως μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι όροι *χασσεμινίτ* και *αλαμότ* αναφέρονται στην χαμηλή και υψηλότερη οκτάβα, και άρα οι Εβραίοι όπως και οι Έλληνες γνώριζαν αυτές τις βασικές έννοιες περί ογδόης³⁴. Ωστόσο, αυτοί οι δύο όροι, συμπληρώνει ο Α. Αλυγιάκης,

²⁸ Ό.π., για λεπτομερή ανάλυση. Την ίδια γραμμή επίσης ακολουθούν και άλλοι ερευνητές, όπως οι E. Wellesz και D. Wulstan, ό.π., σ. 24-5.

²⁹ Α.Α. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 49.

³⁰ Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Ψαλμοί*, σ. 34-5· Δ. Τσάμη, *Εισαγωγή στη σκέψη των πατέρων της Όρθοδόξου Έκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 96-7, όπου αναφέρει τους σπουδαιότερους συγγραφείς.

³¹ Π. Τρεμπέλας, *Ψαλμοί*, σ. 34-5.

³² Α. Αλυγιάκη, *Η οκταηχία*, σ. 26 εξ.

³³ Βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Έγκυκλοπαιδεία*, σ. 199, για επεξηγηματικές λεπτομέρειες περί του όρου.

³⁴ Βλ. Α. Αλυγιάκη, *Η οκταηχία*, σ. 27 εξ. Πρβλ. J. Quasten, *Music and Worship*, σ. 66.

βρίσκουν την καλύτερη εξήγηση στις μικτές χορωδίες, γυναικείων ή παιδικών φωνών μαζί με ανδρικές, δηλαδή στην αντιφωνική εκτέλεση³⁵.

Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, και όπως ελέχθη προηγουμένως σε σχέση με την χρονολόγηση των επιγραφών, είναι αρκετά πιθανή η επιρροή της κλασσικής ελληνικής μουσικής θεωρίας στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Οπωσδήποτε οι φύλακες της ιεράς παραδόσεως των Εβραίων, το ιερατείο του Ναού, δεν θα εδέχοντο εύκολα μία ουσιαστική διείσδυση στην μουσική τους παρακαταθήκη³⁶. Πάντως η επιστημονική συστηματοποίηση των μαθηματικών εννοιών και των φθόγγων, από τον Πυθαγόρα και μετά, δεν μπορεί να τους άφησε αδιάφορους³⁷. Άλλωστε η οικουμενικότητα της ελληνικής μουσικής, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Α. Αλυγιζάκης, αφορά κυρίως στα δομικά της στοιχεία που είναι κοινά, διαχρονικά και διατοπικά³⁸.

Εκτός από αυτές τις αναφορές, υπάρχουν και άλλες φράσεις, που έχουν ερμηνευθεί ως οδηγίες του μέλους βάσει του οποίου θα ακολουθούσαν συγκεκριμένοι ψαλμοί. Έτσι η φράση *ὑπὲρ τῶν ληνῶν*, στους Ψλ 8, 80 και 83, στο κείμενο των Ο' ερμηνεύθηκε ότι οι ψαλμοί αυτοί πρέπει να ακολουθούσαν κάποια γνωστά μελωδικά πρότυπα τραγουδιών που είχαν σχέση με την οινοποιΐα³⁹. Στο μασσωριτικό κείμενο η επιγραφή είναι *χα γιττίτ*, δηλαδή η λύρα, που μάλλον θα υποδεικνύει το μουσικό όργανο που συνόδευε τη μελωδία. Αυτοί οι ψαλμοί προέρχονται όλοι, κατά πάσα πιθανότητα, από την προ της αιχμαλωσίας περίοδο και ιδιαιτέρως οι δύο τελευταίοι ίσως να ψαλλόταν στην εορτή της Σκηνοπηγίας⁴⁰. Κατά την πατερική άποψη η φράση αυτή αναφέρεται στις εκκλησίες, που επρόκειτο να οικοδομηθούν σε όλη την οικουμένη στο τέλος της νομικής λατρείας, τις οποίες ο Ιησούς Χριστός καθαγίασε με το ίδιο του το αίμα⁴¹.

Στον Ψλ 5, που είναι πιθανόν γραμμένος μετά την αιχμαλωσία, η επιγραφή είναι *ὑπὲρ τῆς κληρονομουσης*⁴². Στο μασσωριτικό η οδηγία είναι να γίνει η εκτέλεση με φλάουτα, *ελ χανναχαλότ*. Και οι αρχαίοι Βαβυλώνιοι είχαν ένα παρόμοιο τύπο ψαλμού πένθους, που συνοδευόταν με φλάουτα⁴³. Η πατερική άποψη για την φράση αυτή είναι ότι πρώτα η Συναγωγή και

³⁵ Α. Αλυγιζάκη, *Η οκταηχία*, σ. 29.

³⁶ Βλ. Α. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 124.

³⁷ Βλ. Α. Αλυγιζάκη, *Η οκταηχία*, σ. 29.

³⁸ Ο.π.

³⁹ Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 5-6.

⁴⁰ Βλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 50 και *Psalms 73-150*, vol. II, σ. 586-87, 601· S. Mowinckel, *The Psalms in Israel's Worship*, vol. I, 1962, σ. 157.

⁴¹ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 41.

⁴² A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 81.

⁴³ Βλ. S. Mowinckel, *The Psalms*, vol. II, σ. 210. Πρβλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 48.

έπειτα η Εκκλησία ήταν οι κληρονόμοι της εύνοιας και της χάριτος του Θεού⁴⁴. Επίσης ο Ιωάννης Χρυσόστομος και ο Θεοδώρητος Κύρρου χρησιμοποιούν αυτόν τον ψαλμό για όλους τους πιστούς, που καλούνται να κληρονομήσουν ως νύμφες Χριστού τα υπερβατικά και ακατάληπτα ουράνια αγαθά⁴⁵.

Στους Ψλ 44, 68 και 79 οι Ο' αναφέρουν το *ὑπὲρ τῶν ἀλλοιωθησομένων* και το μασσωριτικό την λέξη κρίνους, *αλ σωσαννίμ*, συνεπώς αυτός μάλλον θα ήταν και ο τρόπος εκτελέσεως της μελωδίας. Οι Ψλ 44 και 79 είναι πιθανόν παλαιότεροι της αιχμαλωσίας, αλλά ο Ψλ 68 μπορεί να προέρχεται περίπου από την ανοικοδόμηση του δευτέρου Ναού⁴⁶.

Στους Ψλ 52 και 87 στην φράση *ὑπὲρ μαελέθ τοῦ ἀποκριθῆναι* η λέξη *μαελέθ* μένει αμετάφραστη από τους Ο', μάλλον γιατί και οι ίδιοι δεν ήταν απολύτως βέβαιοι για την έννοιά της. Και οι δύο αυτοί ψαλμοί προέρχονται πιθανότατα από την περίοδο μετά την αιχμαλωσία· ο Ψλ 87 θυμίζει την ιστορία του Ιώβ⁴⁷. Διατυπώθηκαν και εδώ διάφορες απόψεις για την φράση αυτή. Όπως, λ.χ., ότι η αναφορά εδώ δηλώνει τη χρήση φλάουτων⁴⁸, ότι η λέξη *μαελέθ* μας πληροφορεί για τον τρόπο εκτελέσεως της μελωδίας⁴⁹, και ακόμη ότι αυτοί οι δύο ψαλμοί βάσει αυτής της επιγραφής πρέπει να ψαλούν σε ήχο θλιβερό και παραπονετικό⁵⁰. Εκτός αυτών των παραδειγμάτων υπάρχουν και άλλες επιγραφές με λέξεις, που είναι ωστόσο αμφιβόλου προελεύσεως και δεν μας ενδιαφέρουν άμεσα λόγω της αινιγματικότητάς τους⁵¹.

Σε όλα αυτά τα πιθανολογούμενα παραδείγματα, εάν θεωρήσουμε ότι η ψαλλόμενη μελωδία ήταν αυτή που δηλώνεται στις επιγραφές, τότε μπορεί να έχουμε μία άμεση πληροφορία ότι μερικά λαϊκά άσματα χρησιμοποιούνταν ως μελωδική βάση ορισμένων ψαλμών. Σε μία τέτοια περίπτωση, λόγω του δημοφιλούς αυτού άσματος, μάλλον υπονοείται ότι θα μπορούσαν να συνέψαλλαν και οι παρευρισκόμενοι προσκυνητές⁵². Άλλωστε η

⁴⁴ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 31.

⁴⁵ Ό.π., σ. 31.

⁴⁶ Βλ. Α.Α. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 50, 346, 499, και *Psalms 73-150*, vol. II, σ. 581.

⁴⁷ Ό.π., vol. I, σ. 50, 131, και vol. II, σ. 623.

⁴⁸ Βλ. S. Mowinkel, *The Psalms*, vol. II, σ. 210.

⁴⁹ Βλ. Α.Α. Anderson, *Psalms 73-150*, vol. II, ό.π., σ. 623.

⁵⁰ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ψαλμοί*, σ. 216.

⁵¹ A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 127, όπου αναφέρεται και σε άλλες τέτοιες περιπτώσεις. Πρβλ. N.M. Sama, "Book of Psalms", *EJ* vol. 13, Jerusalem Israel 1972, 74³, σ. 1317-21.

⁵² J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 8.

λέξη ἀποκριθῆναι και η λέξη ἀλληλουῖα σε μία σειρά ψαλμών μπορεί να είχε και μία τέτοια έννοια⁵³.

Μία άλλη λέξη που βρίσκεται στην μέση των ψαλμών και όχι στην αρχή, αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επιγραφή, είναι η λέξη *διάψαλμα*, της οποίας το νόημα είναι αβέβαιο. Η λέξη αυτή, *σελάχ* (*selah*) στην εβραϊκή, συναντάται εβδομήντα μία φορές στους ψαλμούς και τρεις στον Αββακούμ⁵⁴. Υπάρχουν δύο παραδόσεις μεταφράσεως αυτής της λέξεως, η αλεξανδρινή και η παλαιστινιακή. Η αλεξανδρινή παράδοση, που εκπροσωπείται από την μεταφράση των Ο΄, του Συμμάχου και του Θεοδοτίωνος, σε μερικά σημεία αποδίδει την λέξη με τον ασαφή όρο *διάψαλμα*, που πρέπει να σημαίνει ισχυρότερο μέλος (*forte*) ή ακριβέστερα ίσως μουσικό ενδιαμέσο (*interlude*), που προσμοιάζε με το διάυλο των αρχαίων ελληνικών δραμάτων, το οποίο παιζόταν κατά το διάλειμμα του χορικού άσματος. Η παλαιστινιακή παράδοση, που εκπροσωπείται από τους Ακύλα και Ιερώνυμο, την αποδίδει με τα *αεί* και *semper* αντιστοίχως⁵⁵. Από τους σύγχρονους ερευνητές έχουν προταθεί διάφορες υποθέσεις, ότι δηλαδή σημαίνει *σιγώ* ή *παύση*, ακόμη *υψώ* ή *ανυψώ*. Από άλλους δε ότι εδώ έπρεπε να υψώσουν την φωνή τους οι τραγουδιστές ή ανάλογα, εάν είχαν σειρά τα όργανα, να ηχήσουν πιο έντονα. Έχουν προταθεί επίσης και οι έννοιες της προσκυνήσεως και προσευχής, βασιζόμενες στην αραμαϊκή ρίζα της λέξεως αυτής⁵⁶. Τέλος έχει γίνει και η σύνδεση του όρου με την λέξη αρχιμουσικός, που δεν υπάρχει στους Ο΄, ούτε στις άλλες αρχαίες μεταφράσεις· αυτή όμως η εκδοχή είναι αρκετά παρακινδυνευμένη⁵⁷. Από όλες αυτές τις απόψεις η επικρατέστερη είναι ότι ο όρος αυτός μάλλον αναφέρεται στην μουσική εκτέλεση του ψαλμού και το πιο πιθανόν ότι αναδεικνύει μουσικό ενδιαμέσο⁵⁸.

Οι ψαλμοί αυτήν την περίοδο, όπως αναφέραμε παραπάνω, εκτός από τους τραγουδιστές συνοδεύονταν και από μουσικά όργανα. Τα όργανα αυτά

⁵³ Οι ψαλμοί 104-6, 110-18, 134-35 και 145-150 έχουν όλοι την λέξη ἀλληλουῖα ως επιγραφή.

⁵⁴ Αββακ 3, 3· 9, 13. Πρβλ. Δ. Δούκου, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 26· Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, σ. 19, και A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 48. Υπάρχει και η λέξη *χιγκαγιόν* στο μασσωριτικό που αποδίδεται και με την έννοια του αναστεναγμού (βλ. Δ. Καϊμάκη, σ. 19) ή πιθανόν να έχει και μία μουσική χρήση (βλ. A.A. Anderson, vol. I, ό.π., σ. 48).

⁵⁵ Βλ. Δ. Δούκου, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 26-7. Η Βουλγάτα δεν αναφέρει καθόλου αυτήν την λέξη. Πρβλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 49.

⁵⁶ Δ. Δούκου, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 26-8. Πρβλ. A.A. Anderson, *Psalms 1-72*, vol. I, ό.π., σ. 49.

⁵⁷ Ο Δ. Δούκος, *Ὁ ἐξάψαλμος*, σ. 28, συμφωνεί με αυτήν την άποψη, αλλά την συνδέει και με τον όρο αρχιμουσικός, δηλαδή όπως ελέγχθη και για την απόδοση της φράσεως *εις τό τέλος*. Είναι πάντως υποχρεωμένος να παραδεχτεί ότι σε οκτώ ψαλμούς δεν υπάρχει αυτή η ένδειξη, αλλά απλώς η λέξη ψαλμός.

⁵⁸ Με αυτήν την άποψη συμφωνεί και ο Δ. Δούκος, ό.π., σ. 28, παρατηρώντας ότι είναι τεχνικός όρος που σχετίζεται με μουσικό ενδιαμέσο.

ήταν έγχορδα, πνευστά και κρουστά. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα οργάνων που αναφέρονται στους ψαλμούς είναι τα ακόλουθα:

Ψλ 80, 2-3: Λάβετε ψαλμὸν καὶ δότε τύμπανον, ψαλτήριον τερπνὸν μετὰ κιθάρας. Σαλπίσσατε ἐν νεομηνίᾳ σάλπιγγι, ἐν εὐσήμεναι ἡμέρᾳ ἑορτῆς ὑμῶν.

Ψλ 97, 5-6: Ψάλατε τῷ Κυρίῳ ἐν κιθάρᾳ, ἐν κιθάρᾳ καὶ φωνῇ ψαλμοῦ. Ἐν σάλπιγγιν ἑλταῖς, καὶ φωνῇ σάλπιγγος κερατίνης ἀλαλάξατε ἐνώπιον τοῦ βασιλέως Κυρίου.

Ψλ 150, 3-5: Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ἤχῳ σάλπιγγος, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ψαλτηρίῳ καὶ κιθάρᾳ. Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τυμπάνῳ καὶ χορῷ, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν χορδαῖς καὶ ὀργάνῳ. Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν κυμβάλοις εὐήχοις, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν κυμβάλοις ἀλαλαγμοῦ⁵⁹.

Από τον Ψλ 150,4 φαίνεται καθαρά ότι, εκτός από την συνοδεία των μουσικών οργάνων, μερικές φορές πρέπει η ψαλμωδία να συνοδεύεται και από χορό εκ μέρους των ιερέων ή ακόμη και των ιδίων των προσκυνητών⁶⁰.

Ως προς τον μουσικό τρόπο που οι ψαλμοί εκτελούντο κατά την περίοδο αυτή, δεν μπορούμε να πούμε πολλά με βεβαιότητα. Δεν υπάρχουν πρώτα απ' όλα, όπως ειπώθηκε, θεωρητικά στοιχεία από αυτήν την εποχή για τον χαρακτήρα της μουσικής των Εβραίων. Προτάθηκε η υπόθεση ότι η εκτέλεση των ψαλμών πρέπει μάλλον να μοιάζει με την μουσική των Αράβων, των οποίων η παράδοση δεν απέχει πολύ από αυτή των αρχαίων Βεδουίνων⁶¹. Η μουσική τους δηλαδή ήταν απλή, με απλά και μικρά μελωδικά σχήματα, που επαναλαμβάνονταν πολλές φορές⁶². Αυτή η άποψη δεν πρέπει να απέχει πάρα πολύ από την πραγματικότητα, τουλάχιστον όσον αφορά στους πρώτους αιώνες μετά την ίδρυση του πρώτου Ναού, θα διευκόλυνε δε πολύ την συμμετοχή του λαού στην τελετουργική πράξη. Αργότερα, με την συγγραφή των ψαλμών, όπως των υιών του Κορέ, των Αγγαίου και Ζαχαρίου, που προέρχονταν πλέον από καλά οργανωμένα συγκροτήματα μουσικών και αναλάμβαναν την μουσική εκτέλεση στις ιερές ακολουθίες του Ναού, η μουσική των ψαλμών πρέπει να εξελίχθηκε και να έγινε πιο περίπλοκη. Πάντως θα πρέπει στους ψαλμούς με εφύμνιο, όπως λ.χ. το αλληλούϊα, να μπορούσε ο λαός να συμπάλλει με τους εκπαιδευμένους μουσικούς του Ναού⁶³. Υπάρχει τέλος και το εύλογο ερώτημα, εάν υπάρχει αντιφωνικός τρόπος εκτελέσεως. Όπως ήδη σημειώθηκε, ο Α. Αλνγίζακης θεωρεί ότι μόνο με αυτό το νόημα μπορεί να

⁵⁹ Βλ. και Ψλ 42,4· 46,5· 67,25· 70,22 και 149,3.

⁶⁰ Βλ. και Ψλ 149,3.

⁶¹ Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 7.

⁶² Ο.π.

⁶³ Ο.π., σ. 7-8.

εννοηθεί σωστά η φράση *ὑπὲρ τῆς ὁγδόης*⁶⁴. Επιπροσθέτως μέσα από τους ίδιους τους ψαλμούς βλέπουμε ότι αυτό είναι μέχρις ενός σημείου δυνατό, προπαντός στους Ψλ 117, 1-14 και 136⁶⁵.

Τα περισσότερα στοιχεία, όπως διαπιστώσαμε, για την ακριβή χρήση των ψαλμών αυτή την περίοδο υπάρχουν από την εποχή του δευτέρου Ναού (περ. 537 π.Χ.)⁶⁶. Κατά την επάνοδο των αιχμαλώτων Ιουδαίων από την Βαβυλώνα διαβάζουμε στους *Εσδ* 2,41 και *Νεεμ* 7,44 ότι γύρισαν πίσω στην γη της επαγγελίας και τα παιδιά του Ασάφ, *οἰᾶδοντες υἱοί*. Αυτήν την περίοδο οι ακολουθίες των θυσιών από τους ιερείς του Ναού συνοδεύονταν καθημερινά από τον ήχο της σάλπιγγας, των υπόλοιπων οργάνων και το μελώδημα των ψαλμών. Αυτό το τυπικό ακολουθείται και στις πρωινές και στις απογευματινές θυσίες. Στις μεγάλες εορτές, όπως του Πάσχα, των Εβδομάδων, της Νουμηνίας, της Σκηνοπηγίας και των Εγκαινίων, εψάλλοντο οι Ψλ 112-117, οι λεγόμενοι και αλληλούϊα (*χαλλέλ*) ψαλμοί⁶⁷. Οι Ωδές των Αναβαθμών, δηλαδή οι Ψλ 119-133, εψάλλοντο από τους προσκυνητές που ανέβαιναν στα Ιεροσόλυμα για τις τρεις εορτές: των Αζύμων, των Εβδομάδων και της Σκηνοπηγίας⁶⁸. Ο Ψλ 29 χρησιμοποιείτο για την εορτή των Εγκαινίων του Ναού από τον Ιούδα τον Μακκαβαίο μετά την καταστροφή του από τον Αντίοχο τον Επιφανή το 165 π.Χ.⁶⁹. Στην εορτή της Νουμηνίας, όταν υπήρχε ειδική τελετή όπως στην εορτή της Σκηνοπηγίας που εορταζόταν τον έβδομο σεληνιακό μήνα Τισρά, χρησιμοποιείτο την ώρα της θυσίας ο Ψλ 80⁷⁰. Τέλος τον Ψλ 134 έψαλλαν το πρωί του Πάσχα *οἱ ἐστῶτες ἐν οἴκῳ Κυρίου*⁷¹.

Κατ' αυτήν την περίοδο οι ψαλμοί πιθανόν να χρησιμοποιούνται και στα πρωτοεμφανιζόμενα άλλα μέρη συγκεντρώσεως των Ιουδαίων, τις Συναγωγές, αλλά μόνον ως ανάγνωσμα. Ωστόσο ο ακριβής θεσμός της Συναγωγής είναι αμφισβητούμενος, γιατί η Π. Διαθήκη δεν μας δίνει καμία πληροφορία⁷². Η πρώτη γραπτή πηγή που αναφέρεται στην Συναγωγή είναι από την Αίγυπτο γύρω στο 247-221 π.Χ., όπου εκεί μάλλον είναι τόπος

⁶⁴ Η *οκταχία*, σ. 27.

⁶⁵ Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 8 και 16.

⁶⁶ Βλ. R.J. McKelvy, 'Temple', *New Bible Dictionary*, England 1986², σ. 1170.

⁶⁷ Βλ. στον J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 9.

⁶⁸ *Δευτερ* 16,16. 'Ο.π., σ. 9.

⁶⁹ Α' *Μακκ* 4,52-59. 'Ο.π., σ. 9. Πρβλ. A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 125.

⁷⁰ Βλ. στον J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 9.

⁷¹ 'Ο.π., σ. 9.

⁷² 'Ο.π., σ. 10.

απλώς προσευχής⁷³. Ο Φίλων ο Αλεξανδρινός⁷⁴ και ο Φλαβιανός Ιώσηπος⁷⁵, Εβραίοι συγγραφείς του α' αιώνου μ.Χ., αναφέρουν ως ιδρυτή της τον Μωϋσή⁷⁶. Ωστόσο υπάρχει και η άποψη ότι η Συναγωγή ανάγεται στην εποχή της αιχμαλωσίας με την παρουσία του Έσδρα και την μεγάλη συναγωγή της επιστροφής⁷⁷.

Πάντως, εφ' όσον όλοι οι Εβραίοι αυτής της περιόδου, και προπαντός οι μετά την αιχμαλωσία στη Βαβυλώνα, βρέθηκαν πλέον μονίμως εκτός της πατρογονικής τους γης, η ανάγκη για να βρίσκονται και να προσεύχονται μαζί σε έναν κοινό χώρο πρέπει, ως ένα μεγάλο βαθμό, να οδήγησε στην δημιουργία αυτών των χώρων σε καλά οργανωμένες και οικονομικά ευκατάστατες παροικίες, όπως αυτήν της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου⁷⁸. Στις Συναγωγές, εκτός από τις θυσίες που τελούνταν κατά αποκλειστικότητα στο Ναό στα Ιεροσόλυμα, από πολύ νωρίς πρέπει να είχαν μεταφερθεί σχεδόν όλες οι άλλες λατρευτικές πράξεις, δηλαδή η ανάγνωση και το κήρυγμα εκ της Γραφής⁷⁹.

Όμως και στην Κ.Διαθήκη δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την συνήθεια ή μη της ψαλμωδίας στις Συναγωγές αυτής της εποχής⁸⁰. Η ασάφεια λοιπόν που επικρατεί αυτήν την εποχή μπορεί να εξυπνοεί, στην καλύτερη περίπτωση, μόνον την πράξη της αναγνώσεως των ψαλμών. Άλλωστε θα

⁷³ Ό.π., σ. 10· J.A. Smith, 'The Ancient Synagogue, the Early Church and Singing', *ML* 65, Oxford 1984, σ. 1.

⁷⁴ Περ. 25 π.Χ.-50 μ.Χ. Βλ. M. McNamara, *Intertestamental Literature*, Wilmington U.S.A. 1983, σ. 231-3.

⁷⁵ Περ. 38-100 μ.Χ. Βλ. M. McNamara, σ. 238-40.

⁷⁶ Φίλων, *Vita Moesis* 3, 27 *LCL*, και Ιώσηπος, *Contra Apionem* 2, 17 *LCL*.

⁷⁷ Έσδρα 8, 41 εξ. Πρβλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 10.

⁷⁸ Πρβλ. J.A. Smith, 'The Ancient Synagogue', σ. 1.

⁷⁹ Οι J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 10, και A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 145-6, αναφέρουν μία μαρτυρία του Φίλωνος, ο οποίος μιλώντας για την απελευθέρωση των Ιουδαίων από την τυραννική συμπεριφορά του Φλάκκονος το 32 μ.Χ. στην Αλεξάνδρεια σημειώνει ότι αυτοί από την χαρά τους υμνούσαν τον Θεό με την εκτέλεση παιάνων, ύμνων και ωδών, και θεωρεί ότι εδώ χρησιμοποιήθηκαν πιθανόν και ψαλμοί. Βλ. Φίλων, *In Flaccus* 121-4, εκδ. *LCL* Vol. IX, εισαγωγή σ. 302-408 και 336-371. Υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες στον Φίλωνα, *Περί βίου θεωρητικού ή ικετών* (*De Vita Contemplativa*), εκδ. *LCL* Vol. IX, εισαγωγή σ. 104-11 και κείμενο σ. 112-69. Εδώ πάντως έχουμε μία περιγραφή που δεν καταγράφει πράξη Συναγωγής και στην οποία δεν υπάρχει σαφής αναφορά σε δαυϊτικούς ψαλμούς. Άλλωστε, και να δεχθούμε αυτήν την αναφορά, ισχύει για την Αίγυπτο και όχι για την Παλαιστίνη. Πρβλ. P. F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, Oxford 1992, σ. 24, όπου θεωρεί ότι τέτοιου είδους αναφορές είναι απλά γενικότερης φύσεως, δείχνοντας μάλλον την έφεση των Εβραίων της εποχής στην σύνθεση ύμνων και ωδών. Και J.A. Smith, 'The Ancient Synagogue', σ. 5. Ο A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 146-7, επίσης φρονεί ότι μουσικά όργανα ήταν σε χρήση στις Συναγωγές, εντός και εκτός των Ιεροσολύμων, και πριν το 70 μ.Χ. και μετά, εκεί όπου βεβαίως υπήρχαν εκπαιδευμένοι μουσικοί. Και ο E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 334, πιστεύει ότι μόνον μετά το 70 μ.Χ. δεν υπάρχει χρήση μουσικών οργάνων στην Συναγωγή λόγω του πένθους για την καταστροφή του Ναού. Αυτή πάντως η άποψη δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Βλ. J. McKinnon, 'The Exclusion of Musical Instruments from the Ancient Synagogue', *PRMA* 106 (1979-80) 78 εξ., για την αναίρεση αυτής της θεωρίας, προπαντός σε σχέση με τις εικασίες του Werner.

⁸⁰ Στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο 6,5 έχουμε μόνο αναφορά σε προσευχή.

ήταν απορίας άξιον, εάν υπήρχε μία τέτοιου είδους παράδοση, γιατί να έχει αποσιωπηθεί τελείως από τους προαναφερθέντες συγγραφείς⁸¹.

Η πρώτη αναμφισβήτητη μαρτυρία χρήσεως των ψαλμών μέσα σε Συναγωγή είναι από την εποχή 120-40 μ.Χ., αλλά μόνον για ανάγνωσμα⁸². Η σιωπή των ραββινικών κειμένων, όπως το Τοσεφτά (περ. 250 μ.Χ.), Ιεροσολυμιτικό Ταλμούδ (περ. 400 μ.Χ.) και Βαβυλώνιο Ταλμούδ (περ. 500 μ.Χ.), σε ό,τι αφορά στην μουσική εκτέλεση των ψαλμών, αξίζει επίσης την προσοχή μας⁸³. Σχετικά με το θέμα αυτό έχει υποστηριχθεί ότι μόνο κατά τον Μεσαίωνα η Συναγωγή απόκτησε ποίηση και ψαλμωδία⁸⁴.

Όπως ο Ναός έτσι και η Συναγωγή είχε τις τακτικές καθορισμένες ώρες προσευχής. Υπήρχαν τρεις ημερήσιες ακολουθίες: το πρωί, το μεσημέρι και το βράδυ. Η πράξη αυτή ήταν καθ' όλα βιβλική: *καὶ καιροὺς τρεῖς τῆς ἡμέρας ἦν κάμπτων ἐπὶ τὰ γόνατα αὐτοῦ, καὶ προσευχόμενος καὶ ἐξομολογούμενος ἐναντίον τοῦ Θεοῦ*⁸⁵ *καὶ ἑσπέρας καὶ πρωὶ καὶ μεσημβρίας διηγῆσομαι, καὶ ἀπαγγελῶ, καὶ εἰσακούσεται τῆς φωνῆς μου*⁸⁶. Οι συγκεκριμένες ώρες αυτών των ακολουθιών κατά τον πρώτο μετά Χριστόν αιώνα είναι οι εξής: επτά με δέκα για την πρωινή, τρεις με τέσσερις για την μεσημβρινή ενώ για την βραδινή δεν υπάρχει καθορισμένη ώρα⁸⁷. Πάντως το Ταλμούδ αναφέρει την χαραυγή και την δύση του Ηλίου ως τις πιο κατάλληλες ώρες προσευχής⁸⁸. Άρα πιθανόν κατά την δύση του Ηλίου να ήταν η πιο κατάλληλη ώρα της βραδινής προσευχής. Ο ακόλουθος

⁸¹ Στο Ταλμούδ διαβάζουμε ότι υπήρχαν 394 περίπου Συναγωγές κατά την εποχή της καταστροφής του Ναού το 70 μ.Χ. Βλ. E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 2. Εάν προς στιγμή δεχτούμε αυτήν την μαρτυρία -όσο και αν φαίνεται ολίγον τι υπερβολική-, θα μπορούσε να υπάρχει ήδη σε χρήση σε αρκετές από αυτές τις Συναγωγές η μελωδία των ψαλμών. Αυτό είναι ένα ερώτημα που θα μας απασχολήσει παρακάτω.

⁸² Βλ. J.A. Smith, "The Ancient Synagogue", σ. 5 εξ. βάσει του Μίσναχ (π.χ. Mishnah, Ros Hassana 4,7 και Taanit 3,9), που χρονολογείται περίπου το 200 μ.Χ. Πρβλ. D. Stefanovic, "The Theological Dimention of Liturgical Music from an Orthodox Perspective", *SL* 28 (1998) 35.

⁸³ Ο πρώτος που επισήμανε αυτό το κενό, κατά τον J.A. Smith, ό.π., σ. 5, ήταν ο Paul Levvertoff το 1932.

⁸⁴ Βλ. S. Mowinkel, *The Psalms*, I, σ. 4. Πρβλ. J.A. Smith, "The ancient Synagogue", σ. 5· J. McKinnon, "The Exclusion of Musical", σ. 84, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά και τα εξής: "Για να ειπωθεί όσο πιο απλά γίνεται, στην αρχαία Συναγωγή δεν γινόταν (μουσική) εκτέλεση των ψαλμών· η ψαλμωδία στην πρώιμη Συναγωγή είναι μύθος που καλλιεργήθηκε από ένα παράξενο συνδυασμό Αγγλικανών λειτουργιολόγων και Εβραίων μουσικολόγων. Πρέπει πάντως εδώ να προστεθεί ότι οι Εβραίοι λειτουργιολόγοι έχουν συμβάλει ελάχιστα έως και καθόλου στην ανάπτυξη του. Δεν έχουν σχεδόν τίποτε να πουν ούτε για την μία ούτε για την άλλη πλευρά του ζητήματος, γιατί οι πηγές δεν μας το επιτρέπουν. Από την άλλη πλευρά οι Αγγλικοί λειτουργιολόγοι δεν χρειάζονται πηγές· προσωπικότητες όπως οι Oesterle, Dix και Dugmore, συμπαθώς διακείμενοι προς την ιδέα ότι οι απαρχές της χριστιανικής λατρείας έπρεπε να αναζητηθούν στην Συναγωγή, απλώς υπέθεσαν ότι η χριστιανική ψαλμωδία πρέπει να προήλθε από την ψαλμωδία της Συναγωγής".

⁸⁵ Δαν 6,10.

⁸⁶ Ψλ 54,17.

⁸⁷ Βλ. E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 3.

⁸⁸ Ό.π., σ. 3.

ψαλμικός στίχος αναφέρεται ως τεκμήριο γι' αυτήν την πράξη: *ὑπὲρ ταύτης προσεύξεται πρὸς σέ πᾶς ὅσιος ἐν καιρῷ εὐθέτω*⁸⁹.

Η παράδοση να γίνονται τρεις φορές την ημέρα ακολουθίες για τις λατρευτικές ανάγκες των πιστών ακολουθείται και από τους πρώτους χριστιανούς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στις Πράξεις των Αποστόλων⁹⁰. Οι ώρες τρίτη, έκτη και εννάτη αντιστοιχούν γύρω στις εννέα το πρωί για την τρίτη, δώδεκα με μία το μεσημέρι για την έκτη και μάλλον λίγο πριν την δύση του ηλίου ή αργά το απόγευμα, ανάλογα με την εποχή, για την εννάτη⁹¹.

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί, για την προχριστιανική περίοδο, ότι η εικόνα που μας δίνεται για την μουσική χρήση και εκτέλεση των ψαλμών δεν είναι ιδιαιτέρως ξεκάθαρη. Εντούτοις μερικά στοιχεία μπορούν να παρατεθούν. Στον Πρώτο και στον Δεύτερο Ναό οι ψαλμοί είναι το κυρίαρχο λατρευτικό μουσικό βιβλίο για τις ιερές λατρευτικές ανάγκες του Ισραήλ. Η παράδοση πάντως από την μία εποχή στην άλλη αλλάζει σε ό,τι αφορά στην εκτέλεση αυτών των μελωδιών. Έτσι βλέπουμε μία συστηματοποίηση με την δημιουργία ειδικών ανδρικών ομάδων από την φυλή του Λευΐ, που αναλαμβάνουν την ευθύνη προετοιμασίας και εκτελέσεως των ψαλμών, εκτοπίζοντας με αυτόν τον τρόπο οποιαδήποτε συμμετοχή γυναικείων ή ακόμη και παιδικών χορωδιών. Για τον τρόπο εκτελέσεως των ψαλμών μπορεί να λεχθεί πως χρησιμοποιούνται και μουσικά όργανα και μερικές φορές και χορός. Πάντως η μουσική θεωρία και οι τρόποι αυτών των μελωδιών πρέπει να είχαν κοινά στοιχεία με τους άλλους αρχαίους λαούς. Ωστόσο ο δομικός επιστημονικός καθορισμός της μουσικής θεωρίας των αρχαίων Ελλήνων ασφαλώς πρέπει να επηρέασε την εβραϊκή μουσική παράδοση, εαν μάλιστα ληφθεί υπόψιν ο κυρίαρχος οικουμενικός χαρακτήρας της ελληνικής μουσικής⁹².

1.3. Η Συναγωγή και οι πρώτοι χριστιανοί.

Οι πρώτοι χριστιανοί ήταν εβραϊκής καταγωγής και, όπως όλοι οι Εβραίοι της εποχής, έτσι και αυτοί ελάμβαναν μέρος στις ακολουθίες του Ναού, αλλά και της Συναγωγής¹. Άλλωστε και ο ίδιος ο Χριστός

⁸⁹ Ψλ 31,6.

⁹⁰ Πξ 2,15· 3,1· 10,3 και 30.

⁹¹ Βλ. E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 4, και 'Ι. Φουντούλη, *Λειτουργική Α' . Είσαγωγή στη θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1995², σ. 131 εξ.

⁹² Βλ. Α. Αλυγιζάκη, "Ο χαρακτήρας της Ορθοδόξου Ψαλτικής", *ΕΕΘΣΘ* 29 (1988) 378 εξ.

¹ Βλ. λ.χ. χαρακτηριστικές μαρτυρίες για προσέλευση χριστιανών στο Ναό Πξ 2,46 εξ., 3,1· 5,12-14· 5,20-21 και 25 και 42· 21,25· 22,17· 24,17 εξ., σε Συναγωγές Πξ 11,20· 13,5· 13,14 εξ., 22,19· 26,11· κ.λπ.

προσεύχεται σε διάφορες Συναγωγές, διδάσκοντας και θεραπεύοντας πολλούς από σωματικές και πνευματικές αρρώστιες². Πάντως οι μαρτυρίες απ' αυτήν την εποχή δεν είναι πολλές, αλλά ούτε και λεπτομερείς.

Τα δύο εδάφια από τον Μθ 26,30 και Μκ 14,26, δηλαδή η περιγραφή των δύο αυτών ευαγγελιστών περί του Μ.Δείπνου του Ιησού με τους αποστόλους, είναι τα πρώτα χωρία στα οποία αναφέρεται πως γίνεται χρήση ύμνων για την κατ' εξοχήν ακολουθία της Κ.Διαθήκης, την θ.Ευχαριστία. Υπάρχουν πολλές απόψεις των ειδικών ως προς το εάν ο Μ.Δείπνος ήταν ή όχι η ακολουθία του Πάσχα των Εβραίων της τότε εποχής. Εάν όντως ήταν, τότε οι ύμνοι που εψάλλησαν μάλλον πρέπει να ήταν ψαλμοί του Δαυΐδ και πιο συγκεκριμένα οι ψαλμοί γνωστοί ως χαλλέλ³. Πάντως αυτός ο δείπνος, με την ευλογία του άρτου και του οίνου και την ψαλμωδία ύμνων του Δαυΐδ, αποτελεί αρχαίο οικογενειακό εβραϊκό έθιμο, που τελείται το απόγευμα ανήμερα του Πάσχα⁴.

Πέραν αυτών των δύο αναφορών, στην Κ.Διαθήκη η χρήση των ψαλμών μαρτυρείται συχνά. Στα ευαγγέλια μόνο υπάρχουν δεκατέσσερα εδάφια, όπου ο ίδιος ο Χριστός αναφέρεται στους ψαλμούς, και ακόμη οκτώ αναφορές των ιδίων των ευαγγελιστών στο Ψαλτήριο. Πέραν αυτών υπάρχουν και αρκετά παράλληλα εδάφια που δομούνται κατά τον τύπο των ψαλμών. Το ίδιο γίνεται και στα υπόλοιπα βιβλία της Κ. Διαθήκης⁵. Αυτή η μεγάλη άνεση στην χρήση των ψαλμών, σε μία εποχή που τα κείμενα κυκλοφορούν μόνον σε χειρόγραφα και οι ιερές Γραφές πάντοτε σε

² Βλ. λ.χ. Μθ 4,23· 12,9-14· 21,12-16· Μκ 1,21-28 και 39· 3,1-6· 11,15-18· Λκ 4,15-37· 6,6-11· 19,45-48· Ιω 2,14-21.

³ Όπως ελέχθη και προηγουμένως, αυτοί οι ψαλμοί (112-117) εψάλλοντο στις μεγάλες εορτές του Πάσχα, των Εβδομάδων, της Νουμηνίας, της Σκηνοπηγίας και των Εγκαινίων. Βλ. J.A.Lamb, *The Psalms*, σ. 18. Όμως, όπως μαρτυρεί ο ευαγγελιστής Ιωάννης, ο Μυστικός Δείπνος έλαβε χώρα την παραμονή του Πάσχα. Ο G.Dix, *The Shape of the Liturgy*, New York 1983³, σ. 50 εξ., αναφέρει ότι και σε αυτήν την περίπτωση μπορεί πάλι να είχαν ψάλλει κάποιο ψαλμό, γιατί αυτό θα ήταν το λεγόμενο φιλικό δείπνο: χαβουρά. Πρβλ. στον ίδιο και για τους προβληματισμούς που δημιουργεί αυτή η θεωρία. Για άλλες εκδοχές πρβλ. P.Bradshaw, *The Search*, σ. 47-51. Ο Π.Χρήστου, “Η ύμνογραφία της αρχαϊκής Έκκλησίας”, *ΕΕΘΣΘ* 3 (1958) (και ανάλυτον Θεσσαλονίκη 1959)· επίσης στα: *Θεολογικά Μελετήματα* 4, “Ύμνογραφικά, έκδ. Πατριαρχικού Ίδρυματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1981, σ.46 (από όπου και οι αναφορές), θεωρεί ότι η αναφορά εδώ των ευαγγελιστών είναι για τους ψαλμούς χαλλέλ. Πρβλ. ενδεικτικά και τις ακόλουθες μελέτες: Ε.Αντωνιάδου, *Ο χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου*, Ἀθήναι 1961· Π. Τρεμπέλα, *Ἀρχαί καί χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, Ἀθήναι 1961, σ. 38 εξ.· Δ. Δοΐκου, *Τὸ βιβλικόν ἐβραϊκόν Πάσχα*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 179-81· Π.Ροδοπούλου, “Ο καθαγιασμός τῶν Δώρων τῆς Θείας Εὐχαριστίας”, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 188-9· και Ἀλ.Κ. Καλυβοπούλου, *Χρόνος τελέσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, ΑΒ 37, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 119 εξ., όπου παραθέτει περιεκτικά τις αντιπροσωπευτικότερες απόψεις των ξένων και Ελλήνων ερευνητών.

⁴ Βλ. E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 20, και G. Dix, *The Shape*, σ. 50 εξ.

⁵ Έχουμε συνολικά 79 αναφορές στους ψαλμούς. Αυτός ο αριθμός κατά πολύ υπερβαίνει τα άλλα βιβλία της Π.Διαθήκης. Βλ. πίνακα στο *The Greek New Testament* ³, eds. K.Aland, M.Black, C.M. Martini, B.M. Metzger, A.Wikgen, σ. 897-8. Πρβλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 20-1.

κυλίνδρους⁶, γεννάει εύλογα το ερώτημα από πού αυτοί οι άνθρωποι αντλούν τις γνώσεις τους αναφορικά με τις Γραφές; Αναμφιβόλως από τον Ναό· αλλά, όπως θα δούμε, και από το οικογενειακό περιβάλλον και πιθανόν την τοπική Συναγωγή. Εξ άλλου ο απλός λαός γενικότερα δεν είχε την οικονομική ευχέρεια για να αποκτήσει τις απαιτούμενες γραμματικές γνώσεις, αλλά ούτε και να έχει χειρόγραφα κείμενα των Γραφών.

Η επαφή των πρώτων χριστιανών με τις πατρογονικές συνήθειες συνεχίζεται και μετά την Πεντηκοστή. Συμμετέχουν στις ακολουθίες του Ναού και της Συναγωγής λόγω του ότι ως πιστοί Εβραίοι τηρούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα όπως και πριν. Δεν υπήρχε λόγος άλλωστε γι' αυτούς να απομακρυνθούν ούτε να αποστασιοποιηθούν, εφ' όσον ο ίδιος ο Χριστός είπε: *μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι*⁷.

Πριν μπούμε όμως σε μία πιο καθαρά μουσική ανάλυση του θέματός μας, θεωρούμε σκόπιμη την αναφορά στις τελευταίες επιστημονικές εξελίξεις στον χώρο της εβραϊκής και χριστιανικής λατρείας, που επηρεάζει άμεσα και την μουσική θεώρηση των πραγμάτων. Έτσι θα επιχειρήσουμε πρώτα μία σύντομη επισκόπηση του περιεχομένου της λατρείας αυτής της περιόδου.

Παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν ως δεδομένη την επίδραση της εβραϊκής παραδόσεως στην πρώτη προσπάθεια των χριστιανών να δημιουργήσουν μία κάποια ιδιόμορφη λατρευτική έκφραση, καθώς εκ των πραγμάτων ήταν επιβεβλημένη, λόγω του ότι το μήνυμα της Αναστάσεως και της Πεντηκοστής δεν μπορούσε πλέον να εκφραστεί αμιγώς μέσα από την κοσμοθεωρία και σωτηριολογία της Π. Διαθήκης. Ας δούμε πρώτα μερικά τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Ο E. Werner, προσπαθώντας να αποδείξει την εξάρτηση των χριστιανικών κοινοτήτων από ένα εβραϊκό υπόβαθρο, αναφέρει ότι μέσα στον Ναό υπήρχε ένα είδος Συναγωγής, η λεγόμενη στοά των λίθων⁸. Ταυτίζει μάλιστα αυτό το μέρος με την λεγόμενη στοά του Σολομώντος στις Πράξεις⁹. Η μαρτυρία αυτή βρίσκεται στο Βαβυλώνιο Ταλμούδ και βάσει αυτής πληροφορούμεθα ότι διακεκριμένοι άνδρες από όλα τα μέρη της χώρας, χωρισμένοι σε εικοσιτέσσερις ομάδες, ελάμβαναν με σειρά μέρος ως παρατηρητές στις θυσίες του Ναού¹⁰. Αυτοί οι διακεκριμένοι άνδρες μετά τις

⁶ Ακόμη και σήμερα στις Συναγωγές η Παλαιά Διαθήκη βρίσκεται σε χρήση με αυτήν την μορφή. Άλλωστε η ανακαλύψεις στο Κουμράν αποδεικνύουν περίτρανα αυτό το γεγονός.

⁷ *Μθ* 5,17.

⁸ Ο E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 23, πιστεύει ότι ήταν ένα μέρος όπως εκείνο, στο οποίο ο Ιησούς στα δώδεκά του χρόνια μίλησε με τους διδασκάλους. Βλ. *Λκ* 2,46.

⁹ *Πξ* 3,11 και 5,12.

¹⁰ Βλ. στον E. Werner, ό.π., την υποσ. 13 για τα συγκεκριμένα σημεία του Ταλμούδ.

θυσίες είχαν μία δική τους ακολουθία, στην οποία, όπως πιστεύει ο ίδιος ερευνητής, είχαν μεταφερθεί μερικές τελετουργικές συνήθειες του Ναού¹¹. Ένα τέτοιο συμπέρασμα όμως στην συγκεκριμένη αναφορά των Πράξεων πιστεύουμε ότι δεν υπάρχει, γιατί εκεί το θέμα είναι εντελώς διαφορετικού περιεχομένου¹².

Ο E. Werner αναφέρει επίσης το θεσμό του χαζάν στην Συναγωγή. Πιστεύει ότι ο χαζάν, που αρχικά ήταν υπηρέτης και αργότερα έγινε ο ψάλτης της Συναγωγής, είναι ο συνδυετικός κρίκος αλληλεπιδράσεως της Συναγωγής με την αρχαία χριστιανική Εκκλησία. Παραπέμπει μάλιστα σε δύο επιτάφιος επιγραφές του ε' μ.Χ. αιώνας, οι οποίες αναφέρονται σε δύο διακόνους ιουδαιοχριστιανούς, οι οποίοι ήταν υπέροχοι ψάλτες των δαυϊτικών ψαλμών, και θεωρεί ότι μέσω των ανθρώπων αυτής της τάξεως έγινε η μεταφορά της ψαλτικής παραδόσεως¹³. Αυτή η επιχειρηματολογία δεν μπορεί πάντως να γίνει δεκτή για δύο βασικούς λόγους. Αφ' ενός μεν γιατί και ο ίδιος ο Werner αναφέρει την σχετικά μεταγενέστερη παράδοση των χαζάν ως ψαλτών της Συναγωγής, και αφ' ετέρου γιατί ομιλεί με δεδομένα μίας πολύ μεταγενέστερης εποχής για τον α' αιώνα, κατά τον οποίο μετά την αρχική ιουδαϊκή φάση της Εκκλησίας επικρατούν πλέον οι εξ εθνών χριστιανοί.

Μερικά άλλα σημεία που δείχνουν την ασάφεια των σκέψεων του E. Werner είναι τα εξής. Υποθέτει λ.χ. ότι ο τρόπος μονοφωνικής ψαλμωδίας είναι χαρακτηριστικό της αρχαίας Συναγωγής και ότι από εκεί υιοθετείται στην αρχαία Εκκλησία, και βεβαίως στηρίζεται πάλι σε στοιχεία του γ' ή δ' μ.Χ. αιώνας. Αναγκάζεται πάντως να παραδεχτεί ότι η χρήση ψαλμών σε συνδυασμό με την ανάγνωση εκκλησιαστικών κειμένων δεν αποδεικνύεται βάσει των πηγών έως τον η' αιώνα. Έτσι λόγω της ελλείψεως αυτών των στοιχείων υποχρεώνεται να υποθέσει ως πιθανή μίαν αντίστροφη επιρροή, δηλαδή την χριστιανική παράδοση να επιδρά ως καταλύτης στην ιουδαϊκή. Αναφέρει πάντως χαρακτηριστικά ότι θεωρεί συνετό το να μην εκφέρει γνώμη σε αυτό το θέμα, έχοντας βεβαίως φτάσει προηγουμένως σε αδιέξοδο¹⁴! Εξ άλλου μετά την καταστροφή του Ναού δεν υπάρχουν

¹¹ Ό.π., σ. 23. Πρβλ. E. Werner, "The Music of post-Biblical Judaism", *The New Oxford History of Music* I, σ. 314-5.

¹² Άλλωστε ο ίδιος ο E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 19, παραδέχεται ότι η επιρροή της Συναγωγής στους πρώτους χριστιανούς δεν είναι τόσο καθολική. Πρβλ. J.A. Smith, "The Ancient Synagogue", σ. 1, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι δεν υπάρχει ιστορική βάση για μία τέτοια εικασία.

¹³ E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 53, 145 και 345. Πρβλ. E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961², σ. 34.

¹⁴ E. Werner, *The Sacred Bridge*, σ. 131-2, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: "όσο για τους ψαλμούς που συνοδεύουν τα εκκλησιαστικά αναγνώσματα (το πρώτο και πιο κοινό στοιχείο σε όλες τις χριστιανικές λειτουργίες), δεν βρίσκουμε κάτι αντίστοιχο στην Συναγωγή γι' αυτό το έθιμο πριν τον η' αιώνα. Το Ταλμούδ και το Μίσνα όμως περιέργως σιωπούν και μόνον στην μελέτη Σοφερίμ (ζ' - η' αιώνας) αναφέρεται ότι η ψαλμωδία παρεμβάλλεται

ενδείξεις χορωδιακής εκτελέσεως στις Συναγωγές μέχρι τον θ' αιώνα. Είναι ενδεικτικό ότι υπήρχαν λ.χ. μεγάλες διαφωνίες ανάμεσα στους ραββίνους ως προς την εκτέλεση των ψαλμών χαλλέλ. Απ' ό,τι φαίνεται η λεπτομερής μουσική γνώση εκτελέσεως αυτών των ψαλμών χάθηκε πολύ σύντομα μετά την καταστροφή του Ναού. Ο E. Werner προβληματίζεται εκ νέου, όταν πάλι αναρωτιέται μήπως τελικά τα χριστιανικά παραδείγματα αυτής της εποχής επιδρούν ως πρότυπα. Παρ' όλους όμως αυτούς τους προβληματισμούς του δεν διστάζει σε πολλά σημεία να υποστηρίζει με βεβαιότητα την άμεση και σχεδόν καθολική επιρροή της εβραϊκής Συναγωγής στην αρχαία χριστιανική Εκκλησία, αψηφώντας τις αντιφάσεις στο σκεπτικό των επιχειρημάτων του¹⁵. Τέτοιου είδους αντιφάσεις βρίσκουμε και σε απόψεις άλλων ερευνητών¹⁶.

Ο J.A. Lamb θεωρεί και αυτός αρκετά μεγάλη την επιρροή της αρχαίας Συναγωγής στους πρώτους χριστιανούς. Παρ' όλο που δέχεται ότι η Συναγωγή άρχισε την λειτουργία της ως τόπος αναγνώσεως και ερμηνείας των Γραφών, πιστεύει ότι εξελίχθηκε και σε χώρο μουσικής εκτελέσεως των ψαλμών¹⁷. Άλλοι ερευνητές επρότειναν και ένα τύπο τριετούς τελετουργικού

πριν και μετά τα αναγνώσματα... Αυτή η έλλειψη στοιχείων από την Ιουδαϊκή πλευρά αναδεικνύει μόνο ένα από τα ακόλουθα συμπεράσματα: (1) ότι τα βιβλικά αναγνώσματα πράγματι υπήρχαν στον Ναό και συνοδεύονταν από ψαλμωδίες ή (2) η ψαλμωδία ανάμεσα στα αναγνώσματα, σύμφωνα με την πρακτική της Συναγωγής σήμερα, ήταν *αρχικά χριστιανική παράδοση, σε αντίθεση με όλες τις παλαιότερες γνώμες*, και υιοθετήθηκε στην Συναγωγή από την Εκκλησία πριν τον η' αιώνα. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι όλες οι ραββινικές πηγές πριν τον η' αιώνα δεν αναφέρονται καν σε ύμνους ή ψαλμούς που συνοδεύουν τα βιβλικά αναγνώσματα, από την στιγμή που η ανάγνωση των κειμένων σχολιάζεται με τόσο λεπτομέρεια. ... Έτσι θα ήταν συνετό να μη προβούμε σε κρίση πάνω σε αυτό το ζήτημα".

¹⁵ Ό.π., σ. 135 εξ.

¹⁶ Βλ. A. Sendrey, *Music in the Social*, σ. 146, όπου λέει τα εξής χαρακτηριστικά: "από την εποχή του Δευτέρου Ναού δεν υπάρχουν σύγχρονες πηγές για την ιερή ακολουθία και την εκτέλεση ψαλμών στην Συναγωγή. Η γνώση μας για την αρχαία Συναγωγή είναι βασισμένες στις πηγές του Ταλμούδ..."· αυτό όμως δεν τον εμποδίζει να συνεχίσει ως ακολούθως: "εκτός από το γεγονός ότι δεν συνοδεύονταν από μουσικά όργανα, η ψαλμωδία στην αρχαία Συναγωγή δεν ήταν διαφορετική από του Ναού..." και να προσθέσει: "η φράση του Ταλμούδ ότι το τραγούδι μπορεί να ψαλεί ακόμη χωρίς την (προκείμενη) θυσία ισχύει, χωρίς αμφιβολία, στην εκτεταμένη χρήση της Συναγωγής. Ωστόσο η εκτέλεση των ψαλμών μπορεί να ελαττώθηκε σε ποσότητα, αλλά πάντως εξυπηρετούσε τον ίδιο σκοπό, να αιξήσει την θρησκευτική αφοσίωση των πιστών...". Πρβλ. C. H. Kraeling & L. Mowry, "Music in the Bible", *The New Oxford History of Music* I, σ. 302, όπου, παρ' όλο που εκφράζουν την εξής αβεβαιότητα: "Σε ποιες στιγμές ακριβώς και σε ποια μορφή η μουσική εισήλθε στην λατρεία της πρώιμης Συναγωγής είναι απολύτως αβέβαιο", παρακάτω (σ. 303) δεν διστάζουν να θεωρήσουν ότι "η μουσική στην πρώιμη Εκκλησία ήταν σχεδόν ακραιφνώς φωνητική και η χριστιανική χρήση ακολουθεί σε αυτήν την ειδικότερη πρακτική την Συναγωγή...". Χαρακτηριστική επίσης είναι και η άποψη που εκφράζει στο λήμμα Ψαλμοί ο E. L. Greenstein, σε μία άλλη σύγχρονη εγκυκλοπαιδική έκδοση: "Από αρχαιότερων χρόνων, οι ψαλμοί κατέχουν δεσπόζουσα θέση στις χριστιανικές συλλογές ύμνων. Οι πρώτες εκκλησίες κληρονόμησαν την τυπική απαγγελία και εκτέλεση των ψαλμών της εβραϊκής Συναγωγής", *ER* vol. 12, ed. M. Eliade, N.Y.-London 1987, σ. 43.

¹⁷ J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 11. Πρβλ. Άλ. Κ. Καλυβοπούλου, *Χρόνος τελέσεως*, σ. 70-1, όπου σημειώνει ότι η Συναγωγή είχε σε χρήση και ψαλμούς.

κύκλου, στον οποίο το Ψαλτήριο διαβαζόταν συνεχώς, όπως οι περικοπές από την Πεντάτευχο¹⁸.

Μερικοί ερευνητές επίσης προσπάθησαν να συμπληρώσουν το ιστορικό κενό που υπάρχει στις πηγές γι' αυτήν την επιρροή, ανατρέχοντας σε στοιχεία μεταγενεστέρων εποχών¹⁹. Σε τέτοιο αναχρονιστικό σφάλμα υποπίπτει και ο G. Dix²⁰, όπως αναφέρει ο J.A. Smith, αλλά με αρκετά υπερβάλλοντα ζήλο²¹. Ο G. Dix αναφερόμενος σε χριστιανικές πηγές του δ' αιώνας, όπου αναφέρονται λεπτομέρειες για την χριστιανική λατρεία της εποχής, υποθέτει ότι αυτές ήταν γνωστές και στον Χριστό και τους αποστόλους από τον α' αιώνα²².

Έτσι οι ψαλμοί, που πιστεύεται ότι ήταν σε χρήση κατ' αυτήν την εποχή στο Ναό και μετέπειτα στις Συναγωγές, είναι οι επόμενοι: για τις επτά ημέρες της εβδομάδος στις πρωινές και απογευματινές θυσίες οι Ψλ 23, 47, 81, 93, 80, 92 και ο 91 το Σάββατο²³. Τα απογεύματα των καθημερινών ο Ψλ 144 και το βράδυ ο Ψλ 133. Στο ενδιάμεσο οι Ψλ 23, 7 και 28. Το Σάββατο εκτός του Ψλ 91 και οι Ψλ 18, 32, 33, 66, 89, 90, 92, 127, 134, 135 και 143²⁴. Σε άλλες εορτές, όπως του Νέου Έτους ο Ψλ 46, της Νουμηνίας οι Ψλ 97 και 103, της ογδόης ημέρας της Σκηνοπηγίας ο Ψλ 11, των Εγκαινίων ο Ψλ 29 κτλ. Επίσης σε διάφορες ακολουθίες, όπως του Γάμου οι Ψλ 99 και 150, εγκαινιασμού οικίας οι Ψλ 15, 29, 100, 119 και 120. Στην κηδεία όλοι οι ψαλμοί του εγκαινιασμού οικίας και οι Ψλ 22 και 102, ή μέρος του Ψλ 89, ο Ησαΐας 55 και Ψλ 102 και μαζί τους ο Ψλ 16²⁵. Ωστόσο ο σκοπός και ο λόγος της χρήσεως αυτών των ψαλμών σε αυτές τις ακολουθίες δεν είναι πάντοτε απολύτως κατανοητός βάσει του περιεχομένου τους²⁶.

Χωρίς αμφιβολία όλες αυτές οι θεωρίες βασίζονται στην υπόθεση ότι στην Συναγωγή του α' αιώνας υπήρχε η ανάγνωση των ψαλμών, αλλά και η

¹⁸ Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 14-5, για τους συγκεκριμένους ερευνητές. Πρβλ. P. Bradshaw, *The Search*, σ. 23.

¹⁹ Βλ. π.χ. C. Dugmore, *The Influence of the Synagogue Upon the Divine Office*, London 1964², σ. 10. Πρβλ. J.A. Smith, "The Ancient Synagogue", σ. 1εξ.

²⁰ G. Dix, *The Shape*, σ. 37-47.

²¹ J.A. Smith, "The Ancient Synagogue", σ. 2, όπου αναφέρει τα εξής: "ο Dom Gregory Dix, σε ένα κείμενο που περιέχει πολλές βιαστικές αναφορές και αμφίβολες δηλώσεις, φτάνει στο σημείο να οδηγήσει την ιστορική αξιοπιστία σε παράλογα όρια, παραπέμποντας τα στοιχεία της χριστιανικής πρακτικής του δ' αιώνας στον α' αιώνα και μετά υποθέτοντας την αφετηρία τους από την Συναγωγή. Σε ένα σημείο φαίνεται ακόμη να ζητά από τους αναγνώστες του να πιστέψουν ότι το έθιμο να ψάλλεται το ψαλμικό Αντίφωνο (έθιμο που υπάρχει στην χριστιανική θ. Ευχαριστία, τα πρωιμότερα στοιχεία του οποίου εμφανίζονται ήδη από τα τέλη του δ' αιώνας) ήταν κοινός τόπος στις Συναγωγές του α' αιώνας...".

²² G. Dix, *The Shape*, σ. 39.

²³ Βλ. J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 12.

²⁴ Ό.π.

²⁵ Ό.π.

²⁶ Μερικές απόψεις δίδονται στο βιβλίο Σοφερίμ, κεφ. xviii και xix., βλ. ό.π., σ. 13.

μελωδική τους εκτέλεση. Τα τελευταία χρόνια όμως η σύγχρονη έρευνα έχει έντονα αμφισβητήσει την μεθοδολογία της φιλολογικής ερμηνείας που ακολουθήθηκε για την τεκμηρίωση απόψεων αυτού του είδους. Θεωρείται επί πλέον ότι δεν είναι δυνατόν να λεχθεί κατηγορηματικά με ποιο τρόπο οι Εβραίοι της εποχής του Χριστού και γενικά του α' αιώνας προσηύχοντο ή ακόμη τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα²⁷. Συνεπώς πολλοί ερευνητές ερμηνεύουν τον Μ.Δείπνο με ποικίλους τρόπους. Το κυριότερο πρόβλημα, τονίζουν, στις παλαιότερες υποθέσεις είναι ότι τα κείμενα που έχουν διασωθεί και χρησιμοποιούνται για την τεκμηρίωση αυτών των απόψεων είναι κατά πολλούς αιώνες νεώτερα της υπό έρευνα εποχής. Το πρώτο πλήρες βιβλίο προσευχών προέρχεται π.χ. από τον θ' αιώνα και η γλώσσα του είναι βαβυλωνιακή και όχι αραμαϊκή ή εβραϊκή. Άρα και οι πηγές του δεν είναι από την Παλαιστίνη, στην οποία πρωτοεμφανίζεται η πρώτη χριστιανική λειτουργική κοινότητα²⁸.

Ο P. Bradshaw, βάσει της έρευνας συγχρόνων Εβραίων ερευνητών, που χρησιμοποίησαν τις νέες βιβλικές ερευνητικές μεθόδους της μορφοϊστορίας (form criticism) και ιστορίας συντάξεως (redaction criticism), αναφέρει ότι έχουν αμφισβητήσει την επιχειρηματολογία περί της ενιαίας λειτουργικής παραδόσεως των Εβραίων αυτής της εποχής²⁹. Η έρευνά τους έχει δείξει ότι κατ' αυτήν την εποχή δεν υπήρχε μία μόνο ιουδαϊκή παράδοση, αλλά διάφορες παραδόσεις, όπως π.χ. των Σαδδουκαίων, των Φαρισαίων, των Εσσαίων, των Ζηλωτών, κοινοτήτων όπως αυτή του Κουμράν κ.λπ. Αυτό βεβαίως δεν μειώνει την μεγάλη αλλαγή που αναπόφευκτα ήρθε μετά την καταστροφή του Ναού το 70 μ.Χ. Στις Συναγωγές μετά το 70 μ.Χ. σταδιακά επικρατεί πλέον μία τυποποίηση. Αυτό γίνεται πρωτίστως με την υιοθέτηση πολλών ακολουθιών από τον Ναό και την επικράτηση της τάξεως των Φαρισαίων μετά την εξαφάνιση των διαφόρων ομάδων, όπως αυτές των Σαδδουκαίων, Εσσαίων και του Κουμράν, που είχαν δικές τους ξεχωριστές παραδόσεις³⁰.

Έτσι ο P. Bradshaw, για την αναζήτηση στοιχείων της λειτουργικής πράξεως των Εβραίων αυτής της εποχής, στρέφεται όχι σε μεταγενέστερες πηγές, αλλά σε ιστορικά στοιχεία της ίδιας περιόδου. Τρία σημεία είναι που τον ενδιαφέρουν στην αναζήτηση αυτή: α) ο τύπος που είχαν οι προσευχές, β) τα υπάρχοντα στοιχεία για την λατρεία της Συναγωγής και γ) η ευχή του

²⁷ Βλ. P. Bradshaw, *The Search*, σ. 30-55.

²⁸ Ό.π., σ. 1-2.

²⁹ Βλ. ό.π., σ. 4 εξ. λ.χ., των ερευνητών J. Heinemann, L. Hoffman, J. Neusner κτλ., και την σχετική βιβλιογραφία.

³⁰ Ό.π., σ. 11. Βλ. S. Freyne, *The World of the New Testament*, Delaware, U.S.A. 1980, σ. 99 εξ., για τις διάφορες θρησκευτικές ομάδες του πρώτου αιώνα μ.Χ. και την τελική επικράτηση του φαρισαϊκού ιουδαϊσμού.

οικογενειακού γεύματος. Για το πρώτο σημείο αναφέρει ότι, πέραν του τύπου προσευχής *βερακάχ* (της ευλογίας), υπήρχε και ο τύπος *χοδαϊάχ* (της ευχαριστίας), αλλά πολλές φορές και ένας άλλος ενδιάμεσός τους³¹. Σχετικώς με το δεύτερο σημείο, ότι δηλαδή προκειμένου να γίνει η ακολουθία της Συναγωγής του Σαββάτου έπρεπε να παρευρίσκονται το λιγότερο δέκα άνδρες στην Συναγωγή, ώστε να λεχθούν οι προσευχές *σέμα*, *τεφιλλάχ*, η ιερατική ευχή και η ανάγνωση από την Πεντάτευχο και τους προφήτες³², τα θεωρεί ως αμφισβητήσιμα. Επίσης, πιστεύει ότι δεν υπάρχει πιθανότητα εκτελέσεως ψαλμών μέσα στην Συναγωγή, γιατί η πρώτη αναφορά χρήσεως ψαλμών σε Συναγωγή απαντάται σε πηγή του η' αιώνα³³. Παραδέχεται όμως ως πιθανή την υιοθέτηση των των ψαλμών *χαλλέλ* για οικογενειακή χρήση από πολύ νωρίς στο οικογενειακό δείπνο του Πάσχα³⁴. Τέλος για την ευχή του οικογενειακού γεύματος υποστηρίζει ότι επικρατεί μεγάλη ρευστότητα ως προς το περιεχόμενο και τον τύπο της, όπως άλλωστε γίνεται και σε άλλου τύπου προσευχές της εποχής αυτής³⁵.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα πάντως είναι και η εξήγηση που ο P. Bradshaw δίνει στον Μ. Δείπνο. Κατά την γνώμη του, ο προβληματισμός εάν ο Μ. Δείπνος είναι ο ίδιος με την ακολουθία του Πάσχα δεν υφίσταται, εαν λάβουμε υπ' όψιν την ποικιλία των προσευχών που υπήρχε αυτήν την εποχή. Έτσι η προσευχή του Χριστού που έχει τον ευχαριστιακό (*χοδαϊάχ*) τύπο δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα, όπως θεωρούσαν οι παλαιότεροι ερευνητές, οι οποίοι βάσει της έρευνάς τους ανέμεναν να έχει τον τύπο της ευλογίας (*βερακάχ*)³⁶.

Εκτός από τα δύο ευαγγελικά εδάφια που εξετάσαμε, όπου δεν υπάρχει καθαρή αναφορά σε ψαλμούς, υπάρχουν στις επιστολές του αποστόλου Παύλου οι ακόλουθες προτροπές στους νεοφωτίστους χριστιανούς:

³¹ P. Bradshaw, *The Search*, σ. 15-7.

³² Ό.π., σ. 17-24, για λεπτομέρειες σχετικές με το περιεχόμενό τους.

³³ Ό.π., σ. 23. Όπως αναφέρει και ο E. Werner, *The Sacred Bridge*, βλ. κεφ. 1.3, υποσ. 14.

³⁴ P. Bradshaw, *The Search*, σ. 23. Πρβλ. J.A. Smith, "The Ancient Synagogue", σ. 10, όπου αναφέρει ότι "δεν υπάρχουν στοιχεία για την ψαλμωδία στα άλλα θρησκευτικά οικογενειακά γεύματα, τα οποία κατά το έθιμο τελούνταν το Σαββάτο, στις εορτές και άλλες άγιες ημέρες του έτους".

³⁵ P. Bradshaw, *The Search*, σ. 24-6.

³⁶ P. Bradshaw, *The Search*, σ. 51. Ο ίδιος ερευνητής, σ. 51, λέει και τα εξής: "από την σκοπιά των λειτουργιολόγων, το ζήτημα εάν ο Μ. Δείπνος ήταν το οικογενειακό δείπνο του Πάσχα δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Ακόμη και να ήταν το οικογενειακό δείπνο του Πάσχα, δεν διασώθηκαν ιδιαίτερες πασχαλινές συνήθειες στην ευχαριστιακή ακολουθία της αρχαϊκής Εκκλησίας· πάντως και να μην ήταν ένα οικογενειακό πασχαλινό δείπνο, όμως τελέστηκε μέσα σε ατμόσφαιρα και περιεχόμενο πασχαλινό...είναι πολύ πιθανόν έτσι ότι δεν γίνεται ένα καθαρά οικογενειακό γεύμα έως ότου το Πάσχα έπαυσε να είναι προσκυνηματική εορτή των Ιεροσολύμων μετά το 70 μ.Χ.".

Α΄ Κορ 14,26: Τί οὖν ἐστίν, ἀδελφοί; ὅταν συνέρχησθε, ἕκαστος ψαλμὸν ἔχει, διδαχὴν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει, ἑρμηνείαν ἔχει· πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γινέσθω.

Εφεσ 5,18-19: καὶ μὴ μεθύσκεσθε οἴνῳ, ἐν ᾧ ἐστίν ἄσωτία, ἀλλὰ πληροῦσθε ἐν πνεύματι, λαλοῦντες ἑαυτοῖς [ἐν] ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες [ἐν] τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ κυρίῳ.

Κολασ 3,16: ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ ἐνοικεῖτω ἐν ὑμῖν πλουσίως, ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες καὶ νουθετοῦντες ἑαυτούς, ψαλμοῖς, ὕμνοις, ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἐν [τῇ] χάριτι ᾄδοντες ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν τῷ θεῷ.

Εδῶ ἔχουμε πλέον καθαρή αναφορά σε διάφορα εἶδη μελωδημάτων.

Ὅπως και με τις ευαγγελικές περικοπές, έτσι και στις επιστολικές αυτές μαρτυρίες προτείνονται διάφορα συμπεράσματα. Ο J.B.Pitra γράφοντας τον περασμένο αἰῶνα φρονούσε ὅτι και οι τρεις αυτοί τύποι εἶναι ἴδιοι και τους αποκαλεῖ γενικά ᾠδές πνευματικές³⁷. Ο ἴδιος πάλι τους θέλει να εἶναι συνθήματα αναγνώρισης (accents de reconnaissance) και κραυγές της καρδιάς δονούμενες ἀπὸ κάποια θεία μέθη που την μετριάζει ὁμως ἡ Χάρη³⁸. Ἄλλοι παλαιότεροι ερευνητές, ὅπως ο Μ.Παρανίκας³⁹ και ο H.J.W.Tillyard⁴⁰, πίστευαν ὅτι τα πρῶτα δύο εἶδη, οι ψαλμοὶ και οι ὕμνοι, αφορούσαν το Ψαλτήριο, ἐνῶ οι πνευματικὲς ᾠδές την Π. και Κ. Διαθήκη.

Οι δύο ερευνητές ὁμως, που ασχολήθηκαν παλαιότερα πιο συστηματικά με την προβληματική αὐτῶν των λέξεων, εἶναι ο E.Wellesz και ο Π. Χρήστου. Ο E.Wellesz, που εἶναι ο κυριότερος εκπρόσωπος της ξένης μουσικολογικῆς ἐρευνας αὐτοῦ του αἰῶνος, υποστηρίζει την εβραϊστυριακὴ καταγωγή της εκκλησιαστικῆς μουσικῆς⁴¹. Ἐτσι, γράφοντας γι' αὐτὴν την πρῶτη ελληνιστικὴ εποχή, ὁρθῶς αναφέρει την ρωμαϊκὴ υποδομὴ του κρατικῆ μηχανισμοῦ και του στρατοῦ, ἀλλὰ και την πλήρη επικράτηση του ελληνισμοῦ στον πολιτιστικὸ τομέα. Ὅμως, ατυχῶς ισχυρίζεται ὅτι, με τον εκχριστιανισμό της Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας και την ἐπίσημη μετακίνηση του

³⁷ J.B. Pitra, *Hymnographie de l'Église grecque*, σ. 34· πρβλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1985², σ. 40, και Ἀ.Ε. Ἀλυσζάκη, “Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο”, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεολογικὴ Σχολή, Τόμος ἐόρτιος χιλιοστῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 280 (και ἀνάτυπο).

³⁸ Ὁ.π., σ. 40 και σ. 280.

³⁹ Μ. Παρανίκας, “Περὶ χριστιανικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων” *ΕΦΣΚ* 8 (1874) 174 και 9,10 (1875). Πρβλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, σ. 40· E. Wellesz, *A History*, σ. 33. Ἐνας ἄλλος Ἕλληνας ερευνητὴς του 19ου αἰῶνος, ο Γ.Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ’ ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 53-4, λέει ὅτι οι ψαλμοὶ εἶναι αὐτοὶ του Δαυὶδ, ὕμνοι οι βιβλικὲς ᾠδές και οι ᾠδές πνευματικὲς τα ὑπὸ των πρῶτων χριστιανῶν ποιητῶν ποιηθέντα και ἀδόμενα ἄσματα.

⁴⁰ H.J.W. Tillyard, *Byzantine Music and Hymnography*, London 1923, σ. 8. Πρβλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, σ. 40, και Ἀ.Ε. Ἀλυσζάκη, “Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο”, σ. 280.

⁴¹ E. Wellesz, *A History*, σ. 35 ἐξ.

κέντρου της αυτοκρατορίας στη Νέα Ρώμη–Κωνσταντινούπολη το 330 από τον Μ.Κωνσταντίνο, ο ελληνικός τρόπος ζωής ξαφνικά τερματίστηκε⁴². Αυτήν την άποψη την θεωρούμε αντιφατική, γιατί έρχεται σε αντίθεση με όσα προηγουμένως ο ίδιος ερευνητής υποστήριζε. Γιατί άλλο είναι να ειπωθεί ότι ο ελληνορωμαϊκός κόσμος ήλθε σε γόνιμη επαφή με τις παραδόσεις των ανατολικών λαών που κατακτούσε και άλλο ότι σχεδόν ξαφνικά με την ίδρυση της Νέας Ρώμης εγκαταλείφθηκε η ελληνική πολιτιστική παράδοση, όταν μάλιστα η ίδια η Κ.Διαθήκη και οι πλειοψηφία των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας γράφουν και σκέπτονται με γνώμονα την ελληνική παιδεία και δημιουργούν τέχνη κάτω από ισχυρή γλωσσική, πολιτιστική και εκκλησιαστική ενότητα.

Ο E. Wellesz αναφέρει για τους τρεις αυτούς όρους ότι ο απόστολος Παύλος, από το περιεχόμενο του κειμένου του, εννοεί την λειτουργική χρήση τους, για την οποία και οι παραλήπτες των επιστολών του θα ήταν ενήμεροι. Φρονεί έτσι ότι οι όροι αυτοί αναφέρονται σε τρία ξεχωριστά πράγματα⁴³. Ωστόσο, πριν μπούμε σε αυτό το επί μέρους θέμα, θεωρούμε σκόπιμο να εξετάσουμε την μεθοδολογία που ακολουθείται. Σύμφωνα με τον E. Wellesz, οι πρώτοι χριστιανοί που παρακολουθούσαν τις τελετουργίες του Ναού, αλλά και της Συναγωγής, είναι εκείνοι που μετέφεραν την ιουδαϊκή ψαλτική παράδοση στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες. Επίσης οι νεοφώτιστοι χριστιανοί ιουδαϊκής καταγωγής, που είχαν χρηματίσει αναγνώστες και ψάλτες στις Συναγωγές, edίδασκαν στους υπολοίπους χριστιανούς τον τρόπο του ψάλλειν. Έτσι ο όρος ψαλμός, αναφέρεται κατ' αυτόν, στους ψαλμούς του Δαυΐδ. Αυτές όμως οι απόψεις, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως και καθόσον αφορούν στην εποχή αυτή, είναι καθαρά εικασίες, γιατί δεν υπάρχουν οι απαραίτητες ιστορικές μαρτυρίες⁴⁴.

Ακόμη ο E. Wellesz, με βάση στοιχεία μεταγενεστέρων περιόδων, καταλήγει με κατηγορηματικό τρόπο και στα εξής συμπεράσματα: α) ότι η εκτέλεση των ψαλμών αυτήν την εποχή ήταν αντιφωνικού τύπου και εναλλάσσονταν δύο χοροί κατά την εκτέλεσή τους και β) ότι ακολουθούσε τότε απλή (recitation) και τότε περίτεχνη (cantillation) μουσική απαγγελία⁴⁵. Και πάλι όμως αυτές οι εκτιμήσεις και τα στοιχεία που τις τεκμηριώνουν

⁴² Ό.π., σ. 31, όπου λέει χαρακτηριστικά: "πάντως, ο ελληνικός κλασσικός πολιτισμός είχε χάσει την γενεσιουργό του δύναμη. Η παράδοση μπορούσε να διατηρηθεί, αλλά όχι ζωντανή."

⁴³ Ό.π., σ. 33 εξ.

⁴⁴ E. Wellesz, *A History*, σ. 18 εξ. Ο E. Wellesz δεν φαίνεται να έχει λάβει υπ' όψη καν αυτό το ενδεχόμενο, το οποίο προβλήματιζε, όπως αναφέραμε (βλ. κεφ. 1.3, υποσ. 14), τον E. Werner αλλά που και εκείνος τελικά δεν το αποδέχτηκε.

⁴⁵ E. Wellesz, *A History*, σ. 35-6.

είναι μεταγενέστερα⁴⁶. Έτσι αναφέρει λ.χ. ο E. Wellesz ότι η πρώτη μαρτυρία για την αντιφωνική εκτέλεση των ψαλμών, που προέρχεται από τα πατερικά κείμενα του δ' αιώνας, αποτυπώνει και την παράδοση των πρώτων αιώνων⁴⁷. Επίσης αναφέρεται στο περίφημο έργο του Φίλωνος *Περί βίου θεωρητικοῦ ἢ ἱκετῶν*⁴⁸, όπου γίνεται αναφορά στους Θεραπευτές και στην χρήση της αντιφωνικής και εναλλάξ χορωδιακής εκτελέσεως. Αλλά και εδώ υπάρχουν παρόμοια προβλήματα: α) η ετεροχρονισμένη χρήση αυτής της πηγής, β) η πηγή αυτή αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη ομάδα ενδεχομένως περιθωριακών ατόμων της εποχής και γ) και κυριότερο δεν έχουμε αναφορά σε ψαλμούς του Δαυΐδ.

Τέλος για τους δύο άλλους όρους, ύμνοι και ωδές πνευματικές, ο E. Wellesz αναφέρει ότι οι μεν ύμνοι ψάλλονταν σε μελωδίες του απλού συλλαβικού τύπου ή άλλοτε από μία ομάδα δύο ή τριών φθόγγων, που αντιστοιχούσαν σε μία συλλαβή του κειμένου, οι δε πνευματικές ωδές είναι άσματα μελισματικού τύπου, εκ των οποίων τα κυριότερα είναι τα αλληλούϊα⁴⁹.

Ο Π. Χρήστου αναφέρεται σε αυτά τα είδη υμνωδίας με άλλη επιχειρηματολογία. Πιστεύει ότι είναι πολύ εσφαλμένο να νομίζουμε ότι και οι παλαιότεροι χριστιανοί λέγοντας *ψαλμόν* εννοούσαν μόνο ποίημα του Δαυΐδ⁵⁰. Αυτήν τη γνώμη την υποστηρίζει βάσει του κειμένου Α' Κορ 14,26, το οποίο παραθέσαμε ως μία από τις κύριες πηγές περί της χρήσεως του όρου *ψαλμός* στην Κ. Διαθήκη. Πιστεύει ότι εδώ πρόκειται για ύμνους που ψαλλόταν στις συναθροίσεις των πρώτων χριστιανών ως ελεύθερο στοιχείο της όλης ενθουσιαστικής λατρείας, μαζί με το κήρυγμα, την γλωσσολαλία κ.λπ.⁵¹. Πάντως διατυπώθηκε και η άποψη ότι αυτό το χωρίο δίδει μία εικόνα της χριστιανικής εκκλησίας της Κορίνθου, η οποία είχε την τάση να υπερτονίζει τα ενθουσιαστικά στοιχεία στις λατρευτικές συναθροίσεις⁵². Έτσι αυτοί οι ψαλμοί, στους οποίους αναφέρεται η επιστολή,

⁴⁶ Πρβλ. 'Α.Ε. 'Αλυγιζάκη, *Θέματα εκκλησιαστικής μουσικής*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 73.

⁴⁷ Βλ. E. Wellesz, *A History*, σ. 35.

⁴⁸ Βλ. κεφ. 1.2, υποσ. 79.

⁴⁹ E. Wellesz, *A History*, σ. 40-1. Ο Κ. Μητσάκης, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, σ. 41, συμφωνεί με αυτές τις εκτιμήσεις και γράφει ότι εκείνος που έδωσε στο ζήτημα την πιο ικανοποιητική ερμηνεία είναι ο E. Wellesz. Πρβλ. Γρ.Θ. Στάθη, "Η σύντομη και άργη παράδοση της βυζαντινής μουσικής", *ἀνάτυπο ἀπ' τὸν Τόμο, Ἀξίες καὶ Πολιτισμός*, ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, σ. 385 ἐξ., Ἀθήνα 1991, όπου δίνει μία ερμηνεία -όπως και ο E. Wellesz-, με βάση την μουσική επιτηδεύση. Έτσι οι τρεις όροι του Απ. Παύλου αναφέρονται κατ' αυτόν, στους ψαλμούς του Δαυΐδ, σε ύμνους του τύπου που βρίσκονται στην Κ. Διαθήκη και οι ωδές πνευματικές στην εκτέλεση επιτηδευμένων μελισματικών μελών.

⁵⁰ Π. Χρήστου, "Η ύμνογραφία", σ. 18.

⁵¹ Ό.π., σ. 19.

⁵² Βλ. J. McKinnon, *Music in Early Christian Literature*, Cambridge 1989³, σ. 15.

είναι μάλλον οι αυθόρμητοι ύμνοι της εποχής και όχι ψαλμοί της Π. Διαθήκης⁵³.

Μία ιστορική αναδρομή για την έννοια της λέξεως ψαλμός κατ' αυτήν την εποχή θα ήταν αρκετά διαφωτιστική. Αρχικά η λέξη ψαλμός σήμαινε άσμα αδόμενο με συνοδεία κιθάρας ή οποιουδήποτε χορδοτόνου οργάνου⁵⁴. Ο Μ. Βασίλειος καλεί τον ψαλμό λόγο μουσικό κρουόμενο και μελωδούμενο αρμονικώς⁵⁵. Επομένως η λέξη δεν σημαίνει πάντοτε ύμνο στον Θεό· μάλιστα σε ένα χωρίο της Π. Διαθήκης σημαίνει απλώς κιθάρα⁵⁶. Από αυτά τα παραδείγματα φαίνεται ότι ο όρος ψαλμός, κατά την εποχή αυτή δεν είχε την περιορισμένη χρήση που έχει στις ημέρες μας. Προοδευτικά όμως γενικεύθηκε η χρήση του, που δήλωνε πλέον τον ενόργανο λατρευτικό ύμνο. Αργότερα πάντως εγκαταλείφθηκε και η έννοια αυτή που δήλωνε το όργανο⁵⁷. Έτσι ο όρος κατά την εποχή του Παύλου δεν σήμαινε αναγκαστικά ψαλμό του Δαυΐδ. Οι αρχικές επίσης έννοιες των όρων ύμνος και ωδή ήταν οι ακόλουθες: ύμνος εσήμαινε κυρίως άσμα αίνου σε θεό ή ήρωα και ωδή εσήμαινε όλα τα είδη άσματος, αλλά ιδίως αναφερόταν στην λυρική ποίηση⁵⁸.

Για τις πνευματικές ωδές ο Π. Χρήστου επικαλείται το χωρίο Α΄ Κορ 14,15, όπου ο Παύλος αναφέρει τα εξής: *προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δὲ καὶ τῷ νοῖ, ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῖ*, και καταλήγει στο ότι το *ψαλῶ τῷ πνεύματι* είναι εκείνο που θα μας δώσει το κλειδί για να κατανοήσουμε τον τρίτο όρο που είναι τα άσματα, τα οποία απήγγελλαν κατά τις συναθροίσεις τους οι υπό του Πνεύματος εμπνεόμενοι χριστιανοί και τα οποία από απόψεως λογικής συνέχειας δεν ήταν πάντοτε κατανοητά⁵⁹. Αυτού του είδους όμως οι ωδές δεν επέζησαν πολύ μετά την αποστολική εποχή, όπως άλλωστε και το χάρισμα της γλωσσολαλίας.

Για τους όρους ψαλμός και ύμνος ο Π. Χρήστου πιστεύει ότι είναι ταυτόσημοι και αντιπροσωπεύουν τα χριστιανικά θρησκευτικά άσματα -*τῷ νοῖ* - αυτά τα οποία έχουν πάντοτε λογικό ειρμό⁶⁰. Επίσης δίνει και μία πιθανή ερμηνεία για την ταυτόσημη χρήση τους σε σχέση με τις δύο

⁵³ Ό.π., σ. 15. Ο J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 18-9, αντιθέτως, και έχοντας αναφερθεί σε αυτήν την εκδοχή, την απορρίπτει θεωρώντας την ατεκμηρίωτη, φρονώντας ακόμη ως πιο φυσικό να υποτεθεί εδώ ότι η αναφορά γίνεται στους ψαλμούς της Π. Διαθήκης.

⁵⁴ Βλ. Ἀριστοφάνους, Ὀρνίθες 218.

⁵⁵ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, PG 29, 209 εξ.

⁵⁶ Βλ. Α΄ Βασ 16,18-9, όπου μαρτυρία, η οποία αναφέρεται στην έννοια αυτή.

⁵⁷ Πρβλ. H.G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, σ. 2018· G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, σ. 1539-40· Σ. Μιχαηλίδη, Ἑγκυκλοπαιδεία, σ. 360· Π. Χρήστου, “Ἡ ὕμνο-γραφία”, σ. 18 εξ.

⁵⁸ Πρβλ. H.G. Liddell & R. Scott, ό.π., σ. 1849 & 2030· G.W.H. Lampe, ό.π., σ. 1431 & 1555· Σ. Μιχαηλίδη, Ἑγκυκλοπαιδεία, σ. 332 και 363· Π. Χρήστου, “Ἡ ὕμνο-γραφία”, σ. 20.

⁵⁹ Π. Χρήστου, ό.π., σ. 21-2.

⁶⁰ Ό.π., σ. 22.

κοινότητες των πρώτων χριστιανών· δηλαδή οι μεν εξ ιουδαίων χριστιανοί τα αρχαία άσματα τα έλεγαν ψαλμούς, οι δε εξ εθνών χριστιανοί ύμνους⁶¹. Μόνο αργότερα, κατά τον ίδιο ερευνητή, ο όρος ψαλμός περιορίστηκε στην αποκλειστική δήλωση των ψαλμών του Δαυΐδ, ο δε όρος ύμνος στην δήλωση των χριστιανικών λατρευτικών ασμάτων⁶².

Ως προς αυτήν την τελευταία άποψη ο Ι.Καραβιδόπουλος παραθέτει δύο χωρία της Κ.Διαθήκης που είναι αντίθετα: α) τα προαναφερθέντα Μθ 26,30 και Μκ 14,26, όπου απαντάται το ρήμα υμνώ, ενώ πρόκειται περί ψαλμών σύμφωνα με το τυπικό της εορτής και β) την Α΄ Κορ 14,26, όπου ο Παύλος ομιλεί περί ψαλμού, ενώ απευθύνεται προς εθνικοχριστιανική κοινότητα⁶³. Επίσης ο ίδιος ερευνητής τονίζει ότι δεν είναι δυνατόν την εποχή αυτή να υπήρχε αποκρυσταλλωμένη ορολογία. Πάντως, παρά τις επιφυλάξεις αυτές, θεωρεί την υπόθεση του Π. Χρήστου ως την πιο αξιόλογη προσπάθεια διακρίσεως αυτών των όρων⁶⁴.

Συνοψίζοντας τα διαπραγματευθέντα έως τώρα βλέπουμε από τα ιστορικά στοιχεία ότι η πρώτη αναφορά για την χρήση ψαλμών στην αρχαία Συναγωγή ξεκινά από το 140-50 μ.Χ.⁶⁵. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι, πιθανόν και τον α΄ αιώνα ή ακόμη παλαιότερα, δεν χρησιμοποιήθηκαν οι ψαλμοί μεμονωμένα ως ανάγνωσμα στην Συναγωγή εκτός ή εντός των Ιεροσολύμων. Πάντως ο γενικός κανόνας πρέπει να ήταν ακόμη και αυτήν την εποχή η μη μελωδική τους χρήση. Ωστόσο αυτή η αρχική και μόνιμη χρήση των ψαλμών στα μέσα του β΄ αιώνος είναι πολύ πιθανόν να γινόταν με μουσική απαγγελία, όπως γινόταν άλλωστε και η απαγγελία και άλλων βιβλικών κειμένων⁶⁶. Πάντως, όσον αφορά στην μελωδική μουσική τους εκτέλεση αυτήν την εποχή, κατά τις υπάχουσες πηγές, η υπόθεση παραμένει καθαρή εικασία. Το ερώτημα λοιπόν που εμφανώς προβάλλει αφορά στον εντοπισμό της πηγής και της βάσεως της μουσικής και υμνογραφικής παραγωγής της αρχαίας Εκκλησίας.

⁶¹ Ό.π.

⁶² Ό.π.

⁶³ Ίωάν.Καραβιδόπουλου, “Έρμηνεία της προς Έφεσίους Έπιστολής του Άποστόλου Παύλου”, ΕΕΘΣΘ 18 (1973) 425.

⁶⁴ Ό.π.

⁶⁵ Ο Π. Χρήστου, “Η ύμνογραφία”, σ. 46, προτείνει ως πιθανό χρόνο εισαγωγής των ψαλμών στην λειτουργική πράξη της Συναγωγής το 150 μ.Χ., γιατί κατ’ αυτόν οι Ιουδαίοι μετά την καταστροφή του Ναού το 70 μ.Χ. είχαν την ελπίδα ότι θα ερχόταν μία ημέρα που θα επανιδρύετο, αλλά μετά την ολοσχερή καταστροφή της Ιερουσαλήμ κατά τον τελευταίο ρωμαιοϊουδαϊκό πόλεμο (133-5 μ.Χ.) αυτή η ελπίδα ήταν πλέον μάταιη. Πάντως οι Ιουδαίοι δεν θα σιγήσουν για πάντα και γι’ αυτόν τον λόγο εισήγαγαν στην Συναγωγή τους ψαλμούς, χωρίς όμως ενόργανο συνοδεία. Πρβλ. J.A. Smith, “The Ancient Synagogue”, σ. 5.

⁶⁶ Βλ. J. McKinnon, “The Exclusion of Musical”, σ. 85, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι η ανάγνωση στην αρχαία Συναγωγή δεν ήταν απλή, αλλά με τρόπο μουσικής απαγγελίας.

Μετά την εικόνα που διαμορφώνεται μέσα από τις πηγές, ο J.A. Smith αναζητεί άλλες εστίες επιρροής, πέρα από την γενικότερη εβραϊκή παράδοση της εποχής. Αναφέρεται έτσι στην οικογενειακή παράδοση, όπου ο πατέρας της οικογένειας δίδασκε στα παιδιά του τα θρησκευτικά καθήκοντά τους. Πιστεύει δηλαδή ότι στο ακόλουθο κείμενο από το Δ΄ Μακκ 18,15 (όπου μία μητέρα μνημονεύει τον νεκρό της άνδρα πριν την ώρα του μαρτυρίου της και αφού είχε προηγηθεί ο μαρτυρικός θάνατος των επτά υιών της) βρίσκεται μία αναφορά για γενική χρήση των ψαλμών μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον: *τὸν ὕμνογράφον ἐμελῶδει ὑμῖν Δαυῖδ τὸν λέγοντα, πολλαὶ αἱ θλίψεις τῶν δικαίων* (Ψλ 33,20)⁶⁷. Από το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου όμως διαβάζουμε ότι ο γέρον Ελεάζαρος, που μαρτυρεί πρώτος από τον Αντίοχο Επιφανή (β΄ π.Χ. αι.), είναι από λευϊτικό γένος και νομικός (Δ΄ Μακκ 5,4), αλλά είναι και ο παιδευτής των υιών της μητέρας αυτής (Δ΄ Μακκ 9,6). Επίσης ο τέταρτος υιός, πριν τον θάνατό του και την εκκοπή της γλώσσας του, αναφέρει ότι μελωδούσε θείους ὕμνους (Δ΄ Μακκ 10,21). Έτσι μέσα από το περιεχόμενο όλου του κειμένου καθίσταται πιθανόν ο πατέρας αυτών των παιδιών να ήταν και ο ίδιος λευϊτικής καταγωγής και, μόλις πέθανε (Δ΄ Μακκ 18,9), ανέλαβε την ολοκλήρωση της εκπαίδευσέως τους ο γέρον Ελεάζαρος. Άλλωστε, όπως ειπώθηκε, την αποκλειστική ευθύνη να ψάλλουν τους ψαλμούς στο Ναό την είχαν οι ειδικά εκπαιδευμένοι λευϊτικοί μουσικοί, ένας από τους οποίους μάλλον θα ήταν και αυτός ο τέταρτος υιός. Όπως προκύπτει από το κείμενο, όλοι τους θα είχαν τον Ελεάζαρο ως δάσκαλο του νόμου, τον οποίο όφειλαν να γνωρίζουν ως τέκνα Λευῖτη. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη μας γίνεται πλέον πιο απλή η ερμηνεία αυτής της περικοπής, όσον αφορά στην συνήθεια του ήδη νεκρού πατέρα να ψάλλει εν ζωή δαυϊτικούς ὕμνους στους υιούς του.

Σχετικά δε και με όσα αναφέρθηκαν για τις επιγραφές των ψαλμών, ένα είναι βέβαιο, ότι μόνο άτομα ή χορωδία άρτια και μακροχρόνια εκπαιδευμένα θα μπορούσε να διαθέτει αυτήν την εξειδικευμένη γνώση για την άρτια εκτέλεσή τους. Τέτοιοι μουσικοί υπήρχαν μόνο στις τάξεις των Λευϊτών. Εξ άλλου αυτοί είχαν την αποκλειστική τιμή να άδουν τους ψαλμούς στον Ναό. Μετά από μία τέτοια διαπίστωση θα ήταν εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί η άποψη για την χρήση των ψαλμών στις Συναγωγές αυτής της εποχής. Οι ψαλμοί άλλωστε προορίζοντο για τον Ναό και πάντοτε με συνοδεία οργάνων. Μερικοί ψαλμοί πάντως ήταν γνωστοί

⁶⁷ Βλ. J.A. Smith, "The Ancient Synagogue", σ. 10, όπου αναφέρει τα εξής: "Από το περιεχόμενο του Δ΄ Μακκ 18,5 αποδεικνύεται ότι δεν ήταν ασυνήθιστο για τον πατέρα σε μία θρησκευόμενη οικογένεια να εκτελεί ψαλμούς στα παιδιά του, σε τέτοιου είδους περιπτώσεις. Έτσι η εκτέλεση των ψαλμών μπορεί να θεωρηθεί ως ένα συνηθισμένο τμήμα της θρησκευτικής ζωής της οικογένειας στο σπίτι".

και στον λαό, όπως λ.χ. οι χαλλέλ, οι ψαλμοί των αναβαθμών κ.λπ. Έτσι θα ήταν εντελώς άτοπο να δεχθούμε ότι η Εκκλησία εισήγαγε τους ψαλμούς κατά το παράδειγμα και την επίδραση της Συναγωγής, η οποία δεν είχε ακόμη ψαλμούς.

Έχοντας εξετάσει διεξοδικά τα σχετικά χωρία της Κ.Διαθήκης, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής. Πρέπει να αποφεύγεται κατά την μελέτη μίας προγενέστερης εποχής η αναφορά σε δεδομένα και πρότυπα των μεταγενεστέρων ή ακόμη και της σημερινής εποχής, θα πρέπει δε πάντοτε να προηγούνται τα ιστορικά τεκμήρια της εν λόγω εποχής. Όπως διαπιστώσαμε υπάρχει μεγάλη ρευστότητα στις έννοιες των εν χρήσει όρων. Η σημερινή νοηματική τους χρήση δεν μπορεί να θεωρηθεί *a priori* δεδομένη σε μία τόσο πρώιμη εποχή, ακριβώς γιατί δεν υπήρχε ακόμη μια περιορισμένη τεχνική χρήση τους. Ωστόσο και τα δύο ευαγγελικά εδάφια και οι τρεις όροι στις επιστολές του αποστόλου Παύλου έχουν δώσει αφορμή σε πολλούς ξένους και Έλληνες ερευνητές, για να διατυπώσουν διάφορες θεωρίες ως προς την καταγωγή της χριστιανικής υμνογραφίας και μουσικής. Πάντως η μουσική λειτουργική χρήση ή μη των ψαλμών του Δαυΐδ στην πρώιμη αυτή εποχή δεν είναι καθόλου βεβαία. Οι ψαλμοί, όπως διαπιστώσαμε στον Μυστικό Δείπνο και στις ακολουθίες των πρώτων χριστιανών, δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη λειτουργική θέση. Μάλλον οι πρωτοχριστιανικοί ύμνοι είχαν την θέση αυτή, όπως άλλωστε θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Το ότι όμως αυτό το βιβλίο ήταν αγαπητό και σε μεγάλο βαθμό διαδεδομένο ως κείμενο -που πιθανόν να διαβαζόταν, χωρίς βεβαίως να ψάλλεται- δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και αυτό φαίνεται καθαρά από την μεγάλη ευχέρεια με την οποία το χρησιμοποιούν οι συγγραφείς των βιβλίων της Κ.Διαθήκης.

2. ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΨΑΛΜΩΔΙΑΣ

Η ψαλμωδία της πρώιμης εποχής, όπως ανεφέρθη, είχε ως αφετηρία την ευχαριστιακή πράξη του Ιησού Χριστού με τους μαθητές του στο Μ. Δείπνο. Την ίδια παράδοση συνεχίζουν και οι χριστιανοί των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, όπως φαίνεται μέσα από τα βιβλία της Κ. Διαθήκης. Εκεί ίσως βρίσκονται πιθανά κατάλοιπα των πρώτων χριστιανικών ύμνων, όπως λ.χ. το μεγαλυνάριο της Θεοτόκου (Λκ 1,46-55) και η προσευχή του Συμεών (Λκ 2,29-32)¹.

Αυτή η σύνθεση νέων ύμνων δεν είναι τυχαία. Η αρχαία Εκκλησία εξ αρχής αισθάνθηκε την άμεση ανάγκη να εκφρασθεί με νέο τρόπο. Το μήνυμα του Ευαγγελίου δεν μπορούσε πλέον να μεταδοθεί με τα παλαιά δεδομένα και πρότυπα. Οι ποιμαντικές ανάγκες άλλωστε της Εκκλησίας για τον ευαγγελισμό των εθνών εχρειάζοντο νέα έκφραση. Αυτό ακριβώς το κενό ήρθε να συμπληρώσει η νέα χριστιανική ποιητική σύνθεση και δημιουργία.

Οι πιθανοί αυτοί ύμνοι των κειμένων είναι όλοι γραμμένοι σε ρυθμικό πεζό λόγο και χωρίζονται σε στροφές που έχουν τις πιο πολλές φορές τον ίδιο αριθμό λέξεων και συλλαβών². Έτσι οι συνθέσεις αυτές, όπως λ.χ. του Ευαγγελιστή Λουκά, δομούνται κατά τα εβραϊκά ποιητικά πρότυπα, δηλαδή χρησιμοποιούν κυρίως τον παραλληλισμό των μελών³, ενώ τα κείμενα που βρίσκονται στις επιστολές του αποστόλου των εθνών Παύλου στηρίζονται στη ρυθμική τεχνική⁴. Ωστόσο η ισοσυλλαβία και το ομοιοτέλειτο υπάρχουν στα λατρευτικά κείμενα και άλλων μυστηριακών θρησκειών της

¹ Βλ. επίσης Λκ 1, 42· 1, 68-69· 2, 14 και 11, 2-5· Μθ 16, 17-19 και 28, 18-20· Ιω 1, 1-8 και 6, 26-59· Ρωμ 3, 24-26 και 11, 36· Α΄ Κορ 13, 1-13· Εφ 1, 3-14 και 5, 14· Φιλ 2, 6-11· Κολ 1, 12-20· Α΄ Τιμ 3,16 και 6,15· Τίτ 2, 11-14· Ιουδ 8, 23· Αποκ 4, 11· 7,12· 19,1 κτλ. Ο H.L. Mowry, "Revelation 4-5 and early Christian liturgical usage", *JBL* 71 (1952) 75-84, είχε προτείνει παλαιότερα την γνώμη ότι στα κεφάλαια 4-5 της Αποκαλύψεως πιθανόν διασώζεται η πρώτη μορφή της τελετουργίας της θ. Ευχαριστίας.

² Βλ. Κ.Μητσάκη, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, σ. 41εξ.

³ Βλ. Π.Χρήστου, "Η ύμνογραφία της αρχαϊκής Εκκλησίας", σ. 24.

⁴ Ό.π., σ. 26.

εποχής⁵. Αυτή η διαπίστωση, δηλαδή ότι από την αρχή υπάρχει ταυτοχρόνως η ισοσυλλαβία με το ομοιοτέλεuto στην ελληνική χριστιανική υμνογραφία, επιβάλλει την αναθεώρηση της παλαιότερας απόψεως για την εξέλιξη του στροφικού συστήματος της βυζαντινής εκκλησιαστικής ποιήσεως και τον βαθμό της συριακής επιδράσεως στην εξέλιξη αυτή⁶. Βεβαίως αυτοί οι ύμνοι δεν έχουν άμεση σχέση με το Ψαλτήριο, όπως ήδη αναφέραμε, αλλά είναι η απαρχή της εκκλησιαστικής λατρευτικής πράξεως.

Προς τούτο είναι ανάγκη να εξετάσουμε τα ειδικότερα στοιχεία της υπό έρευναν εποχής σε ό,τι αφορά στους ψαλμούς.

2.1. Οι πρώτες πηγές

Εφ' όσον η επικρατούσα άποψη της σύγχρονης έρευνας, που θεωρούσε την ιουδαϊκή Συναγωγή ως την αποκλειστική και αποφασιστική επιρροή στην χριστιανική λειτουργική παράδοση, δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα, όπως ήδη ελέχθη⁷, το ερώτημα που εύλογα γεννάται είναι το ποια ήταν η εξέλιξη ως προς την χρήση των ψαλμών μετά από αυτήν την πρώιμη χρονική περίοδο.

Οι παλαιότεροι ερευνητές, έχοντας ως δεδομένη την χρήση των ψαλμών στην πρώτη Εκκλησία, θεωρούσαν ότι από τους ψαλμούς προήλθε και η εξέλιξη των μικρών εξωβιβλικών εφυμνίων, όπως τα *Ἀλληλούϊα*, *Ἀμήν*, *Κύριε ἐλέησον*, *Σῶσον ἡμᾶς Κύριε*, *Οἰκτείρησόν με Κύριε* κ.λπ.⁸. Έτσι ένας από αυτούς τους ερευνητές, ο Π. Τρεμπέλας, παρατηρεί ότι το μητρικό κύτταρο στην εκκλησιαστική υμνογραφία, από το οποίο προήλθε αρχικώς το τροπάριο και μετά το κοντάκιο και ο κανόνας, ήταν το εξωβιβλικό αντίφωνο που ακολουθούσε μετά από κάθε ένα στίχο ψαλμού⁹.

Κατά την γνώμη του ιδίου ερευνητή, η ψαλμωδία αυτής της εποχής ήταν απλή, εμμελής και έμοιαζε με τον τρόπο αποδόσεως των αναγνωσμάτων του εξαψάλμου, του Αποστόλου και του Ευαγγελίου¹⁰. Ο τρόπος εκτελέσεως της ψαλμωδίας, προσθέτει ο Π. Τρεμπέλας, ήταν ο καθ'

⁵ Βλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, σ. 43-4, όπου αναφέρει ότι κατά τον Schattenmann τα πρότυπα που χρησιμοποιεί ο Παῦλος είναι χαρακτηριστικά και αυτών των μυστηριακών θρησκειών.

⁶ Ὁ.π., σ. 44.

⁷ Βλ. κεφάλαιο 1.3.

⁸ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὀρθοδόξου ἐλληνικῆς ὑμνογραφίας*, Ἀθήναι 1978², σ. 13. Πρβλ. Π. Χρήστου, "Ἡ ὑμνογραφία", σ. 43.

⁹ Βλ. *Ἐκλογή ὀρθοδόξου*, σ. 13. Καί ο J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 23, αναφέρει ότι η λειτουργική πράξη της αρχαϊκῆς Εκκλησίας έχει ως βάση το Ψαλτήριο· αναγκάζεται ὅμως να παραδεχθεῖ καὶ αὐτός ὅτι σὴν ἐν λόγῳ ἐποχῇ πολλὰ κείμενα δὲν ἀναφέρουν καθόλου τοὺς ψαλμούς, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν ἀπλῶς μία ἀσαφὴ ἀναφορά, χωρὶς νὰ πληροφоруόμεθα ἐάν γινόταν ἀνάγνωσις ἢ μελωδικὴ ἐκτέλεσίς τοὺς.

¹⁰ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὀρθοδόξου*, σ. 13. Καί ο J. McKinnon, ὡπως ἐλέχθη, ἔχει τὴν ἴδια ἀπόψη. Βλ. κεφ. 1.3, παραπομπή 66.

υπακοήν, κατά τον οποίον ο μονωδός εμμελώς εκτελεί ανά στίχο τον ψαλμό και ο λαός υποψάλλει τα ακροστίχια¹¹. Περαιτέρω αναφέρει ότι εν καιρώ και με την ανάπτυξη του εξωβιβλικού αντιφώνου, που προσέλαβε περίπου το μήκος συντόμου τροπαρίου, προήλθαν και τα τροπάρια όπως το *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, Σῶτερ, σῶσον ἡμᾶς* και το *Κύριε τῶν δυνάμεων μεθ' ἡμῶν γενοῦ· ἄλλον γὰρ ἐκτός σου βοηθὸν ἐν θλίψεσιν οὐκ ἔχομεν, Κύριε τῶν δυνάμεων, ἐλέησον ἡμᾶς*¹².

Μετά από αυτήν την προτεινόμενη αρχική φάση, στην οποία υπήρχε η μελωδική εκτέλεση του Ψαλτηρίου, ακολουθεί μία μεταρρύθμιση. Ο Π. Τρεμπέλας την χαρακτηρίζει ως *ριζοσπαστική καινοτομία* και πιστεύει ότι οι εισηγητές της ήταν οι τότε μοναχοί Φλαβιανός και Διόδωρος, οι μετέπειτα επίσκοποι Αντιοχείας και Ταρσού αντιστοίχως¹³. Ως κύρια στοιχεία αυτής της μεταρρυθμίσεως ο ίδιος θεωρεί την οριστική αντικατάσταση του λαού από δύο χορούς κατ' αντιφωνίαν ψάλλοντας και επί πλέον την μετάβαση από το υποψάλλειν τα ακροστίχια ή την υπακοή εις το ψάλλειν¹⁴. Προσθέτει επίσης ότι αυτές οι ελεύθερες εξωβιβλικές συνθέσεις είχαν ως βάση την συριακή παράδοση, που ήταν και αυτή με την σειρά της επηρεασμένη από την ελληνική, διά μέσου επιδράσεων του ελληνιστικού κόσμου της εποχής¹⁵.

Ο Π.Χρήστου δίνει κατά την άποψή μας μία πιο πειστική ερμηνεία βάσει των πηγών. Έτσι διαφωνεί με το σκεπτικό ότι μπορούν οι ερευνητές να εξαγάγουν συμπεράσματα από το *Γεροντικό* για τη λατρευτική πράξη της αρχαίας Εκκλησίας, εφ' όσον αυτή η μαρτυρία είναι του ε' αιώνα¹⁶. Εξ άλλου αυτές οι πηγές αναφέρουν ότι πρόκειται καθαρά για καινοφανείς συνθέσεις¹⁷. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Ψλ 81 στην ακολουθία του Μ. Σαββάτου, όπου έχει υποστηριχθεί ότι βρίσκεται ο τρόπος σύμφωνα με τον οποίο γινόταν η λατρεία κατά τον δ' ή ακόμη και τον γ' αιώνα¹⁸. Ωστόσο

¹¹ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Έκλογή ὀρθοδόξου*, σ. 13.

¹² Ό.π., σ. 14. Παλαιότερα και ο Γ.Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαί εις τὴν ἱστορίαν*, σ. 94 εξ., είχε εκφράσει παρόμοια γνώμη.

¹³ Ό.π., σ. 13. Βλ. στον Θεοδώρητο (περ. 348-58 μ.Χ.), *Εκκλησιαστική ἱστορία* 6,19, PG 82,1060, όπου το εν λόγω κείμενο έχει ως εξής: *Ἡ δὲ ἀξιάγαστος ξινωρίς Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος, ἱερατικῆς μὲν λειτουργίας μηδέπω τετυχηκότες, τῷ δὲ λαῷ συντεταγμένοι, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ζῆλον διήγειρον ἅπαντας. Οὗτοι πρῶτοι, διχῇ διελόντες τοὺς τῶν ψαλλόντων χορούς, ἐκ διαδοχῆς ἄδουν τὴν δαυΐτικὴν ἐδίδαξαν μελωδίαν. Καὶ τοῦτο ἐν Ἀντιοχείᾳ πρῶτον ἀρξάμενον, πανταχοῦ διέδραμε, καὶ κατέλαβε τῆς οἰκουμένης τὰ τέρατα. Οὗτοι τῶν θείων τοὺς ἐραστάς εἰς τοὺς τῶν μαρτύρων σηκοὺς συναγείροντες, πάννηχοι διετέλουν σὺν ἐκείνοις τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦντες.*

¹⁴ Ό.π., σ. 14.

¹⁵ Ό.π. και σ. 103εξ. Ως προς την προέλευση της ελληνικής υμνογραφικής ποιήσεως και μορφής, που είναι αποτέλεσμα ενός συγκερασμού της ελληνικής ποιητικής μετρικής τέχνης και του συριακού λογοτεχνικού είδους της εποχής, βλέπε και την εκτενή αναφορά του Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, σ. 276εξ.

¹⁶ Π. Χρήστου, *“Ἡ ὕμνογραφία”*, σ. 43.

¹⁷ Ό.π., σ. 44.

¹⁸ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Έκλογή ὀρθοδόξου*, σ. 121-2.

αυτός ο κανόνας “αντιφώνων των ψαλμών” ανήκει σε κώδικα του θ' αιώνας και στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσε να αναχθεί μόνο έως τον η' αιώνα¹⁹. Και αυτό γιατί, κατά την περίοδο αυτή ή τουλάχιστο μέχρι τα μέσα του γ' αιώνας, δεν έχουμε καμία ασφαλή μαρτυρία ότι εκτελούντο καν βιβλικοί ψαλμοί²⁰.

Όλες αυτές οι εξελίξεις πηγάζουν φυσικά από την αρτιγενή Εκκλησία του α' αιώνας. Εάν εξετάσουμε επιμελέστερα αυτήν την χρονική περίοδο, θα διαπιστώσουμε ότι η λειτουργική πράξη βρισκόταν συνεχώς σε εξέλιξη και δεν είχε ακόμη τυποποιηθεί όπως έμελλε αργότερα να γίνει. Αυτό οφείλεται σε διάφορες ιστορικές συγκυρίες, όπως η σταδιακή απομόνωση των χριστιανών από το εβραϊκό σώμα της εποχής, το έργο του ευαγγελισμού των εθνών από τον απόστολο Παύλο, περί το 50 μ.Χ. και μετά, και η καταστροφή του Ναού των Ιεροσολύμων το 70 μ.Χ.

Η πρώτη πηγή λειτουργικού υλικού ευρίσκονται στην ίδια την Κ. Διαθήκη, με την τέλεση του Μ.Δείπνου, και είναι τέσσερις τον αριθμό. Στις τέσσερις αυτές περιγραφές παρατηρείται μία παραλλαγή ως προς τις κοινές λατρευτικές συνάξεις²¹. Η πρώτη χρονολογημένη αναφορά είναι γύρω στο 53-4 μ.Χ. και βρίσκεται στην Α' προς Κορ 11,17-34 επιστολή του αποστόλου Παύλου²². Οι άλλες τρεις στα Συνοπτικά Ευαγγέλια και είναι οι εξής: Μκ 14, 22-24, περ. 60 μ.Χ., Μθ 26, 26-29, περ. 65 μ.Χ., και Λ κ 22, 14-20, περ. 60-5 μ.Χ.²³

Στην περίπτωση της Α' προς Κορινθίους επιστολής, και συγκεκριμένα

¹⁹ Ο Π.Χρήστου, “Η ύμνογραφία”, σ. 43, είχε προτείνει ακόμη και τον δ' αιώνα, κάτι πολύ απίθανο, εφ' όσον προϋποθέτει ένα αρκετά αναπτυγμένο τυπικό γι' αυτήν την πρώιμη περίοδο.

²⁰ Πρβλ. ό.π., σ. 44.

²¹ Ο Άλ.Καλυβόπουλος, *Χρόνος τελέσεως*, σ. 74 εξ., φρονεί ότι από την συμμετοχή των πρώτων χριστιανών στην παραδοσιακή λατρεία του παλαιού Ισραήλ, πολύ σύντομα διαμόρφωσε η Εκκλησία τον δικό της τύπο ημερονυκτίου προσευχής, πρωϊνής και εσπερινής. Και έτσι αργότερα το πρώτο μέρος της θ.λειτουργίας, που αποκαλείται λειτουργία των κατηχουμένων, ή λειτουργία του λόγου, ή προαναφορά, ή σύναξη, αποτελείται αναμφισβητήτως από την αρχική μορφή αυτής της ίδιας ημερονυκτίου προσευχής. Αυτή η άποψη δεν μας βρίσκει συμφώνους, διότι είναι βασισμένη στην εικασία περί υπάρξεως μίας τυποποιημένης ημερονυκτίου προσευχής σε μία πολύ ρευστή περίοδο στην ιστορία των Ιουδαίων. Και εξ άλλου η αρτιγενής Εκκλησία δεν είναι δυνατόν να είχε τόσο μεγάλες και ταχείες εξελίξεις αυτήν την εποχή, εφ' όσον βρισκόμαστε στην αποστολική εποχή και το κλίμα που επικρατεί στους πιστούς είναι μία εσχατολογική προσδοκία και αναμονή της δευτέρας ελεύσεως του Κυρίου. Βλ. π.χ. Β' Κορ 2,1 εξ.

²² Ο όρος που χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς της Κ. Διαθήκης για το μυστήριο της θ. Ευχαριστίας αυτήν την περίοδο είναι Κυριακόν δείπνον (Α' Κορ 11,20) και κλάσις του άρτου (Πξ 2,42 και 46· 20,71· Λ κ 24,30) και πιθανώς τράπεζα Κυρίου (Α' Κορ 10,21). Πρβλ. Άλ.Καλιβοπούλου, *Χρόνος τελέσεως*, σ. 121 και 177.

²³ Βλ. *The Ryrie Study Bible*, C.C.Ryrie, Chicago 1978, σ. 1443, 1503 και 1540. Και στο ευαγγέλιο του Ιωάννου φυσικά υπάρχει μία έμμεση περιγραφή του Μ.Δείπνου. Βλ. C.P.M. Jones, “The Eucharist”, στο *The Study of Liturgy*, revised edition, eds., C.Jones, G.Wainwright, E. Yarnold and P.Bradshaw, London-New York 1992, σ. 199-201 και Π.Β.Βασιλειάδη, “Eucharist and Q, (The Understanding of Eucharist in the Primitive Church)”, *ΕΕΘΣΤΘ*, 6(1996)125 εξ.

στο κεφάλαιο 14, στίχο 26, ο Παύλος περιγράφει την τάξη που θα έπρεπε να επικρατεί όταν συνάγονται οι χριστιανοί και ο καθ' ένας έχει να πει ένα ψαλμό ή διδαχή ή αποκάλυψη ή γλώσσα ή ακόμη ερμηνεία. Εάν αυτή η περικοπή είναι συνέχεια της περιγραφής του για την κοινή λατρευτική σύναξη -ένα ενδεχόμενο αρκετά πιθανό²⁴-, τότε αυτή είναι η πρώτη πηγή που αναφέρεται σε εκτέλεση ψαλμωδίας. Ωστόσο θα πρέπει πάλι να παρατηρηθεί ότι το περιβάλλον της ψαλμωδίας αυτής εντάσσεται στο κλίμα της χαρισματικής αρτιγενούς Εκκλησίας και φυσικά οι ψαλμοί στους οποίους αναφέρεται η επιστολή δεν είναι αυτοί του Δαυΐδ, αλλά ύμνοι όπως αυτοί που έχουν διασωθεί στην Κ.Διαθήκη. Έτσι η σειρά που προκύπτει, τουλάχιστον για την τοπική κοινωνία της Κορίνθου, στους Κυριακούς δείπνους είναι α) το γεύμα (με την προσευχή και την κλάση του άρτου) και β) οι πνευματικές εκδηλώσεις, με προφητείες, γλωσσολαλία, ψαλμωδία κ.ά.²⁵ Αυτή η λατρευτική πράξη φαίνεται πως είχε επιδράσεις και από τα συμπόσια της ελληνιστικής εποχής -με έναν οπωσδήποτε ιδιάζοντα και ξεχωριστό ιουδαϊκό χαρακτήρα- όπως αυτό προκύπτει από τις πηγές²⁶.

Μεταξύ των περικοπών των τριών ευαγγελιστών και αυτής του απ. Παύλου παρατηρούμε διαφορές στην περιγραφή του Μ.Δείπνου. Στους απ. Μάρκο και Ματθαίο η κλάση του άρτου και η πόση του οίνου γίνεται κατά την διάρκεια του Δείπνου και ακολουθεί η μία πράξη την άλλη. Και στον απ. Λουκά η σειρά αυτή είναι η ίδια, δηλαδή οι μαθητές λαμβάνουν τον άρτο και μετά τον οίνο, αλλά η ευχαριστιακή προσφορά γίνεται μετά το γεύμα. Αυτές οι παραλλαγές μεταξύ της Α' προς Κορινθίους επιστολής και των Συνοπτικών Ευαγγελίων δείχνουν το πόσο ρευστή αλλά και πόσο απλή ήταν ακόμη η τέλεση του Κυριακού Δείπνου. Φυσικά, εάν ληφθεί υπ' όψιν η χρονολογική σειρά αυτών των παραδειγμάτων (περ. 53-4 έως 65 μ.Χ.), θα μπορούσαμε πιθανόν να ισχυρισθούμε ότι εδώ έχουμε μία εξέλιξη σε ό,τι αφορά σ' αυτήν την κατ' εξοχήν κεντρική λειτουργική πράξη της αρτιγενούς Εκκλησίας²⁷. Κάτι τέτοιο πάντως θα σήμαινε τον εκ των προτέρων περιορισμό και αποκλεισμό της πιθανότητας υπάρξεως και άλλων

²⁴ Βλ. C.P.M. Jones, "The Eucharist", σ. 193.

²⁵ Πιθανόν αυτή η πνευματικοχαρισματική φάση να είναι η αντικατάσταση εκ μέρους των χριστιανών της οينوποσίας που υπήρχε σε αυτό το σημείο στα αρχαία συμπόσια. Βλ. C.P.M. Jones, "The Eucharist", σ. 194.

²⁶ Βλ. π.χ. τους θεραπευτές, Φίλωνος, *De vita contemplativa*, 66-90, και την κοινότητα του Κοιμωράν 1 QS VI, 2-23. Φυσικά υπήρχαν και διαφορές, όπως η συμμετοχή των γυναικών, κάτι που δεν γινόταν στα αρχαία ελληνικά συμπόσια. Επίσης η χρήση ύδατος αντί οίνου από τους θεραπευτές είναι μία άλλη διαφορά. Πρβλ. C.P.M. Jones, "The Eucharist", σ. 206.

²⁷ Για ερευνητές που είναι της γνώμης ότι αυτές οι παραλλαγές υφίστανται λόγω μίας σταδιακής εξελίξεως, βλ. C.P.M. Jones, "The Eucharist", σ. 204, και Άλ. Καλινμπούλου, *Χρόνος τελέσεως*, σ. 124.

λειτουργικών διαφοροποιήσεων, που δεν είχαν την τύχη να διασωθούν. Το ότι υπάρχουν εξελίξεις μετά το 70 μ.Χ. στις λειτουργικές και άλλες πτυχές του βίου των πρώτων χριστιανών είναι φυσικό, αλλά εξίσου φυσικό είναι ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην τέλεση του Κυριακού γεύματος στις κατά τόπους Εκκλησίες του πρώτου χριστιανικού αιώνας, οι οποίες αντιπροσωπεύουν τις ποικίλες τάσεις της χριστιανικής λατρείας. Προβλήματα που έχουν σχέση με την ποικιλία του τρόπου τελέσεως της θ.Ευχαριστίας στην Κ.Διαθήκη, αν και σπουδαία, δεν θα μας απασχολήσουν περαιτέρω εδώ, καθ' όσον δεν αφορούν στο θέμα μας. Η προσοχή μας είναι ανάγκη να στραφεί σε άλλο σημείο.

Όπως είναι φυσικό οι εξελίξεις σε μία διωκόμενη Εκκλησία δεν μπορεί να είναι ραγδαίες. Ωστόσο υπάρχουν στις πηγές διάσπαρτες γενικές μαρτυρίες για την λειτουργική πράξη αυτής της εποχής. Οι πρώτες μαρτυρίες που αναφέρονται στο τελετουργικό της Εκκλησίας είναι από τους αποστολικούς πατέρες, όπως λ.χ. τον Κλήμεντα Ρώμης, τον Πολύκαρπο Σμύρνης, την Επιστολή του Βαρνάβα κ.ά., οι οποίοι αναφέρονται τακτικά στους ψαλμούς, αλλά όχι στην λειτουργική τους χρήση²⁸.

Στις πηγές του β' αιώνας γίνονται εκτεταμένες αναφορές στην θ. Ευχαριστία και στην εν γένει λειτουργική πράξη της περιόδου, όμως η έλλειψη αναφοράς στους ψαλμούς είναι αξιοσημείωτη. Έτσι ούτε στις δύο Απολογίες του Μάρτυρος Ιουστίνου (περί το 150 μ.Χ.), ούτε στον Ειρηναίο (περ. 140-200 μ.Χ.) ή στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρινό (περ. 150-215 μ.Χ.) υπάρχουν τέτοιες μαρτυρίες²⁹. Μία άλλη επισφαλής πηγή αυτού του αιώνας είναι και ένα σπάραγμα από τις *Πράξεις του Παύλου*, γραμμένο πριν το 190 μ.Χ., από όπου και η φράση: *ὑπὸ αὐτῶν ψαλμῶν τε Δαβὶδ καὶ ῥοδῶν*. Όμως το σπάραγμα αυτό είναι αφ' ενός ασύντακτο και αφ' ετέρου αποσπασματικό, άρα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ασφάλεια και χωρίς επιφυλάξεις ως αποδεικτικό στοιχείο³⁰.

Σε γενικές γραμμές το σκηνικό αυτό δεν αλλάζει στις πηγές του γ' αιώνας. Και ο Τερτυλλιανός (περ. 155-225 μ.Χ.), όταν αναφέρεται σε χριστιανικούς ύμνους, χρησιμοποιεί τον όρο ψαλμός με την ευρύτερη έννοια της λέξεως³¹. Ωστόσο υπάρχει και η άποψη ότι η φράση του Τερτυλλιανού *sonant inter duos psalmi et hymni* είναι ξεκάθαρη αναφορά σε δαυΐτικούς

²⁸ Βλ. J.A.Lamb, *The Psalms*, σ. 25.

²⁹ Ο J.A.Lamb, ό.π., είναι αντιφατικός, όταν αναφέρει, σε σχέση με τα έως τώρα αρνητικά στοιχεία, ότι η έλλειψη μαρτυριών δεν σημαίνει πως οι ψαλμοί δεν εκτελούνταν στην ακολουθία της θ. Ευχαριστίας αυτήν την εποχή.

³⁰ Βλ. Π.Χρήστου, "Η ύμνογραφία", σ. 45· J.A.Lamb, *The Psalms*, σ. 24, και J.Quasten, *Patrology*, vol. I, Maryland, U.S.A. 1986, σ. 130εξ.

³¹ Βλ. *Ad uxorem* II, 8, PL I, 1304.

ψαλμούς³². Επίσης ο Κυπριανός Καρχηδόνας (πεθ. 258 μ.Χ.) σε ένα κείμενό του αναφέρεται και αυτός στην χρήση *ψαλμού*³³. Πάντως, είτε δεχθούμε αυτές τις μαρτυρίες ως αναφορές σε δαυϊτικούς ψαλμούς είτε όχι, πρέπει να σημειωθεί ότι αναφέρονται καθαρά σε μαρτυρίες προσωπικής οικογενειακής χρήσεως και όχι σε λατρευτικές συναθροίσεις. Άλλωστε προϋπήρχε αυτή η παράδοση, να χρησιμοποιούνται επιλεκτικά ψαλμοί για προσωπική ή οικογενειακή χρήση³⁴.

Και στο έργο του Ιππολύτου (περ. 170-236 μ.Χ.) *Ἀποστολική παράδοσις*, η χρήση της λέξεως αλληλουΐα αποδίδεται στους γνωστούς ψαλμούς *χαλλέλ*³⁵. Το κείμενο αυτό πάντως δεν υπάρχει στο ελληνικό πρωτότυπο, βρίσκεται μόνο στην αιθιοπική, μεταφρασμένο από την αραβική, γλώσσα. Κατά συνέπεια το κείμενο αυτό δεν μπορεί να γίνει δεκτό χωρίς επιφυλάξεις³⁶. Εξ άλλου ο ίδιος ο συγγραφέας σε ένα άλλο σημείο χρησιμοποιεί την λέξη ψαλμός και για αιρετικούς ύμνους³⁷. Αυτό φυσικά δεν μειώνει την σημασία του έργου, που είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της λειτουργικής παραδόσεως της Ρώμης στα μέσα του γ' αιώνας, εφ' όσον αναφέρεται σε ένα γεύμα αγάπης στο οποίο παρευρίσκεται και ο επίσκοπος³⁸. Άλλωστε είναι ενδεικτικό ότι ούτε ο Ιππόλυτος ούτε και ο σύγχρονός του Ωριγένης (περ. 185-265)³⁹ αναφέρουν στα υπομνήματά τους στον Ψαλτήρα, οτιδήποτε για την λειτουργική ή ακόμη και την μουσική του χρήση.

Άλλο ένα κείμενο που αναφέρεται σε ψαλμούς από τις αρχές του γ' αιώνας, η *Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων*, παρουσιάζει ανάλογα προβλήματα. Το κείμενο είναι σύγγραμμα αγνώστου ιουδαιοχριστιανού επισκόπου της Συρίας που γράφτηκε πρώτα στην ελληνική γλώσσα, αλλά σήμερα σώζεται μόνο σε συριακή μετάφραση. Το ελληνικό κείμενο είναι ενσωματωμένο στο

³² Βλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 43-5.

³³ Βλ. *Ad Donatum* 16, PL 4,222-3. Εδώ ο J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 49, πιστεύει ότι πρόκειται περί δαυϊτικών ψαλμών.

³⁴ Βλ. π.χ. το κεφ. 1.3, για το ιουδαϊκό οικογενειακό έθιμο της εποχής του Χριστού ως προς την χρήση των ψαλμών *χαλλέλ*.

³⁵ *Ἀποστολική Παράδοσις*, 25. Πρβλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ.47, και J.A. Lamb, *The Psalms*, σ. 32.

³⁶ Βλ. Π. Χρήστου, “Ἡ ὕμνογραφία”, σ. 45. Ωστόσο ο J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 47, πιστεύει ότι εδώ υπάρχει μία καθαρή αναφορά στους ψαλμούς.

³⁷ Βλ. *Ἀνατροπή πασῶν τῶν αἰρέσεων*, 5, 9; PG 16,3159. Πρβλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 46.

³⁸ Ο J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 47, πιστεύει ότι αυτό το κείμενο είναι αυθεντικό, παρ' όλο που παραδέχεται ότι η αιθιοπική μετάφραση είναι προβληματική!

³⁹ Πλήρες ερμηνευτικό υπόμνημα του Ωριγένης στους ψαλμούς δεν υπάρχει, όμως τα διασωθέντα τεμάχια και οι αναφορές των πηγών της μεταγενέστερης εποχής ευνοούν την αρνητική άποψη περί του ζητήματος. Βλ. J. Quasten, *Patrology*, vol. II, σ. 51 και 175. Εξ άλλου ένα μεγάλο μέρος από αυτό το υπόμνημα είναι μεταγενέστερης εποχής και συγκεκριμένα του Ευαγρίου του Ποντικού (περ. 346-99 μ.Χ.). Βλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 38.

έργο *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*⁴⁰. Το εν λόγω κείμενο, που προοριζόταν για μία κοινότητα της βορειοανατολικῆς Συρίας, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό χωρίς επιφυλάξεις για τους εξῆς λόγους: δεν αποκλείεται πρώτον η λέξη ψαλμός να είναι προσθήκη μεταγενέστερης εποχῆς και δεύτερον αὐτός ο ιουδαϊκῆς καταγωγῆς ἐπίσκοπος να την χρησιμοποιεῖ με την ευρύτερη ἔννοια του εκκλησιαστικοῦ ὕμνου.

Κατὰ συνέπεια προκύπτει ὅτι, σε ὅλες αὐτές της πηγές που ἐξετάσαμε, πρόκειται μάλλον για την ερμηνεία της λέξεως ψαλμός, παρὰ για αναμφισβήτητες και ατράνταχτες μαρτυρίες που αφορούν στην λειτουργικὴ χρήση των ψαλμῶν αὐτὴν την εποχῇ. Ἐτσι εἶναι πλέον εμφανές ὅτι η μελωδικὴ χρήση των ψαλμῶν δεν μαρτυρεῖται κατὰ τον β' αἰῶνα. Απὸ τον γ' αἰῶνα τα πράγματα ἀρχίζουν να γίνονται πιο σαφῆ, ἀλλὰ και πάλι οι πηγές δεν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια για να μιλήσουμε με βεβαιότητα. Πάντως αὐτὴ η περίοδος ἔχει πιο καθοριστικὴ σημασία, γιατί τώρα γίνονται τουλάχιστον αναφορές σε ψαλμούς, παρ' ὅλο που φαίνεται να κυριαρχεῖ μία ἀσάφεια ως προς την χρήση του ὅρου ψαλμός. Ὡστόσο θα ἦταν ἀρκετὰ παρακινδυνευμένο να συμπεράνουμε με τα υπάρχοντα στοιχεία την λειτουργικὴ χρήση των ψαλμῶν αὐτὴν την εποχῇ. Κάποιου εἶδους ζυμώσεις θα πρέπει ἤδη να εἶχαν ἀρχίσει⁴¹.

Η πρώτη ἀναμφισβήτητη ιστορικὴ μαρτυρία για την λειτουργικὴ χρήση των ψαλμῶν στην χριστιανικὴ λατρεία εἶναι του δ' αἰῶνος και συγκεκριμένα ἀπὸ το ἔργο *Διαταγές τῶν ἀποστόλων*. Σύμφωνα με ὅσα ἤδη ἀναφέραμε, μέσα σε αὐτὸ το ἔργο υπάρχουν ενσωματωμένα μεγάλα ἀποσπάσματα και παλαιότερων ἔργων, ὅπως: η *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*, η *Διδασκαλία τῶν ἀποστόλων* και η *Ἀποστολικὴ παράδοσις*. Το βιβλίο *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί* εἶναι γραμμένο περίπου το 380 μ.Χ., ἀλλὰ ἀναμφισβητήτως ἀπηχεῖ την παραδόσεις και προγενεστέρων εποχῶν λόγω του πολυσυνθέτου χαρακτήρα του⁴². Στο ἔργο αὐτὸ ὁρίζεται να ψάλλονται οι ψαλμοί: 140 στον εσπερινό, 62 στον ὄρθρο και 33 στην λειτουργία⁴³. Για τον εσπερινό ὁρίζεται και ο *ἐπιλύχνιος* ψαλμός, ὅμως δεν δίδεται ἄλλη πληροφορία για ποιο ψαλμὸ πρόκειται⁴⁴.

Η ἀπορία που ἀνακύπτει ως προς την ἐκτέλεση των ψαλμῶν αὐτὴν την εποχῇ εἶναι πλέον φανερὴ. Υπάρχει κενὸ 150 ἕως 200 ἐτῶν. Ποια ἦταν η θέση των ψαλμῶν στην χριστιανικὴ λατρεία αὐτὴν την περίοδο; Ἀρχικὰ οι

⁴⁰ Βλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 40, και J. Quasten, *Patrology*, vol. II, σ. 151.

⁴¹ Πρβλ. Γ. Βεργωτή, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 16.

⁴² Βλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 108. Πρβλ. Π. Χρήστου, “Ἡ ὕμνογραφία”, σ. 44.

⁴³ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί* 2,57· 2,29 και 8,13, PG 1.

⁴⁴ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί* 8,35, PG 1.

ψαλμοί φαίνεται να εχρησιμοποιούντο ως ιερό κείμενο όπως και τα άλλα βιβλία της Π. Διαθήκης, λ.χ. οι προφήτες. Είναι ενδεικτικό ότι ο ψαλμωδός Δαυΐδ ακόμη και τον δ' αιώνα ονομάζεται και προφήτης⁴⁵. Εξ άλλου από τις πηγές φαίνεται ότι οι ψαλμοί δεν έχουν αυτήν την εποχή κάποια θέση στις κοινές συναθροίσεις των χριστιανών. Όμως με τον σταδιακό περιορισμό της χριστιανικής λατρείας μετά την εποχή των αποστόλων και των χαρισματούχων διδασκάλων⁴⁶, εκτός των αποστολικών έργων αρχίζει και η ανάγνωση των προφητικών βιβλίων. Οι ψαλμοί λοιπόν μαζί με τα άλλα προφητικά βιβλία εισάγονται στις λατρευτικές συναθροίσεις περίπου στα μέσα του β' αιώνας⁴⁷. Συνεπώς η πρώτη χριστιανική χρήση των ψαλμών θα ήταν μάλλον απολογητική και διδακτική⁴⁸.

Ωστόσο οι λόγοι γι' αυτήν την εξέλιξη δεν ήταν μόνο το τέλος παρελεύσεως της εποχής των αποστόλων και των χαρισματικών υμνογράφων. Εμπνευσμένοι υμνογράφοι και μελωδοί συνέχιζαν να υπάρχουν και να δημιουργούν. Η Εκκλησία όμως, λόγω της ποιμαντικής μέριμνάς της, αναγκάστηκε να δημιουργήσει νέους ύμνους για να αντιμετωπίσει και νέους κινδύνους. Από αυτούς ο πρώτος και κυριότερος ήταν οι γνωστικοί, που διαμορφώνουν και αυτοί την ίδια περίοδο την δική τους υμνογραφία. Η υμνογραφική δράση των γνωστικών δημιουργούσε προϋποθέσεις επιδράσεων και στην Εκκλησία. Οι ευχάριστες μελωδίες των γνωστικών προσείλκυαν και μέλη της Εκκλησίας, που τις μάθαιναν, αλλά ταυτοχρόνως επαρασύροντο και από τις αιρετικές διδασκαλίες που τα άσματα αυτά περιελάμβαναν⁴⁹. Σε τέτοιου είδους αιρετικές προκλήσεις η Εκκλησία αντέδρασε με διαφόρους τρόπους, όπως με τον καθορισμό του κανόνος της Κ. Διαθήκης, το Σύμβολο της πίστεως, την σύνταξη επισκοπικών καταλόγων, αλλά και την παγίωση της λατρείας⁵⁰. Έτσι ένας τρόπος αντιμετώπισης αυτής της αιρετικής απειλής, μέσα στα πλαίσια της λατρείας της Εκκλησίας, ήταν να επιτραπεί σταδιακά και η χρήση των προφητικών βιβλίων, μεταξύ των οποίων και του προφητάνακτος Δαυΐδ. Άλλωστε οι γνωστικοί απέρριπταν την Π. Διαθήκη ως έργο ενός κατωτέρου θεού⁵¹.

Ένας άλλος σημαντικός λόγος ήταν η απειλή που δεχόταν η Εκκλησία από την σύνθεση ύμνων από τους διαφόρους αιρετικούς της εποχής, όπως οι Βαρδεσάνης, Αρμόνιος και Άρειος. Οι Βαρδεσάνης και Αρμόνιος με την

45 Βλ. Π. Χρήστου, “Η ύμνογραφία”, σ. 47.

46 Ό.π., σ. 54-6, για την ελευθερία συνθέσεως που αρχικά επικρατούσε.

47 Βλ. Ιουστίνου, Α' Ἀπολογία 65, PG 6,429.

48 Βλ. Π. Χρήστου, “Η ύμνογραφία”, σ. 48.

49 Βλ. E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 146-7, και Π. Χρήστου, “Η ύμνογραφία”, σ. 48.

50 Βλ. Π. Χρήστου, “Η ύμνογραφία”, σ. 48.

51 Ό.π.

υψηλή ποιητική και τεχνική τους υμνογραφία αναγκάζουν τον Εφραίμ τον Σύρο να τους μιμηθεί⁵². Ο Άρειος, με την σύνθεση ασμάτων βασισμένων σε λαϊκά άσματα της εποχής, λ.χ. ναυτικά, επιθαλάμια, επιμύλια, οδοιπορικά κτλ., προωθούσε και αυτός την αίρεσή του. Έτσι, για παράδειγμα, βλέπουμε την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, κατά την περίοδο του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, να αναγκάζεται να εφαρμόσει παρόμοια τακτική, δηλαδή να τονίσει και να στηρίξει μέσα από τους ύμνους την διδασκαλία για την τριαδικότητα της Θεότητας⁵³.

Μετά από την εξέταση των πηγών αυτής της περιόδου τα συμπεράσματα που μπορούμε να βγάλουμε είναι τα εξής: α) οι ψαλμοί χρησιμοποιήθηκαν πρώτα ως προφητικό ανάγνωσμα κατά τα μέσα του β' αιώνος και β) περίπου στα μέσα του γ' αιώνος αρχίζει μία εμμελής απαγγελία των ψαλμών, που σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, δηλαδή κατά τα τέλη του γ' αρχές του δ' αιώνος, καταλήγει στην μελωδική εκτέλεσή τους⁵⁴. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα είναι φανερό ότι δεν μπορούμε να μιλούμε για ολοκληρωτική επιρροή της Συναγωγής στην αρχαία χριστιανική λειτουργική πράξη. Η επιρροή αυτή ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένη στην κοινή χρήση της Π. Διαθήκης, του κηρύγματος και την βασική δομή της ακολουθίας της θ. Ευχαριστίας⁵⁵.

Έτσι ίσως θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την εξέλιξη του κοντακίου πριν αυτήν του τροπαρίου και όχι το αντίθετο, όπως πίστευαν παλαιότεροι ερευνητές⁵⁶. Τα παρεμβαλλόμενα τροπάρια που είχαν εισαχθεί ανάμεσα στους στίχους των ψαλμών, όπως μαρτυρούν τα *Γεροντικά* του δ' αιώνος, και το γεγονός ότι είχαν ενοχλήσει τόσο πολύ τους αυστηρούς ερημίτες αποδεικνύει ότι αυτή η παράδοση ίσως πράγματι να ήταν της ίδιας εποχής. Από το τροπάριο προέρχεται και η μεταγενέστερη στιχολογική ποίηση των στιχηρών και των κανόνων⁵⁷. Έτσι το κοντάκιο, που εμφανίστηκε υπό την οριστική του μορφή τον ε' αιώνα, αποτελεί την συνέχεια του πρώτου χριστιανικού ύμνου, που γεννήθηκε ανεξάρτητα από άλλες επιρροές από την χριστιανική ευχή⁵⁸. Χρονολογικά λοιπόν προηγούνται οι πρώτοι ύμνοι,

⁵² Ό.π., σ. 52. Κατά την εποχή του Ιουλιανού του παραβάτη (361-3 μ.Χ.), με τις γνωστές απαγορεύσεις που επέβαλε στην Εκκλησία, έχουμε και την εις δακτυλικό εξάμετρο μετάφραση από τους Απολιναριστές του Ψαλτήρος, οι οποίοι προσπάθησαν με αυτόν τον τρόπο να παρακάμψουν τους περιορισμούς της εποχής αυτής. Βλ. PG 33,1313. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Έκλογή όρθοδόξου*, σ. 143.

⁵³ Βλ. Σωκράτους, *Εκκλησιαστική ιστορία*, PG 68,688-92.

⁵⁴ Βλ. Π. Χρήστου, "Η ύμνογραφία", σ. 49.

⁵⁵ Βλ. R.C.D.Jasper & G.J.Cuming, *Prayers of the Eucharist: Early and Reformed*, New York 1987³, σ. 7-16.

⁵⁶ Βλ. π.χ. τον Π. Τρεμπέλα, *Έκλογή όρθοδόξου*, σ. 13.

⁵⁷ Βλ. Π. Χρήστου, "Η ύμνογραφία", σ. 49-50.

⁵⁸ Ό.π., σ. 50.

τεμάχια των οποίων έχουν σωθεί και στην Κ. Διαθήκη οι οποίοι είναι και πρόδρομοι του κοντακίου, και έπειτα το εξωβιβλικό εφύμνιο ως πρόδρομος του τροπαρίου και αργότερα του κανόνος⁵⁹.

2.2. Αντιφωνική και καθ' υπακοήν ψαλμωδία

Εξ αρχής ο τρόπος εκτελέσεως της ψαλμωδίας των χριστιανών ήταν φωνητικός και χωρίς την συνοδεία οργάνων. Σε αντίθεση με αυτό το πνεύμα η ειδωλολατρική πράξη είχε άμεσα συνδεδεμένα με τις θυσίες και την λατρεία της την οργανική μουσική, τον χορό και το τραγούδι. Ωστόσο, η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, ήδη από την εποχή του Πλάτωνος¹, είχε αρχίσει πλέον να αμφισβητεί την χρήση της ενόργανης μουσικής χωρίς λόγο για την λατρεία, θέτοντας έτσι ως βάση την φιλοσοφική αρχή της λογικής θυσίας². Τέτοιου τύπου φιλοσοφικές θέσεις επηρεάζουν και την Εκκλησία που αυτήν την περίοδο βρίσκεται σε μία κρίσιμη καμπή της ιστορίας της, σε ό,τι αφορά στα διάφορα πρακτικά θέματα, όπως λ.χ. η μουσική της έκφραση. Άλλωστε η χριστιανική λατρεία τελείται *ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ* και εκφράζεται *ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς*³. Πάντως, η χριστιανική Εκκλησία αποφεύγει την ακραία στάση μερικών φιλοσόφων, οι οποίοι καταλήγουν στην αποκήρυξη της μουσικής από τις θρησκευτικές ακολουθίες ως μία κατωτέρου είδους λατρεία⁴. Έτσι η Εκκλησία αφ' ενός μεν δεν

⁵⁹ Ο.π.

¹ Βλ. π.χ. Πλάτωνος, *Νόμοι* 669 e, ταῦτα τε γὰρ ὁρῶσι πάντα κινώμενα, καὶ εἴ τι διασπῶσιν οἱ ποιηταὶ ῥυθμὸν μὲν καὶ σχήματα μέλους χωρὶς, λόγους ψιλοῦς εἰς μέτρα τιθέντες, μέλος δ' αὐτὸ καὶ ῥυθμὸν ἀνευ ῥημάτων, ψιλῇ καθαρίσει τε καὶ αὐλῇσει προσχρώμενοι, ἐν οἷς δὴ παγχάλεπον ἀνευ λόγου γιγνόμενον ῥυθμὸν τε καὶ ἁρμονίαν γινώσκειν, ὃ τί τε βούλεται καὶ ὅτω ἔοικε τῶν ἀξιολόγων μιμημάτων· ἀλλὰ ὑπολαβεῖν ἀναγκαῖον, ὅτι τὸ τοιοῦτόν γε πολλῆς ἀγροικίας μεστόν πάν, ὅπόσον τάχους τε καὶ ἀπνευστίας καὶ φωνῆς θηριώδους σφόδρα φίλον, ὥστ' αὐλῇσει γε καὶ χρῆσθαι καὶ καθαρίσει πλὴν ὅσον ὑπὸ ὀρχησῖν τε καὶ ᾠδῇν, ψιλῶ δ' ἐκατέρω πασά τις ἄμουσία καὶ θαυματοργία γίγνεται· ἂν τῆς χρήσεως.

² Βλ. J. Quasten, *Music and Worship in Pagan and Christian Antiquity*, μετάφραση B. Ramsey, Washington D.C. 1983², σ. 51 εξ. Είναι αξιοσημείωτο να αναφέρουμε εδώ την ταύτιση της έννοιας της αναιμάκτου με την λογική θυσία τόσο στον χριστιανισμό όσο και στο αρχαίο ελληνικό έθιμο. Έτσι ο Πλούταρχος στο έργο του, *Έν βίῳ Νομά* 8, λέει τα εξής: κομιδῇ δὲ καὶ τὰ τῶν θυσιῶν ἔχετε τῆς Πυθαγορικῆς ἀγιστείας· ἀναίμακτοι γὰρ ἦσαν αἶγε πολλοὶ (θυοίαι), δι' ἀλφίον καὶ σπονδῆς καὶ τῶν εὐτελεστάτων πεποιημένοι. Αυτήν την ιερὰ παράδοση την επιβεβαιώνει και ο Παισανίας, που λέει ότι ο Κέκρωψ ο αρχαιότατος των Αθηναίων βασιλεὺς δεν θυσιάζει κανένα έμψυχο (βλ. *Έν Ἀρκαδικοῖς* 2). Πρβλ. Π. Κουπιτώρη, *Λόγος πανηγυρικός περί τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεὶς κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου καὶ ἀπαγγελεθεὶς ἐν τῇ αἰθούσῃ αὐτοῦ τῇ 4 Δεκεμβρίου 1874*, Ἀθήνησι 1876, σ. 18 (βλ. επίσης στην σειρά *BIM*, αρ. 90).

³ Βλ. *Ιω* 4,23 και *Εφ* 5,19.

⁴ Από αυτούς ο Φιλόδημος ο Γαδαράς, *De musica* 20,28 εξ., εκφράζει τη γνώμη ότι η μουσική δεν είναι απαραίτητα συνδεδεμένη με την τελετουργική της θυσίας και μάλλον είναι δούλη στις ηδονές, ὥστ' ἐφ' ἃ γράφει περὶ τῆς εὐσεβείας μεταβάντες λέγωμεν, ὡς εἰ χάριν τοῦ τιμᾶσθαι τὸ θεῖον διὰ μουσικῆς ὑπὸ τῶν πολλῶν οἰκείαν εἶναι τὴν μουσικὴν τῆς εὐσεβείας οἰησόμεθα, καὶ μαγειρικὴν οἰησόμεθα, καὶ στεφανοποιικὴν καὶ μὴ Διογένους εἰ ἄρα συνεπιέθετο καὶ τῶ τῶν θεῶν ἐτέρους ἔτερα μέλη προσίεσθαι καὶ πρέπειν ἐκάστοις ἴδια, και 18,24, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀνιῇ καὶ ἱλαρὸν ποιῇ καθάπερ ἀπόλαυσις ποτῶν τε καὶ

απορρίπτει την μουσική, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τα θετικά της στοιχεία, αφ' ετέρου δε δεν επικροτεί την χρήση μουσικών οργάνων και τον χορό.

Αυτή η στάση δεν ήταν τυχαία, αλλά είχε ως αφετηρία μία βαθύτερη πνευματική ανάγκη που δημιουργούσε το οντολογικό μήνυμα του χριστιανισμού, δηλαδή την ενότητα και κοινωνία όλων των ψυχών. Η ετεροφωνία και η πολυφωνία, που δημιουργείται από την συνοδεία οργάνων, εθεωρείτο διχαστική, διότι έπληττε την αρμονία και την ενότητα του εκκλησιαστικού μέλους⁵.

Πώς έψαλλαν όμως οι χριστιανοί αυτής της εποχής; Εάν βασιστούμε στις διασωθείσες πληροφορίες, γίνεται φανερό ότι στις ακολουθίες αυτές -οι οποίες έως ένα βαθμό ήταν ακόμη υπό διαμόρφωση- η ψαλμωδία δεν θα μπορούσε εκ των πραγμάτων να είναι περίπλοκη. Έτσι όλος ο λαός συμμετείχε στην ψαλμωδία με μία φωνή, συμβάλλοντας στην σύμπνοια και ενότητα όλων των πιστών⁶. Αυτό εξ άλλου ήταν και το παράδειγμα που ο άνθρωπος είχε από τους αγγέλους και τα ουράνια τάγματα⁷.

βρωτών και πᾶς ἡδονή. Καὶ ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς, *De specialibus legibus* 1.271, μορφωμένος μέσα στο ελληνιστικό πνεῦμα πιστεύει στην εσωτερική μορφή της λατρείας, εἶπομι' ἂν ὦ γενναῖε, ὁ θεὸς οὐ χαίρει, κἂν ἐκατόμβας ἀνάγῃ τις· κτήματα γὰρ αὐτοῦ τὰ πάντα, κεκτημένος ὁμῶς οὐδενὸς δέεται, χαίρει δὲ φιλοθέοις γνώμαις καὶ ἀνδράσιν ἀσκηταῖς ὁσιότητος, παρ' ὧν φαίστα καὶ κριθὰς καὶ τὰ εὐτελέστατα ὡς τιμιώτατα πρό τῶν πολυτελεστάτων ἄσμενος δέχεται. κἂν μέντοι μηδὲν ἕτερον κομίζωσιν, αὐτοὺς φέροντες πλήρωμα καλὸν ἀγαθίας τελειότατον τὴν ἀρίστην ἀνάγουσι θυσίαν, ὕμνοις καὶ εὐχαριστιαῖς τὸν εὐεργέτην καὶ σωτῆρα θεὸν γεραίροντες, τῇ μὲν διὰ τῶν φωνητηρίων ὀργάνων, τῇ δὲ ἄνευ γλώττης καὶ στόματος μόνη ψυχῇ τὰς νοητὰς ποιούμενοι διεξόδους καὶ ἐκβοήσεις, ὧν ἔν μόνον οὕς ἀντιλαμβάνεται, τὸ θεῖον, αἱ γὰρ τῶν ἀνθρώπων οὐ φθάνουσιν ἀκοαὶ συναισθῆσθαι. Αντίθετες πρὸς αὐτὲς τις ἀπόψεις εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνος, στὸν *Τίμαιο* 41 D, ὅτι ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ ἀρμονία ἀγγίζουσιν τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι εἶναι ἓνα προστάδιο γιὰ τὴν φιλοσοφία, βλ. λ.χ. *Πολιτεία* 3,398c-401a καὶ 4,424c, καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ *Πολιτικά* 8,1339b εἰς., ὅπου ἀναφέρει τὸν τετράπτυχο ρόλο τῆς μουσικῆς: α) παιδιὰ, β) παιδεία, γ) διαγωγή καὶ δ) κάθαρσις. Πρβλ. J.Quasten, *Music and Worship*, σ. 59 εἰς. καὶ E.Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 46 εἰς.

⁵ Βλ. J.Quasten, *Music and Worship*, σ. 66 εἰς., ὅπου ὁ Quasten ἀναφέρει ὡς βάση αὐτοῦ τοῦ σκεπτικοῦ τις νεο-πυθαγόρειες ἀρχές: ἐνότητα-δυῖσμός, καλὸ-κακὸ, φῶς-σκότος, ἡμέρα-νύκτα, ζωή-θάνατος κτλ. Ἔτσι καὶ γιὰ τὴν ἀρμονία υπήρχε τὸ ἀντίθετο, ἡ διασαρμονία, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ πολυφωνία καὶ ἡ ετεροφωνία. Φυσικὰ καὶ ἡ ταύτιση τῆς ἐνόργανης μουσικῆς ἕως ἓνα βαθμὸ με τὶς ὁργιαστικὲς τελετὲς καὶ δοξασίες τῶν ἀρχαίων θεῶν συνέβαλε σὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Τὸν περασμένο αἰῶνα οἱ I.Τζέτζης, *Περὶ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ*, ἐν Μονάχῳ 1874, καὶ ὁ Κ.Σάθας, *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν*, ἐν Βενετίᾳ 1879 (βλ. ἐπίσης στὴν σειρὰ *BIM*, αρ. 131), υποστήριξαν τὴ θέση ὅτι στὴν Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μέχρι τῆς ἀλώσεως υπήρχε ἡ πολυφωνία ἀρμονία. Τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἀντικρούει πολὺ εἵστοχα ὁ σύγχρονός τους Γ.Ι.Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν*, σ. 61, καὶ καταλήγει με τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ λόγια: "ἡ Μουσικὴ ἡμῶν ἦν ἀνέκαθεν πολυφωνος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πολυτονος ὡς ἡ νῦν τετράφωνος εὐρωπαϊκὴ".

⁶ Βλ. λ.χ. τὴν πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολὴν τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας (περ. 35-107 μ.Χ.), 4, 1-2, *PG* 5,733-6· τὴν I' Ἐπιστολὴν τοῦ Πλινίου τοῦ νεωτέρου (περ. 111-2 μ.Χ.), *XCVI, LCL* II, 402-4· τὴν Α' Ἀπολογία 67 τοῦ Μάρτυρος Ἰουστίνου (περ. 100-65 μ.Χ.) *PG* 6,429, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ λαὸς ἀπαντᾷ με τὴν λέξιν ἀμήν· καὶ στὸν *Παιδαγωγό* 3 τοῦ Κλήμη τοῦ Ἀλεξανδρέα (περ. 150-215 μ.Χ.), 11, *PG* 8,660.

⁷ Βλ. π.χ. στὸν Ἀγ.Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, *Carmina* 2, 1,280, *PG* 36,991, ὅπου λέει: Ἀγγελικοὶ τε χοροὶ ψαλμοῖς θεὸν οἱ γ' ἐρέθουσιν, Ἰστάμενοι ψυχὰς τε θεῷ πέμποντες ἐν ὕμνοις, Πόλλων ἐκ στομάτων ξυννήν ὅπαν γηγῶντες. Γιὰ μίαν πληρέστερη ἀναφορὰ στὴν ἀπὸ

Εφ' όσον όλος ο λαός έψαλλε κατά την τέλεση της θ.Ευχαριστίας, ο τρόπος που έψαλλε θα πρέπει να ήταν αρκετά απλός. Τα μελωδικά σχήματα πρέπει να ήταν εκ των πραγμάτων απλά και ευκολομνημόνευτα για να συμμετέχουν όλοι. Ωστόσο η έλλειψη μουσικής σημειογραφίας από αυτήν την εποχή δημιουργεί ένα κενό που δυστυχώς αναγκαστικά μας οδηγεί μόνο σε εικασίες. Τα φιλολογικά κείμενα της εποχής των πατέρων και των άλλων συγγραφέων -μερικά από τα οποία ήδη αναφέραμε- είναι η μόνη μας πηγή και σε αυτά θα επικεντρώσουμε τώρα την προσοχή μας.

Τα κείμενα των αποστολικών πατέρων Ιγνατίου Αντιοχείας⁸, Κλήμη Ρώμης⁹ και του Μάρτυρος Ιουστίνου¹⁰ μιλούν ξεκάθαρα για την συμμετοχή όλων των πιστών στην εκτέλεση των ύμνων. Εξ ίσου όμως ενδεικτική είναι και η έλλειψη αναφοράς στον τρόπο με τον οποίο οι πιστοί εκτελούσαν τους ύμνους. Μάλιστα από την μελέτη αυτών των πηγών η εντύπωση που δημιουργείται αναφορικά με την λατρεία είναι η απλότητα αλλά και η ρευστότητά της.

Είναι αξιοσημείωτο άλλωστε ότι το κείμενο του μάρτυρος Ιουστίνου Α' 'Απολογία υπέρ Χριστιανών 67, παρ' όλο που αναφέρεται με αρκετές λεπτομέρειες στον τρόπο τελέσεως της ακολουθίας της θ.Ευχαριστίας, δεν αναφέρεται καθόλου στην ψαλμωδία¹¹. Μοναδική αναφορά είναι η αντιφώνηση του λαού στον προεστῶτα με την λέξη *ἀμήν*. Μπορεί αυτό το γεγονός να θεωρηθεί τυχαίο; Μάλλον όχι. Αυτήν την εποχή ξέρουμε ότι ο Ιουστίνος ήταν στην πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, την Ρώμη,

κοινού εκτέλεση της αρχαϊκής μονοφωνίας βλ. J.Quasten, *Music and Worship*, σ. 66-72. Ο ίδιος ερευνητής πιστεύει ότι τους πρώτους αιώνες υπάρχει χρήση της κιθάρας στην Εκκλησία. Έτσι λ.χ. στην ερμηνεία του για το παράδειγμα από τον *Παιδαγωγό* 2,4 του Κλήμη του Αλεξανδρέα, θεωρεί δικαιολογημένο να υποθέσουμε ότι, επειδή ο συγγραφέας αυτός αναφέρει την δυνατότητα χρήσεως της κιθάρας και της λύρας σε οικογενειακές συνεντεύξεις με φίλους, ώστε να ψάλλουν και να τραγουδήσουν, αυτό μπορεί να ισχύει και για την ακολουθία της λειτουργίας της εποχής. Μία τέτοια άποψη πάντως δεν μπορεί να γίνει δεκτή, διότι οδηγεί σε αβασάνιστα συμπεράσματα μέσα σε κείμενα που δεν δίνουν κατά την άποψη μας τέτοιες δυνατότητες. Άλλωστε η ρευστότητα της υμνογραφίας, η από κοινού συμμετοχή και η στα πρότυπα εμμελούς απαγγελίας εκτελούμενη μελωδία μας αποτρέπουν από την συναγωγή τέτοιων συμπερασμάτων.

⁸ 'Επιστολή προς 'Εφεσίους 4, 1-2, PG 5,733-6.

⁹ Περίπου το 96 μ.Χ., βλ. Α' Κορινθίους 34, 5-7, PG 1,276-7.

¹⁰ Α' 'Απολογία 67, PG 6,429.

¹¹ Το κείμενο της Α' 'Απολογίας 67, PG 6,429, έχει ως εξής: *καί τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροῦς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγκωρεῖ. Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀνατέμνει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ 'Αμήν· καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Ο μάρτυρας Ιουστίνος σε ένα άλλο σημείο της απολογίας του, Α' 'Απολογία 13, PG 6, 345, μιλάει για ύμνους ευχαριστίας, αλλά δεν είναι σαφές αν αφορούν στην λειτουργική ή την ιδιωτική τους χρήση: *ὡς ἐδιδάχθημεν, λέγοντες, λόγῳ εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας ἐφ' οἷς προσφερόμεθα πᾶσιν, ὅση δύναμις αἰνοῦντες (μόνην ἀξίαν αὐτοῦ τιμὴν ταύτην παραλαβόντες, τὸ τὰ ὑπ' ἐκείνου εἰς διατροφὴν γενόμενα, οὐ πρὸς δαπανᾶν, ἀλλ' ἑαυτοῖς καὶ τοῖς δεομένοις προσφέρειν, ἐκείνῳ δὲ εὐχαρίστους ὄντας, διὰ λόγου πομπὰς καὶ ὕμνους πέμπειν) ὑπὲρ τε τοῦ γεγονέναι, καὶ τῶν εἰς εὐρωστίαν πόρων πάντων.**

και ότι η περιγραφή του αυτή αντιπροσωπεύει την παράδοση της Ρώμης. Είναι δυνατόν ένας συγγραφέας αυτής της περιόδου να κάνει μία τέτοια περιγραφή της θ.Ευχαριστίας και να μην αναφέρει την χρήση ύμνων σε αυτήν; Άλλωστε δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι ο Ιουστίνος γράφει απολογία υπέρ των χριστιανών. Άρα θα ήταν επιβεβλημένο εκ των πραγμάτων να αναφερθεί σε μία τέτοια καίρια πτυχή της ακολουθίας, εάν υποθέσουμε ότι η ψαλμωδία κατείχε ένα βασικό και κεντρικό μέρος της. Από το κείμενο όμως προκύπτει ότι πρόκειται μόνο για μία απλή περιγραφή ακολουθίας και μία περιορισμένη χρήση μουσικής παρεμβάσεως σε αυτήν. Με άλλα λόγια είναι πιθανή η χρήση εκφωνητικής απαγγελίας υπό του προεστώτος των βιβλικών αναγνωσμάτων και προσευχών και η από κοινού απάντηση του λαού με την λέξη *ἀμήν*¹². Μετά από μία τέτοια διαπίστωση, είναι πλέον αδόκιμο να αναζητούμε αντιφωνική ή καθ' υπακοήν ψαλμωδία στην θ.Ευχαριστία σε ό,τι αφορά τουλάχιστον στην συγκεκριμένη περίπτωση!

Η εικόνα αυτή διατηρείται, σύμφωνα με τις πηγές, και στην ακριβώς μετέπειτα εποχή. Οι λιγοστές μουσικές παρενθέσεις που υπάρχουν στις αναφορές αυτής της περιόδου είναι όλες μέσα στα πλαίσια των γευμάτων αγάπης. Άλλωστε σε όλες τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις που εξετάσαμε, λ.χ. του Μάρτυρος Ιουστίνου, του Ιππολύτου Ρώμης και του Τερτυλλιανού, τα στοιχεία μάς δίνουν μία παρόμοια εικόνα. Δηλαδή μόνο στις Αγάπες ή την ώρα της προσωπικής προσευχής εκτελούνται ύμνοι και ωδές, αλλά όχι κατά την κατ' εξοχήν τέλεση της ακολουθίας της θ.Ευχαριστίας¹³. Φυσικά σε μία τέτοια περίπτωση τίθεται το ερώτημα ως προς το εάν οι Αγάπες αποτελούσαν ένα αναπόσπαστο τμήμα των Κυριακών δείπνων.

Σε ό,τι αφορά στην τέλεση του Μ.Δείπνου κατά τις περιγραφές της Κ.Διαθήκης, παρατηρήσαμε ότι αυτό ήταν συνδεδεμένο με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με το γεύμα. Θα ήταν έτσι ανακόλουθο και ιστορικά αναχρονιστικό να ξεχωρίσουμε το γεύμα αυτό καθ' εαυτό από την ευχαριστιακή πράξη της εσπέρας του Μ.Δείπνου. Αργότερα, παρ' όλο που η Ευχαριστία αποσπάται εντελώς από το κοινό δείπνο, αυτό δεν καταργείται αλλά συνεχίζει με την

¹² Πρβλ. στον Τερτυλλιανό (περ. 170-225 μ.Χ.), *Apologeticum* 39, PL 1, 468-9, όπου και εδώ στην χριστιανική σύναξη της εποχής του συμπεριλαμβάνεται προσευχή, ανάγνωση και ομιλία, αλλά όχι ψαλμωδία. Ωστόσο ο μάρτυς Ιουστίνος (βλ. Ευσεβίου, *Εκκλησιαστική ιστορία* 4,18, PG 20) φέρεται ως συγγραφέας του απολεσθέντος βιβλίου "ψάλτης", για την ύπαρξη και την τύχη του οποίου δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία και έτσι αυτή η πηγή παραμένει προβληματική και αδιευκρίνιστη.

¹³ Πρβλ. J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 9, όπου αναφέρει: "είναι κυρίως μέσα σε αυτήν την συνάφεια (της Αγάπης) που ο ενθουσιασμός συνεχίζει στην Κ. Διαθήκη να ανατρέφεται στην ιερά υμνωδία. Αυτό που δίνει βάρος σε αυτήν την θέση είναι η σχεδόν πλήρης έλλειψη αναφορών σε ψαλμωδία κατά την Ευχαριστία... Έτσι, ενώ η έλλειψη στοιχείων από τον β' και γ' αιώνα κάνουν το έργο του ιστορικού ελάχιστα ευκολότερο από ό,τι κατά την αποστολική εποχή, αυτό που πράγματι καρπωνόμαστε μας καθοδηγεί στα κοινά γειώματα, παρά στην Ευχαριστία, ως το κυρίαρχο περιεχόμενο της χριστιανικής υμνωδίας".

μορφή της συνεστιάσεως της Αγάπης. Οι Αγάπες, όπως υποδηλώνει και το όνομά τους, ήταν μία προέκταση της χριστιανικής φιλανθρωπίας και αλληλεγγύης της αρχαίας Εκκλησίας¹⁴. Τα αίτια αυτής της εξελίξεως δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, ωστόσο λόγοι ευταξίας, όπως υπαινίσσεται ο απ. Παύλος στην Α΄ προς Κορ 11,17-22 επιστολή του, οπωσδήποτε θα συνέβαλαν προς αυτήν την κατεύθυνση.

Όπως ήδη προαναφέραμε, μία από τις πηγές, για τον τρόπο αντιφωνικής εκτελέσεως, θεωρούνται οι Φλαβιανός και Διόδωρος¹⁵, αλλά υπάρχει και η πιθανή περίπτωση του Ιγνατίου του Θεοφόρου. Για τον Ιγνάτιο βεβαίως πληροφορούμαστε από τον ιστορικό Σωκράτη, ο οποίος έζησε πολύ αργότερα (περ. 380-450 μ.Χ.) και αναφέρει ότι ο Ιγνάτιος είδε οπτασία, στην οποία οι άγγελοι υμνούσαν την Αγία Τριάδα με αντίφωνα, και ότι ο ίδιος παρέδωσε τον τρόπο αυτό στην Εκκλησία της Αντιοχείας¹⁶. Αυτή η αναφορά του Σωκράτους ωστόσο ακολουθεί μετά από μία εκτενή περιγραφή των ταραχών που είχαν δημιουργηθεί κατά τα τέλη του δ΄ αιώνας μεταξύ των Αρειανών και των Ορθοδόξων. Μπορεί λοιπόν η περιγραφή εκτελέσεως από τους αγγέλους των αντιφώνων ύμνων να είναι η ίδια με τον τρόπο της αντιφωνίας που έχουμε εμείς εκ των υστέρων προσδιορίσει; Από το περιεχόμενο του κειμένου αυτού δεν μπορεί αβίαστα να εξαχθεί ένα τέτοιο συμπέρασμα, διότι δεν εννοείται εδώ ούτε αλληλοδιαδοχική εναλλαγή ψαλμωδίας ούτε και χρήση δύο χορών.

Η υπόθεση λοιπόν της καθ' υπακοήν και αντιφωνικής ψαλμωδίας, με βάση τα έως τώρα διερευνηθέντα δεδομένα, παραμένει προβληματική. Έτσι εάν, όπως ελέχθη, η μουσική χρήση των ψαλμών μπαίνει στην λειτουργική παράδοση πολύ αργότερα από τον α΄ αιώνα, η αντιφωνική ψαλμωδία δεν μπορεί να είναι προγενέστερη της καθ' υπακοήν. Επίσης εάν υποτεθεί ότι η χρήση των ψαλμών είναι η αιτία υπάρξεως του αντιφωνικού τρόπου

¹⁴ Βλ. 'Αλ. Καλυβοπούλου, *Χρόνος τελέσεως*, σ. 129 και 175-7.

¹⁵ Βλ. κεφ. 2.1, υποσ. 13. Ο Ε. Άντωνιάδης, "Περί τοῦ ᾠσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμοκοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν", *Θεολογία*, τόμος Κ΄, 4(1949)714-5, πιστεύει ότι δεν υπάρχει πρόβλημα μεταξύ αυτών των δύο πηγών. Έτσι αναφέρει τα ακόλουθα: "ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοδώρητου, καθ' ἣν εἰσηγηταὶ τῆς ἀντιφωνίας ἐγένοντο οἱ μοναχοὶ Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος (348-58), δὲν ἀντιφέρεται ἀναγκαίως πρὸς τὴν τοῦ Σωκράτους, καθ' ὅσον ἦτο δυνατόν νὰ εἰσῆγαγε ταύτην τὸ πρῶτον ὁ ἱερός Ἰγνάτιος, νὰ ἀνενέωσαν εἰτα οὗτοι ταύτην παραμεληθεῖσαν παρὰ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης (sic) πιστῶν τῆς Συρίας". Η διαπίστωση αυτή του Άντωνιάδου είναι φυσικά βασισμένη στην υπόθεση ότι ο αντιφωνικός τρόπος είναι συνδεδεμένος με την εκτέλεση των Ψαλμών. Άρα λογικό είναι να μην αντιλαμβάνεται τα πιθανόν προκύπτοντα προβλήματα εκ του συλλογισμού του. Όπως θα διαπιστώσουμε όμως παρακάτω, αυτή η άποψη δεν είναι τελείως χωρίς κάποια βάση.

¹⁶ Βλ. *Ἐκκλησιαστική ἱστορία* 6,13, PG 67, 688-92, Ἰγνάτιος τρίτος ἀπὸ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ἐπίσκοπος, ὃς καὶ τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῖς συνδιέτριψεν, ὁπτασίαν εἶδεν Ἀγγέλων, διὰ τῶν Ἀντιφώνων ὕμνων τὴν Ἀγίαν Τριάδα ὑμνοῦντων, καὶ τὸν τρόπον τοῦ ὁράματος τῇ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν, ὅθεν καὶ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις αὕτη ἡ παράδοσις ἐδόθη.

εκτελέσεως, τότε, εφ' όσον δεν υπάρχει η εκτέλεση ψαλμών, δεν θα μπορούσε να υπάρχει εξ ορισμού και ο συγκεκριμένος τρόπος εκτελέσεως. Μία τέτοια ερμηνεία ωστόσο περιορίζει το θέμα μας και το οδηγεί σε αδιέξοδο. Έτσι θεωρούμε ότι μία συνοπτική ιστορική αναδρομή θα ήταν αρκετά χρήσιμη.

Τα συμπεράσματα που εξετάσαμε είναι καθαρά απόρροια εννοιολογικής ερμηνείας των δύο αυτών τρόπων εκτελέσεως με κριτήρια μίας μεταγενεστεράς εποχής. Ο καθ' υπακοήν και ο αντιφωνικός τρόπος εκτελέσεως προϋπήρχαν της ονοματοθεσίας τους στην αρτιγενή Εκκλησία¹⁷. Άλλωστε ο διαχωρισμός των δύο τούτων όρων από τον α' μέχρι τον δ' αιώνα δεν ήταν ποιοτικός.

Ας δούμε ευθύς αμέσως πως αυτοί οι δύο τρόποι ψαλμωδίας ήταν σε χρήση αυτήν την εποχή. Ο καθ' υπακοήν τρόπος εκτελέσεως γίνεται με την διαδοχική εναλλαγή του ύμνου που ήταν να εκτελεστεί από ένα μονωδό ή μία ομάδα (λαό) σε άλλη ομάδα. Από την άλλη ο αντιφωνικός τρόπος εκτελέσεως, βάσει της αρχαίας ελληνικής μουσικής θεωρίας, ως όρος σημαίνει απλώς την κατ' επταφωνία μελωδική εκτέλεση¹⁸. Με άλλα λόγια η αντιφώνηση ή αντιφωνία είναι η μεταφορά της μελωδίας μία οκτάβα προς την νήτη ή την υπάτη, στην περίπτωση που θα υπάρχει εναλλαγή στην εκτέλεση της ψαλμωδίας από χορό (ή μονωδό) ανδρικό σε γυναικείο ή παιδικό και το ανάπαλιν¹⁹.

¹⁷ Βλ. όσα λέει ο Αριστοτέλης στο σύγγραμμά του *Περί ποιητικής*, όπου ορίζει τα εξής: "Εστιν ούν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας και τελείας μέγεθος έχουσης, ήδυσμένω λόγω, χωρίς έκαστου τών ειδών έν τοις μορίοις, δρώντων και ού δι' άπαγγελίας, δι' έλέου και φόβου περαίνουσα τήν τών τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν. Πρβλ. Α. Αλνγιάκη, *Θέματα*, σ. 75, όπου αναφέρει ότι και οι δύο αυτοί τρόποι μουσικής εκτελέσεως εκπορεύονται από το αρχαίο δράμα. Πρβλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινή ύμνογραφία*, σ. 54 εξ., όπου αναφέρει ότι ο αντιφωνικός τρόπος εκτελέσεως ήταν γνωστός τόσο στους αρχαίους Έλληνες όσο και στους Εβραίους. Η παρατήρησή του ότι οι ιστορικές αναφορές που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις δεν είναι ούτε αξιόπιστες αλλά ούτε και απορριπτέες, διότι αντιπροσωπεύουν πιθανότατα διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη του αρχικά απλού αντιφώνου, μας βρίσκουν συμφώνους. Ωστόσο η εικασία ότι "ό όρος αντίφωνο αρχικά δήλωνε τόν τρόπο μέ τόν όποιον ψάλλονταν τά ύμνογραφικά κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, κυρίως οί Ψαλμοί τού Δαβίδ", για τους λόγους που έχουμε ήδη αναπτύξει παραπάνω, μας βρίσκει αντιθέτους.

¹⁸ Βλ. και στον Ε. Wellesz, *Eastern Elements in Western Chant*, Copenhagen 1967², σ. 51, όπου αναφέρει την πιθανή ταύτιση των εννοιών αντίφθογγος και αντίφωνος, βασισμένος στην χρήση της λέξεως αντίφθογγος σε ένα χωρίο του Αθηναέως που μνημονεύει τον Πίνδαρο. Έτσι εδώ παραδέχεται ο Wellesz άμεσα την ερμηνεία που δώσαμε και εμείς, δηλαδή την συνοδία ανδρών και παιδιών (ή γυναικών). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο η διαπίστωσή του λίγο παρακάτω, όπου συσχετίζει τον αντιφωνικό τρόπο εκτελέσεως αποκλειστικά με τον Ναό του Σολομώντα, βλ. σ. 54. Με αυτό τον τρόπο φυσικά περιορίζει τα ίδια τα συμπεράσματά του, ότι δηλαδή αυτή η παράδοση υπήρχε και στην αρχαία ελληνική μουσική θεωρία: αυτό πάντως δεν μας εκπλήσσει διότι ο σκοπός αυτής της θέσεως είναι να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η Συναγωγή συμβάλλει σε όλες τις πτυχές του λατρευτικού χαρακτήρα της χριστιανικής Εκκλησίας αυτής της εποχής, όπως άλλωστε είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε και αλλού. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρόν εύχολόγιον*, τόμ. β', Αθήναι 1998², σ. 159.

¹⁹ Πρβλ. κεφάλαιο 1.2, σ. 20, και Ε. Αντωνιάδου, "Περί τού άσματικού ή βυζαντινού", *Θεολογία*, τόμος Κ', 4(1949)720, υποσ. 2, όπου αναφέρεται σε τρία είδη άσματος, α) την συμφωνία, όπου πάντες από κοινού ψάλλουν, β) την υποφωνία ή υπακοήν και γ) την

Η κοινότητα των θεραπευτών του α' αιώνας, όπως μας πληροφορεί ο Φίλων, είχε την συνήθεια στην διάρκεια του συμποσίου να χωρίζεται σε δύο χορούς ανδρών και γυναικών και όρθιοι να άδουν ύμνους σε διάφορα μέτρα και μέλη. Από τα άλλα στοιχεία του κειμένου πληροφορούμαστε ότι υπήρχε στους δύο χορούς ο ηγεμών, ο οποίος προηγείτο στην εκτέλεση των ύμνων, ενώ ο χορός αναλόγως θα συνηχούσε ή θα αντιφωνούσε. Όταν εκτελούσαν τους ύμνους μαζί και οι δύο χοροί των ανδρών και των γυναικών, οι άνδρες με τον βαρύ και οι γυναίκες με τον οξύ ήχο αποτελούσαν μία αντιφωνική μουσική συμφωνία²⁰. Έτσι η αντιφωνική και η καθ' υπακοήν εκτέλεση δεν έχει σχέση με τους ψαλμούς ούτε είναι καινού φαινόμενο. Η αντιφωνία εδώ είναι απλώς η φυσική τονική διαφορά μίας ογδός μεταξύ των ανδρικών και των γυναικείων φωνών, όπως έχουμε ήδη τονίσει²¹.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον Μ.Αθανάσιο για την καθ' υπακοήν ψαλμωδία χρονολογείται περί το 357-8 μ.Χ. Ο ιεράρχης και το ποιμνιό του βρέθηκαν υπό διωγμό. Για να τονώσει λοιπόν τον λαό που βρισκόταν σε κίνδυνο προστάζει τον διάκονό του να εκτελεί τους στίχους του Ψλ 134 και ο λαός να υπακούει με το εφύμνιο *ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ*²². Μπορούμε όμως πέραν τούτου να εντοπίσουμε και άλλα στοιχεία σε αυτήν την μαρτυρία, παρ' όλο που δεν παύει να είναι ένα συγκεκριμένο αυτοτελές περιστατικό. Πρώτον ότι δεν υπάρχει ο ψάλτης για να προεξάρχει του λαού, όπως τον εννοούμε σήμερα, και τον ρόλο αυτό φαίνεται να τον

αντιφωνίαν, όπου το άσμα εψάλλετο σε διάστημα ογδός ή διαπασών σύστημα. Πάντως, όπως ήδη ελέχθη, η συμφωνία και η αντιφωνία αυτήν την περίοδο ήταν ένα και το αυτό, εφ' όσον ο λαός *σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις* εψάλλε από κοινού.

²⁰ Όλο το συγκεκριμένο κείμενο από τον Φίλωνα, *Περὶ βίου θεωρητικὸν ἢ ἱκετῶν* 6,68-71 (πρβλ. Κεφάλαιο 1.2, υποσ.79), έχει ως εξής: *Μετὰ δὲ τὸ δεῖπνον τὴν ἱερὰν ἀγούσι παννυχίδα, ἀγεται δὲ ἡ παννυχὶς τὸν τρόπον τοῦτον· ἀνίστανται πάντες ὄρθιοι, καὶ κατὰ μέσον τὸ συμπόσιον δύο γίνονται τὸ πρῶτον χοροί, ὁ μὲν ἀνδρῶν, ὁ δὲ γυναικῶν· ἡγεμῶν δὲ καὶ ἑξαρχος αἰρεῖται καθ' ἑκάτερον ὁ ἐντιμότητος τε καὶ ἐμμελέστερος. Εἰτα ἄδουσι πεποιημένους ὕμνους εἰς τὸν θεὸν πολλοῖς μέτροις καὶ μέλεσι, τῇ μὲν σινηχοῦντες, τῇ δὲ καὶ ἀντιφώνοις ἀρμονίαις ἐπιχειρονομοῦντες καὶ ἑξορχούμενοι, καὶ ἐπιθειάζοντες, τότε μὲν τὰ προσῳδία, τότε δὲ τὰ στάσιμα, στροφάς τε τὰς ἐν χορείᾳ καὶ ἀντιστροφάς ποιοῦμενοι, εἰτα ὅταν ἑκάτερος τῶν χορῶν ἰδίᾳ καὶ καθ' ἑαυτὸν ἐστιαθῇ, καθάπερ ἐν ταῖς βακχείαις ἀκράτου σπᾶσαντες τοῦ θεοφιλοῦς, ἀναμίγνυνται καὶ γίνονται χορὸς εἰς ἑξ ἄμφοιν μίμημα τοῦ πάλοι συνστάντος κατὰ τὴν ἐρυθρὰν θάλασσαν ἕνεκα τῶν θαυματουργηθέντων ἐκεῖ... τοῦτο δὲ ἰδόντες καὶ παθόντες, ὁ λόγου καὶ ἐννοίας καὶ ἐλπίδος μείζον ἔργον ἦν, ἐνθουσιῶντες ἄνδρες τε ὁμοῦ καὶ γυναῖκες, εἰς γενόμενοι χορὸς, τοὺς εὐχαριστηρίους ὕμνους εἰς τὸν σωτῆρα θεὸν ᾗδον, ἐξάρχοντος τοῖς μὲν ἀνδράσι Μωϋσέως τοῦ προφήτου, ταῖς δὲ γυναιξὶ Μαριὰμ τῆς προφήτιδος. Τοῦτω μάλιστα ἀπεικονισθεὶς ὁ τῶν θεραπευτῶν καὶ θεραπευτρίδων, μέλεσιν ἀντήχοις καὶ ἀντιφώνοις πρὸς βαρὺν ἤχον τῶν ἀνδρῶν ὁ γυναικῶν ὀξύς ἀνακιονάμενος, ἑναρμόνιον συμφωνίαν ἀποτελεῖ καὶ μουσικὴν ὄντως.*

²¹ Για την χρήση της αντιφωνικής ψαλμωδίας σε σχέση με τους ψαλμούς στον Ναό του Σολομώντα, βλέπε στο κεφ. 1.2.

²² Βλ. το έργο του *Ἀπολογία περὶ τῆς φυγῆς αὐτοῦ ἡνίκα ἐδιώκετο ὑπὸ Συριανοῦ Δουκός*, PG 25,644-80· το κείμενο έχει ως εξής: *ἐγὼ δὲ ἄλογον ἡγούμενος ἐν τοσαύτῃ συγχύσει καταλείψαι τοὺς λαοὺς καὶ μὴ μᾶλλον προκινδυνεύειν αὐτῶν, καθεσθὲς ἐπὶ τοῦ θρόνου προέτρεπον τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμὸν, τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακοῦειν· «ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ» καὶ πάντας οὕτως εἰς τοὺς οἴκους ἀπιέναι.* Πρβλ. ΒΕΠΕΣ 31. Ἀθήναι 1962, σ. 34-49.

αναλαμβάνει ο διάκονος²³. Και δεύτερον ότι όλος ο λαός συμψάλλει, άρα δεν υπάρχει ακόμη ο χωρισμός σε δύο χορούς, ο οποίος, όπως ελέχθη, έρχεται αργότερα να διευθετήσει τον τρόπο της αντιφωνικής μουσικής εκτελέσεως. Ωστόσο το γεγονός ότι ο Μ.Αθανάσιος καλεί τους λαούς *υπακούειν* (και μέσα στον λαό θα υπήρχαν βεβαίως άνδρες και γυναικόπαιδα), τότε ταυτοχρόνως έχουμε και αντιφωνική εκτέλεση -με την αρχική αρχαιοελληνική έννοια του όρου φυσικά- εφ' όσον ο διάκονος ως άνδρας είναι σε χαμηλότερη οκτάβα από ό,τι ο λαός με τις μικτές φωνές ανδρών και γυναικών, όπου συνυπάρχουν και ο χαμηλός αλλά και ο υψηλός φθόγγος της ογδός.

Έτσι η μαρτυρία του ιστορικού Θεοδωρήτου Κύρρου λαμβάνει νέο νόημα όταν ιδωθεί μέσα από αυτό το πρίσμα. Ο Φλαβιανός και ο Διόδωρος άλλωστε στην μεταρρυθμιστική τους παρέμβαση αντικατέστησαν τον έως τότε μοναδικό χορό με δύο χορούς που έψαλλαν διαδοχικά τις μελωδίες²⁴. Άρα η καινοτομία αυτή δεν είχε σχέση με τον τρόπο μουσικής εκτελέσεως των έως τότε ύμνων ή ασμάτων, αλλά μάλλον α) με τον χωρισμό του ενιαίου χορού (του λαού) σε δύο αυτοτελείς χορούς, που μέχρι εκείνη την στιγμή εκτελούσε τους ύμνους *έν ένι στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ*, και β) με την μερική ανάπτυξη των ακολουθιών. Έτσι, ενώ στην καθ' υπακοήν εκτέλεση μετά τον ψαλμικό στίχο το υπόψαλμα είναι πάντοτε μία φράση από τον ψαλμό, στον αντιφωνικό τρόπο το υπόψαλμα είναι κυρίως μη βιβλικό κείμενο και ο ψαλμός κλείνει πάντοτε με το *δόξα καί νῦν*²⁵. Αυτή η εξέλιξη οφείλεται οπωσδήποτε στην αύξηση του αριθμού των πιστών κατά τον δ' αιώνα, αλλά και την θεσμοποίηση του χριστιανισμού, με την οργάνωση της Εκκλησίας, όπως ήταν π.χ. η ανέγερση νέων μεγαλοπρεπών ναών για τις λατρευτικές ανάγκες. Άλλωστε η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την δημιουργική εξέλιξη της λατρείας, αλλά και την σταδιακή διαμόρφωσή της.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πληροφορίες που έχουν διασωθεί στα

²³ Οι πρώτες αναφορές για ψάλτη ή ψάλτες απαντώνται προς τα τέλη του δ' αιώνας. Στο κείμενο του ψευδο-Ιγνατίου *Antiochenes* 12,1-2, PG 5,908. Επίσης στα έργα του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, *Κατήχησις* 13,26, PG 23,804-5 και *Μυσταγωγική κατήχησις* 5,20, PG 33,1124, οι λέξεις στα δύο κείμενα είναι "ψαλμωδός" και "ψάλλοντος" αντιστοίχως. Υπάρχει και ο 15ος Κανών της εν Λαοδικεία Συνόδου, τέλη του δ' αιώνας, ο οποίος αναφέρει τα εξής: *Μη δειν πλέον των κανονικων ψαλτων, των επι τον αμβωνα αναβαινοντων και απο διφθερας ψαλλοντων, ετερους τινας ψαλλειν εν τη εκκλησια*. Έτσι αυτήν την εποχή θεοπίζεται η θέση του ψάλτου, αλλά επίσης σε αυτήν την πηγή υπάρχει και η ένδειξη ότι χρησιμοποιούν αυτοί οι ψάλτες διφθέραν, που είναι πολύ πιθανόν εκτός του κειμένου να συμπεριελάμβανε και μουσική γραφή της εποχής. Πρβλ. Γ.Ι. Παπαδοπούλου, *Συμβολαί εις την ιστορίαν*, σ. 170.

²⁴ Βλ. κεφάλαιο 2.1, υποσημ. 13.

²⁵ Βλ. R. Taft, *Beyond East and West, Problems in Liturgical Understanding*, Washington D.C., U.S.A. 1984, σ. 157. Ο Taft αναφέρει επίσης ότι η αντιφωνική εκτέλεση ήταν απόρροια του ασματικού τύπου, ο οποίος εξελίχθηκε από την καθ' υπακοήν ψαλμωδία. Για το ασματικό τυπικό βλ. κεφ. 2.4.

γνωστά αποφθέγματα των ασκητών πατέρων, στα Γεροντικά. Όπως ήδη σημειώθηκε, πολλές είναι εκείνες οι περιπτώσεις ερευνητών, οι οποίοι ψάχνοντας για τεκμήρια της λατρευτικής ζωής στον δ', ε' και τον στ' αιώνα κατέφυγαν σε αυτά και έχουν κατά καιρούς προβεί σε βεβαιασμένες διαπιστώσεις.

Άμεσα συνδεδεμένο με αυτό το κεφάλαιο είναι το υμνογραφικό ποιητικό σχήμα γνωστό ως “τροπάριον”. Και αυτό γιατί η ύπαρξή του θεωρείται συνυφασμένη με την εξελικτική πορεία της χρήσεως των ψαλμών ως αναποσπάστου στοιχείου της λατρείας της αρτιγενούς Εκκλησίας. Ωστόσο, όπως ήδη είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, μία τέτοια υπόθεση δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, εφ' όσον οι ψαλμοί σε λειτουργική χρήση συναντώνται πολύ μεταγενέστερα. Οι ακολουθίες αυτής της εποχής άλλωστε χαρακτηρίζονται από μία σχετική απλότητα, λόγω αφ' ενός της αναμονής των εσχάτων καιρών, αλλά αφ' ετέρου δε και λόγω αντιξόων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αιτιών. Η τυποποίηση των ακολουθιών στην Εκκλησία είναι φαινόμενο που κυρίως εμφανίζεται από τον δ' αιώνα και μετά. Από αυτό το σημείο και έπειτα παρατηρείται ένας σταδιακός περιορισμός στους παλαιότερους αυτοσχεδιασμούς και αυθορμητισμούς²⁶.

Μέσα σε αυτήν την πλοκή της ιστορικής εξελίξεως της λατρείας έλαβε χώρα και το χαρακτηριστικό περιστατικό από την γνωστή ιστορία του αββά Παμβώ²⁷ και του υποτακτικού του, που μετά από ένα διάστημα απουσίας στην Αλεξάνδρεια επιστρέφει στο ασκητήριο και παραπονείται στον γέροντά του ότι αυτοί στο ασκητήριο τους δεν χρησιμοποιούν κανόνες και τροπάρια, όπως είχε την ευκαιρία να ακούσει στην πόλη. Η απάντηση του Παμβώ στον δόκιμο μοναχό είναι αρνητική. Δεν μπορεί, του λέει, οι μοναχοί να ασχολούνται με μελωδίες ασμάτων και ήχους, αλλά μάλλον θα έπρεπε να περιορίζονται στην προσευχή. Αυτή η μαρτυρία δεν διασώζεται στα αυθεντικά κείμενα του Παμβώ, αλλά μάλλον προέρχεται από τον 5' αιώνα²⁸.

²⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 11, την περιγραφή Ιουστίνου, Α' 'Απολογία 67,3-5, όπου φαίνεται καθαρά η ελευθερία στην ανάγνωση, στις μη τυποποιημένες ή προκαθορισμένες ευχές και την απλή μορφή ή μάλλον έλλειψη εκτέλεσης ύμνων.

²⁷ Για το κείμενο βλ. στις ακόλουθες εκδόσεις: α) M. Gerbert, *Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum* I, St. Blasien 1784, σ. 2 εξ. β) W. Christ - M. Paronikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Lipsiae 1871, σ. xxix εξ. και γ) B. Ματθαίου, *Παύλου Εὐεργετινοῦ, Συναγωγή τῶν θεοφθόγγων ῥημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων Πατέρων*, τόμ. β', Ἀθήναι 1958, σ. 113 εξ. Για τον Παμβώ βλ. PG 65, 368B και αποφθέγματα 372B.

²⁸ Βλ. O. Wessely, “Die Musikanschauung des Abtes Pambo”, *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse*, 89(1952)46-62, στον J. McKinnon, *Music in Early*, σ. 9. Η χρονολόγηση αυτού του κειμένου από τους πιο πολλούς ερευνητές τοποθετείται στον δ' ή στον ε' αιώνα, π.χ. E. Wellesz, *A History*, σ. 172· πρβλ. Δ. Τσάμη, *Εισαγωγή στη σκέψη*, σ. 501 εξ., όπου και μετάφραση του αρχαίου κειμένου.

Η σημασία που της έχει δοθεί όμως είναι μεγάλη. Η αρνητική εικόνα που δημιουργείται για την ψαλμωδία από αυτήν την μαρτυρία είναι ωστόσο υπερβολική ή τουλάχιστον ανεπίκαιρη, όσον αφορά στον δ' ή ακόμη και στον ε' αιώνα. Το αρνητικό κλίμα του αποφθέγματος αυτού είχε σχέση με την πιθανή εκτροπή του υποτακτικού στον εγωισμό και την φιλαρέσκεια και λιγότερο με την χρήση μουσικής ή όχι στις ακολουθίες των γερόντων της ερήμου. Αυτό άλλωστε φαίνεται και στο κείμενο του αββά Σιλουανού (τέλη δ' αιώνας), όπου ένας μοναχός πειραζόμενος από την πνευματική οκνηρία, τον ύπνο και την νύστα ζητάει την συμβουλή του γέροντος, αφού του είχε πρώτα τονίσει ότι προσπαθεί να κατανικήσει τα πάθη του με την μελωδία ψαλμών. Η απάντηση του αββά Σιλουανού είναι ενδεικτική. Τονίζει στον μοναχό ότι, όταν ψάλλει μελωδικά τους ψαλμούς, πρώτον του βάζει ο πειρασμός την ιδέα του εγωισμού, ότι δηλαδή αυτός ψάλλει, ενώ ο αδελφός του όχι, και δεύτερον του πετρώνει την καρδιά και δεν μπορεί να νοιώσει κατάνυξη. Ο μοναχός επανέρχεται και λέει στον γέροντα ότι από τότε που έγινε μοναχός ψάλλει την ακολουθία του κανόνος και των ωρών σύμφωνα με την οκτάηχο. Ωστόσο πάλι εδώ, όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω, χρειάζεται προσοχή, διότι οι ορολογίες αυτές δεν είχαν ακόμη πάρει την σημερινή τεχνική τους έννοια.

Ανάλογη αντίληψη για την μουσική της λατρείας έχουμε και στον αββά Παύλο τον Καππαδόκη τον ε' αιώνα. Αυτός μας πληροφορεί ότι τα τροπάρια και οι κανόνες που ψάλλονται με ήχο αρμόζουν στους κοσμικούς ιερείς και τον λαό που συναθροίζεται στις εκκλησίες· για τους μοναχούς όμως που κατοικούν μακριά από τον θόρυβο αυτά είναι όχι μόνο ασύμφωνα, αλλά γίνονται πολλές φορές και αιτία βλάβης²⁹. Η αγωνία λοιπόν που καταγράφεται σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν αφορά στην ανάπτυξη της λατρείας, αλλά στον κίνδυνο που διέτρεχαν οι μοναχοί να χάσουν την ταπείνωση, την κατάνυξη και το πένθος στον πνευματικό τους αγώνα³⁰.

Με όσα αναφέρθηκαν για την σχέση των όρων αντιφωνική και καθ' υπακοήν ψαλμωδία, είναι πλέον σαφές ότι δεν υπάρχει άμεση εννοιολογική ταύτιση ανάμεσα στην σημερινή νοηματοδότηση και την αρχική χρήση αυτών

²⁹ Το κείμενο είναι το ακόλουθο: τὸ τροπάρια καὶ κανόνας ψάλλειν καὶ ἤχους μελίζειν τοῖς κατὰ κόσμον ἱερεῦσί τε καὶ τοῖς λοιποῖς ἀρμόζον· διὰ τοῦτο γὰρ ὁ λαὸς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συναθροίζεσθαι εἰώθη· τοῖς δὲ μοναχοῖς, τοῖς μακρὰν τῶν τοῦ κόσμου θορυβίων διάγουσι, τὸ τοιοῦτον οὐ μόνον ἀσύμφορόν ἐστι, ἀλλὰ καὶ βλάβης πολλάκις γίνεται πρόξενον. Βλ., J.-B. Pitra, *Juris ecclesiastici grecorum historia et monumenta* II, Roma 1868, σ. 220, W.Christ - M. Paranikas, *Anthologia graeca*, σ. xxx.

³⁰ Βλ. Δ. Τσάμη, *Εἰσαγωγή στὴ σκέψη*, σ. 493 ἐξ., όπου περιγράφεται ἡ σχέση ψαλμωδίας καὶ κατανύξεως.

των όρων. Στην αρχαία γραμματεία αυτοί οι όροι δεν είχαν την σημασία που τους εδόθη αργότερα. Έτσι θα πρέπει να εξετάζονται πάντοτε οι πρώιμες πηγές λαμβάνοντας υπ' όψιν αυτήν την παράμετρο. Το τοπίο αρχίζει φυσικά να ξεκαθαρίζει μετά το τέλος του δ' αιώνας, όποτε και παίρνουν πλέον οι όροι τις γνωστές τους εννοιολογικές σημασίες. Ωστόσο, μέσα από τα στοιχεία που μας παρέχουν οι πηγές, συμπεραίνουμε ότι οι λειτουργικές μαρτυρίες, όπως λ.χ. αυτές που βρίσκονται στα Γεροντικά, θα πρέπει να αξιολογούνται με μεγαλύτερη προσοχή, χωρίς να εκβιάζονται πληροφορίες από το περιεχόμενό τους, οι οποίες είναι αμφίβολες και ατεκμηρίωτες.

2.3. Επιδράσεις στην διαμόρφωση της υμνογραφίας.

Η μουσική χρήση του Ψαλτηρίου στην λατρευτική ζωή της Εκκλησίας μπορεί να καθυστέρησε για λίγο, αλλά όχι και οι επιδράσεις του. Όπως τονίσαμε και παραπάνω, η Π. Διαθήκη ήταν σε χρήση εξ αρχής ως ιερό βιβλίο των χριστιανών. Έχει επίσης αναφερθεί και η σημασία που είχε ως μέσο προσευχής και καταλλαγής στο οικογενειακό περιβάλλον. Φυσικά έμελλε η μεγάλη άνθηση στην λατρεία της Εκκλησίας κατά τον δ' αιώνα να δώσει μία νέα μορφή στην χρήση του. Έτσι από αυτήν την περίοδο οι επιδράσεις των ψαλμών στην διαμόρφωση της υμνογραφίας και του λειτουργικού τυπικού θα είναι σημαντικές. Για να διαπιστώσουμε κατ' αυτήν την περίοδο την σημασία των ψαλμών στην πράξη της Εκκλησίας, θα ανατρέξουμε σε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από τις μαρτυρίες αυτής της αρχαϊκής εποχής.

Στην Αίγυπτο, κατά την εποχή του Μ. Αθανασίου, πληροφορούμεθα ότι οι ψαλμοί αρχίζουν να μπαίνουν μέσα στην λατρεία σιγά-σιγά με την μορφή απλού τρόπου ψαλμωδίας, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούνται ως αναγνώσματα τα άλλα κείμενα από την Π. Διαθήκη¹.

Πάλι από αυτόν τον αιώνα (περ. 375 μ.Χ.) έχουμε το ενδιαφέρον απόσπασμα του Μ. Βασιλείου προς τους κληρικούς της Νεοκαισαρείας, όπου είχε ανακύψει πρόβλημα σχετικά με τον τρόπο αναγνώσεως των ψαλμών. Εδώ φαίνεται καθαρά ότι η λειτουργική μελωδία αυτής της εποχής ήταν ακόμη σε ανάπτυξη. Κατά την περίοδο αυτή γίνεται πιθανότατα η μετάβαση σε μορφή κειμένου, όπου, αντί να υπάρχουν τα διαψάλματα ανάμεσα στους στίχους των ψαλμών, αυτά αρχίζουν να λαμβάνουν την μορφή του

¹ *Πρός Μαρκελίνον εις την έρμηνείαν τών ψαλμών*, PG 27,12 και 17-8, ή δέ γε βίβλος τών ψαλμών, ως παράδεισος τὰ ἐν αὐτῇ φέρουσα μελωδεῖ, καί τὰ ἴδια δὲ πάλιν μετ' αὐτῶν ψάλλονσα δείκνυσιν... καὶ ταῦτα μὲν ἐν τοῖς ψαλμοῖς ᾄδεται, ἐν δὲ ἐκάστη τῶν ἄλλων βιβλίων προαπαγγέλλεται.

τροπαρίου. Όπως μας πληροφορεί ο Μ.Βασίλειος, είχε ξεσπάσει η διαμάχη, διότι τον θεωρούσαν υπεύθυνο για την εγκατάλειψη του παλαιότερου τρόπου εκτέλεσεως των ψαλμών. Ωστόσο κατά τον Μ.Βασίλειο υπήρχε ήδη αυτήν την εποχή μία διαμορφωμένη εκκλησιαστική παράδοση, η οποία είχε την ακόλουθη μορφή: α) ο λαός στις ακολουθίες από την μία χωρίζεται σε δύο χορούς και αντιψάλλει ἀλλήλοις και β) από την άλλη επανέρχεται σε ένα χορό και ηγείται ένας στην μελωδία και οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσι. Ο ίδιος ως αντεπιχείρημα προβάλλει το ότι η πράξη αυτή επικρατεί ήδη στην Εκκλησία και είναι γενικευμένη σε πολλά άλλα μέρη, όπως στην Αίγυπτο, Λιβύη, Παλαιστίνη, Αραβία, Φοινίκη, Συρία, ακόμη και στις περιοχές του Ευφράτη².

Στο κείμενο γίνεται αναφορά σε δύο τύπους ψαλμωδίας: καὶ νῦν μὲν, διχῇ διανεμηθέντες, ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις και ἔπειτα πάλιν ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσι. Φυσικά εδώ δεν γίνεται χρήση των όρων “αντιφωνική” και “καθ’ υπακοήν ψαλμωδία”, όπως αυτές εννοούνται σε μεταγενέστερες εποχές, ωστόσο η εκτέλεση των ψαλμών γίνεται με αυτή την μορφή. Άλλωστε είμαστε περίπου στην ίδια εποχή που οι Φλαβιανός και Διόδωρος (350 μ.Χ.), όπως μας αναφέρει ο Θεοδώρητος, εισήγαγαν την παράδοση των δύο αντί του ενός χορού³. Η χαρακτηριστική αυτή περιγραφή έχει σχέση με την κοινοβιακή μοναχική παράδοση των νυχτερινών μοναχικών ακολουθιών και μάλλον, παρ’ όλο που δεν είναι τελείως ξεκάθαρο ποία οι ποίες είναι οι καινοτομίες των μοναχών, εδώ ο Μ.Βασίλειος φαίνεται να εννοεί την χρήση δύο χορών. Εάν όντως αυτό εννοεί ο Βασίλειος, τότε οι ενοριακές εκκλησίες στην περιοχή της

² Το πλήρες κείμενο, ‘Επιστολή ΣΖ’, 2-3, PG 32,761-4, είναι το εξής: *κἂν τὴν αἰτίαν ἐρωτηθῶσι τοῦ ἀκηρύκτου τούτου καὶ ἀσπόνδου πολέμου, ψαλμοὺς λέγουσι καὶ τρόπον μελωδίας τῆς παρ’ ἡμῖν κεκρατηκυίας συνηθείας παρηλλαγμένον, καὶ τοιαῦτα τινὰ, ἔφ’ οἷς ἐχρὼν αὐτοὺς ἐγκαλυπτεσθαι. Ἐγκαλούμεθα δέ, ὅτι καὶ ἀνθρώπους ἐχομεν τῆς εὐσεβείας ἀσκητᾶς, ἀποταξαμένους τῷ κόσμῳ καὶ πάσαις ταῖς βιωτικαῖς μερίμναις, ὥς ἀκάνθας παρεικάζει ὁ Κύριος, εἰς καρποφορίαν ἔλθειν τὸν λόγον μὴ συγχωροῦσαις. Πρὸς δὲ τὸ ἐπὶ ταῖς ψαλμωδίαῖς ἐγκλημα, ᾧ μάλιστα πρὸς ἀπλουστέρους φοβοῦσιν οἱ διαβάλλοντες ἡμᾶς, ἐκεῖνο εἰπεῖν ἔχω· ὅτι τὰ νῦν κεκρατηκότα ἔθνη πάσαις ταῖς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαις συνωδᾷ ἔστι καὶ σύμφωνα. Ἐκ νυκτὸς γὰρ ὀρθρίζει παρ’ ἡμῖν ὁ λαὸς ἐπὶ τὸν οἶκον τῆς προσευχῆς, καὶ ἐν πόνῳ καὶ θλίψει καὶ συνοχῇ δακρύων ἐξομολογούμενοι τῷ Θεῷ, τελευταῖον ἐξαναστάντες τῶν προσευχῶν, εἰς τὴν ψαλμωδίαν καθίστανται. Καὶ νῦν μὲν, διχῇ διανεμηθέντες, ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις, ὁμοῦ μὲν τὴν μελέτην τῶν λογίων ἐντεῦθεν κρατύνοντες, ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἀμετεώριστον τῶν καρδιῶν ἑαυτοῖς διοικούμενοι· ἔπειτα πάλιν ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσι· καὶ οὕτως ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς ψαλμωδίας τὴν νύκτα διενεγκόντες, μεταξὺ προσευχόμενοι, ἡμέρας ἤδη ὑπολαμπούσης, πάντες κοινῇ, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος καὶ μιᾶς καρδίας, τὸν τῆς ἐξομολογήσεως ψαλμὸν ἀναφέρουσι τῷ Κυρίῳ, ἰδίᾳ ἑαυτῶν ἕκαστος τὰ ῥήματα τῆς μετανοίας ποιούμενοι. Ἐπὶ τούτοις λοιπόν, εἰ ἡμᾶς ἀποφεύγετε, φεύξεσθε μὲν Αἰγυπτίους· φεύξεσθε δὲ καὶ Λίβυας ἀμφοτέρους, Θηβαίους, Παλαιστίνους, Ἀραβας, Φοινίκας, Σύρους καὶ τοὺς πρὸς τῷ Εὐφράτῃ κατοικισμένους, καὶ πάντας ἀπαξιαπλῶς, παρ’ οἷς ἀγρυπνίαι καὶ προσευχαί, καὶ αἱ κοιναὶ ψαλμωδίαὶ τετίμνηται. Πρὸς βλ. Κ.Μητσάκη, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, σ. 69, καὶ Ἀ.Ε. Ἀλνγιάκη, “Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο”, σ. 273 ἐξ.*

³ Βλ. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία 6,19, PG 82,1060, παραπάνω, κεφ. 2.1, υποσημ. 13.

Νεοκαισαρείας είχαν ακόμη πιθανόν σε χρήση ένα χορό. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει η θετική αντιμετώπιση της μουσικής από την κοινοβιακή μοναχική κοινότητα σε σχέση με αυτήν των ασκητών.

Ο Μ.Αθανάσιος, στην Πρὸς Μαρκελίνον επιστολή του, μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για την χρήση των ψαλμών κατ' αυτήν την μεταβατική εποχή στην ιστορία της λατρείας. Έτσι, αναφερόμενος στην Αγία Γραφή επισημαίνει ότι υπάρχουν δύο τρόποι εκτελέσεως, ο “κατά συνέχεια” και ο “κατά πλάτος”. Στην “κατά συνέχεια” κατηγορία ανήκουν τα βιβλία του νόμου, των προφητών, τα ιστορικά και η Κ.Διαθήκη, ενώ στην “κατά πλάτος” οι ψαλμοί, οι ωδές και τα άσματα⁴. Εδώ έχουμε μία μαρτυρία για την παλαιότερη και την σημερινή πράξη. Η κατά συνέχειαν δηλαδή είναι η ονομαζόμενη εκφωνητική μουσική εκτέλεση και η κατά πλάτος η μελωδική μουσική εκτέλεση. Το σημείο ωστόσο στο οποίο βρίσκεται το μεγαλύτερο ενδιαφέρον το συναντούμε πιο κάτω, όπου ο Αθανάσιος αναφερόμενος πάλι σε ωδές και ψαλμούς μας πληροφορεί ότι οι ωδές εκτελούνται μελωδικά, ενώ οι ψαλμοί μετά ωδής αναγινώσκονται⁵. Παρ' όλο που ο Αθανάσιος σε όλο του το κείμενο χρησιμοποιεί μία αλληγορική γλώσσα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στην Αίγυπτο κατ' αυτήν την εποχή οι ψαλμοί ήταν σε χρήση ως “εμμελής ανάγνωσις” και καθιερώνεται το “εμμελώς τας ωδάς ψάλλεσθαι, και τους ψαλμούς μετ' ωδής αναγινώσκεσθαι”, δηλαδή ότι μοιάζουν με τα γνωστά σήμερα στιχηρά τροπάρια⁶. Ωστόσο, η περιγραφή αυτή δεν είναι μία άμεση πηγή από την δημόσια λατρεία της περιόδου και γι' αυτόν τον λόγο θέλει προσοχή. Όπως τονίσαμε και αλλού, η πρώτη πηγή

⁴ Το κείμενο, *Ἐπιστολή πρὸς Μαρκελίνον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ψαλμῶν*, PG 27,37-9, είναι: *Τοιοῦτος μὲν οὖν ἐστὶ καὶ ὁ χαρακτὴρ εἰς ὠφέλειαν τοῖς ἀνθρώποις ἐκ τῆς βίβλου τῶν Ψαλμῶν... Διὰ τί δὲ μετὰ μέλους καὶ ᾠδῆς ψάλλονται οἱ τοιοῦτοι λόγοι, ἀναγκαῖον, μὴδὲ τοῦτο παρελθεῖν. Τινὲς μὲν γὰρ τῶν παρ' ἡμῖν ἀκεραίων, καίτοι πιστευόντων εἶναι θεόπνευστα τὰ ῥήματα, ὁμῶς νομίζουσι διὰ τὸ εὐφωρον καὶ τέρψεως ἕνεκεν τῆς ἀκοῆς μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμοὺς. Οὐκ ἔστι δὲ οὕτως· οὐ γὰρ τὸ ἡδὺ καὶ πιθανὸν ἐξήτησεν ἡ Γραφή· ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὠφελείας ἕνεκεν τῆς ψυχῆς τετύπεται διὰ πάντα μὲν, μάλιστα δὲ διὰ δύο ταῦτα· πρῶτον μὲν, ὅτι ἔπρεπε τὴν θείαν Γραφὴν μὴ μόνον τῇ συνεχείᾳ, ἀλλὰ καὶ τῇ κατὰ πλάτος προφητῶν Θεὸν ὑμνεῖν. Κατὰ συνέχειαν μὲν οὖν εἴρηται, οἷά ἐστι τὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, καὶ τὰ ἱστορούμενα πάντα, μετὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης· κατὰ πλάτος δὲ λέγεται, οἷά ἐστι τὰ τῶν ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν καὶ ἀσμάτων ῥήματα· καὶ οὕτως γὰρ σωθήσεται τὸ ἐξ ὅλης ἰσχύος καὶ δυνάμεως ἀγαπᾶν τὸν Θεὸν τοὺς ἀνθρώπους.*

⁵ Το κείμενο είναι: *ὥς ἐν ἁρμονίᾳ τὸ πλήκτρον, οὕτως αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ψαλτήριον γενόμενος, καὶ τῷ πνεύματι προσέχων ὁλοκλήρως, καὶ πᾶσι τοῖς μέλεσι καὶ τοῖς κινήμασιν ὑπακούῃ καὶ δουλεύῃ τῷ βουλήματι τοῦ Θεοῦ. Τῆς δὲ τοιαύτης τῶν λογισμῶν ἀταραξίας καὶ ἀκίνητος καταστάσεως εἰκὼν καὶ τύπος ἐστὶν ἡ τῶν ψαλμῶν ἐμμελής ἀνάγνωσις. Ὡσπερ γὰρ τὰ τῆς ψυχῆς νοήματα γνωρίζομεν καὶ σημαίνομεν δι' ὧν προφέρομεν λόγων, οὕτως, τῆς πνευματικῆς ἐν ψυχῇ ἁρμονίας τὴν ἐκ τῶν λόγων μελωδίαν σῆμα εἶναι θέλων ὁ Κύριος, τετύπωνεν ἐμμελῶς τὰς ᾠδὰς ψάλλεσθαι, καὶ τοὺς ψαλμοὺς μετ' ᾠδῆς ἀναγινώσκεσθαι.*

⁶ Πρὸβλ. Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 19. Το ὅτι την εποχή του Μ. Αθανασίου υπήρχε κατὰ κύριο λόγο απλούστερος τρόπος ψαλμωδίας και μάλλον η εμμελής απαγγελία φαίνεται να πιστεύει και ο Ιερὸς Αἰγυπτίνος: “qui tammodico flexu vocis faciebat sonare lectorem psalmi, ut pronuntianti vicimior esset, quam canenti” (Ἐξομολογήσεις 10,33), πρὸβλ. Ε. Ἀντωνιάδου, “Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ”, *Θεολογία*, τόμος Κ', 4(1949)713.

που αναφέρεται στην χρήση των ψαλμών μέσα σε ακολουθία είναι από την Αντιόχεια. Εκεί αναφέρεται ότι ένας έψαλλε τους στίχους του ψαλμού και ο λαός υπέψαλλε τα ακροστίχια⁷. Σε μία άλλη μαρτυρία της ίδιας εποχής, που βρίσκουμε στον Παλλάδιο Ελενουπόλεως, αναφέρεται ότι κάθε απόγευμα στις μονές εκτελούσαν ύμνους και ψαλμούς στον Χριστό⁸.

Και ο ιερός Αυγουστίνος, επηρεασμένος από τα λόγια του Μ. Αθανασίου εκφράζει επιφυλάξεις για την ασματική εκτέλεση των ψαλμών, και προτιμά την απλή εκτέλεσή τους με εκφωνητικό τρόπο⁹. Χρησιμοποιεί τους δύο όρους *legare* (αναγινώσκειν) και *cantare* (ψάλλειν) αδιαφόρως για την εμμελή απαγγελία ή την τεχνικότερη εκτέλεση ολοκλήρου του ψαλμού¹⁰. Ωστόσο η σπουδαιότητα των θεολογικών μηνυμάτων που περιέχονται στα κείμενα των ψαλμών οδηγεί τον Αυγουστίνο στο να παραδεχθεί ότι τα άσματα της Εκκλησίας τού είχαν προκαλέσει τις πρώτες ημέρες της μεταστροφής του στην πίστη δάκρυα, αλλά αργότερα καταλαβαίνοντας εκ νέου την ωφέλειά τους τον συγκινούσε πλέον το περιεχόμενό τους, που αποδίδεται με την ορθή έκφραση της φωνής. Συνεχίζοντας αναφέρει ότι το άσμα μπορεί να χρησιμοποιείται για την τέρψη των ωτών, όταν ο σκοπός του είναι να εξυψώνει το ασθενές πνεύμα της ευσεβείας· πάντως αυτή η θέση του δεν είναι αμετάκλητη. Ωστόσο, θεωρεί ότι εμπίπτει σε αμαρτήμα άξιο μετανοίας όταν συγκινείται μόνο από τον ψαλμικό στίχο και όχι από το μέλος του· τότε, τονίζει, προτιμά να μην ακούει καν ψαλμωδία¹¹. Έτσι από τα συμφραζόμενα του Αυγουστίνου καταλαβαίνουμε ότι ούτε η ψαλμωδία, ούτε η εκτέλεσή της με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είναι αυτοσκοπός.

Πάντως, οι ψαλμοί έμελλε από την εποχή αυτή των πατέρων στα τέλη του δ' αιώνα και μετά να παίξουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην διαμόρφωση της υμνογραφίας. Οι μαρτυρίες που αφορούν στην χρονική περίοδο από τα τέλη του δ' μέχρι τον ι' αιώνα δεν είναι φυσικά άμεσα μουσικές, αλλά φιλολογικές πηγές. Μπορούν όμως να μας δώσουν αρκετές πολύτιμες

⁷ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 2,57, PG 1, 728.

⁸ *Λαυσαϊκόν*, PG 34, 1020.

⁹ *Confessionum* 10,33, PL 32,799-800.

¹⁰ *Tract. in psal.* 104, 115, 138, 142, PL 37. Πρβλ. Π.Τρεμπέλα, *Ἐκλογή*, σ. 29.

¹¹ *Retractationes* 2,2, PL 32,634. Υπάρχει και το ελληνικό κείμενο στον Π.Τρεμπέλα, *Μικρόν εὐχολόγιον*, σ. 162. Ο Τρεμπέλας σχολιάζοντας το κείμενο θεωρεί ότι ο Αυγουστίνος σε αυτό το απόσπασμα είναι μάλλον υπέρ της καθ' υπακοήν αντί της αντιφωνικής ψαλμωδίας. Κατά την γνώμη μας συνεχίζει την εκτέλεση με εκφωνητικό τρόπο προς εκείνη της καθ' υπακοήν. Όπως είδαμε και στο παράδειγμα του Μ.Αθανασίου, η εμμελής εκτέλεση είναι αυτή που έχει κατά νου ο Αυγουστίνος και όχι η καθ' υπακοήν. Το πνεύμα του Αυγουστίνου ωστόσο όπως το διατυπώνει δεν έχει να κάνει σε τελική ανάλυση με τον τρόπο της ψαλμωδίας, αλλά με την πνευματική ωριμότητα του πιστού, η οποία δεν εξαρτάται μόνον από τις εξωτερικές θρησκευτικές εκφράσεις, αλλά σε μεγάλο βαθμό από τις εσωτερικές, με την μορφή της ησυχίας. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η κίνηση των ησυχαστών μοναχών με την μεγάλη έμφαση στην αδιάλειπτο προσευχή.

πληροφορίες και σε αυτές θα στρέψουμε ευθύς την προσοχή μας.

Πριν αναφέρουμε παραδείγματα από αυτήν την εποχή, θα πρέπει εξ αρχής να τονιστεί ότι στις πηγές του δ' και ε' αιώνας, στις οποίες είχαμε την ευκαιρία να αναφερθούμε και αλλού¹², οι όροι που συναντήσαμε δεν είχαν οπωσδήποτε την ίδια έννοια με αυτήν που απέκτησαν σε μεταγενέστερες εποχές¹³. Έτσι έχει ειπωθεί ότι είναι πιθανό οι όροι τροπάριο, κανόνες, άσματα και ήχοι να χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν ένα και το αυτό πράγμα, το εξελιγμένο αντίφωνο¹⁴.

Ένας ουσιαστικός παράγοντας -όπως ήδη αναφέρθηκε¹⁵-, που συνέβαλε μετά τον δ' αιώνα στην επίδραση του Ψαλτηρίου στην διαμόρφωση της υμνογραφίας, ήταν η δημιουργία των αιρετικών ύμνων και η καταδίκη του μονοφυσιτισμού και νεστοριανισμού από την Δ' Οικουμενική Σύνοδο στην Χαλκηδόνα το 451 μ.Χ.

Αυτήν την εποχή έχουμε τον επώνυμο ύμνο του Αυξεντίου, το κείμενο του οποίου αντλεί από την ποίηση των ψαλμών, τα σύμβολα της πίστεως, αλλά και άλλες λειτουργικές φράσεις¹⁶. Ενδεικτικά στην στροφή 1 αυτού του ύμνου η φράση *πτωχός και πένης* είναι από τον Ψλ 108,22. Στην στροφή 3, *εΐπας και έγεννήθημεν, ένετείλω και εκτίσθημεν*· πρόσταγμα έθου και ού παρελεύσεται, το κείμενο είναι από τους Ψλ 148,5-6 και 32,9. Στην στροφή 4 το *Κύριε τών δυνάμεων* από τον Ψλ 79,8. Στην στροφή 7 το *άγαλλιᾶσθε δίκαιοι έν Κυρίω* από τον Ψλ 12,5-6. Οι επιδράσεις αυτές των ψαλμών σε

¹² Αββάς Παμβώ και άλλοι.

¹³ Βλ. Κ.Μητσάκη, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, σ. 75, όπου αναφέρει την χρήση ενός πλήθους από διαφορετικούς όρους για να περιγράψουν ένα και το αυτό ποιητικό είδος.

¹⁴ Ό.π.

¹⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 42.

¹⁶ Το κείμενο του ύμνου το δημοσίευσε σε ποιητικό σχήμα ο J.-B. Pitra, *Analecta sacra*, σ. xxiii-iv, εμείς εδώ το παραθέτουμε όπως ο E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 176, και ο Κ.Μητσάκης, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, σ. 79, βλ. επίσης PG 114, 1414.

1. *Πτωχός και πένης
ύμνοῦμέν σε, Κύριε.
Δόξα τῷ Πατρί,
δόξα τῷ Υἱῷ
δόξα τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι
τῷ λαλήσαντι διά τῶν προφητῶν.*

2. *Στρατιαί έν οὐρανοῖς
ύμνον ἀναπέμπουσιν,
καί ἡμεῖς οἱ τῆς γῆς
τήν δοξολογίαν·
Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος,
πλήρης ὁ οὐρανός
καί ἡ γῆ τῆς δόξης σου.*

3. *Δημιουργέ πάντων,
εΐπας καί έγεννήθημεν,
ένετείλω καί εκτίσθημεν
πρόσταγμα έθου
καί ού παρελεύσεται
σῶτερ, εὐχαριστοῦμέν σοι.*

4. *Κύριε τών δυνάμεων,
ἐπάθες (καί) ἀνέστης,
ᾤφθης καί ἀνελήφθης,
ἐρχη καί κοῖναι κόσμον·
οἰκτείρησον καί σῶσον ἡμᾶς.*

5. *Έν ψυχῇ τεθλιμμένη
προσπίπτομέν σοι
καί δεόμεθά σου,
σῶτερ τοῦ κόσμου·
σύ γάρ εἰ Θεός
τῶν μετανοούντων.*

6. *Ὁ καθημένος ἐπὶ τῶν Χερουβίμ
καί τοὺς οὐρανοὺς ἀνοίξας
οἰκτείρησον καί σῶσον ἡμᾶς.*

7. *Ἄγαλλιᾶσθε,
δίκαιοι, έν Κυρίῳ,
προσβέοντες ὑπέρ ἡμῶν.
Δόξα σοι, Κύριε,
ὁ Θεός τῶν ἁγίων.*

αυτόν τον ύμνο είναι φυσικά “βιβλισμός” και όχι κατ’ ανάγκη σημιτισμοί στην υμνογραφία αυτής της εποχής, όπως έχει υποστηριχθεί κατά καιρούς¹⁷.

Από την αυτήν εποχή είναι και ο ανώνυμος ύμνος του παπύρου της Οξυρύγχου 1927 (ε’ - ς’ αι.). Και στο κείμενο αυτό σχεδόν κάθε στροφή και στίχος ανάγεται σε διάφορα χωρία των ψαλμών. Ενδεικτικά οι στροφές 1 και 2 αρχίζουν με την φράση: *ψάλλατε τῷ Θεῷ ἡμῶν, αἰνέσατε αὐτόν ᾠσμα καινόν*, από τους Ψλ 67,5· 34 και Ψλ 95,1 και 97,1¹⁸.

Κατ’ αυτήν την περίοδο, ζ’ έως θ’ αιώνα, έχουμε επίσης και τον Ψλ 81, στην ακολουθία του Μ.Σαββάτου, του οποίου η ψαλτική απόδοση γίνεται ως εξής: εκτελείται μετά από κάθε στίχο του ο τελευταίος στίχος του ιδίου ψαλμού *Ἀνάστα ὁ Θεὸς κρῖνον τὴν γῆν, ὅτι σὺ κατακληρονομήσεις ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι* ως επωδή, σε ἦχο βαρύ, όπως σημειώνεται στο Τριώδιο. Στην θ. λειτουργία του Μ.Σαββάτου, πάλι μετά τα αναγνώσματα από την Π.Διαθήκη και προ του Αποστόλου, εκτελείται ο “ὕμνος των τριῶν παιδῶν”, δηλαδή η Ογδὴ Ωδὴ 1-33 (Δαν 3,27-67)¹⁹: *Τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*, σε ἦχο α’. Το ενδιαφέρον σε αυτόν τον ύμνο βρίσκεται στους στίχους που τον συνοδεύουν, οι οποίοι είναι κατά μεγάλη πλειοψηφία παράφραση του Ψλ 148. Ἐτσι λ.χ. ο στίχος 148,3 *αἰνεῖτε αὐτόν ἥλιος καὶ σελήνη, αἰνεῖτε αὐτόν πάντα τὰ ἄστρα καὶ τὸ φῶς*, γίνεται στα χέρια του αγνώστου μελωδού, στον στίχο 4, *εὐλογεῖτε, ἥλιος καὶ σελήνη, ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, τὸν Κύριον*, και στον στίχο 5, *εὐλογεῖτε, φῶς καὶ σκότος, νύκτες καὶ ἡμέραι, τὸν Κύριον*. Φυσικά ο ἦχος που σημειώνεται για την εκτέλεση των δύο αυτῶν κειμένων δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι ο αρχικός, ωστόσο ούτε και να αποκλεισθεί εντελῶς.

Στις δεσποτικές εορτές του Πάσχα, των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων υπάρχουν εφύμνια ή σύντομα τροπάρια, που είναι και αυτά ανεπίγραφα και πολύ πιθανόν από αυτήν την εποχή. Στο Πάσχα πρόκειται για το τροπάριο *Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*, το οποίο ψάλλεται με τους στίχους *Ἀναστήτω ὁ Θεός*, των Ψλ 67,1-4α και 117,24 σε ἦχο πλ. α’. Στις ακολουθίες των εσπερινῶν των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων μεταξὺ των αναγνωσμάτων εκτελούνται πλήρεις ψαλμοί, όπως στα Χριστούγεννα ο Ψλ 86, με το τροπάριο *Λαθὼν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ σπήλαιον*, σε ἦχο πλ. β’, και ο Ψλ 92, με το τροπάριο *Ἀνέτειλας Χριστὲ ἐκ Παρθένου*, πάλι σε ἦχο πλ. β’. Κατὰ τα Θεοφάνια δε ο Ψλ 66, με το τροπάριο *Ἐπεφάνης ἐν τῷ*

¹⁷ Βλ. Κ.Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, σ. 82.

¹⁸ Βλ. ὅ.π., σ. 82-3, για το κείμενο αὐτοῦ του ὕμνου και στα ἐκεῖ σχόλια. Πρὸβλ. ἐπίσης στον Κ.Μητσάκη, σ. 83, ὅπου αναφέρει τους B.P. Grenfell, A.S. Hunt και H.I. Bell, *The Oxyrhynchus Papyri* XVI, London 1924, σ. 206-8, και για τα ἄλλα ἀντίστοιχα χωρία στους ψαλμούς.

¹⁹ Πρὸβλ. Π.Τρεμπέλα, *Ἑκλογή*, σ. 122-3.

κόσμῳ, σε ἦχο πλ. α', και ο Ψλ 92, με τροπάριο το Ἀμαρτωλοῖς καὶ τελώναις, σε ἦχο πλ. β'. Και στις τρεις περιπτώσεις οι ψαλμοὶ κλείνουν με το Δόξα Πατρί Καὶ νῦν και την επανάληψη ολοκλήρου του τροπαρίου, την λεγόμενη περισσή. Επίσης στην ακολουθία του Μ.Αποδείπνου ο Ψλ 150 συνοδεύεται από το τροπάριο Κύριε τῶν δυνάμεων, μεθ' ἡμῶν γενοῦ, σε ἦχο πλ. β'. Στο τέλος επαναλαμβάνεται το τροπάριο τρεις φορές, ξεχωριστά από τους δύο χορούς και μία φορά μαζί ως τέλος²⁰.

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεῖ ότι από τα παραδείγματα που εξετάσθηκαν αρχίζει πλέον να διαγράφεται η εξέλιξη από την οποία προήλθαν αργότερα τα τροπάρια, τα στιχηρά, οι υπακοές, τα καθίσματα, τα οποία έχουν περάσει μέσα στα διάφορα λειτουργικά βιβλία. Από τις πρώτες νύξεις που εντοπίζουμε στους Μ.Αθανάσιο και Μ.Βασίλειο μέχρι και τις ανεπίγραφες και επώνυμες πηγές, παρατηρούμε μία αργή αλλά συνεχή και οργανική εξέλιξη. Οι ψαλμοί, είτε αυτούσιοι είτε σε ελεύθερη παράφραση, είχαν πλέον την θέση τους στην οργανωμένη λειτουργική πράξη. Η χρήση τους ωστόσο από τις κοσμικές και μοναχικές κοινωνίες είχε κατά περίπτωση κάποιες ιδιαιτερότητες, τις οποίες θα εξετάσουμε παρακάτω.

2.4. Ασματικό ή κοσμικό και μοναχικό λειτουργικό τυπικό.

Άμεσα συνυφασμένο με αυτές τις εξελίξεις είναι και το θέμα της μορφής του τυπικού στις ακολουθίες. Έτσι βλέπουμε, μετά από αυτήν την σχετικά σύντομη μεταβατική περίοδο, να αναπτύσσονται δύο τύποι λειτουργικού τυπικού, το ασματικό ή κοσμικό και το μοναχικό. Το ασματικό τυπικό, που γεννήθηκε στην περιοχή της Νέας Ρώμης, την Κωνσταντινούπολη, και είναι η μορφή ακολουθίας που αναπτύχθηκε και χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο στα αστικά κέντρα. Και το μοναχικό, που αναπτύχθηκε κυρίως στην Ιερουσαλήμ και είχε την αρχή του σε μοναχικούς κύκλους. Ο Συμεών Θεσσαλονίκης (†1429 μ.Χ.) αναφέρει, γράφοντας μία χιλιετηρίδα αργότερα, ότι τα τυπικά είναι δύο, αλλά στην εποχή του είχε καταλυθεί αυτή η τάξη λόγω των επιδρομών των βαρβάρων εθνών¹.

Όσον αφορά στο ασματικό τυπικό, έχει καταγραφεί η άποψη ότι ο πρόγονός του βρίσκεται στις ακολουθίες των εκκλησιών των Ιεροσολύμων, της Ρώμης, της Αντιοχείας και της Κωνσταντινουπόλεως². Υπάρχει κάποια βάση

²⁰ Πρβλ. ό.π., σ. 164-7.

¹ Συμεών Θεσσαλονίκης, Ἄπαντα, PG 155,553 και 908, "τυπικά δέ εἰσι διπλᾶ... καὶ τὸ μὲν ἐστὶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ὃ δὴ κατὰ μόνον, ὡς ἐξετέθη, τηρεῖται τὴν τάξιν τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, καὶ ἐστὶ δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ, ὅπερ μοναχικόν ἐστὶ... ἕτερον δ' ἐστὶ τὸ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὅπερ δὴ καὶ πᾶσαι εἰχον ἐκκλησίαι. Αἱ συνεχεῖς δὲ τῶν ἐθνῶν ἐπιδρομαὶ τὴν τάξιν τούτου κατέλυσαν".

² Βλ. D. Drillock, "Liturgical Song in the Worship of the Church", SVTQ 41, 2-3(1997) 195.

σε αυτήν την άποψη, διότι, όπως ήδη ελέχθη, η απλούστερη μορφή που είχαν οι ακολουθίες είναι λογικό να χρησίμευσαν κατόπιν ως το προζύμι για την εξέλιξη του ασματικού τυπικού. Η χρονική περίοδος, κατά την οποία γίνονται εφικτές όλες αυτές οι εξελίξεις και διαμορφώσεις, πρέπει να είναι μόνο εκείνη μετά την ανακήρυξη ανεξιθρησκείας από τον Μ.Κωνσταντίνο το 313 μ.Χ., με το γνωστό Διάταγμα των Μεδιολάνων. Έτσι, με την ίδρυση της Νέας Ρώμης λίγα χρόνια αργότερα και την ειρήνη που επικράτησε, κάτι τέτοιο κατέστη εφικτό μετά τα μέσα του δ' αιώνας.

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι στις διαφορές που αναπτύσσονται και καταλήγουν στα δύο τυπικά βρίσκεται και ο λόγος για τον οποίο συνδιαλέγονται αντιρρητικά ο αββάς Παμβώ με τον υποτακτικό μοναχό του στο παράδειγμα που εξετάσαμε. Ο εντυπωσιασμός του μοναχού από τις ακολουθίες της πόλεως είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο του άσματος, δηλαδή η ύπαρξη ψαλμωδίας, κάτι το οποίο απέφευγαν οι μοναχοί της ερήμου, όχι όπως τονίσαμε γιατί ήταν εναντίον της μουσικής, αλλά μάλλον προς αποφυγή κυρίως της φιλαρεσκείας και του εγωϊσμού.

Ο κίνδυνος όμως παρομοίων φαινομένων δεν υπήρχε μόνον στα μοναστήρια ή τα ασκητήρια της ερήμου. Αυτό φαίνεται σαφώς από τις αποφάσεις των πατέρων της Εκκλησίας από τον δ' αιώνα, που ως κύριο στόχο είχαν την λειτουργική πράξη στις ενοριακές εκκλησίες. Άλλωστε στα μοναστήρια και τα ασκητήρια ο ρόλος του γέροντος ήταν καταλυτικός, όπως είδαμε, προς αποφυγή τέτοιου είδους καταστάσεων. Έτσι ο 75ος κανόνας της Πενθέκτης εν Τρούλλω Συνόδου (691 μ.Χ.) ορίζει αυτοί που ψάλλουν στις εκκλησίες να μην εκτελούν τα μέλη με άτακτες φωνές εκβιάζοντας την φύση προς κραυγήν, αλλά με προσοχή και κατάνυξη να εκτελούν τις αρμόδιες μελωδίες. Επίσης ο 15ος κανόνας της εν Λαοδικεία (τέλη δ' αιώνας) ορίζει εκτός από τους κανονικούς ψάλτες, να μην αναβαίνουν άλλοι στον άμβωνα για να ψάλλουν κατά την ώρα της λατρείας στην εκκλησία³. Όπως βλέπουμε οι πατέρες της Εκκλησίας αναγκάζονται πολύ σύντομα να νομοθετήσουν και να μιλήσουν με σκληρή γλώσσα για τα έκτροπα που είχαν παρατηρηθεί.

Τέτοιου είδους φαινόμενα ήταν απόρροια της ραγδαίας αναπτύξεως των παλαιότερων ακολουθιών, χωρίς να έχει μεσολαβήσει το κατάλληλο χρονικό διάστημα για την ομαλή τους προσαρμογή στα νέα δεδομένα.

³ Το κείμενο της Πενθέκτης εν Τρούλλω Συνόδου έχει ως εξής: *τοὺς ἐπὶ τῷ ψάλλειν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις παραγινόμενους βουλόμεθα μὴτε βοαῖς ἀτάκτοις κεχοῖσθαι καὶ τὴν φύσιν πρὸς κραυγὴν ἐκφιάζεσθαι, μὴτε τι ἐπιλέγειν τῶν μὴ τῇ ἐκκλησίᾳ ἀρμοδίων τε καὶ οἰκείων, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως ταῖς μελωδίαις προσάγειν τῷ τῶν κριπτῶν ἐφόρῳ Θεῷ· εὐλαβεῖς γὰρ ἔσεσθαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ τὸ ἱερὸν ἐδίδαξε λόγιον·* για το κείμενο της εν Λαοδικεία, βλ. υποσημ. 23 σ. 67. Πρβλ. επίσης τις ερμηνείες των Ζωναρά, Βαλσαμώνος, Αριστινού και του Πηδαλίου γι' αυτούς τους κανόνες. Και Α.Αλυγιζάκη, *Θέματα*, σ. 50 εξ.

Ωστόσο ένα από τα θετικά στοιχεία αυτής της φάσεως στην οργάνωση της θ. λατρείας της Εκκλησίας ήταν η ανάδειξη και κατάταξη των ψαλμών σε ειδική θέση μεταξύ του κατωτέρου κλήρου⁴. Άλλωστε οι παραπάνω κανόνες αναφέρονται ακριβώς σε αυτήν την νέα λειτουργική τάξη που είχε προκύψει. Με αυτήν λοιπόν την εξέλιξη ήταν πλέον νομοθετημένος και επίσημος ο παραδεκτός τρόπος του ψάλλειν από τους ειδικά ορισμένους ψάλτες, αποφεύγοντας ταυτοχρόνως τις τάσεις κοσμικών και θυμελικών ακροτήτων.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονισθεί ότι το τυπικό που σήμερα χρησιμοποιούμε αποτελεί συμπίλημα αυτών των δύο τυπικών. Θεωρούμε ότι μία ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη αυτήν θα βοηθούσε το θέμα μας αρκετά, εφ' όσον η χρήση του Ψαλτηρίου είναι άμεσα συνδεδεμένη και με τους δύο τύπους.

Η βασική διαφορά των δύο τυπικών -πέραν της γεωγραφικής τους χρήσεως σε πόλη, ιερὰ μονή ή ασκητήριο-, όπως αναφέρει ο Συμεών Θεσσαλονίκης, ανάγεται στο ότι ο ασματικός τύπος λατρείας από την αρχή εκτελείτο μελωδικά και κατ' εξοχήν στα μητροπολιτικά κέντρα: Κωνσταντινούπολη, Αντιόχεια και Θεσσαλονίκη⁵. Ωστόσο, ο Ε.Αντωνιάδης,

⁴ Βλ. το 10ο κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας 451 μ.Χ.

⁵ PG 155, 624, αἱ καθολικαὶ ἐκκλησίαι πᾶσαι ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἀπαρχῆς ταύτην ἐτέλουν μελωδικῶς, μηδὲν χωρὶς λέγουσαι μέλους, εἰμὴ τὰς τῶν ἱερέων μόνον εὐχὰς καὶ τὰς τῶν διακόνων αἰτήσεις· ἐξαιρέτως δὲ αἱ μέγιστα ἐκκλησίαι, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀντιοχείας ποτέ, καὶ Θεσσαλονίκης· εἰς ἣν ἄρτι καὶ μόνον ἐν μόνῳ τῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Ἀγίας Σοφίας θείῳ ναῷ ἐνεργεῖσθαι ὑπολέλειπται". Ο Ε. V. Williams, John Koukouzeles' *Reform of Byzantine Chanting for Great Vespers in the Fourteenth Century*, Ph.D. Diss., Yale University 1968, σ. 3, αναφέρει την περιγραφή των ακολουθιών στον ναό των Ιεροσολύμων από την μοναχὴ Αιθερία ως ακολουθία "πρόδρομο" των μετέπειτα γνωστών ασματικών ακολουθιών. Επίσης στη σ. 6εξ. τονίζει ότι η απαρχὴ του ασματικού τυπικού τοποθετεῖται στον Ναό της Αναστάσεως των Ιεροσολύμων του 5' αἰῶνος, από όπου και μέσω της Αντιοχείας φτάνει αργότερα στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, όπως συνεχίζει ο ἴδιος, ἡ πόλη των Ιεροσολύμων παύει πολὺ σύντομα να εἶναι πηγὴ επιρροῆς στο ασματικὸ τυπικὸ, ὁπότε αρχίζει μία διαδικασία σταδιακῆς φθορᾶς του. Σε αὐτὸ συνέβαλαν, αναφέρει ὁ Williams, οἱ ἀλλεπάλληλες κατακτήσεις τῆς πόλεως των Ιεροσολύμων ἀπὸ τοὺς Πέρσες τὸ 614 μ.Χ., ἡ φραγκοκρατία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρλομάγνου μέχρι τὸ 969 μ.Χ., ἡ καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ τῆς Αναστάσεως τὴν ἐποχὴ των χαλιφᾶτων ἀπὸ τὸν χαλίφη Ἀλ-Χανίμ τὸ 1009-10 μ.Χ. (ὁ ναὸς ἀνοικοδομεῖται ξανά τὸ 1048 μ.Χ.), των Σελτζούκων Τούρκων τὸ 1071-8 μ.Χ. καὶ τέλος των Σταυροφόρων τὸ 1099 μ.Χ. Ἐτσι θεωρεῖ ὡς *terminus ad quem* γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ασματικοῦ τυπικοῦ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ τῆς Αναστάσεως τὸ 1010 μ.Χ. Ἡ σταδιακὴ φθορὰ τοῦ ασματικοῦ τυπικοῦ στὰ Ιεροσόλυμα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν υιοθέτηση σταδιακῶς ἐνὸς μικτοῦ τυπικοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ βάση ἦταν αὐτὸ το ασματικὸ τυπικὸ σε συνδυασμὸ με τὸ μοναχικὸ τυπικὸ τοῦ Αγ. Σάββα των Ιεροσολύμων. Ἡ θεωρία αὐτὴ ποὺ παραθέτει ὁ Williams γιὰ τὸ ασματικὸ τυπικὸ, παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ὀρθὰ τὰ ἱστορικὰ τεκμήρια καὶ τὰ στοιχεῖα ὅσον ἀφορᾷ στὸ μικτὸ τυπικὸ, παραμένει ὡς θεωρία, πιστεύοιμε, ἰσχνή, διότι, ὅπως ἄλλωστε παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος, δὲν ὑπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες πλὴν τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου ἀπὸ τὸν 11' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀποσπασματικὴ καὶ κατὰ πολὺ νεότερη γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐφαλτήριο μίας θεωρίας ἀπὸ τὸν 5' μέχρι τὸν 11' αἰῶνα. Ἀλλωστε εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ εξέλιξη αὐτοῦ τοῦ τυπικοῦ θὰ μεταφερόταν πολὺ σύντομα στὴν πρωτεύουσα τῆς αυτοκρατορίας, τὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ μία ἀρχικὴ κοινὴ πορεία με τὰ ἄλλα μεγάλα κέντρα τῆς ἀνατολῆς, Ἀντιόχεια καὶ Ιεροσόλυμα. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ καὶ ἀλλοῦ (βλ. σ. 65-6), τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχουμε ταυτόχρονη ἀνάπτυξη στὴν μουσικὴ ἐκτέλεση των ψαλμῶν στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Καππαδοκία, ἀλλὰ καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις στὴν Ἀντιόχεια. Πρὸβλ. στους W.J. Grisbrooke, "The Formative Period - Cathedral and Monastic Offices", *The Study of Liturgy*, eds. Ch. Jones, G. Wainwright, E. Yarnold SJ καὶ P. Bradshaw, σ. 403-20, ὅπου καὶ

επειδή υποθέτει την κληροδότηση της ψαλμωδίας από την Συναγωγή και ότι γι' αυτόν τον λόγο το άσμα υπήρχε ανέκαθεν ως ουσιαστικό συστατικό της χριστιανικής λατρείας, προσπαθεί να δώσει μία ιδιόμορφη εξήγηση στην χαρακτηριστική προσηγορία "ασματικός τύπος" του Συμεών. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο τύπος της Κωνσταντινουπόλεως ονομάστηκε ασματικός, διότι υπήρχε η ανάγκη της αντιδιαστολής και διακρίσεώς του, εφ' όσον εκεί η μελωδία και το άσμα ήταν πλουσιότερα και είχαν δεσπόζουσα θέση, σε αντίθεση με το άλλο παράλληλο τυπικό, το μοναχικό, όπου η μελωδία και το άσμα ήταν απλούστερα και δεν διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο ή ακόμη και αποκλείονταν αρχικώς από την προσευχή⁶. Φυσικά ο ερευνητής περιγράφει σωστά τον τρόπο χρήσεως της μουσικής στα δύο τυπικά, όμως, όπως ήδη ελέχθη, ουδεμία σχέση έχει η ιουδαϊκή Συναγωγή με τις απαρχές του άσματος στην χριστιανική λατρεία.

Πάντως, η αλληλεπίδραση των δύο αυτών τυπικών είναι εξ αρχής εμφανής. Άλλωστε δεν θα μπορούσε η εξέλιξη στις πόλεις να αφήσει αδιάφορους τους μοναχούς, όπως αυτό φαίνεται και από την μαρτυρία του Μ. Βασιλείου, όταν αναφέρει: *τὰ νῦν κεκρατηκότα ἔθνη πάσαις ταῖς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις συνῳδὰ ἔστι καὶ σύμφωνα*. Όσο βεβαίως αυτό έχει να κάνει με τον κοινοβιακό τρόπο ζωής και όχι με τους ασκητές της ερήμου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός μικτού μοναχικού τυπικού, που εξελίχθηκε ταυτοχρόνως με το ασματικό. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι για ένα μικρό χρονικό διάστημα, πριν αποκρυσταλλωθεί η παράδοση έως τον ε' και ε' αιώνα, υπήρχαν σε χρήση τέσσερα τυπικά. Δηλαδή το ασματικό στην πόλη, το μοναχικό των ασκητών, το μοναχικό των κοινοβίων και λίγο αργότερα ένα υβρίδιο του ασματικού με στοιχεία του μοναχικού τυπικού⁷.

Αυτός ο διαχωρισμός βεβαίως των δύο τυπικών δεν θα αντέξει για πάρα πολύ καιρό⁸. Έτσι, ακόμη από τον ε' αιώνα, αρχίζει να

αυτός, με βάση τις μαρτυρίες της μοναχής Αιθερίας, πιστεύει ότι η Εκκλησία των Ιεροσολύμων από το τέλος του δ' αιώνα επιδρά στην διαμόρφωση του ασματικού τυπικού μέσω της ιδιαίτερης προσκυνηματικής της σημασίας. Πρβλ. και D.H. Touliatos -Banker, *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, AB 46, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 51 εξ., όπου και υπάρχει χρήσιμος γενεαλογικός πίνακας των δύο λειτουργικών τυπικών.

⁶ Βλ. "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. Κ', 4(1949)712 εξ.

⁷ Το μοναχικό τυπικό φαίνεται και στη γνωστή ιστορία των δύο μοναχών από την πόλη, τον Ιωάννη Μόσχο και τον Σωφρόνιο (κατόπιν) Ιεροσολύμων, που επισκέφθηκαν τον αββά Νέιλο τον Σιναΐτη και διαπίστωσαν ότι ο γέροντας αντί να ψάλλει τις ακολουθίες τις διάβαζε. Βλ. για το κείμενο στον Δ. Τσάμη, *Εισαγωγή στη σκέψη*, σ. 374 εξ. και 387 εξ. Πρβλ. στους R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, σ. 75-91, όπου και αναφέρεται στην ανάπτυξη του μικτού μοναχικού τυπικού, και E.V. Williams, *John Koukouzeles*, σ. 9. Για την ύπαρξη τεσσάρων τυπικών πρβλ. W.J. Grisbrooke, "The Formative Period-Cathedral and Monastic Offices", σ. 407.

⁸ Ο R. Taft, "The Origins and Development of the Byzantine Communion Psalmody", *AACLAS* 1 (1997) 118, άλλωστε αναφέρει την άποψη ότι μερικοί θεωρούν ακόμη και αυτήν την διαφοροποίηση σε δύο τυπικά ως τεχνητή. Τονίζει δε ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει για την ανατολική τουλάχιστον παράδοση βάσει των πηγών: "Παρ' όλο που μερικοί θα κατανοούσαν

διαμορφώνεται ένα είδος μικτού τυπικού, που θα επικρατήσει τελικώς και θα αποτελέσει το ένα και μοναδικό τυπικό, μετά τον θάνατο του Συμεών Θεσσαλονίκης (†1429). Ο Ε.Αντωνιάδης πιστεύει ότι σε αυτό συνέβαλαν αποφασιστικά και τα μέτρα που επάρθησαν με την θέσπιση των ιερών κανόνων από οικουμενικές αλλά και τοπικές Συνόδους, περιορίζοντας τις ακρότητες και τις αταξίες και οικοδομώντας για το άσμα ένα χαρακτήρα σοβαρότητας, κατανυκτικότητας και αυστηρότητας⁹. Ωστόσο η άποψή του ότι οι πριν πολέμιοι της μελωδίας μοναχοί γι' αυτόν και μόνο τον λόγο αλλάζουν την αρνητική τους στάση δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα. Αφ' ενός μεν διότι οι μοναχοί στους οποίους αναφέρεται ανήκαν στην τάξη των ασκητών και ήταν αυτοί που είχαν τέτοιου είδους επιφυλάξεις, αφ' ετέρου δε διότι ακόμη και σήμερα οι ασκητές ακολουθούν μία παρόμοια γραμμή στην ασκητική λατρευτική τους παράδοση λέγοντας την προσευχή *Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλὸν δοῦλόν σου*, αντί να ψάλλουν ή να αναγινώσκουν την ακολουθία της ημέρας, λ.χ. τον εσπερινό, τον όρθρο ή τις ώρες, κυρίως όταν δεν υπάρχει ιερομόναχος. Η παρατήρηση του Αντωνιάδη ότι, κατά τον δ' και ε' αιώνα κυρίως, ήταν πιο κατανοητή η διάκριση μεταξύ του κοσμικού ως ασματικού και του μοναστικού ως λιγότερο ασματικού είναι αρκετά κοντά στην πραγματικότητα γι' αυτήν την περίοδο¹⁰. Βεβαίως, ως προς το σκέλος της τυπικής διατάξεως των ακολουθιών, αυτός ο διαχωρισμός θα υπάρχει για αρκετούς αιώνες ακόμη.

Το ασματικό τυπικό ήταν σε ευρεία χρήση στην Κωνσταντινούπολη έως την άλωσή της από του Φράγκους το 1204 μ.Χ. και ακόμη έως τις ημέρες του Συμεών Θεσσαλονίκης, αρχές του ιε' αιώνας, οπωσδήποτε βεβαίως σε μία υποδεέστερη μορφή, όπως θα διαφανεί στην συνέχεια. Τον καιρό του Συμεών

την διάκριση ασματικού/μοναχικού τυπικού ως απλώς ένα εφεύρημα των ιστορικών λειτουργιολόγων, για να βοηθήσει στην οργάνωση και ερμηνεία των στοιχείων, την βρίσκουμε, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στο Βυζάντιο, να υπάρχει αδιαμφισβήτητα μέσα στους λειτουργικούς και μουσικούς κώδικες...". Πρβλ. W.J. Grisbrooke, "The Formative Period-Cathedral and Monastic Offices", σ. 407. Ο Δ.Κ. Μπαλογεώργος, *Η ψαλτική παράδοση των ακολουθιών του βυζαντινού κοσμικού τυπικού*, διατριβή επί διδακτορία (μη δημοσιευμένη), Αθήνα 1998, σ. 71-2, αναφέρει, ακολουθώντας την άποψη παλαιότερων ερευνητών, ότι ένας σπουδαίος παράγοντας για την επικράτηση του μοναχικού τυπικού ήταν η εικονομαχία (727-843 μ.Χ.) και η μεγάλη συμβολή σε αυτήν των μοναχών. Ωστόσο, παρ' όλο που το κύρος των μοναχών βγήκε ενισχυμένο από αυτήν την εξέλιξη, δεν ήταν, φρονούμε, η μοναδική ιστορική συγκυρία που θα μπορούσε να ανακόψει μία λειτουργική παράδοση αιώνων. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από την επιβίωση του ασματικού τυπικού μέχρι το 1204 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη και το 1430 στην Θεσσαλονίκη. Βεβαίως, το λειτουργικό τυπικό ως ένα ζωντανό κίτταρο της λατρείας δεν θα μπορούσε να μείνει αναλλοίωτο ανά τους αιώνες. Το κύρος του βιβλίου των Ψαλμών ήταν δεδομένο και για τις μοναχικές τάξεις και για τους λαϊκούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εποχής είναι ο Θεόδωρος Στουδίτης, ο οποίος συνθέτει τα αντίφωνα των αναβαθμών της οκτώηχου έχοντας ως βάση τους ψαλμούς των αναβαθμών Ψλ 119-30, 132 (βλ. παρακάτω κεφ. 3.4., σ. 150).

⁹ Βλ. "Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. Κ', 4(1949)721.

¹⁰ Ο.π., σ. 722.

μόνον η θ.λειτουργία είχε διατηρηθεί, ενώ οι άλλες ακολουθίες του τυπικού της μεγάλης Εκκλησίας, όπως αναφέρει ο ίδιος, εκτός από την δική του Μητρόπολη *οὐκ ἐνεργοῦνται*¹¹.

Το ασματικό τυπικό συμπεριλαμβάνει τις ακολουθίες της θ.λειτουργίας, του εσπερινού, του ὁρθρου, της παννυχίδος και της τριτοέκτης ή τριθέκτης¹². Οι δύο τελευταίες ακολουθίες τελούνταν κατά την περίοδο της αγίας και μεγάλης Τεσσαρακοστής. Η μεν τριτοέκτη, κατά τον Συμεών, είναι αναγκαιώς ενωμένη με την λειτουργία κατά την περίοδο της Μ.Τεσσαρακοστής και την Μ.Εβδομάδα¹³.

Η μόνη από αυτές τις ακολουθίες, που ακόμη φέρει κατά κάποιον τρόπο την μορφή του ασματικού τυπικού της εποχής του Συμεών στην σημερινή πράξη, είναι αυτή της θ.λειτουργίας¹⁴. Το κύριο δε στοιχείο που διακρίνουμε στην δομή όλων αυτών των ακολουθιών είναι η καθημερινή εκτέλεση των ψαλμών¹⁵. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι όλοι οι τύποι

¹¹ PG 155,553, "ἐν τῷ παρόντι καιρῷ κατὰ μὲν τὰς ἄλλας ἐκκλησίας οὐκ ἐνεργοῦνται, οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ φιλοχρίστῳ καὶ βασιλίδι πόλει, διὰ τὸ καὶ αὐτὴν ποτε ὑπὸ τῶν λατίνων ἀλῶναι καὶ τοῦ καλοῦ ἀπολέσαι καὶ ἀρχαιοτάτου ἔθους αὐτῆς...". Ο Ε. V. Williams, *John Koukouzelis*, σ. 13, είναι πιστεύουμε υπερβολικός όταν αναφέρει ότι ο Συμεών είχε ξενοφοβία εκφραζόμενος αρνητικά και θεωρώντας τους Φράγκους και τους άλλους κατακτητές ως υπεύθυνους για την φθορά και εξαφάνιση του ασματικού τυπικού. Απλώς μέσα στο κλίμα της εποχής του, το οποίο χαρακτηρίζεται από μία πικρία των χριστιανών της ανατολής σχετικώς με ὅσα είχαν διαδραματιστεί στην σταυροφορία των Φράγκων του 1204 μ.Χ., τους θεωροῦσαν σε ἓνα μεγάλο βαθμό υπεύθυνους για την εκ νέου ορατή απειλή από τους νέους αλλοδόξους κατακτητές τους Οθωμανούς.

¹² Εδώ δεν θα γίνει αναλυτική περιγραφή των επί μέρους ακολουθιών· ἄλλωστε υπάρχουν οι διεξοδικές αναφορές στο ἔργο του Συμεών. Για τον εσπερινό βλ. "Απαντα, PG 155,624 εξ., ὁρθρο "Απαντα, PG 155, 634 εξ., και για τις ἄλλες δύο ακολουθίες "Απαντα, PG 155,625 εξ. Βλ. 'Ι. Μ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τεῦχος α', σ. 5-82, Θεσσαλονίκη 1994, για εισαγωγικά σχόλια και τις αποκαταστημένες ακολουθίες της τριθέκτης και της παννυχίδος. Πρβλ. Δ. Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 41-2 για τον ασματικό εσπερινό, σ. 47-8 για την παννυχίδα, σ. 68-9 για τον ασματικό ὁρθρο, και σ. 75-7 για την τριθέκτη.

¹³ Ο. π., "Απαντα, PG 155,649 και 625, ἀναγκαιοτάτως ἡνωμένη ἐστὶ τῇ λειτουργίᾳ κατὰ τὴν ἁγίαν Τεσσαρακοστήν, γινομένη ἐν ταῖς καθολικαῖς ἐκκλησίαις παρὰ τῶν κοσμικῶν ἱερέων ἡ δε παννυχίδα καθ' ἐσπέραν καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστήν, καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ταύτης καὶ τῇ μεγάλῃ ἐβδομάδι. Ἡ παννυχὶς ἐψάλλετο, κατὰ τὸ Τυπικὸν τῆς Πάτμου 266, καὶ μετὰ τοὺς εσπερινούς των λοιπῶν ἐπισήμων εορτῶν. Βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 2(1950)197.

¹⁴ Ο Συμεών αναφέρει: ὅτι ἡ τῆς λειτουργίας ἀκολουθία, μόνη ὑπολέλειπται κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν γίνεσθαι. Διὸ καὶ οὕτως εὐλογεῖ ὁ ἱερεὺς τὸν Θεὸν καὶ οὕτως εὐθὺς τὰ Εὐρηνικά λέγει, καὶ τὰ τρία ἀντίφωνα εἰς τύπον τῆς ἁγίας Τριάδος ἄδονται, ἅπερ τῆς ἀρχαίας τοῦ ἁσματος ἀκολουθίας εἰσὶν, "Απαντα, PG 155,625.

¹⁵ Ο Ο. Strunk, "The Byzantine Office of Agia Sophia", *DOP* 9 και 10(1956)181, αναφέρει τα εξής: "Ο βασικός στόχος αυτών που καθιέρωσαν την ακολουθία ως μία μορφή χριστιανικής λατρείας ήταν να δοθεί η δυνατότητα για καθημερινή απαγγελία του Ψαλτηρίου και να εκπληρωθεί η επιταγή του ψαλμωδοῦ, ο οποίος μας προτρέπει να δοξολογούμε επτά φορές την ημέρα, κατὰ το απόγευμα, το πρωί και το μεσημέρι". Ο W. J. Grisbrooke, "The Formative Period- Cathedral and Monastic Offices", σ. 411, αναφέρει ότι η εκτέλεση των ψαλμών και των αντιφώνων στην αρχή των ακολουθιών είχε ως αρχή το μοναχικό τυπικό, πάντοτε με γνώμονα την περιγραφή της μοναχῆς Αιθερίας. Κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου βέβαιο, διότι οι περιγραφές της Αιθερίας προέρχονται από την Εκκλησία των Ιεροσολύμων, όπου και ελάμβαναν μέρος λαϊκοί και μοναχοί και όχι κάποια μοναχική κοινότητα. Ἄλλωστε η εκτέλεση των ψαλμών μόνο μετὰ αὐτὴν την εποχή ἀρχίζει να γίνεται τμήμα της τακτικῆς κοινῆς ἀκολουθίας στους ενοριακούς ναούς, παρ' ὅλο που υπήρχε ἤδη η χρήση τους κατ' οἶκον. Ο W. J. Grisbrooke, σ. 413.

αυτών των ακολουθιών, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι διαμορφωμένοι κατά το πρότυπο του πρώτου μέρους της θ.λειτουργίας.

Η δομή όλων των ασματικών ακολουθιών είναι στο πρώτο μέρος βασισμένη στο σύστημα των ψαλμικών αντιφώνων. Βρίσκουμε δηλαδή ως κύριο κορμό στην αρχή τους ένα σύστημα τριών ψαλμικών αντιφώνων μετά των εφυννίων ή υποψαλμάτων τους.

Έτσι, κατά την περιγραφή του Συμεών, το διάγραμμα της θ. λειτουργίας έχει ως ακολούθως:

- Θυμίαση του ναού
- *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*
- Ειρηνικά
- τρία αντίφωνα (με τις ευχές τους)
  - α' αντίφωνο Ψλ 91, με το υπόψαλμα ή εφυννίο *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, Σῶτερ, σῶσον ἡμᾶς*
  - β' αντίφωνο Ψλ 92, υπόψαλμα *Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ, ὁ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν και στο Δόξα καὶ νῦν το Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος.*
  - γ' αντίφωνο Ψλ 94, υπόψαλμα το τροπάριο της ημέρας (απολυτίκιο)
- είσοδος
- τρισάγιος ύμνος
- αναγνώσματα (αποστολο-εναγγέλιο)
- εκτενής
- ευχές των κατηχουμένων και των πιστών
- χειρουβικός ύμνος κ.λπ.
- κοινωνικό κ.λπ.
- απόλυσις.

Αυτό το διάγραμμα της θ.λειτουργίας, που μας δίνει ο Συμεών για την παράδοση που επικρατεί γύρω στο 1400 μ.Χ. στην Θεσσαλονίκη, παρατηρούμε ότι δεν διαφέρει πολύ από την γνωστή μας σήμερα ακολουθία. Ωστόσο, εάν γυρίσουμε μερικούς αιώνες πιο πίσω, στα παλαιότερα τυπικά της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας (όπως το Τυπικό της Πάτμου, κώδ. 266, αρχές θ' αιώνας, και το τυπικό του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, του Τιμίου Σταυρού, κώδ. 40, ι' αιώνας¹⁶), θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ του θ' και του ιβ' αιώνας.

Μία από τις χαρακτηριστικές διαφορές αυτής της εποχής είναι ο

πολύ σωστά τονίζει ότι η εκτέλεση των ψαλμών και αντιφώνων ήταν αρχικά μία ξεχωριστή ενότητα, η οποία, όπως θα δούμε και παρακάτω, ενώθηκε με τις ήδη διαμορφωμένες ακολουθίες και σταδιακά έγινε ένα με αυτές. Ωστόσο η υπόθεσή του ότι αυτό προέρχεται από το μοναχικό τυπικό, το οποίο ετελείτο από τους μοναχούς σε εκκλησίες των πόλεων, είναι μάλλον ένα συμπερασματικό αλλά χωρίς ουσιαστικά στοιχεία άλμα.

¹⁶ Ο.π., σ. 190.

χωρισμός και ο αριθμός των αντιφώνων στις ασματικές ακολουθίες. Ο Ψαλτήρας διαιρείται σε 68 ισομερή αντίφωνα, τα οποία μπορεί να απαρτίζονται από ενότητες 1 έως 6 ψαλμών. Επίσης υπάρχει ο χωρισμός των αντιφώνων σε δύο ομάδες, σε μονά και ζυγά, και τα μεν μονά έχουν μία ποικιλία εφυμνίων, π.χ. *σῶσον ἡμᾶς Κύριε, φύλαξόν με Κύριε*, τα δε ζυγά μόνον το *ἄλληλούϊα*¹⁷. Στην εκτέλεσή τους τα αντίφωνα αυτά εναλλάσσονται ζυγά-μονά-ζυγά και ούτω καθ' εξής¹⁸.

Κατά το ασματικό τυπικό εκτελούνται καθημερινώς 25 αντίφωνα, που είναι και μία σημαντική διαφορά των δύο τυπικών. Τα αντίφωνα αυτά μοιράζονται στις ακολουθίες του ὁρθρου και του εσπερινού βάσει των εποχών του έτους. Όταν δηλαδή οι ημέρες είναι μεγαλύτερες, το καλοκαίρι, το βάρος πέφτει στον εσπερινό, έτσι λ.χ. στις 16 Ιουλίου έχουμε 8 αντίφωνα για τον ὁρθρο και 17 για τον εσπερινό. Όταν οι ημέρες είναι μικρότερες, τον χειμώνα, η προσοχή στρέφεται στον ὁρθρο, έτσι λ.χ. στις 25 Δεκεμβρίου έχουμε 18 αντίφωνα για τον ὁρθρο και 7 για τον εσπερινό. Ωστόσο κατά την διάρκεια της Μ.Τεσσαρακοστής ο αριθμός τους μειώνεται από 25 σταδιακά σε 20 και πάλι μετά το Πάσχα ο αριθμός αυτός επανέρχεται στα 25 αντίφωνα ημερησίως¹⁹. Από τις ενότητες των αντιφώνων, αυτό που παραμένει κατά την εποχή του Συμεών Θεσσαλονίκης, όπως θα δούμε στα οικεία διαγράμματα, είναι το πρώτο αντίφωνο στις δύο ακολουθίες του εσπερινού και του ὁρθρου, αλλά με διαφορετική δομή.

Στις πληροφορίες που μας παρέχει ο Συμεών δεν υπάρχει η αναφορά περί των 25 αντιφώνων ημερησίως (βλ. τα διαγράμματα του ασματικού ὁρθρου και εσπερινού παρακάτω). Εκεί υπάρχουν μόνο το α' αντίφωνο του ασματικού ὁρθρου και εσπερινού· τα υπόλοιπα πλέον έχουν λησμονηθεί. Έτσι ο Ψλ 85 απαρτίζει το α' αντίφωνο του εσπερινού και οι Ψλ 3, 62 και 133

¹⁷ Το σύνολο των εφυμνίων ήταν 10, για τα υπόλοιπα βλέπε το παράδειγμα 3, ό.π., σ. 185 εξ. και τη χρήση τους. Πρβλ. Π.Τρεμπέλα, *Μικρόν εἰχολόγιον Β'*, σ. 167-8.

¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα από τον κώδικα της EBE 2061, τον οποίο παραθέτει ο O.Strunk, "The Byzantine Office", σ. 186, και έχει ως ακολούθως:

Ψλ 4-6	<i>Οἰκτείρισόν με, Κύριε.</i>
Ψλ 9	<i>Ἀλληλούϊα.</i>
Ψλ 7 και 8	<i>Σῶσον ἡμᾶς, Κύριε.</i>
Ψλ 10-13	<i>Ἀλληλούϊα.</i>
Ψλ 33	<i>Οἰκτείρισόν με, Κύριε.</i>
Ψλ 36	<i>Ἀλληλούϊα.</i>
Ψλ 34 και 35	<i>Ἐπάκουσόν μου, Κύριε.</i>
Ψλ 37 και 38	<i>Ἀλληλούϊα.</i>

Ότι αυτό είναι το σύστημα αντιφώνων της Μεγάλης Εκκλησίας πιστοποιείται και από άλλες πηγές. Ο O.Strunk, σ. 186 εξ., αναφέρει το Ευχολόγιο στην Bibliothèque Nationale από το 1027 μ.Χ., τον κώδικα Coislín 213 και έναν αριθμό ψαλτηρίων, όπως λ.χ. τον Βαρβερινό 285 του ια' αιώνας.

¹⁹ Βλ. ό.π., σ. 191, τον αναλυτικό πίνακα όλου του έτους και τον μηχανισμό αυτό. Πρβλ. Ε.Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 1 (1950) 54 εξ.

του όρθρου αντιστοίχως²⁰. Το στοιχείο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι το α' αντίφωνο, η ενότητα των Ψλ 3, 62 και 133, υπάρχει ως τρία ξεχωριστά αντίφωνα στον Συμεών και όχι ως ένα όπως παλαιότερα (βλ. διάγραμμα του ασματικού όρθρου). Ωστόσο, εκτός από τα πρώτα αντίφωνα στις ακολουθίες του όρθρου και του εσπερινού που πάντοτε παραμένουν σταθερά, το ίδιο ισχύει και για τα άλλα αντίφωνα στο τέλος της ακολουθίας του εσπερινού και εκείνα που έχουν ειδική αποστολή στην ακολουθία του όρθρου²¹. Οι υπόλοιποι ψαλμοί καταμερίζοντο σε 68 αντίφωνα και εκτελούντο ανά 25 καθημερινώς στις ακολουθίες, συμπεριλαμβανομένων και των σταθερών αντιφώνων του εσπερινού και του όρθρου σε αυτόν τον αριθμό. Έτσι, ο κύκλος των 68 αντιφώνων ολοκληρώνεται μέσα σε τρεις ημέρες περίπου, οπότε και επαναλαμβάνεται. Ωστόσο δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια τυπική διάταξη, που να προσδιορίζει πώς ακριβώς λειτουργούσε ο μηχανισμός επαναλήψεως των αντιφώνων της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας γι' αυτήν την περίοδο. Οι μόνες τυπικές διατάξεις που υπάρχουν και προσδιορίζουν την αρχή ενός κύκλου βρίσκονται στη Δευτέρα της Α' Εβδομάδος των Νηστειών και στον εσπερινό κατά την ημέρα του Πάσχα, όπου το τυπικό αναφέρει την αρχή των αντιφώνων από τον Ψλ 1²².

Ως προς τα αντίφωνα της θ.λειτουργίας, αυτά στις επίσημες εορτές ήταν διαφορετικά, όπως και τα εφύμνιά τους. Έτσι στο Τυπικό της Αγίας Σοφίας του θ' αιώνας έχουμε τις εξής τυπικές διατάξεις: για την 1 Σεπτεμβρίου: "ἀντίφωνον τῆς λειτουργίας τὸ α', Ψλ 1 *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου*, ἀντίφωνον β', Ψλ 30, *Ἀλληλούϊα* τριπλοῦν, ἀντίφωνον γ', Ψλ 74, *Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ κ.λπ.*". Στην εορτή των Χριστουγέννων τα αντίφωνα είναι οι Ψλ 110, 114 και 117, στις 5 Ιανουαρίου οι Ψλ 24, 28 και 113, των Φώτων οι Ψλ 113, 114 και 117, του Πάσχα οι Ψλ 65, 62 και 63²³.

Εάν θέλουμε να αναζητήσουμε την καταγωγή των τριών αντιφώνων στην ακολουθία της θ.λειτουργίας, όπως την έχουμε περιγράψει παραπάνω,

²⁰ Βλ. O. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 184· η παλαιότητα του Ψλ 85 ως του πρώτου αντιφώνου του ασματικού εσπερινού μαρτυρείται και από τον Βαρβερινό κώδικα 336 (η' αιώνας), όπου υπάρχει και σχετική ειχή γι' αυτό το αντίφωνο.

²¹ Ό.π., σ. 185, ο Strunk ονομάζει τους άλλους ψαλμούς που δεν ήταν σταθεροί στις ακολουθίες distributed, δηλαδή διανεμημένους. Στην σ. 200 Appendix I, υπάρχει ο αναλυτικός αυτός καταμερισμός τους στις ομάδες αντιφώνων που συγκροτούν. Πρβλ. Π.Τρεμπέλα, *Έκλογή όρθοδόξου*, σ. 163· εκεί ονομάζεται κανόνας "αντιφώνων των ψαλμών της του Θεοῦ μεγάλης εκκλησίας".

²² Κώδικας T. Σταυρού 40, f. 206 και f. 229 verso. Πρβλ. O. Strunk, σ. 191.

²³ Τυπικό A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej I*, Κίεβο 1895, σ. 1, 36, 40, 42, 174, 146. Πρβλ. στον Π.Τρεμπέλα, *Μικρόν εὐχολόγιον Β'*, σ. 171.

θα φθάνουμε στο 630 με 730 μ.Χ.²⁴. Αυτά τα χρονικά πλαίσια προκύπτουν από τα εξής στοιχεία: α) ο Μάξιμος Ομολογητής (†662 μ.Χ.), στο έργο του *Μυσταγωγία*²⁵ (γραμμένο γύρω στο 630 μ.Χ.), αναφέρει ότι η θ.λειτουργία αρχίζει με την είσοδο του επισκόπου και του λαού στον ναό και την ανάγνωση των βιβλικών κειμένων· β) ο Πατριάρχης Γερμανός (†733 μ.Χ.) αναφέρεται στα αντίφωνα στο έργο του *Ίστορία· ἐκκλησιαστική καὶ μυστική θεωρία*²⁶. Με βάση αυτά τα στοιχεία η πιο πιθανή αφετηρία λειτουργικής χρήσεως των αντιφώνων τοποθετείται στις αρχές του 7ου αιώνας.

Η οριστική μορφή των αντιφώνων στην αρχή της θ.λειτουργίας δεν επετεύχθη έως τον 11ο και ακόμη τον 12ο αιώνα. Το Τυπικό του Τ. Σταυρού, κώδ. 40, μας περιγράφει ότι τα αντίφωνα αυτά εψάλλοντο καθ' οδόν την ώρα της λιτανείας από το σημείο συγκεντρώσεως του λαού και του κλήρου σε ένα προσκύνημα ή εκκλησία ή άλλο τόπο, οπότε και η πομπή κατέληγε στον ναό που γινόταν η σύναξη. Φτάνοντας στον ναό έψαλλαν το *Δόξα Πατρί* και την καλούμενη περισσή, δηλαδή ένα μικρό ύμνο σε μορφή υποψάλματος· τότε οι ιερείς ανεγίνωσκαν την ευχή της εισόδου προ των θυρών του νάρθηκος και μετά γινόταν η είσοδος στον κυρίως ναό²⁷. Ο δημοφιλής χαρακτήρας αυτών των αντιφώνων φυσικά εν καιρώ επέβαλε να εκτελούνται και σε εορτές στις οποίες δεν γινόταν πορείες και λιτανείες προς τον ναό²⁸. Η παλαιότητα του τύπου αυτού φαίνεται και από το γεγονός ότι ο Πατριάρχης και μετά τον 11ο αιώνα εξακολουθεί να κάνει την είσοδό του μετά τα αντίφωνα, εφ' όσον εδώ γινόταν αρχικώς η είσοδος²⁹. Η σειρά αυτή άλλωστε φαίνεται και σήμερα, όταν τελείται η θ.λειτουργία και

²⁴ Βλ. R. Taft, *Beyond East and West*, σ. 173.

²⁵ Κεφ. 9, PG 91,688-9.

²⁶ Βλ. PG 98,384-453. Πρβλ. St. Germanus of Constantinople, *On the Divine Liturgy*, με εισαγωγή από τον P. Meyendorff, St. Vladimir's Seminary Press, New York 1984, σ. 73.

²⁷ Βλ. R. Taft, *Beyond East and West*, σ. 173-4, όπου αναφέρει την καταπληκτική ομοιότητα που εντόπισε στα τυπικά της ανατολικής και της δυτικής Εκκλησίας (*Ordo romanus primus*, περ. 750 μ.Χ.) γι' αυτήν την εποχή ο T. Mathews, "An Early Roman Chancel Arrangement and its Liturgical Functions", *Rivista di archeologia cristiana* 38 (1962) 73-95. Για τα σημερινά αντίφωνα της θ. λειτουργίας των Κυριακών, των καθημερινών και την ακολουθία των τυπικών βλ. παρακάτω κεφ. 3.3.

²⁸ Ο.π., σ. 174-5. Το έθιμο αυτό των λιτανειών έχει τις καταβολές του από την εποχή του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Θεολόγου (Ναζιανζινού) (379-81 μ.Χ.), ο οποίος αντιτίθεται σε αυτήν την πράξη θεωρώντας την μη χριστιανική και έχοντας υπ' όψιν του τους αρειανούς της εποχής, βλ. Λόγος 38,5-6, PG 36,316. Ωστόσο μέχρι την εποχή του Ιωάννου Χρυσοστόμου αυτές οι λιτανείες είχαν πλέον κάποια ιστορία και είχαν αποκτήσει χαρακτήρα δυναμικής αντιστάσεως κατά των αρειανών. Βλ. Σωκράτους, *Εκκλησιαστική ιστορία* 8, PG 67,668-9. Για την ανάπτυξη και εξέλιξη των λιτανειών βλ. τη μελέτη του J.F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, OCA 228 Rome 1987. Πρβλ. R. Taft, *The Byzantine Rite. A Short History*. American Essays in Liturgical Series, Series Editor Edmond Foley, The Liturgical Press Collegeville Minnesota 1992, σ. 30 εξ.

²⁹ Βλ. R. Taft, "The Pontifical Liturgy of the Great Church According to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060", *OCP* 46(1980) 105 εξ.

συνάπτεται με τον εσπερινό· εδώ βλέπουμε ότι η ακολουθία της θ. λειτουργίας αρχίζει κατ' ευθείαν με τον τρισάγιο ύμνο χωρίς την εκτέλεση αντιφώνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάξεως είναι η τέλεση την Μ.Πέμπτη το πρωί του εσπερινού μετά της θ.λειτουργίας του Μ. Βασιλείου. Στην περίπτωση αυτή, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο R.Taft, δεν έχει γίνει αντικατάσταση της λειτουργίας του λόγου από τον εσπερινό, αλλά απλώς αρχίζει η θ.λειτουργία από τον τρισάγιον ύμνο, όπως και παλαιότερα, αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τον νόμο του Baumstark, ότι δηλαδή η παλαιότερη τάξη διασώζεται στις πιο επίσημες εποχές και τύπους του έτους³⁰.

Ο τρισάγιος ύμνος έχει και αυτός τις καταβολές του στον ε' αιώνα (περ. 430-50 μ.Χ.), όπου η λειτουργική του χρήση ομοιάζει με αυτή των τριών αντιφώνων που περιγράψαμε παραπάνω, δηλαδή ψάλλεται ως αντίφωνο³¹. Παλαιότερα και εδώ υπήρχαν ψαλμικοί στίχοι, με ψαλμωδία εφνυμίου το "Άγιος ὁ Θεός, και ως τέλος το Δόξα Πατρί και η περισσή "Άγιος Ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς. Κατά τις αρχές όμως του 5' αιώνας ο τρισάγιος ύμνος είχε ήδη ενσωματωθεί στην ακολουθία της θ.λειτουργίας. Έτσι αργότερα, με την οριστική χρήση και των τριών άλλων αντιφώνων, χρησιμοποιείται πλέον ως το τελευταίο αντίφωνο που θα ψαλεί στην λιτανεία πριν φθάσει η πομπή στην εκκλησία. Με τον καιρό όμως συρρικνώνεται και καταλήγει στην γνωστή του σημερινή μορφή, δηλαδή χωρίς τους ψαλμικούς στίχους, μόνο με το ακροτελεύτιο Δόξα καὶ νῦν και την περισσή "Άγιος Ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς. Ωστόσο αργότερα, όταν δεν γίνονταν πλέον οι πομπές με τις λιτανείες και η ακολουθία άρχιζε μέσα στον ναό, διατηρήθηκε με την υπάρχουσα μορφή του λόγω του δημοφιλούς του χαρακτήρα, αλλά και για τον ρόλο που είχε διαδραματίσει εναντίον των αιρέσεων του Αρείου και του Νεστορίου³².

Αντιφωνική καταβολή πιθανόν να υπάρχει και στον χερουβικό ύμνο, ο οποίος εισήχθη στην ακολουθία της θ.λειτουργίας επί Ιουστίνου Β', περ.573-

³⁰ *Beyond East and West*, σ. 175.

³¹ Η εισαγωγή του Τρισαγίου ύμνου στις ακολουθίες είναι συνυφασμένη με την θαυματουργική εμφάνιση ενός αγγέλου σε ένα παιδί, το οποίο και τον άκουσε από τους αγγέλους. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνού, "Εκδοσις ἀκριβής περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, PG 94, 1021. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, "Εκκλησιαστική ιστορία, PG 146, 1217. Πρβλ. D.E. Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika, of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Thessaloniki 1974, σ. 25.

³² Βλ. R.Taft, *Beyond East and West*, σ. 176· D.E. Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika*, σ. 25-6, όπου αναφέρει τον J.Mateos, "The Evolution of the Byzantine Liturgy", *John XXIII Lectures I*, New York 1966, σ. 77. Πρβλ. "Η θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἰ.Β.Κογκούλη, Χ.Κ.Οικονόμου, Π.Ι.Σκαλτσῆ, ΘΛΠ Ι, έκδοσις Ο.Χ.Α. «ΛΥΔΙΑ», Θεσσαλονίκη 1991, σ. 129 και 144-5, όπου και σχεδιάγραμμα (κατά προσέγγιση) της ιστορικής εξέλιξης των διαφόρων στοιχείων της λειτουργίας έως και την μικρή είσοδο από τον δ' έως τον ιβ' αιώνα.

4 μ.Χ.³³. Ο R. Taft αναφέρει ότι υπάρχουν ιστορικά στοιχεία που αποδεικνύουν ότι ο ύμνος αυτός προστέθηκε ή αντικατέστησε τον ήδη υπάρχοντα σε αυτό το σημείο της ακολουθίας ύμνο, δηλαδή το εισαγωγικό αντίφωνο Ψλ 23,7-10 και Ψλ 117,26α, 27α, το οποίο είχε ως εφύμνιο το αλληλούϊα³⁴. Ωστόσο αυτή η θέση μπορεί να γίνει δεκτή με επιφύλαξη, διότι, όπως άλλωστε τονίζει και ο ίδιος, στηρίζεται μεν σε στοιχεία, μερικά όμως από τα οποία είναι πολύ ισχνά.

Όπως και άλλα μέρη της θ. λειτουργίας, έτσι και το κοινωνικό στο διάγραμμα του Συμεών Θεσσαλονίκης δεν είχε πλέον την αρχική του μορφή. Το ότι στην θεία κοινωνία εψάλλετο ολόκληρος ψαλμός είναι βέβαιο από τα τέλη του δ' αιώνα με τον Ψλ 33 ('Αποστολικά Διαταγαί 8,13,16-17). Επίσης από άλλες πηγές εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο ψαλμός του κοινωνικού εκτελείτο καθ' υπακοήν (βλ. λ.χ. *Μυσταγωγική κατήχησις* 5,20³⁵ και το υπόμνημα του Ιωάννου Χρυσοστόμου στον Ψλ 144³⁶). Στην εξέλιξη του ωστόσο το κοινωνικό παίρνει μέχρι τον ι' αιώνα την μορφή της αντιφωνικής εκτελέσεως, το οποίο αποδεικνύεται και από τις μη βιβλικές φράσεις των υποψαλμάτων, όπως λ.χ. *Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε και Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*. Παύει δε τελικώς με την σειρά της και η αντιφωνική εκτέλεση του κοινωνικού και επικρατεί το να ψάλλεται μελισματικά μόνο ένας ψαλμικός στίχος ή εξωβιβλικό κείμενο, π.χ. το *Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*. Πάντως μπορεί να διακριθεί, ακόμη με δυσκολία φυσικά, η παλαιότερη παράδοση (λόγω του φαινομένου του πλατειασμού σε αυτό το σημείο της ακολουθίας, με το *Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαόν σου και το τροπάριο Εἶδομεν τὸ Φῶς τὸ ἀληθινόν*), στην εκφώνηση του ιερέως: *Πάντοτε· νῦν καὶ αἰεί, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*, που έχει διασωθεί ως το τελευταίο μέρος της μικρῆς δοξολογίας στην αρχική αντιφωνική εκτέλεση, οπότε τελείωνε ο ψαλμός³⁷.

³³ Βλ. Κεδρηνοῦ, *Σύνοψις ἱστοριῶν* (ἐτυπώθη δὲ ψάλλεσθαι καὶ ὁ χειριφθικός ὕμνος), PG 121,748. Πρβλ. R. Taft, *The Great Entrance*, OCA 200, Pontificio Istituto Orientale, Rome 1978², 68 εξ.

³⁴ Βλ. *Beyond East and West*, σ. 181. Κατά τον ίδιο, σ. 181, σε αυτό το σημείο συμφωνούν απολύτως οι παραδόσεις των Εκκλησιῶν της Ρώμης και της Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή στο ότι είχαν και οι δύο θ. λειτουργίες αντίφωνα στο πρώτο μέρος (*antiphona ad introitum*) και στο δεύτερο μέρος (*antiphona ad offertorium*) της ακολουθίας. Πρβλ. τον ίδιο, *The Great Entrance*, σ. 83-118, όπου αναλύει ὅλο τον προβληματισμό περὶ της υποθέσεως αὐτῆς.

³⁵ PG 33,331-1180. Πρβλ. St. Cyril of Jerusalem, *Lectures on the Christian Sacraments, the Procatechesis and the Five Mystagogical Catecheses*, editor F.L. Cross, St. Vladimir's Seminary Press, New York 1977, κείμενο σ. 38 και εισαγωγή σ. ix-xxxix.

³⁶ PG 55,464.

³⁷ Βλ. R. Taft, *Beyond East and West*, σ. 185-7, όπου αναφέρει ότι μέχρι τον ιβ' αιώνα δεν υπήρχε τίποτε άλλο να παρεμβαίνει ανάμεσα στο κοινωνικό και το *Πάντοτε· νῦν καὶ αἰεί, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*, που εκφωνεῖ ο ιερέας. Και καταλήγει: "αὐτό που μας ἔχει μείνει εἶναι τα υπολείμματα, ἐκεῖ ὅπου κάποτε υπήρχε μία ἐνότητα ψαλμωδίας. Αὐτό που παραμένει πλέον εἶναι η ἀρχὴ και τὸ τέλος, με πολλὰ ἐπιπλέοντα τμήματα που προσετέθησαν μετὰ την ἐποχὴ που η ἐνότητα αὐτὴ εἶχε διασπασθεῖ μέσα σε μία διαδικασία

Κατά την περιγραφή του Συμεών το διάγραμμα του ασματικού εσπερινού έχει ως ακολούθως:

- Θυμίαση του ναού
- *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*
- Ειρηνικά
- τρία μεγάλα αντίφωνα (με τις ευχές τους)
  - α' αντίφωνο Ψλ 85, υπόψαλμα Δόξα σοι, ὁ Θεός
  - β' αντίφωνο Ψλ 18, υπόψαλμα Ἀλληλουῖα.
  - γ' αντίφωνο Ψλ 140, με το αρμόδιο υπόψαλμα
- είσοδος
- ὕμνοι αναστάσεως
- προκείμενον ημέρας
- εκτενής
- τρία μικρά αντίφωνα (με τις ευχές τους)
  - α' αντίφωνο Ψλ 114, υπόψαλμα Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου
  - β' αντίφωνο Ψλ 115, υπόψαλμα Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ, στο Δόξα το Ὁ μονογενῆς Υἱὸς καὶ Λόγος, στο Νυν και αεί, Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα
  - γ' αντίφωνο Ψλ 116, υπόψαλμα Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρὸς
- μεγάλη εκτενής, πληρώσωμεν, κεφαλοκλισία
- απόλυσις.

Το πρώτο που παρατηρούμε στην ακολουθία αυτή είναι η χρήση στην έναρξη, όπως άλλωστε και στις άλλες ασματικές ακολουθίες, του *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*, αντί του γνωστού μας από τον μοναχικό εσπερινό *Εὐλογητὸς ὁ Θεός*. Ὅπως και στην λειτουργία έχουμε και εδώ τρία μεγάλα αντίφωνα³⁸. Η εκτέλεση αυτών των ψαλμών κατά τον Συμεών είχε μία χαρακτηριστική διάταξη, κατά την οποία πριν από την έναρξη της ψαλμωδίας του κάθε αντιφώνου και μετά τις συναπτές του διακόνου, Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον, ο ψάλτης ή ο δομέστικος προάδει το κατάλληλο προοίμιον, λ.χ. στο πρώτο αντίφωνο μετά τον διάκονο υπάρχει η εξής απάντηση, Ἐπάκουσόν μου, δόξα σοι ὁ Θεός, και ακολουθεῖ η συνέχεια της συναπτῆς και μετά πάλι συνεχίζει ο δομέστικος με τον Ψλ 85 και εφύμνιο Δόξα σοι ὁ Θεός. Η φράση Ἐπάκουσόν μου είναι βεβαίως δανεισμένη από το δεύτερο ημιστίχιο του ιδίου ψαλμού. Ὅπως μας πληροφορεῖ ο Συμεών, τοῦτο ἔθος καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἀκολουθίαις ἐστὶν ἐν τῷ ᾧσματι. Ως προς το θέμα που αναφέρεται

φθοράς...".

³⁸ Μεγάλα λέγονται, για να διακριθούν από τα τρία μικρότερα που βρίσκονται στο τέλος του εσπερινού και δεν συμπεριλαμβάνουν ολόκληρο τον ψαλμό, αλλά μόνο μερικούς επιλεγμένους στίχους.

στην εκτέλεση του προοιμίου, πρέπει να σημειώσουμε ότι το έψαλλε ο μονωδός ή ο δομέστικος και όχι οι ψάλτες, όπως αναφέρει ο Συμεών³⁹, και μόνο μετά έψαλλε όλη η χορωδία. Αυτό φαίνεται καθαρά από τον κώδ. 1877 της Βατικανής Βιβλιοθήκης του ιγ' αιώνας⁴⁰, αλλά επίσης και στον μουσικό κώδικα EBE 2061. Στον μουσικό κώδικα είναι επίσης σαφές ότι μόνον το στοιχείο αυτό, αλλά και το γεγονός ότι η εκτέλεση του μονωδού ήταν ως μελωδική γραμμή εκτενέστερη από αυτήν του χορού⁴¹.

Το ότι το β' αντίφωνο είναι ο Ψλ 18, παρ' όλο που δεν το αναφέρει ρητώς ο Συμεών, μαρτυρείται και από άλλες πηγές⁴². Αυτό το αντίφωνο ονομάζεται και προκείμενο από τον Συμεών. Η ασάφεια αυτή είναι δύσκολο να εξηγηθεί, πάντως ο Συμεών σημειώνει ότι στην εποχή του από ασθένεια και αμέλεια μόνο κατά την Μ.Τεσσαρακοστή και το Σάββατο λέγονται αντίφωνα, και τότε μόνο το *Μακάριος άνήρ*. Την Μ.Τεσσαρακοστή ψάλλονται τα έξι αντίφωνα ή το ένα κάθισμα μόνο, και ευθύς το προκείμενο της ημέρας, το οποίο αποκαλείται και αντίφωνο, γιατί είχε πάρει την θέση των αντιφώνων που είχαν αμεληθεί πλέον⁴³. Είναι σαφές ότι ο Συμεών εδώ αναφέρεται στην παλαιότερη λειτουργική τάξη με τον κύκλο των 68 αντιφώνων, η οποία στην εποχή του είχε περιπέσει σε αχρησία. Το τυπικό που μας περιγράφει είναι ένα υβρίδιο κυρίως του ασματικού, αλλά με πολλά δάνεια και από το μοναχικό. Άλλωστε αυτό διαγράφεται και από την ευκολία που ορίζει αντί για τα έξι αντίφωνα να εκτελείται ένα κάθισμα του Ψαλτηρίου, που μας παραπέμπει σαφέστατα στον χωρισμό των ψαλμών κατά το μοναχικό τυπικό. Επίσης η πληροφορία που υπάρχει στο τυπικό, κώδ.1877 της Βατικανής Βιβλιοθήκης, σ.889, όπου ο Ψλ

³⁹ "Απαντα, PG 155,625.

⁴⁰ Βλ. στον Α.Dmitrievskij και Π.Τρεμπέλα, *Μικρόν εύχολόγιον Β'*, σ. 183 εξ., όπου και τα σχεδιαγράμματα των Συμεών Θεσσαλονίκης, "Απαντα PG 155,625 εξ., Αλεξάνδρου Λαυριώτου (κώδ.165 Θεσ. Λ. Μουσικού τείχους της Ι. Μονής Λαύρας) στην ΕΑ, τόμ. ιε' (1895)164-66, και Α.Dmitrievskij, *Opisanie* I, σ. 889. Πρβλ. Ε.΄Αντωνιάδου, "Περί τοῦ άσματικού", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 1 (1950)45 εξ.

⁴¹ Βλ. Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 182-3, όπου αναφέρει αυτήν την διάκριση και μας παρέχει και ένα παράδειγμα σε μεταγραφή στο πεντάγραμμο της μελωδίας (example 1), κατά την παράδοση πάντοτε της σχολής της Κοπεγχάγης, δηλαδή την μεταγραφή της μετροφωνίας μόνον, ωστόσο και από αυτό και μόνον μπορεί να διακριθεί η εκτενέστερη και η απλούστερη γραμμή του μονωδού από εκείνη της χορωδίας.

⁴² Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρόν εύχολόγιον Β'*, σ. 185, όπου αναφέρεται ρητώς στον κώδ. 1877 της Βατικανής Βιβλιοθήκης του ιγ' αιώνας, Α.Dmitrievskij, *Opisanie* I, σ. 889εξ. Πρβλ. Ε.΄Αντωνιάδου, "Περί τοῦ άσματικού", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 1 (1950)46, υποσ. 3.

⁴³ "Απαντα, PG 155,625 εξ., καθ' έσπεραν μὲν οὖν καὶ πρώην έλέγετο τὸ ψαλτήριον, ὡς καὶ ἐν τῷ ὀρθρῷ δύο διηνεκῶς λέγουσι. Νῦν δὲ ἐν τῷ άσματικῷ έσπερινῷ δι' άσθένειαν καὶ άμέλειαν αντίφωνα ψαλτήρος οὐ λέγεται εἰ μὴ ἐν τῇ άγία καὶ μόνον Τεσσαρακοστῇ καὶ παντὶ Σαββάτῳ έσπέρας ἐν μόνη τῇ άγία Σοφία, ὅπου καὶ διὰ τὸ γογγύζειν τινὰς ὀαθυμοῦντας μόνον τὸ Μακάριος άνήρ τὸν ἕνα ψαλμὸν μετὰ μέλους κατὰ τὸν ἦχον λέγειν διειτυπώσαμεν. Έν δὲ τῇ άγία Τεσσαρακοστῇ πάλιν λέγεσθαι κατὰ τὸ έθος τὰ έξ αντίφωνα ἢ τὸ ἐν κάθισμα μόνον· καὶ παρακάτω καὶ ευθύς ὁ ψάλλων τὸ κατὰ τὴν ἡμέραν ᾄδει Προκείμενον, ὃ καὶ τελευταῖον αντίφωνον λέγεται διὰ τὸ τὰ ἕτερα αντίφωνα λεγόμενα μὲν πρώην, άφέντα δὲ νῦν.

18 χαρακτηρίζεται ως 8ο αντίφωνο και όχι ως το 2ο, δείχνει και πάλι την *ἀσθένειαν καὶ ἀμέλειαν* στην οποία αναφέρεται ο Συμεών⁴⁴. Το ότι ο Ψλ 18 δεν είναι το παλαιότερο β' αντίφωνο, το οποίο άλλαξε διότι δεν ήταν σταθερό, μαρτυρείται και από το ότι το αντίφωνο αυτό απαρτίζεται από τους ψαλμούς 18, 19 και 20 και είναι το η' αντίφωνο στην σειρά και την τάξη των 68 αντιφώνων του ασματικού τυπικού⁴⁵. Ωστόσο και στον κωδ. 165 Θεσ.Λ. Μουσικού τεύχους της Μεγίστης Λαύρας, αντί για τον Ψλ 18 στο β' αντίφωνο του εσπερινού, υπάρχει μία συλλογή στίχων από διάφορους ψαλμούς, οι οποίοι έχουν κάποια συνάφεια με το περιεχόμενο του υποψάλματος που συνοδεύουν, π.χ. για την Θεοτόκο, τον Προδρόμο, τους αποστόλους, τους ιεράρχες και τους οσίους⁴⁶.

Το φερόμενο επίσης ως γ' αντίφωνο του εσπερινού φυσικά δεν μπορεί να απηχεί την αρχαιότερη παράδοση, αλλά την μορφή που είχε προσλάβει η ακολουθία αυτή μέχρι την εποχή του Συμεών. Πάντως ο ψαλμός αυτός δεν συμπεριλαμβάνεται σε ένα από τα 68 αντίφωνα και γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει να είχε κάποια ειδική θέση στην ακολουθία του εσπερινού. Ποια θα μπορούσε να είναι αυτή; Πιθανόν να έχει κάποια σχέση με το γεγονός ότι συνδέεται με την είσοδο του ιερέως με το θυμιατό και την εσπερινή προσευχή, διότι στον δεύτερο στίχο του ψαλμού αναφέρονται τα εξής: *κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου, ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἑσπερινή*. Για το ότι το αντίφωνο αυτό πρέπει να ήταν σταθερό, όπως ο Ψλ 84, συνηγορούν και οι ευχές που υπάρχουν και αναγινώσκονται κατά την εκτέλεση των αντιφώνων. Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι ο Ψλ 140 είναι το η' κατά σειρά αντίφωνο που πρέπει να εκτελεστεί κατά την ακολουθία του εσπερινού, του οποίου η ευχή είναι η όγδοη και λέγεται και ευχή της εισόδου⁴⁷. Άλλωστε αυτός ο ψαλμός μαρτυρείται από τα τέλη του

⁴⁴ Βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 1(1950)47, υποσ. 1. Ο Συμεών ωστόσο, όπως ἤδη τονίσαμε ἄλλου, ἀναφέρεται καὶ σε ἱστορικοὺς παράγοντες, λ.χ. στην ἄλωση ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὸ 1204 μ.Χ., που ἐπιτάχιναν καὶ ὥθησαν τὰ πρᾶγματα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση.

⁴⁵ Βλ. O. Stunk, "The Byzantine Office", σ. 200, Appendix I, καὶ Π. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὁρθοδόξου*, σ. 163. Στον πίνακα τοῦ Τρεμπέλα συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ σταθερὰ ἀντίφωνα τῶν ἀσματικῶν ακολουθιῶν. Ἡ διαφορὰ στὴν ἀρίθμηση στὴν ἀρχὴ ἐπίσης οφείλεται στὴν διόρθωση ἀπὸ τὸν O. Stunk τῆς σειρᾶς τῶν ἀντιφώνων.

⁴⁶ Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρὸν εὐχολόγιον Β'*, σ. 185, στὸ σχεδιάγραμμα τοῦ συγκεκριμένου κώδικος. Ο Ε. Ἀντωνιάδης, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 2(1950)186εξ., σχολιάζοντας τὴν παρουσία τῶν δύο Προκειμένων στὴν ακολουθία, ἀναφέρει ὅτι πρόκειται γιὰ παρανόηση που προέρχεται ἀπὸ τὴν διπλὴ ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ὅρου, δηλαδὴ α) ὡς ὕμνου που προάδεται τῶν ἀναγνωσμάτων, ἀλλὰ καὶ β) ὅτι, μετὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νέου ἀντιφωνικοῦ τρόπου ἐκτελέσεως, ὀνομάστηκε καὶ ἀντίφωνο. Πιστεύουμε ὅτι πιο κοντὰ στὴν πραγματικότητά, ὅσον ἀφορᾷ στὸ δεύτερο ἀντίφωνο τῆς ακολουθίας τοῦ ἀσματικοῦ εσπερινοῦ, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερα καὶ ἄλλων ἀναγνωσμάτων τὰ ὁποῖα καὶ συνόδευαν. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρὸν εὐχολόγιον Β'*, σ. 273 εξ., καὶ R. Taft, *Beyond East and West*, σ. 175 εξ.

⁴⁷ Βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 1(1950)51 εξ.

δ' αιώνας στο βιβλίο *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 2,57. Σε αντιπαράθεση με αυτά τα αντιφώνα ο μοναχικός εσπερινός, όπως μαρτυρείται από τον ια' αιώνα, έχει ως αρχή της ακολουθίας του την εμμελή απαγγελία του προοιμιακού ψαλμού (Ψλ 103), ο οποίος στο ασματικό τυπικό είναι απλώς ένα από τα 68 αντίφωνα⁴⁸.

Άμεσα συνδεδεμένοι με τον ψαλμό αυτό φαίνεται να είναι, κατά τον Συμεών, και οι ύμνοι της αναστάσεως μετά την είσοδο. Ο Συμεών δεν μας πληροφορεί για τους ύμνους που υπαινίσσεται και πρόκειται μάλλον για τα γνωστά μας σημερινά στιχηρά τροπάρια. Όπως φαίνεται και από άλλο σημείο της περιγραφής του, εδώ υπάρχει και η χρήση του Ψλ 141, ωστόσο σε άλλες πηγές αναφέρεται ότι ψάλλονται όχι μόνο ο Ψλ 141 αλλά και οι Ψλ 129 και 116 με σειρά ολόκληρη από αναστάσιμα τροπάρια, που κατακλείονται με το δοξαστικό τροπάριο και το νῦν καὶ ἀεὶ μετά του θεοτοκίου⁴⁹. Το τυπικό αυτό με τους στίχους και τα αναστάσιμα τροπάρια είναι και η σημερινή τάξη του εσπερινού (όπου κρατάμε τους τελευταίους στίχους του ψαλμού 141 ή του 129, αναλόγως με τον αριθμό των τροπαρίων, και ψάλλουμε τα λεγόμενα κεκραγάρια), η οποία προέρχεται αναμφισβήτητα από την μοναχική παραδόση. Το Τυπικό της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας (κώδ. Πάτμου 266) δεν αναφέρει πουθενά την χρήση στιχηρών τροπαρίων. Η εισαγωγή λοιπόν αυτών των ύμνων στις ασματικές ακολουθίες θα πρέπει να έγινε αρχικώς με μεγάλη επιφυλακτικότητα και μέχρις ενός σημείου ως ένας δραστικός συμβιβασμός⁵⁰. Ενδεικτικά, στον μουσικό κώδ. ΕΒΕ 2061, όπου υπάρχουν τα υποψάλματα που συνόδευσαν την εκτέλεση του Ψλ 140 πριν την εποχή των αναστασίμων τροπαρίων, βλέπουμε ότι τα εφύμνια αυτά δεν έχουν ως θεματολογία την ανάσταση και διαφέρουν από ημέρα σε ημέρα και από εβδομάδα σε εβδομάδα. Το σχήμα τους είναι δομημένο σε ένα επαναλαμβανόμενο κύκλο δύο εβδομάδων. Έτσι λ.χ. την Κυριακή της α' εβδομάδος το εφύμνιο είναι *Ἐνδοξε ἀειπάρθενε Θεοτόκε, μήτηρ Θεοῦ, προσάγαγε τὴν ἡμετέραν προσευχὴν τῷ Υἱῷ σου καὶ Θεῷ ἡμῶν*, και το εφύμνιο του Σαββάτου την β' εβδομάδα είναι *Τὴν ζωηφόρον σου ἔγερσιν, Κύριε, δοξάζομεν*⁵¹.

⁴⁸ Βλ. τον κώδικα Βατοπαιδίου 1488, φύλ. 168, και το μουσικό χειρόγραφο Grottaferrara Γ.β. xxxv (409), φύλ. 59verso-67, του 1100 μ.Χ. Πρβλ. Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 197-8 και 200, για τον πίνακα των αντιφώνων.

⁴⁹ *Ἀπαντα*, PG 155, 555, και Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 1(1950)48, υποσ. 2, όπου και αναφέρει την περιγραφή του πρώην Ἀμβροσίου Καισαρείας, *Μελέτη ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ λυχνικοῦ καὶ τοῦ ὁρθρου*, Κωνσταντινούπολις 1924, καθώς και του Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου και άλλες λεπτομέρειες ἐπὶ του θέματος.

⁵⁰ Πρβλ. Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 195.

⁵¹ Ο.π., σ. 201-2, Appendix II, όπου και τα εφύμνια και των δύο εβδομάδων αυτού του κύκλου. Επίσης και ο κύκλος εφυμνίων δύο εβδομάδων για τον Ν' ψαλμό, Appendix III, για τον οποίο περισσότερα στο οικείο σημείο παρακάτω.

με αυτά της ακολουθίας της θ.λειτουργίας ως προς τα εφύμνια τους. Αυτό φαίνεται ότι προκαλούσε ήδη σύγχυση από την εποχή του Συμεών, οπότε και ταυτιζόταν με αυτά της θ.λειτουργίας⁵². Τα τρία μικρά αντίφωνα σώζονται σήμερα στον μοναχικό εσπερινό της Κυριακής της Πεντηκοστής, τον οποίο επηρέασαν ήδη από τον 1^ο αιώνα⁵³. Φυσικά αυτήν την εποχή υπήρχε η εκτέλεση των αντιφώνων, σήμερα όμως υπάρχει μόνο η ανάγνωση των συνοδευτικών ευχών των αντιφώνων, όπως άλλωστε φαίνεται και στο εν χρήσει βιβλίο του Πεντηκοσταρίου.

Από όσα έχουν προηγηθεί, είναι σαφές ότι υπάρχουν διαφορές στην μουσική χρήση του Ψαλτηρίου όσον αφορά στο ασματικό και μοναχικό τυπικό. Στον μοναχικό τύπο ο χωρισμός του Ψαλτήρος έχει άλλη μορφή, η οποία είναι σε χρήση και σήμερα με 20 καθίσματα και 60 στάσεις⁵⁴ και όχι με 68 ομάδες αντιφώνων του ασματικού τυπικού. Η επανάληψη των 68 αντιφώνων του ασματικού τυπικού δεν ολοκληρωνόταν σε κάποιο συγκεκριμένο και προκαθορισμένο χρονικό διάστημα, όπως στο μοναχικό τυπικό, όπου οι 150 ψαλμοί εκτελούνται ή αναγινώσκονται σε μία εβδομάδα ή και δύο φορές την εβδομάδα την περίοδο της Μ.Τεσσαρακοστής. Το περίπλοκο σύστημα των εφυμνίων του ασματικού τύπου δεν υπάρχει στο μοναχικό, όπου το εφύμνιο περιορίζεται στην χρήση του αλληλούϊα. Επίσης στην τέλεση του μοναχικού εσπερινού μπορεί να έχουμε τον χωρισμό ακόμη και των στίχων σε ημιστίχια, κάτι άγνωστο για το ασματικό τυπικό, όπου ο στίχος εκτελείται ολόκληρος. Τέλος στο μοναχικό τυπικό -όπως και στην σημερινή τους χρήση του Ψαλτηρίου- οι ψαλμοί που έχουν μουσική εκτέλεση είναι η μειοψηφία σε σχέση με εκείνους που απλώς αναγινώσκονται⁵⁵.

Κατά την περιγραφή του Συμεών, το διάγραμμα του ασματικού όρθρου των Κυριακών⁵⁶ έχει ως ακολούθως:

Μέρος πρώτο στον νάρθηκα:

- Θυμίαση του ναού
- *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*
- Ειρηνικά

⁵² "Απαντα, PG 155,625, "καὶ μὴ εἰδότες τοῦτό τινες, ἐν τῷ ἀσματικῷ ἐσπερινῷ λεγομένων τῶν τριῶν ἀντιφώνων, ὕστερον δὲ καὶ τοῦ Τρισαγίου, ὡς λειτουργίαν τοῦτο κατονομάζουσι. Καὶ μᾶλλον οἱ ἐσχηκότες ἀρχῆθεν ταύτην δὴ τὴν ἀκολουθίαν, οἱ Κωνσταντινουπολῖται, τοῦτο ἄρτι θαυμάζοντες, μὴ εἰδότες ὡς ταῦτα διωγμῷ Λατίνων τὰ κάλλιστα κατέλιπον ἔθῃ".

⁵³ Ένας από αυτούς τους κώδικες είναι ο Σινά 958 και ο Βατοπαιδίου 1488, φ. 168-168 verso. Πρβλ. Ε. Άντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 2(1950)195, και Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 197.

⁵⁴ Βλ. εκδόσεις του Ψαλτηρίου, λ.χ. της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, κ.α.

⁵⁵ Πρβλ. Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 191-2.

⁵⁶ Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρὸν ἐὺχολόγιον Β'*, σ. 200-8, και σ. 194-8 και 208-9, για τα σχήματα του ασματικού όρθρου του Σαββάτου και της Δευτέρας.

- 4 αντίφωνα ή 7, με τις τρεις στάσεις του Αμώμου (με τις ευχές τους)
  - α' αντίφωνο Ψλ 3, μετά του υποψάλματος, Δόξα σοι, ό Θεός, και στις εορτές το Δόξα σοι, Πάτερ, δόξα σοι, Υιέ, δόξα σοι, τό Πνεῦμα τό Ἅγιον, Τριάς ἅγια, δόξα σοι
  - β' αντίφωνο Ψλ 62, με τα ίδια υποψάλματα, όπως του α' αντιφώνου
  - γ' αντίφωνο Ψλ 133, με τα ίδια υποψάλματα, όπως παραπάνω και ο Ἀμωμος Ψλ 118 σε τρεις στάσεις, 1η στίχοι 1-72 και εφύμνιο Ἀλληλούϊα, 2η στίχοι 73-131 και εφύμνιο Συνέτισόν με, Κύριε, και η 3η στίχοι 132-176 και εφύμνιο Ἀλληλούϊα.

— είσοδος.

Μέρος δεύτερο στον κυρίως ναό:

— ωδή των τριών παιδων

— συναξάριον

— Ν' ψαλμός μετά του αρμοδίου εφυμνίου, δηλαδή τροπαρίου ή απολυτικίου της εορτής ή του εορταζομένου αγίου· στον στίχο 13, *Μη ἀπορρίψης με, το τροπάριο Προστασία τῶν χριστιανῶν*· στο Δόξα το Ὁ μονογενής και στο Και νυν *Τὴν ὑπερένδοξον*

— [κανόνες, εξαποστειλάρια]

— αίνои, Ψλ 148-150, με τα ακόλουθα εφύμνια:

Ψλ 148,1-6 Σοι πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ

Ψλ 148,7-13α Δότε δόξαν τῷ Θεῷ

Ψλ 148,13β-14 Αὐτῷ πρέπει αἶνεσις

Ψλ 149,1-2 Αὐτῷ πρέπει αἶνεσις

Ψλ 149,3-5 Δόξα σοι, ἅγιε πάτερ

Ψλ 149,6-7 Υιέ Θεοῦ, ἐλέησον ἡμᾶς

Ψλ 149,8-9 Φεῖσαι ἡμῶν, Κύριε, διὰ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον

Ψλ 150,1-4 Υιέ Θεοῦ, ἐλέησον ἡμᾶς

Ψλ 150,5-6 Δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς

— [αναστάσιμα στιχηρά, Δόξα το εωθινό]

— [Και νυν Ὑπερευλογημένη ὑπάρχεις]

— δοξολογία

— είσοδος μετά Σταυρού και Ευαγγελίου

— αναστάσιμο τροπάριον

— προκείμενον, ευαγγέλιο

— μεγάλη εκτενής, η κεφαλοκλισία,

— απόλυσις.

Η ακολουθία και εδώ, όπως και στις άλλες του ασματικού τυπικού,

Η ακολουθία και εδώ, όπως και στις άλλες του ασματικού τυπικού, αρχίζει με το *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*. Όπως ἤδη ελέχθη⁵⁷, οι Ψλ 3, 62 και 133, που είχαν την θέση του α' σταθερού αντιφώνου στην ακολουθία του ὁρθρου, εδώ πλέον αποτελούν ο καθ' ένας ξεχωριστό αντίφωνο. Ωστόσο ο Ψλ 62 μαρτυρείται στο βιβλίο *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 2,57 από τα τέλη του δ' αιώνας, όπως είδαμε ακριβώς και για τον Ψλ 140 στην ακολουθία του εσπερινού. Από το παραπάνω διάγραμμα φαίνεται ότι για τον ὁρθρο της Κυριακῆς γίνεται χρήση των σταθερῶν Ψλ 3, 62, 133, 118, 50, 148-150. Έτσι ο Ψλ 118 παίρνει την Κυριακή και τις μεγάλες εορτές την θέση των 68 εναλλασσομένων αντιφώνων, που ακολουθούν την ενότητα των Ψλ 3, 62 και 133 τις καθημερινές. Το μέγεθος του Ψλ 118 με τους 176 στίχους δίνει την ευκαιρία για να χωριστεί σε 3 στάσεις. Έτσι κατ' αυτόν τον τρόπο λειτουργεί ως τρία αντίφωνα με την εναλλαγή των εφυμνίων *Ἀλληλουϊα* — *Συνέτισόν με, Κύριε* — *Ἀλληλουϊα* ⁵⁸.

Για τις άλλες ημέρες της εβδομάδος το σχῆμα είναι το ίδιο, όπως και στον ασματικό εσπερινό, σε ό,τι αφορά στην εκτέλεση των ψαλμικών αντιφώνων. Έτσι με αυτόν τον τρόπο το τυπικό εναλλάσσεται και επανέρχεται πάλι από την αρχή κάθε δύο εβδομάδες. Ο μουσικός κώδικας 2061 της *EBE* είναι το χαρακτηριστικότερο δείγμα αυτής της πράξεως, στο οποίο και διασώζεται η τάξη των ψαλμών που εκτελούνταν και μία μορφή της μουσικῆς όλων αυτών των αντιφώνων⁵⁹.

Τις καθημερινές ολόκληρη η ακολουθία του ὁρθρου γινόταν στον νάρθηκα. Όπως έχει καταγραφεί στο Τυπικό 266 της Πάτμου, από την εποχή του θ' αιώνας δεν εκτελούντο την ημέρα του Σαββάτου στον ασματικό ὁρθρο τα αντίφωνα, παρὰ μόνο το α' αντίφωνο και μετά οι 7 ωδές, όπως λ.χ. το Σάββατο του Ακαθίστου Ὑμνου⁶⁰. Επίσης η εκτέλεση των βιβλικῶν ωδῶν

⁵⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 20.

⁵⁸ Βλ. D.Touliatos-Banker, *The Byzantine Anomos*, σ. 19-31, για λεπτομέρειες της χρονολόγησής και άλλων ειδικῶν στοιχείων του ψαλμού. Η ίδια ερευνήτρια, σ. 60, σχολιάζοντας τον αριθμό των αντιφώνων του Αμώμου αναφέρει ότι οι 3 στάσεις θα μπορούσαν να υποδιαιρεθοῦν ἐπὶ δύο και ἔτσι να αποτελέσουν 6 αντίφωνα. Αυτό που δεν αναφέρει ωστόσο είναι ἀπὸ ποια στοιχεία συμπεραίνει αὐτὴν τὴν ἀποψη. Ωστόσο οὔτε η παραπομπή της στους Ε.Αντωνιάδη, "Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 2(1950)199, 341, 343, και Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 189, λύνει αὐτὴν τὴν ἀπορία.

⁵⁹ Βλ. για το σχῆμα αὐτό του δεκαπενθημέρου στον Π. Τρεμπέλα, *Μικρὸν εἰχολόγιον Β'*, σ. 179-80. Πρὸ βλ. D.Touliatos-Banker, *The Byzantine Anomos*, σ. 56-7, Tables 6 και 7 και σ. 63 ἐξ., για τὴν μουσικὴ θεώρηση του Ψ 118 στον ασματικό ὁρθρο.

⁶⁰ Α. Dmitrievskij, *Opisanie* I, σ. 124. Οι ωδές και τα εφύμνια τους είναι οι ακόλουθες:

α' Εξόδου	Τῷ κυρίῳ ᾠσωμεν, ἐνδόξως γὰρ δεδοξασται
β' Δευτερονομίου	Δόξα σοι, ὁ Θεός
στο <i>Καὶ ἔφαγεν Ἰακώβ</i>	Φύλαξόν με, Κύριε
στο <i>Ὅτι πῦρ ἐκκέκανται</i>	Δίκαιος εἶ, Κύριε
στο <i>Ἴδετε Ἴδετε</i>	Δόξα σοι, δόξα σοι.
γ' Αβρακκούμ	Εἰσάκουσόν μου, Κύριε
δ' Ησαΐου & Ιωνά	Οἰκτεῖρησόν με, Κύριε
ε' Ἀννης & Μεγαλυνάριο	Ἐλέησόν με, Κύριε

γινόταν μόνο την ημέρα του Σαββάτου, που είναι και αυτό ένα ακόμη ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ασματικού τυπικού. Ωστόσο η υιοθέτηση των ωδών σε μία τόσο πρώιμη εποχή προδιαγράφει και μία εξέλιξη στον συγκερασμό του μοναχικού και του ασματικού τυπικού⁶¹. Την Κυριακή ψάλλεται μόνο μία ωδή, αυτή των τριών παιδών. Παλαιότερα και το μοναχικό τυπικό είχε ένα δικό του σύστημα εφυμνίων για τις βιβλικές ωδές, τεμάχια των οποίων διασώθηκαν ως αρχικές και τελικές φράσεις σε πολλά τροπάρια του ειρμολογίου⁶².

Ως αποτέλεσμα του συγκερασμού των δύο τυπικών πρέπει να θεωρηθούν και άλλα στοιχεία που βρίσκουμε και στον μοναχικό όρθρο, όπως τα εξαποστειλάρια, τα μεγαλυνάρια, η υπακοή, ακόμη και το Θεός Κύριος που βρίσκεται ήδη στο Τυπικό 266 της Πάτμου για διάφορες εορτές του έτους⁶³. Παρ' όλο που μπορεί η συγγραφή των εξαποστειλαρίων από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (913-59 μ.Χ.), με την αυθεντία και επιρροή που ασκούσε ως αυτοκράτωρ, να ήταν μία απλή διαδικασία ταυτοχρόνου πρόσθεσης και στα δύο τυπικά την ίδια εποχή.

Ο Ν' ψαλμός, που είναι πάντοτε σταθερός, θυμίζει με τους ύμνους *Ὁ μονογενής και Τὴν ὑπερένδοξον* τα εφύμνια των μικρών αντιφώνων του ασματικού εσπερινού και φυσικά τα αντίφωνα της θ. λειτουργίας. Ανάμεσα στον πεντηκοστό και τους αίνους που ακολουθούν, όπως μας περιγράφει ο Συμεών, αναγκάζεται να προσθέσει στην εποχή του και τους κανόνες για λόγους ευκοσμίας και ευταξίας⁶⁴.

Στους αίνους της Κυριακής βλέπουμε πάλι να έχουν προστεθεί πριν την εποχή του Συμεών τα αναστάσιμα στιχηρά, το εωθινό δοξαστικό και το οικείο θεοτοκίο⁶⁵. Τα εωθινά δοξαστικά, μέλη του Λέοντος Στ' του Σοφού (886-912 μ.Χ.), όπως και τα εξαποστειλάρια του υιού του, θα προστέθηκαν πολύ νωρίς στην ακολουθία του ασματικού και του μοναχικού τυπικού, λόγω

Πρβλ. O.Strunk, "The Byzantine Office", σ. 201. Η σειρά των ωδών είναι όπως αυτή ήταν σε χρήση στην Μ. Εκκλησία, βλ. Schneider, "Die biblischen Oden in Jerusalem und Konstantinople", Biblica XXX (1949)433-52, στον O.Strunk, σ.193. Άλλωστε είναι γνωστό ότι οι κώδικες και στα βιβλία των Ψαλτηρίων πάντοτε στο τέλος συμπεριλαμβάνουν τις βιβλικές ωδές. Αυτές οι ωδές, εάν υπολογιστούν ξεχωριστά οι δ', ε' και ζ', τότε στην ουσία γίνονται 10. βλ. O.Strunk, σ. 193.

⁶¹ Ακόμη και σήμερα την Μ.Εβδομάδα δεν εκτελούνται όλες οι ωδές κατά την Μ.Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη και Παρασκευή στον όρθρο. Πρβλ. Ε.Αντωνιάδου, "Περί του ασματικού", Θεολογία, τόμ. ΚΑ', 2(1950)344 εξ.

⁶² Βλ. O.Strunk, "The Byzantine Office", σ. 194-5.

⁶³ Βλ. Ε.Αντωνιάδου, "Περί του ασματικού", Θεολογία, τόμ. ΚΑ', 2(1950)342. Πρβλ. Κ. Μησάκη, Βυζαντινή ύμνογραφία, σ. 328, για τον δεκαπεντασύλλαβο χαρακτήρα τους.

⁶⁴ "Απαντα, PG 155, 648, και εὐθύς οἱ κανόνες τῆς εορτῆς ἢ τοῦ ἁγίου οὓς προσεθήκαμεν δι' εὐκοσμίαν ἡμεῖς καὶ εὐταξίαν τῆς Ἐκκλησίας...Πρότερον μὲν γὰρ κανόνες ἐν τῷ ἀσματικῷ οἶκ ἐψάλλοντο, ἀλλὰ μετὰ τὸν πεντηκοστόν, γενομένης συναπτῆς, εὐθύς ἐλέγοντο οἱ Αἰνεῖτε. Νῦν δὲ μετὰ τοὺς κανόνας τὰ Ἐξαποστειλάρια λέγονται, εἰτα μικρὰ συναπτῆ, καὶ εὐθύς ἐλέγετο τὸ Αἰνεῖτε".

⁶⁵ "Απαντα, PG 155,649,

της υμνογραφικής αξίας, αλλά πολύ πιθανόν και της αυτοκρατορικής επιρροής. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από την περιγραφή του Συμεών, που δεν τα αναφέρει ως νεοεισαχθέντα μέλη. Επίσης το Τυπικό της Μ. Εκκλησίας (κώδ. 266 της Πάτμου) δεν τα αναφέρει ως ψαλλόμενα, όπως συμβαίνει και με τα αναστάσιμα στιχηρά του *Κύριε ἐκέκραξα* στον ασματικό εσπερινό του Σαββάτου⁶⁶.

Κατά την περιγραφή του Συμεών, το διάγραμμα της παννυχίδος έχει ως ακολούθως:

Ακολουθεί ευθύς αμέσως μετά τη λειτουργία των προηγιασμένων δώρων⁶⁷.

— Τέλος Προηγιασμένης, εκτέλεση Ψλ 90

— Συναπτή

— τρία αντίφωνα (με τις ευχές τους)

α' αντίφωνο Ψλ 119, υπόψαλμα *Ὡς οἰκτίρων, Κύριε*

β' αντίφωνο Ψλ 120, υπόψαλμα *Εὐσπλαγχνίας τὴν πύλιν*

γ' αντίφωνο Ψλ 121, υπόψαλμα *Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς*

— Θυμίαση του ναού,

— Ν' ψαλμός, μετά του υποψάλματος *Ἐλεήμων, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς*

— πᾶσα πνοή (τελευταίος στ. Ψλ 150), ευαγγέλιο

— τροπάριο *Ἡ ἀσώματος φύσις,*

— η κεφαλοκλισία

— [εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον και ο Ψλ 33]

— απόλυσις.

Η ακολουθία αυτή, όπως και οι άλλες του ασματικού τυπικού, όταν δεν ήταν συνδεδεμένη με την λειτουργία των προηγιασμένων δώρων, άρχιζε με το *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*. Ο Ψλ 90 εκτελείται αμέσως μετά την ολοκλήρωση της ακολουθίας των προηγιασμένων δώρων ή όταν εξ αρχής γίνεται η έναρξη της παννυχίδος με εφύμνιο το *Φύλαξόν με, Κύριε*. Ωστόσο, λόγω του ότι η εκτέλεση αυτού του ψαλμού δεν μαρτυρείται από όλους τους κώδικες, είναι πιθανόν η χρήση του να αντιπροσωπεύει ένα νεωτερισμό, εφ' όσον στην παλαιότερη τάξη ο Ψλ 90 χρησιμοποιείται από πολύ νωρίς στην ακολουθία του μοναχικού αποδείπνου⁶⁸.

Ὡς β' αντίφωνο ο Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρει τον Ψλ 24, αλλά

⁶⁶ Πρβλ. Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 2(1950)340, και Ο. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 195.

⁶⁷ Η παννυχὶς παλαιότερα ετελείτο κάθε εσπέρα, αλλά αργότερα περιορίσθηκε μόνον στην Μ. Τεσσαρακοστή. Τελικώς περιορίσθηκε και άλλο μόνο στην πρώτη εβδομάδα της Μ. Τεσσαρακοστής και την Μ. Εβδομάδα. Την εποχή του Συμεών είχε πλέον συνδεθεί με την λειτουργία των Προηγιασμένων. Πρβλ. Ἰ. Φουντουλή, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 47-59, εισαγωγικά, και σ. 61-44, για την αποκαταστημένη ακολουθία της παννυχίδος.

⁶⁸ Πρβλ. Ἰ. Φουντουλή, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 52.

είναι προφανές ότι έχει γίνει σύγχυση της αρχής του ψαλμού *Πρός σέ, Κύριε, ἤρα τὴν ψυχὴν μου* με αυτή του Ψλ 120 *Ἦρα τοὺς ὀφθαλμοὺς μου εἰς τὰ ὄρη*⁶⁹. Το γ' αντίφωνο, ο Ψλ 121, είναι συνδεδεμένο με τον Ν' ψαλμό, ο οποίος εκτελείται ευθέως μετά το τέλος του, με την περισσή του Ψλ 121 να κλείνει αυτήν την ενότητα⁷⁰. Οι Ψλ 119-21 απαρτίζουν το 60ό αντίφωνο του κανόνα “αντιφώνων των ψαλμών της του Θεού Μεγάλης Εκκλησίας”, μαζί με τους Ψλ 122, 123 και 124. Ωστόσο είναι αμφίβολο εάν αποτελούσαν αυτοί οι τρεις ψαλμοί μέρος της παννυχίδος, αφού έχουν περισταλεί άλλωστε από τον ια' αιώνα και οι στίχοι των Ψλ 119-21 μόνο σε τέσσερις, τους δύο πρώτους και τους δύο τελευταίους. Επίσης οι ευχές των αντιφώνων που είναι μόνο τρεις συνηγορούν στο ότι μάλλον οι Ψλ 122-4, που συμπληρώνουν το 60ό αντίφωνο των ψαλμών, δεν χρησιμοποιήθηκαν σε αυτήν την ακολουθία. Το συμπέρασμα λοιπόν που προκύπτει είναι ότι, εφ' όσον και οι τρεις ψαλμοί έχουν δική τους ευχή και υπολογίζονται ως ξεχωριστά αντίφωνα, η παννυχίδα πρέπει να είχε σε χρήση μόνο αυτούς τους ψαλμούς, χωρίς να εμπλέκεται στον κανόνα των αντιφώνων, εκεί όπου εμπίπτουν μόνον οι ακολουθίες του εσπερινού και του ὁρθρου.

Ο Συμεών αναφέρεται επίσης στον τελευταίο στίχο του Ψλ 150 *πᾶσα πνοή* ως το σταθερό προκείμενο που εκτελείται πριν την ευαγγελική περικοπή. Δεν αναφέρει ωστόσο τίποτε για δεύτερο κινητό αντίφωνο, όπως μαρτυρείται από άλλες πηγές για την παννυχίδα⁷¹. Το κινητό αντίφωνο το έχουμε ήδη συναντήσει στην ακολουθία του ασματικού ὁρθρου ως το τελευταίο αντίφωνο στην πρώτη ενότητα αυτής της ακολουθίας. Τέλος, όπως ελέχθη, τα *εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον* και ο Ψλ 33 είναι στοιχεία της λειτουργίας των προηγιασμένων, την οποία συναπτῶς ακολουθοῦσε η παννυχίδα.

Κατά την περιγραφή του Συμεών, το διάγραμμα της τριτοέκτης έχει ως ακολούθως⁷²:

- *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*
- *Ειρηνικά*
- *τρία αντίφωνα (με τις ευχές τους)*

⁶⁹ Πρβλ. Ε. Ἀντωνιάδου, “Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ”, *Θεολογία* τόμ. ΚΑ', 2(1950)196, και Ἰ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 54.

⁷⁰ Βλ. Ἰ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 71 ἐξ., για την τάξη.

⁷¹ Κώδικες της Δρέσδης Α 104 του ια' αιώνας και του Τ. Σταυρού 43 του 1122 μ.Χ. Πρβλ. Ἰ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 57.

⁷² Η ακολουθία αυτή ετελείτο ως υποκατάστατο της θ. λειτουργίας κατά την περίοδο της Μ. Τεσσαρακοστής. Συγκεκριμένα την Τετάρτη και Παρασκευή της Τυροφάγου, Δευτέρα έως Παρασκευή εκάστης εβδομάδος των Νηστειών και από την Μ. Δευτέρα έως την Μ. Παρασκευή. Βλ. Ἰ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 19-44, για την αποκαταστημένη ακολουθία της τριτοέκτης.

α' αντίφωνο Ψλ 24, υπόψαλμα *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου*

β' αντίφωνο Ψλ 26, υπόψαλμα *Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ*

γ' αντίφωνο Ψλ 100, υπόψαλμα *Ἀλληλούϊα*, διπλούν

- είσοδος (άνευ φώτων και θυμιατοῦ)
- τρισάγιον
- μικρά συναπτή, ευχή
- τροπάριο της Προφητείας, περικοπή Π. Διαθήκης
- προκείμενον (ψαλμικοί στίχοι)
- εκτενής, ευχές κατηχουμένων και πιστών, κεφαλοκλισία
- απόλυσις.

Η τριθέκτη που είναι και αυτή ασματική ακολουθία αρχίζει με το *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*. Η μορφή της, όπως φαίνεται και από το διάγραμμα, δεν έχει κάποια σχέση με τις ακολουθίες της Γ' ή Σ' ώρας του μοναχικού τυπικού, αλλά προς την ακολουθία των τυπικών της θ. λειτουργίας⁷³.

Με τους ψαλμούς των αντιφώνων δεν παρατηρείται δυσχέρεια, ωστόσο δεν συμβαίνει το ίδιο και με τα εφύμνια τους. Έτσι για το β' αντίφωνο το Τυπικό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ορίζει τριπλούν αλληλούϊα. Στο γ' αντίφωνο αντί του διπλού αλληλούϊα (ή τριπλού κατά το Τυπικό Πάτμου, κώδ. 266) ορίζει τὸν ὕμνο *Ὁ μονογενὴς Υἱός*, και σε άλλες περιπτώσεις άλλα εφύμνια-τροπάρια, λ.χ. την Μ. Πέμπτη και την Μ. Παρασκευή το τροπάριο *Προσκυνοῦμεν τὴν λόγχην*⁷⁴. Κατά την διάρκεια του γ' αντιφώνου και στον στίχο *Οἱ ὀφθαλμοί μου γίνεται* η είσοδος, μετά την οποία συνεχίζεται η εκτέλεση του λοιπού ψαλμού.

Για το τρισάγιο ήδη έχει αναφερθεί ότι είναι υπόλειμμα αντιφωνικού ψαλμού, που λόγω της φθοράς που υπέστη αυτό το στοιχείο δεν είναι πλέον ευδιάκριτο⁷⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα προκείμενα της προφητείας. Οι στίχοι αυτών των προκειμένων ακολουθούν κατά την διάρκεια της Μ. Τεσσαρακοστής μία ανιούσα κλίμακα και έναν αύξοντα αριθμό, έτσι ώστε όλο το Ψαλτήριο να στιχολογείται κατ' αυτήν την χρονική περίοδο⁷⁶. Και πάλι το γεγονός ότι εκτελείται το Ψαλτήριο κατά το διάστημα όχι μίας εβδομάδος, αλλά καθ' όλη την χρονική διάρκεια της Μ. Τεσσαρακοστής, δείχνει άλλη μία φορά την διαφορά των δύο τυπικών.

Συγκεφαλαιώνοντας το θέμα των δύο λειτουργικών τυπικών, είναι

⁷³ Πρβλ. Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 3(1950)352.

⁷⁴ Πρβλ. Ἱ. Φοιντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 15.

⁷⁵ Βλ. στο αντίστοιχο σημείο του κειμένου της θ. λειτουργίας για λεπτομέρειες.

⁷⁶ Βλ. την διάταξη στο εν χρήσει Τριώδιο, όπου τα προκείμενα ακολουθούν την ίδια πράξη. Πρβλ. Ε. Ἀντωνιάδου, "Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ", *Θεολογία*, τόμ. ΚΑ', 3(1950)349, υποσ. 1.

ανάγκη να τονίσουμε ότι τα δύο τυπικά αρχίζουν από πολύ νωρίς να αλληλοεπηρεάζονται. Το ασματικό τυπικό παύει πλέον να εκτελείται μετά τον θάνατο του Συμεών Θεσσαλονίκης και την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς. Ένας καθοριστικός παράγοντας που συνέβαλε στην σταδιακή φθορά και την τελική αφομοίωση του ασματικού τυπικού από το μοναχικό ήταν το μεγάλο σε αριθμό προσωπικό που έπρεπε να υπάρχει για την τέλεσή του⁷⁷. Ωστόσο και οι επιδρομές των βαρβάρων και η άλωση του 1204 μ.Χ. από τους Φράγκους, όπως άλλωστε επανειλημμένα αναφέρει ο Συμεών, συνέβαλε σε αυτό, παρ' όλο που μερικοί ξένοι ερευνητές προσπαθούν να μας πείσουν για το αντίθετο⁷⁸. Όπως αποδεικνύεται και μέσα από τα σχεδιαγράμματα, οι δύο παραδόσεις έχουν πολλά κοινά σημεία. Η σημερινή μας λειτουργική παράδοση δεν είναι απόγονος ούτε του ενός ούτε του άλλου τυπικού, αλλά και των δύο. Η θ.λειτουργία, όπως έχει επισημανθεί, είναι ακόμη και στην σημερινή της μορφή μία κατ' εξοχήν ακολουθία του ασματικού τυπικού. Ωστόσο οι ακολουθίες του όρθρου και του εσπερινού έχουν πάρα πολλά στοιχεία και από τις δύο παραδόσεις. Τέλος, δεν έχουμε το ακριβές και αμιγές τυπικό των δύο αυτών παραδόσεων, εφ' όσον τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα δύο αυτά τυπικά είναι κατά πολύ μεταγενέστερα από την εποχή που διαμορφώθηκαν, δηλαδή την χρονική περίοδο μεταξύ του ε' και του ζ' αιώνας.

⁷⁷ Βλ. O. Strunk, "The Byzantine Office", σ. 179.

⁷⁸ Χαρακτηριστικά ό.π., σ. 198-9, όπου ο Strunk τονίζει ότι το ασματικό τυπικό πολύ πριν την δ' Σταυροφορία είχε ήδη χάσει τον ανταγωνισμό για την επικράτηση. Εάν όμως ήταν να δεχτούμε για μία στιγμή ότι υπήρχε ένας τέτοιου είδους ανταγωνισμός μεταξύ των δύο τυπικών, γιατί να μην είχε άραγε πολύ πιο νωρίς αντικατασταθεί το ένα από το άλλο; Διότι πολύ απλά δεν υπήρχε μία τέτοια αντιπαλότητα, εφ' όσον το κάθε τυπικό εξυπηρετούσε τις ανάγκες δύο διαφορετικών λειτουργικών κοινοτήτων, των λαϊκών και των μοναχών, οι ανάγκες των οποίων, παρ' όλο που διέφεραν, δεν ήταν συγκρουόμενες, αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρούμενες, και αυτό φαίνεται καθαρά από τον δανεισμό στοιχείων του ενός τυπικού από το άλλο. Άλλωστε είναι και σήμερα εμφανής η αγάπη του λαού προς τις μοναχικές παραδόσεις, αλλά από την άλλη και το γεγονός ότι από τον ίδιο λαό προέρχονται οι άνθρωποι που επανδρώνουν τις τάξεις των μοναχών.

3. ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ

3.1. Θεολογικές προϋποθέσεις.

Το βιβλίο των Ψαλμών έχει μεγάλη διδακτική σημασία, διότι μέσα στο κείμενό του εμπεριέχονται νοήματα δοξολογικά, ικετευτικά και αποκαλυπτικά. Αυτό οδήγησε την Εκκλησία από την αρχή να το εισαγάγει στην λατρεία της και να το αναγάγει σε σημείο αναφοράς μέσα στην λατρευτική της πράξη. Έτσι σχολιάζοντας το Ψαλτήριο ο Μ.Βασίλειος¹ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *ένταῦθα ἔνι θεολογία τελεία, πρόρρησις τῆς διὰ σαρκὸς ἐπιδημίας Χριστοῦ, ἀπειλὴ κρίσεως, ἀναστάσεως ἐλπίς, φόβος κολάσεως, ἐπαγγελίαι δόξης, μυστηρίων ἀποκαλύψεις*. Ας δούμε όμως πως αυτές οι διάφορες θεολογικές θεματικές ενότητες εκφράζονται μέσα στους ψαλμούς.

Από τις σημαντικότερες θεματολογίες που εμπεριέχονται στους ψαλμούς είναι αυτή της θείας αποκαλύψεως. Ο Θεός αποκαλύπτεται παντοιοτρόπως. Ο ψαλμωδός αφορμώμενος από την δημιουργία του σύμπαντος υμνεί τον Θεό μέσα από αυτήν. Η μεγαλοπρέπεια και η δόξα του Θεού μέσα στην κτίση είναι εκθαμβωτική και υπεράνω των ουρανών, διότι ο ουρανός, η σελήνη και τα άστρα είναι έργα των χειρών του· *οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα*². Ο Θεός κτίζει με τον λόγο και το πνεύμα του στόματός του· *ὅτι αὐτὸς εἶπε καὶ ἐγενήθησαν, αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν*³. Άρα εδώ υπάρχει σαφής αναφορά στην δημιουργία από τον Λόγο του Θεού αλλά και το άγιο Πνεύμα, που ως πνεύμα συνεργεί με την βούληση του Πατρός και του Υιού στην εκ του μηδενός δημιουργία. Ο άνθρωπος έτσι, μέσα από την φυσική αποκάλυψη, οδηγείται στην διαπίστωση ότι όλα τα έργα τα οποία θαυμάζει γύρω του έχουν δημιουργηθεί με σοφία, όπως χαρακτηριστικά

¹ *Εἰς τὸν Α΄ ψαλμὸν* 2, ΒΕΠΕΣ 52, σ. 12, 28 ἐξ.

² *Ψλ* 18,2· *πρβλ.* *Ψλ* 8,2-4.

³ *Ψλ* 32,9· 6, *πρβλ.* *Ψλ* 113,11.

αναφέρει και ο ψαλμωδός· ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε· πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας⁴.

Η δημιουργία της κτίσεως από τον Θεό εκ του μηδενός μαρτυρεί πάντως ότι η κτίσις δεν ήταν κάτι που έγινε εξ ανάγκης ή διότι επιβαλλόταν να γίνει, εφ' όσον ο Θεός δημιουργεί εν ελευθερία. Αυτό εκφράζεται καθαρά μέσα στο κείμενο των ψαλμών ως εξής· ὁ δὲ Θεὸς ἡμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῇ πάντα, ὅσα ἠθέλησεν, ἐποίησεν ἐν ἐλευθερίᾳ⁵. Ωστόσο μετά την δημιουργία δηλοποιείται επίσης και η πρόνοια του Θεού για την κτίση και την συντήρησή της, αλλά και η μέριμνα για τους ανθρώπους και για τα κτήνη⁶.

Η δημιουργία του κόσμου έχει ως αποκορύφωμά της τον άνθρωπο, ο οποίος, ως λογική δημιουργία και ως κατ' εικόνα και ομοίωση του δημιουργού, τίθεται επικεφαλής όλης της κτίσεως, των επι της γης και των εν τη θαλάσση⁷. Έτσι ο άνθρωπος, η κορωνίδα της κτίσεως, αισθάνεται άμεσα την ανάγκη να δοξολογήσει και να υμνήσει τον Θεό και να έλθει σε επικοινωνία με αυτόν. Αυτό το συναίσθημα το εκφράζει με διάφορους τρόπους, όπως λ.χ. την αναγνώριση της υπάρξεώς του μέσα από τα θαυμάσια του Θεού⁸. Μέσα σε αυτήν την δοξολογική κίνηση της υπάρξεως συμμετέχει όλος ο άνθρωπος, ως μία ψυχοσωματική ενότητα⁹. Φυσικά τον Θεό δεν τον υμνούν μόνο οι άνθρωποι αλλά και τα άλλα λογικά κτίσματα, οι άγγελοι και οι δυνάμεις του μαζί με όλη την κτίση¹⁰.

Η ανάγκη όμως που υπάρχει στον άνθρωπο να επικοινωνεί με τον Θεό τον οδηγεί και στην αναγνώριση της πεπτωκυίας φύσεώς του, διότι, όσο και να προσπαθεί να εκφράζεται με πληρότητα, κάτι τέτοιο δεν του είναι δυνατό. Γι' αυτό διερωτάται· τίς λαλήσει τὰς δυναστείας τοῦ Κυρίου, ἀκουστὰς ποιήσει πάσας τὰς αἰνέσεις αὐτοῦ; Την δυσκολία αυτήν την ξεπερνά μόνο με την βοήθεια του Θεού, όταν ανακράζει το Κύριε, τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις καὶ τὸ στόμα μου ἀναγγελεῖ τὴν αἰνείν σου¹¹. Βεβαίως, κατά την προσπάθειά του να γεφυρώσει το οντολογικό αυτό χάσμα, δεν λείπουν και η ευφορία, η τέρψη και η αγαλλίαση, που πηγάζουν από την προσωπική

⁴ Ψλ 103,24.

⁵ Ψλ 113,11. Πρβλ Ψλ 134,6.

⁶ Ψλ 146,8-9· τῷ ἐτοιμάζοντι τῇ γῇ ὑετόν, τῷ ἐξανατέλλοντι ἐν ὄρεσι χόρτον καὶ χλόην τῇ δουλείᾳ τῶν ἀνθρώπων, διδόντι τοῖς κτήνεσι τροφήν αὐτῶν καὶ τοῖς νεοσσοῖς τῶν κοράκων τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτόν. Πρβλ. Ψλ 33,16· 54,23· 90,1 και 11-12.

⁷ Ψλ 8,7-9· πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, πρόβατα καὶ βόας ἀπάσας, ἐτι δὲ καὶ τὰ κτήνη τοῦ πεδίου, τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης, τὰ διαπορευόμενα τρίβους θαλασσῶν.

⁸ Ψλ 104,2· ἄσατε αὐτῷ καὶ ψάlate αὐτῷ, διηγῆσασθε πάντα τὰ θαυμάσια αὐτοῦ.

⁹ Ψλ 102,1· εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον, καὶ πάντα τὰ ἐντός μου, τὸ ὄνομα τὸ ἅγιον αὐτοῦ. Πρβλ. ᾠδ. Βουρλή, Δογματικοθητικαὶ ὁψεις, σ. 123.

¹⁰ Ψλ 148,2· αἰνεῖτε αὐτόν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ· αἰνεῖτε αὐτόν πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτοῦ. Πρβλ. Ψλ 148,3-4· 7-12.

¹¹ Ψλ 105,2 και 50,17.

επικοινωνία του πιστού όταν δοξολογεί τον Θεό¹². Ο ψαλμωδός επιπροσθέτως αναφέρεται και στην ανάγκη για συνεχή προσευχή και ψαλμωδία, προτρέποντας σε καθημερινή άσκηση τον άνθρωπο στο να ευλογεί και να δοξολογεί τον Κύριο¹³. Όλες αυτές οι προτροπές του ψαλμωδού δεν έχουν άλλο σκοπό από το να ωφεληθεί ο ίδιος ο άνθρωπος και να οδηγηθεί στην σωτηρία σώματος και ψυχής, με την κάθαρση, τον φωτισμό και τελικά την θέωσή του μέσα από την ενεργό συμμετοχή του στα μυστήρια της Εκκλησίας.

Στους ψαλμούς γίνεται αναφορά και στις συνέπειες που είχε και έχει η πτώση των πρωτοπλάστων. Αναφέρεται έτσι χαρακτηριστικά στον Ψλ 13,3 ότι, χωρίς να υπάρχει πλέον φόβος Θεού, η γλώσσα, το στόμα και τα χείλη με δόλο και πικρία στρέφονται κατά του Θεού και των ανθρώπων. Κατά συνέπεια ο άνθρωπος οδηγείται σε πράξεις αιμοσταγείς και προκαλεί συντριμμία και αθλιότητες¹⁴. Όταν κάποια στιγμή ο αμαρτωλός άνθρωπος αναγνωρίζει τα παραπτώματά του, ζητάει συγχώρηση και έλεος από τον Θεό: *ἐλέησόν με, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου... ὅτι τὴν ἀνομίαν μου ἐγὼ γινώσκω... μὴ ἀπορρίψῃς με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου καὶ τὸ πνεῦμά σου τὸ ἅγιον μὴ ἀντανέλῃς ἀπ' ἐμοῦ*¹⁵. Έτσι μέσα από αυτήν την ικεσία ελπίζει στον καθαρισμό και την άφεση των παραπτωμάτων του: *ῥαντιεῖς με ὕσσῳ καὶ καθαρισθήσομαι, ἀλλὰ αισθάνεται τὴν χαρὰ τοῦ αἴνου καὶ τῆς δοξολογίας πρὸς τὸν Κύριον*¹⁶.

Δεν είναι τυχαίο ότι όλες αυτές οι θεολογικές αποτυπώσεις που υπάρχουν στο κείμενο των ψαλμών αποτελούν το επίκεντρο της προσευχής της Εκκλησίας αρκετά νωρίς. Σε αυτό συμβάλλει καθοριστικά και η θ. αποκάλυψη, η οποία είχε προδιατυπωθεί μέσα από τις προφητείες της Π. Διαθήκης που εκπληρώνονται με την γέννηση του Ιησού Χριστού. Έτσι η Π. Διαθήκη θεωρείται ως η προτύπωση της Κ. Διαθήκης και συνεπώς και της χριστιανικής λατρείας. Το βιβλίο των Ψαλμών ως ένα τμήμα της Π. Διαθήκης γίνεται με αυτόν τον τρόπο η προσευχή της αναπτυσσομένης νέας χριστιανικής λατρείας. Τα αναγνώσματα των ιστορικών και προφητικών βιβλίων, αλλά και η χρήση των ψαλμών στις ακολουθίες, βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση του σκοπού της Εκκλησίας που ίδρυσε ο Χριστός. Οι

¹² Ψλ 70,23· *ἀγαλλιᾶσονται τὰ χεῖλη μου, ὅταν ψάλω σοι, καὶ ἡ ψυχὴ μου, ἥν ἐλυτρώσω.*

¹³ Ψλ 144,2· *καθ' ἐκάστην ἡμέραν εὐλογῶ σε καὶ αἰνέσω τὸ ὄνομά σου εἰς τὸν αἰῶνα.* Πρβλ. Ψλ 53,18· 118,164 καὶ 133,2.

¹⁴ Ψλ 13,3· *πάντες ἐξέκλιναν, ἅμα ἠχρειώθησαν, οὐκ ἔστι ποιῶν χρηστότητα, οὐκ ἔστιν ἕως ἑνός· τάφος ἀνεωγμένος ὁ λάριγξ αὐτῶν, ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδόλοιοῦσαν· ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν, ὡν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει, ὅξεῖς οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα, σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν· οὐκ ἔστι φόβος Θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν.*

¹⁵ Ψλ 50,1· 5 καὶ 13.

¹⁶ Ψλ 50,9 καὶ 17.

ψαλμοί εξ άλλου είναι εμπνευσμένη προσευχή προς τον Θεό, αλλά συγχρόνως και απάντηση του Θεού προς τον άνθρωπο. Ένας διάλογος, θα λέγαμε, όπου φανερώνεται η αμφίδρομος συνεργία του Θεού με τον άνθρωπο.

Μία μεγάλη θεματική ενότητα των Ψαλμών είναι και αυτή της προφητείας· άλλωστε ο Δαυΐδ εκτός από βασιλεύς ήταν και προφήτης. Το μεσσιανικό στοιχείο το οποίο υπάρχει στους ψαλμούς, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, μαρτυρείται και στα θεόπνευστα κείμενα της Κ. Διαθήκης. Έτσι ο Μεσσίας Χριστός, όπως μας τον παρουσιάζουν τα ψαλμικά κείμενα, είναι ο υιός του Θεού· *υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε*¹⁷. Η αποστολή του Χριστού είναι να βασιλεύσει σε όλη την γη και να συντρίψει ως σκεύη κεραμέως τους αντιτιθεμένους σε αυτόν, όπως αναφέρει και ο Ψλ 2. Άλλωστε στον ίδιο ψαλμό ο Ιησούς χαρακτηρίζεται ως βασιλεύς και χριστός Κυρίου¹⁸.

Ο μεσσιανικός χαρακτήρας είναι εμφανής επίσης στον Ψλ 44. Θεωρείται δε ότι αυτός ο ψαλμός, με την αναφορά του στον νυμφίο και την θυγατέρα, προτυπώνει τους μυστικούς γάμους του Νυμφίου Χριστού με την Εκκλησία¹⁹. Στον ίδιο ψαλμό, στίχους 7 και 8, αναφέρεται επίσης ότι ο θρόνος του Μεσσία Θεού θα παραμένει ακλόνητα αιώνιος, εκεί όπου το σκήπτρο και η βασιλική του εξουσία θα είναι ευθεία και δικαία²⁰. Επιπροσθέτως και στον Ψλ 71, ο οποίος έχει μεσσιανικό χαρακτήρα και στον οποίο περιγράφεται ο ιδανικός βασιλεύς, υπό την κυριαρχία του οποίου επικρατεί δικαιοσύνη, ειρήνη, ευσπλαγχνία και ευημερία, δεν μπορεί να εννοηθεί άλλος που να έχει αυτά τα χαρακτηριστικά πλην του Ιησού Χριστού.

Ένας άλλος ψαλμός με ιδιαίτερη προφητική σημασία είναι ο Ψλ 109. Στο κείμενο της Κ. Διαθήκης, *Μθ* 22,43-4 και *Λκ* 20,41-2, ο ίδιος ο Χριστός αναφέρεται σε αυτόν²¹. Έτσι, όπως σημειώνεται στο κείμενο Ψλ 109,1, τα εν Πνεύματι Αγίω λόγια του Δαυΐδ *κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου* είναι σαφέστατη αναφορά στον Χριστό. Στον ίδιο Ψλ 109,3 υπάρχει η φράση *ἐκ γαστροῦ πρὸ ἐωσφόρου ἐγέννησά σε*, η οποία και αυτή είναι μία σαφής αναφορά στην γέννηση του Χριστού από τον Πατέρα του πριν την ενανθρώπησή του. Και στον επόμενο στίχο 4, το ιδίωμα του Χριστού ως αρχιερέως παραλληλίζεται με αυτό του Μελχισεδέκ, ο οποίος ήταν και αυτός συγχρόνως βασιλεύς και

¹⁷ Πξ 13,33, Έβ 1,5 και 5,5.

¹⁸ Ψλ 2,2.

¹⁹ Βλ. Ήσ 62,51· Ωσ 2,19· Μθ 25,1-13· Έφ 5,32· Αποκ 19,7-8· 21,2.

²⁰ Ψλ 44,7-8. Πρβλ. Έβ 1,8-9.

²¹ Πρβλ. Πξ 2,34-5· Έβ 1,13 και 10,12.

ιερεΰς. Άλλωστε το ιστορικό πρόσωπο του Μελχισεδέκ χρησιμοποιείται γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, δηλαδή ως προτύπωση της αιωνίου ιερωσύνης του Χριστού.

Στον Ψλ 21,2 υπάρχει η γνωστή αγωνιώδης φράση, που ο Χριστός κατά την ενάτη ώρα, λίγο πριν τον σταυρικό του θάνατο, ανακράζει από τον Γολγοθά· *Θεέ μου, Θεέ μου, ίνατί έγκατέλιπές με*²². Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ευαγγελιστής Ιωάννης²³, σε αυτόν τον ψαλμό πληρώθηκε και η γραφή (Ψλ 21,19), η οποία αναφέρει τα εξής: *διεμερίσαντο τὰ ίμάτιά μου έαυτοίς και έπί τόν ίματισμόν μου έβαλον κληρον*.

Το ίδιο συμβαίνει και με άλλους ψαλμούς. Ενδεικτικά ο Απ. Παύλος, στην επιστολή του προς Ρωμ 10,18, εφαρμόζει τον Ψλ 18,5, για να εκφράσει την διάδοση του κηρύγματος ανά την οικουμένη από τους κήρυκες του ευαγγελίου. Ακόμη και στο Ρωμ 15,11, ο Παύλος παραθέτει τον Ψλ 116,1, για να αποδείξει την συμμετοχή των εθνών στο μεσσιανικό σχέδιο του Σωτήρος. Ο Ψλ 34,19, *έμίσησάν με δωρεάν*, χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον Χριστό για την ανταπόκριση του λαού του Ισραήλ στο πρόσωπό του²⁴. Ακόμη και η προδοσία του Χριστού από τον Ιούδα βρίσκει την αναφορά της στον Ψλ 40,10, όπου αναφέρεται· *ό έσθίων άρτους μου έμεγάλυνεν έπ' έμέ πτερνισμόν*²⁵. Ο Απ. Παύλος και πάλι στην επιστολή του προς Έφ 4,8, αναφερόμενος στην ανάληψη του Χριστού, χρησιμοποιεί καταλλήλως τον Ψλ 67,19. Επίσης πάλι ο Ιησούς παραθέτει τον Ψλ 117,22, για να πείσει τους Ιουδαίους ότι η βασιλεία του θα αφαιρεθεί από αυτούς και θα δοθεί στα έθνη²⁶. Παρακάτω στον ίδιο Ψλ 117,26, η φράση *εὐλογημένος ό έρχόμενος έν όνόματι Κυρίου* είναι ακριβώς αυτή με την οποία ο λαός υποδέχτηκε τον Χριστό κατά την είσοδό του στα Ιεροσόλυμα²⁷.

Η αξία και η σπουδαιότητα του βιβλίου των Ψαλμών, όπως διαπιστώσαμε εξ αρχής, ήταν προδιαγραμμένη. Έτσι ανακεφαλαιώνοντας μπορεί να ειπωθεί ότι οι ψαλμοί έχουν πλούσιο θεματολόγιο, με το οποίο καλύπτεται ένα μεγάλο φάσμα της ερμηνευτικής, ιστορικής αλλά και πρακτικής θεολογίας. Μέσα εκεί εκφράζονται αξίες διαχρονικές, όπως αυτή της θλίψεως και αναζητήσεως της μετανοίας, του θαυμασμού για το μεγαλείο της κτίσεως, καθώς και η αίνεση και η δοξολογία προς τον Θεό. Με την προσωπική προσευχή επίσης αναζητείται η σωτηρία του πεπτωκότα ανθρώπου. Άλλωστε έχουν μεγάλη σημασία για την προσωπική ζωή του κάθε πιστού η

²² Πρβλ. Μθ 27,46 και Μκ 15,34.

²³ Ίω 19,23-4. Πρβλ. Μθ 27,35· Μκ 15,24 και Λκ 23,34.

²⁴ Βλ. Ίω 15,25.

²⁵ Βλ. Ίω 13,18.

²⁶ Βλ. Μθ 21,42-3, Μκ 12,10 και Λκ 20,17.

²⁷ Βλ. Μθ 21,9.

εκπλήρωση των προφητικών ρήσεων, το υψηλό θεολογικό περιεχόμενο και τα πλούσια σε δοξολογία και αίνηση κείμενα των ψαλμών.

3.2. Πατερικές θέσεις.

Η υμνολογική και ποιητική αξία των ψαλμών και το πλούσιο σε θεολογία περιεχόμενό τους συνέβαλε ώστε από πολύ νωρίς να χρησιμεύσουν ως μία βασική πηγή για την διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας. Ειδικότερα όμως αυτό έγινε μέσα στα πλαίσια της διδασκαλίας τους σε θέματα που αφορούν στην κοινωνία, τον άνθρωπο και την Εκκλησία. Έτσι το βιβλίο των Ψαλμών καταλαμβάνει μία ξεχωριστή θέση και σημασία στην διδασκαλία των Πατέρων. Όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, με αυτήν την διδασκαλία σχετίζονται περισσότερο οι μεγάλοι θεολόγοι Πατέρες του δ' αιώνας, λ.χ. ο Μ.Αθανάσιος, ο ιερός Χρυσόστομος και ο Μ.Βασίλειος¹, και σε αυτούς θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας ευθύς.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να δούμε πως περιγράφουν οι Πατέρες το κλίμα που επικρατεί γύρω από την χρήση των ψαλμών αυτήν την περίοδο. Ο Μ.Βασίλειος λ.χ. μαρτυρεί ότι τα λόγια των ψαλμών δεν αναφέρονται μόνο στα σπίτια αλλά και στις αγορές². Και ο Ιωάννης Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι άπαντες μπορούν να αναφερθούν με ευκολία στους ψαλμούς και τις ωδές, κάτι που δεν γίνεται με τα άλλα βιβλία της Γραφής³. Παρόμοια μαρτυρία έχουμε και από τον Γρηγόριο Νύσσης, ο οποίος αναφέρει ότι οι οδοιπόροι, οι ταξιδιώτες των θαλασσών και όλοι οι εργαζόμενοι, οι υγιείς και οι άρρωστοι, οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν στα στόματά τους τους ψαλμούς⁴. Από τις περιγραφές αυτές διαπιστώνουμε εξ αρχής τον δημοφιλή χαρακτήρα, αλλά και την μεγάλη διάδοση των ψαλμών.

Ωστόσο και η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος, μερικούς αιώνες αργότερα, με τον β' κανόνα της καθώρισε ότι όσοι μέλλουν να προαχθούν στον επισκοπικό βαθμό πρέπει να γνωρίζουν όλο το βιβλίο των Ψαλμών, ούτως ώστε να μπορούν να νουθετούν τους κληρικούς που θα διακονούν γύρω από αυτούς⁵.

¹ Πρβλ. 'Α.Ε. 'Αλνγιάκη, "Η λειτουργική μουσική κατά τὸ Μέγα Βασίλειο", σ. 255.

² 'Ομιλία εἰς τὸν Α΄ ψαλμόν, PG 29, 212: τὰ τῶν ψαλμῶν λόγια καὶ κατ' οἶκον μελωδοῦσι καὶ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς προφέρουσι.

³ 'Ερμηνεία εἰς τὸν προφήτην 'Ησαΐαν 5, PG 56, 57: ἴστε γοῦν ὅτι καὶ νῦν τὰ μὲν ἄλλα βιβλία οὐδὲ ἐξ ὀνόματος τοῖς πολλοῖς ἐστὶ γνώριμα, τὴν δὲ τῶν ψαλμῶν πραγματείαν ἐπὶ στόματος ἅπαντες φέρουσιν καὶ αὐτὰς ταύτας τὰς ᾠδὰς.

⁴ Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ψαλμῶν 2, PG 44, 440: ὁδοιποροῦντές τε πρὸς τοῦτοις καὶ θαλαττεύοντες ἄνθρωποι, ἢ τισιν ἐπιδιφρῖαις ἐργασίαις προσαπασχολούμενοι καὶ πάντες οἱ ἀπαξιαπλῶς ἐν πᾶσιν ἐπιτηδεύμασιν ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, ἐν ὑγείᾳ τε καὶ ἀρρωστίᾳ, ζημίαν ποιοῦνται τὸ μὴ διὰ στόματος τὴν ὑψηλὴν ταύτην διδασκαλίαν φέρειν. Πρβλ. 'Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν ΜΑ΄ Ψαλμόν, 1, PG 55, 156.

⁵ Βλ. Πηδάλιον, σ. 323 (ἔκδοσις 1884), πάντα τὸν προάγεσθαι μέλλοντα εἰς τὸν τῆς ἐπισκοπῆς βαθμόν, πάντως τὸν ψαλτῆρα δεῖ γινώσκειν, ἵνα, ὡς ἐκ τούτου, καὶ πάντα τὸν κατ' αὐτὸν κληρὸν οὕτω νοιθετεῖν μυνεῖσθαι.

Φαίνεται έτσι καθαρά ότι με αυτόν τον τρόπο και οι Πατέρες της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου θέλησαν να τονίσουν την ωφελιμότητα του βιβλίου των Ψαλμών ως ακρογωνιαίου λίθου για τις ποιμαντικές ανάγκες του επισκοπικού έργου.

Κατά τον Μ.Βασίλειο το βιβλίο των Ψαλμών περιέχει όλους τους τύπους διδασκαλίας· προφητεία, καθοδήγηση, νομοθεσία βίου και τελειοποίηση του χριστιανού, κάτι το οποίο είναι μοναδικό για αυτό το βιβλίο της Π.Διαθήκης⁶. Έτσι η γνώση του βιβλίου αυτού ωφελεί τον άνθρωπο, διότι τον θεραπεύει και τον προστατεύει, συνεργώντας και του προσωπικού του ενδιαφέροντος στην ψυχική του υγεία⁷. Άλλωστε η λειτουργική χρήση των ψαλμών μέσα στην χριστιανική λατρεία έχει μία τελετουργική αξία -όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω-, η οποία προβάλλει στον άνθρωπο μέσα από την θεόπνευστη Γραφή το μυστήριο της θ.οικονομίας και τον τρόπο ή το μέσο επικοινωνίας με τον Θεό⁸.

Σε ό,τι αφορά αυτές τις θέσεις παρόμοιες σκέψεις έχει διατυπώσει και ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων (περ.339-97μ.Χ.). Και αυτός αναφέρεται δηλαδή στην περιεκτικότητα του βιβλίου των Ψαλμών σε ό,τι αφορά στην προφητεία, την διδασκαλία και την νομοθεσία βίου, στοιχεία τα οποία μας βοηθούν προς και για την σωτηρία μας. Είναι πολύ σημαντικές και οι νουθεσίες που δίνει ως προς την μέθοδο με την οποία μπορεί ο πιστός να κάνει τον πνευματικό του αγώνα διαβάζοντας τους ψαλμούς. Έτσι κατ' αυτόν όποιος μελετά προσεκτικά το βιβλίο των Ψαλμών θα βρεί ένα κοινό γυμναστήριο ψυχών ή στάδιο αρετών, όπου και θα μπορούσε να διαλέξει τον αγώνα που του αρμόζει για να πετύχει την νίκη και το τρόπαιο που αυτός ο αγώνας θα του αποφέρει⁹.

Και ο Μ.Αθανάσιος είναι σύμφωνος με τις θέσεις ότι το βιβλίο των Ψαλμών αντιπροσωπεύει όλη την διδασκαλία και των άλλων βιβλίων της Π. Διαθήκης και προφητεύει τα της Κ.Διαθήκης. Ωστόσο διαφέρει ως προς τον αλληγορικό τρόπο που ερμηνεύει αυτό το βιβλίο. Επισημαίνει και αυτός ότι το εύφωνο της μελωδίας των ψαλμών δεν είναι για την τέρψη αλλά για την ωφέλεια της ψυχής σε όλα, αλλά προπαντός σε δύο σημεία, α) διότι είναι πρόπον η Γραφή να υμνεί τον Θεό και έτσι είναι βέβαιο ότι οι άνθρωποι αγαπούν με όλη την ισχύ και δύναμή τους τον Θεό και β) όπως ο διάυλος συντίθεται και παράγει ένα ήχο, έτσι πρέπει να γίνει και με την ψυχή,

⁶ Μ. Βασιλείου, 'Ομιλία εις τὸν Α΄ Ψαλμόν, PG 29, 209A: 'Ἡ δὲ τῶν ψαλμῶν βίβλος τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον περιείληφε. Προφητεύει τὰ μέλλοντα· ἱστορίας ὑπομνήσκει· νομοθετεῖ τῷ βίῳ· ὑποτίθεται τὰ πρακτέα· καὶ ἀπαξιαπλῶς κοινὸν ταμεῖόν ἐστιν ἀγαθῶν διδαγμάτων, τὸ ἐκάστω πρόσφορον κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν ἐξευρίσκειν.

⁷ 'Ο.π. Πρβλ. 'Α.Ε. 'Αλυγιάκη, "Ἡ λειτουργικὴ μοισικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο", σ. 260.

⁸ Πρβλ. Γ. Βεργωτῆ, 'Ἡ Π. Διαθήκη, σ. 14.

⁹ 'Αμβροσίου Μεδιολάνων, *Explanatio psalmi 1*, 7, PL 14, 923.

επειδή υπάρχει εκεί το λογίζεσθαι, το επιθυμείν και το θυμοειδές, τα οποία πρέπει η λογική βούληση του ανθρώπου να μην τα οδηγήσει σε ασυμφωνία¹⁰. Βεβαίως η διατύπωση για την ιδέα της εσωτερικής αρμονίας του ανθρώπου δεν είναι κάποια πρωτότυπη ιδέα του Μ.Αθανασίου, αλλά επιρροή στην σκέψη του από την πλατωνική φιλοσοφία, η οποία ήταν πολύ διαδεδομένη στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ο Αθανάσιος ωστόσο δίνει σε αυτήν την ιδέα ένα άλλο περιεχόμενο, αναφέρεται δηλαδή στην αρμονία ολοκλήρου του ανθρώπου ως μίας ψυχοσωματικής οντότητας και όχι όπως στην πλατωνική σκέψη, όπου υπερέχει η άυλη ψυχή έναντι του υλικού σώματος. Έτσι με αυτόν τον τρόπο ο Μ.Αθανάσιος δίνει μία καθαρά πνευματική ερμηνεία στους ψαλμούς ακολουθώντας με αυτόν τον τρόπο την αλεξανδρινή σχολή ερμηνείας των Γραφών.

Για τον Μ.Βασίλειο η θεραπευτική επίδραση που έχουν οι ψαλμοί στον άνθρωπο οφείλεται στο άγιο Πνεύμα, διότι το γένος των ανθρώπων είναι δυσάγωγον προς την αρετή. Έτσι το άγιο Πνεύμα εφηύρε τον τρόπο να παρουσιάσει τα διάφορα δόγματα της Εκκλησίας με την μορφή του λόγου μετά του μέλους. Με αυτόν τον τρόπο και τα παιδιά στην ηλικία αλλά και οι νεαροί στο ήθος μπορούν να εκπαιδεύσουν τις ψυχές τους¹¹. Από αυτήν την περιγραφή του Μ.Βασιλείου αναδεικνύεται η θεοπνευστία του κειμένου των ψαλμών. Το στοιχείο όμως που μας ενδιαφέρει ιδιαιτέρως είναι η προσφορά του μελοποιού. Ο μελοποιός, ο οποίος επενδύει τα κείμενα των ψαλμών με την μουσική του φαντασία, προσφέρει και αυτός με την συνέργειά του στο κοινωφελές έργο της διδασκίας του σώματος της Εκκλησίας.

Πίσω από αυτήν την περιγραφή διαφαίνεται η θέση του Μ.Βασιλείου, που συνδυάζει την αρχαία σκέψη με το χριστιανικό ιδεώδες¹². Η μουσική όμως δεν πρέπει μόνον να τέρπει και να ψυχαγωγεί αλλά και να διδάσκει με το περιεχόμενό της, διότι η μουσική δεν είναι μόνο μόρφωση αλλά ούτε και καθαυτή ψυχαγωγία¹³. Φυσικά οι θεμελιώδεις παιδαγωγικές αρχές των

¹⁰ Μ.Αθανασίου, *Επιστολή προς Μαρκελλινόν εις τήν ἐρμηνείαν τῶν ψαλμῶν*, PG 27, 37-40: Τινές μὲν γὰρ τῶν παρ' ἡμῖν ἀκεραίων, καίτοι πιστευόντων εἶναι θεόπνευστα τὰ ῥήματα, ὁμῶς νομίζουσι διὰ τὸ εὐφρονον καὶ τέρψεως ἕνεκεν τῆς ἀκοῆς μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμοὺς. Οὐκ ἔστι δὲ οὕτως· οὐ γὰρ τὸ ἡδὺ καὶ πιθανόν ἐζήτησεν ἡ Γραφή· ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὠφελείας ἕνεκεν τῆς ψυχῆς τετύπεται διὰ πάντα μὲν, μάλιστα δὲ διὰ δύο ταῦτα· πρῶτον μὲν, ὅτι ἔπρεπε τὴν θεῖαν Γραφὴν μὴ μόνον τῇ συνεχείᾳ, ἀλλὰ καὶ τῇ κατὰ πλάτος φωνῇ τὸν Θεὸν ὑμνεῖν. Κατὰ συνέχειαν μὲν οὖν εἴρηται, οἷά ἐστι τὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, καὶ τὰ ἱστορούμενα πάντα, μετὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης· κατὰ πλάτος δὲ λέγεται, οἷά ἐστι τὰ τῶν ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν καὶ ᾠσμάτων ῥήματα· καὶ οὕτως γὰρ σωθήσεται τὸ ἐξ ὅλης ἰσχύος καὶ δυνάμεως ἀγαπᾶν τὸν Θεὸν τοὺς ἄνθρωπος. Δεύτερον δέ, ὅτι, ὥσπερ ἀρμονία τοὺς αὐλοὺς συντιθεῖσα μίαν τὴν συμφωνίαν ἀποτελεῖ, οὕτως, ἐπειδὴ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ διάφορα κινήματα φαίνεται, καὶ ἔστιν ἐν αὐτῇ τὸ λογίζεσθαι, καὶ τὸ ἐπιθυμείν, καὶ τὸ θυμοειδές, ἐκ δὲ τῆς τούτων κινήσεως καὶ ἡ τῶν μελῶν γίνεται τοῦ σώματος ἐνέργεια, βούλεται ὁ λόγος μὴ ἀσύμφωνον εἶναι τὸν ἄνθρωπον ἑαυτῷ, μηδὲ δίστασθαι πρὸς αὐτόν.

¹¹ Μ.Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, PG 29, 212-3.

¹² Βλ. Α.Ε. Ἀλυγιάκη, “Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο”, σ. 260. κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μ.Βασίλειος τὸ επιτυγχάνει αὐτὸ ἀπολύτως.

¹³ Ὁ.π., σ. 260-1.

αρχαίων φιλοσόφων Πλάτωνος και Αριστοτέλους δεν υιοθετούνται από τους Πατέρες στην αρχική τους μορφή, αλλά με γνώμονα τις βιωματικές ανάγκες της Εκκλησίας¹⁴, όπως άλλωστε τονίσαμε και παραπάνω στην περίπτωση και του Μ.Αθανασίου. Με αυτόν τον τρόπο, παρ' όλο που ο Μ.Βασίλειος αρχικώς αντιγράφει τις βασικές αρχές της κλασσικής παιδείας, ταυτοχρόνως διατυπώνει και τις δικές του πρωτότυπες θέσεις¹⁵. Ωστόσο τις εντάσσει μέσα στα πλαίσια της θεολογικής του διδασκαλίας για την θεία αποκάλυψη και την δημιουργική πρόνοια του αγίου Πνεύματος¹⁶.

Άλλες ωφέλειες που έχουν την αφετηρία τους στους ψαλμούς είναι, κατά τον Μ.Βασίλειο, η γαλήνη των ψυχών, η ειρήνη αλλά και η καταστολή του θυμού. Η γαλήνη και η ειρήνη, η οποία έρχεται με την κοινή εκτέλεση των ψαλμών και έχει ως αποτέλεσμα την εκκλησιαστική κοινωνικοποίηση¹⁷, δημιουργεί και τις καλές προϋποθέσεις, μέσω των οποίων μία τυχόν διαφορά μεταξύ δύο χριστιανών να μπορεί να βρεί την επίλυσή της¹⁸. Με αυτόν τον τρόπο το μέγιστο πνευματικό αγαθό, η αγάπη, η κεντρική ιδέα όλης αυτής της διδασκαλίας, προβάλλεται μέσα από την εκτέλεση των ψαλμών. Οι ψαλμοί, συνεχίζει παρακάτω ο Μ.Βασίλειος, φυγαδεύουν τα δαιμόνια, είναι όπλο για τους νυκτερινούς φόβους, προσφέρουν ασφάλεια στα νήπια, παρηγορία στους πρεσβυτέρους, αρμόζουν στις γυναίκες, κατοικούν στις ερήμους, στηρίζουν τους τελειούμενους και είναι η φωνή της Εκκλησίας¹⁹.

Με αυτές τις σκέψεις συμφωνεί και ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων. Ωστόσο τονίζει και μία άλλη ευεργετική πτυχή της εκτελέσεως των ψαλμών. Έτσι, κατά τον Αμβρόσιο, την ώρα της ψαλμωδήσεως των ψαλμών στην τοπική του Εκκλησία των Μεδιολάνων όλοι οι πιστοί συμμετέχουν σε αυτήν και γι' αυτόν τον λόγο υπάρχει ησυχία μέσα στην εκκλησία, κάτι το οποίο δε γίνεται όταν είναι η σειρά για την ανάγνωση των βιβλικών περικοπών²⁰. Παρόμοιο κοινωνικό φαινόμενο έχουμε και σήμερα στις εκκλησίες, όπου μερικοί από τούς πιστούς μπορεί να ομιλούν κατά την απαγγελία του αποστολικού ή του ευαγγελικού αναγνώσματος, όμως σιωπούν ή ακόμη και συμπάλλουν κατά την αντίστοιχη στιγμή, όταν ο ιεροψάλτης ψάλλει κάποια γνωστά μαθήματα, όπως λ.χ. τα αντίφωνα στη θ. λειτουργία, τον κοινωνικό ύμνο κ.ά..

¹⁴ Ό.π., σ. 261-2, όπου και λεπτομερής αναφορά για τις θέσεις του Πλάτωνος και Αριστοτέλους για τον χαρακτήρα και τον σκοπό της μουσικής στην παιδεία.

¹⁵ Ό.π., σ. 262.

¹⁶ Ό.π.

¹⁷ Ό.π., σ. 264.

¹⁸ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία εις τόν Α΄ Ψαλμόν*, PG 29, 212.

¹⁹ Ό.π.

²⁰ Αμβροσίου Μεδιολάνων, *Explanatio psalmi* 1, 9, PL 14, 924-5.

Η επιρροή και η δύναμη των ψαλμών, κατά τον Μ.Βασίλειο, είναι τόσο μεγάλη, ώστε μπορούν να προκαλέσουν δάκρυα και σε ένα άτομο που η καρδιά του είναι σκληρή σαν την πέτρα. Αυτό γίνεται, συνεχίζει ο ίδιος πατέρας, διότι οι ψαλμοί είναι έργο των αγγέλων, ουράνιο πολίτευμα και πνευματικό θυμίαμα²¹. Έχει σημασία να υπογραμμισθεί ότι, κατά τον Βασίλειο, αυτά τα ευεργετήματα που προέρχονται από τους ψαλμούς επιδρούν όχι μόνο σε αυτόν που τα εκτελεί ή τα διαβάζει, αλλά και στους πιστούς που τα ακούουν²². Το αποκορύφωμα πάντως για τον Βασίλειο, σε ό,τι αφορά στην λειτουργική μουσική -όπως σημειώθηκε και στην αρχή αυτού του κεφαλαίου-, είναι η θέση του σύμφωνα με την οποία χαρακτηρίζεται το Ψαλτήριον ως η τελεία θεολογία, με την ετυμολογική βεβαίως έννοια του λόγου περί του Θεού²³.

Και ο ιερός Χρυσόστομος, αναφερόμενος στους ψαλμούς τονίζει ότι ο Θεός δεν έχει ανάγκη από εξύμνηση, αλλά την επιτρέπει για λόγους φιλευσπλαγχνίας και για την σωτηρία των ψυχών των χριστιανών²⁴. Όπως ο Μ.Βασίλειος, έτσι και αυτός σημειώνει ότι ο Θεός, βλέποντας την ραθυμία και την δυσκολία που υπάρχει στο πνευματικό έργο του ανθρώπου, ανέμιξε την προφητεία με την μελωδία²⁵. Οι ψαλμοί επίσης, κατά τον Χρυσόστομο, έχουν μεγάλη πνευματική αξία, όταν εκτελούνται για να προστατεύσουν τους πιστούς από τα πορνικά αλλά και τα άλλα εξωτερικά άσματα, τα οποία είναι επιβλαβή και ολέθρια. Ταυτοχρόνως έχουν την ιδιότητα να αγιάζουν και να καθαίνουν την ψυχή, ώστε το άγιο Πνεύμα να παραμένει στην ψυχή του ανθρώπου²⁶. Η χρήση τους κρίνεται πολύ εποικοδομητική και ως ασπίδα στο οικογενειακό περιβάλλον, για τις γυναίκες και τα παιδιά, και προπαντός στην τράπεζα, εκεί όπου με την πόση οίνου και την πολυφαγία ελλοχεύει ο

²¹ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, PG 29, 212.

²² Ὁ.π.

²³ Ὁ.π., 213B. Πρβλ. Ἀ.Ε. Ἀλυσζάκη, “Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο”, σ. 265.

²⁴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν ΜΑ΄ Ψαλμόν*, I, PG 55, 155.

²⁵ Ὁ.π., PG 55, 156: Πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων κατιδὼν ὁ Θεὸς ῥαθυμότερους ὄντας, καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας, καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως ὑπομένοντας κάματον, ποθεινότερον ποιῆσαι τὸν πόνον βουλόμενος, καὶ τοῦ καμάτου τὴν αἰσθησιν ὑποτεμέσθαι, μελωδίαν ἀνέμιξε τῇ προφητείᾳ, ἵνα τῷ ῥυθμῷ τοῦ μέλους ψιχαγωγούμενοι πάντες μετὰ πολλῆς τῆς προθυμίας τοὺς ἱεροὺς ἀναπέμπωσιν αὐτῷ ᾠμους.

²⁶ Ὁ.π., PG 55, 157: Ἐπεὶ οὖν οἰκείως ἡμῖν πρὸς τοῦτο ἔχει τὸ εἶδος τῆς τέρψεως ἡ ψυχή, ἵνα μὴ πορνικά ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντα ἀνατρέπωσι, τοὺς ψαλμοὺς ἐπετείχισεν ὁ Θεός, ὥστε ὁμοῦ καὶ ἡδονὴν τὸ πρᾶγμα καὶ ὠφέλειαν εἶναι. Ἀπὸ μὲν γὰρ τῶν ἐξωθεν ἁσμάτων βλάβη καὶ ὀλεθρος καὶ πολλὰ ἂν εἰσαχθεῖν δεῖν· τὰ γὰρ ἀσελγέστερα καὶ παρανομώτερα τῶν ἁσμάτων τούτων τοῖς τῆς ψυχῆς μέρεσιν ἐγγινόμενα, ἀσθενεστέραν αὐτὴν καὶ μαλακωτέραν ποιοῦσιν· ἀπὸ δὲ τῶν ψαλμῶν τῶν πνευματικῶν πολὺ μὲν τὸ κέρδος, πολλὴ δὲ ἡ ὠφέλεια, πολὺς δὲ ὁ ἁγιασμός, καὶ πάσης φιλοσοφίας ὑπόθεσις γένοιτ’ ἂν, τῶν τε ῥημάτων τὴν ψυχὴν ἐκκαθαιρόντων, τοῦ τε ἁγίου Πνεύματος τῇ τὰ τοιαῦτα ψαλλοῦσιν ταχέως ἐφιπταμένου ψυχῇ.

κίνδυνος της μέθης, οπότε και μπορεί να δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για εκτροπές²⁷.

Η διάθεση που πρέπει να έχει ο πιστός όταν εκτελεί τους ψαλμούς σχολιάζεται ιδιαιτέρως από τον Χρυσόστομο. Έτσι συμβουλεύει αυτούς οι οποίοι ακόμη δεν μπορούν να κατανοήσουν το νόημα του κειμένου να επιμένουν στην εκτέλεση των ψαλμών, διότι ωφελεί εξίσου η προσπάθεια και η καλή διάθεση που καταβάλλει ο ψάλλων. Ο στόχος άλλωστε της ψαλμωδίας δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά μέσο για να αποκομίσουμε πνευματικό όφελος²⁸. Αυτό, κατά τον ίδιο πατέρα, δεν πρέπει να γίνει αιτία ή άλλοθι για πνευματική αμέλεια, πρέπει τουναντίον να μας οδηγήσει στην αναζήτηση του νοήματος που υποκρύπτεται πίσω από το ψαλμικό κείμενο, έτσι ώστε να υπάρχει και το αντίστοιχο διδακτικό όφελος²⁹. Στην θέση αυτή βλέπουμε καθαρά την εναντίωση του Χρυσοστόμου στην γνωστή ρήση «πίστευε και μη ερεύνα», η οποία ακούγεται ακόμη και σήμερα από ένα μέρος των χριστιανών της κοινωνίας μας.

Απ' όσα ειπώθηκαν παραπάνω διαπιστώνουμε ότι, για τους Πατέρες, οι ψαλμοί καλύπτουν την έκφραση ενός μεγάλου φάσματος των ανθρωπίνων συναισθημάτων. Ο συνδυασμός της μουσικής με το κείμενο των ψαλμών παίζει, κατά τους Πατέρες, σημαντικό ρόλο στο να καταστήσει προσιτά τα διάφορα μηνύματα και τις διδασκαλίες που εμπεριέχουν, ώστε με αυτόν τον τρόπο να φέρνουν τους χριστιανούς μέσω της προσευχής σε κοινωνία με τον Θεό. Έτσι όταν ο άνθρωπος βρίσκεται πιο κοντά στον Θεό προστατεύεται από τις διάφορες επιρροές και παγίδες του πονηρού. Μία άλλη ιδιότητα που έχουν οι ψαλμοί είναι ότι συμβάλλουν στο να ηρεμούν τα πάθη. Τέτοιου είδους κοινές και διαχρονικές αξίες που υπάρχουν στο βιβλίο των Ψαλμών, τους καθιστούν από την αρχή κτήμα όλης της λειτουργικής κοινότητας. Άλλωστε οι ψαλμοί αποτελούν ένα σπουδαίο διδακτικό κεφάλαιο της εξ αποκαλύψεως αληθείας της Εκκλησίας, το οποίο προσφέρει ταυτοχρόνως θρησκευτική, λειτουργική και λατρευτική μόρφωση³⁰.

3.3. Η κατανομή στις ακολουθίες.

Η λειτουργική χρήση των ψαλμών, όπως ήδη είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, από πολύ νωρίς διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση των ακολουθιών του νυχθημέρου. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα των ποικίλων θεμάτων τα οποία διαπραγματεύεται το βιβλίο των Ψαλμών, αλλά

²⁷ Ό.π., PG 55, 157-8.

²⁸ Εἰς τὸν ΜΑ΄ Ψαλμόν, 2, PG 55, 158.

²⁹ Εἰς τὸν ΡΜ΄ Ψαλμόν, 1, PG 55, 426-7.

³⁰ Πρὸβλ. Γ. Βεργωτῆ, Ἡ Π. Διαθήκη, σ. 52-3.

και των διαχρονικών διδασκαλιών και μηνυμάτων που εμπεριέχονται σε αυτό.

Οι ακολουθίες, όπως είχαν διαμορφωθεί κυρίως μετά και την εγκατάλειψη του ασματικού τυπικού και την πλήρη μετεξέλιξή του σε μικτό τυπικό, είναι αυτές του νυχθημέρου¹, δηλαδή οι ακολουθίες του εσπερινού, του αποδείπνου, του μεσονυκτικού, του όρθρου και των ωρών (α', γ', ε' και θ')². Όλες αυτές οι ακολουθίες τελούνται σε συγκεκριμένες ώρες του νυχθημέρου. Η σπουδαιότητα και η ανάγκη για την τέλεση αυτών των ακολουθιών είχε διαπιστωθεί από πολύ νωρίς³. Συνδέονται βεβαίως αυτές οι ακολουθίες με συγκεκριμένες αντιλήψεις γύρω από τον λειτουργικό χρόνο του νυχθημέρου. Ο λειτουργικός χρόνος άλλωστε είχε πάντοτε ένα εσχατολογικό προσανατολισμό. Η βασιλεία του Θεού, η οποία φανερώθηκε με την ενσάρκωση, τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση του Χριστού, είναι το κέντρο αυτού του λειτουργικού χρόνου, ο οποίος έχει καθιερωθεί. Έτσι η μνήμη του Χριστού, που η αναφορά της κυριαρχεί στις ακολουθίες, προσφέρει ενθάρρυνση, διδασκαλία, αποφυγή των πειρασμών, αλλά προστατεύει συγχρόνως τον πιστό από την απώλεια⁴.

Άμεσα συνυφασμένη με τα προηγούμενα είναι η θ.Ευχαριστία, το μυστήριο στο οποίο γίνεται η προσφορά και η κοινωνία των αχράντων μυστηρίων, το αποκορύφωμα και ο σκοπός της νυχθημέρου προσευχής⁵. Πέραν των ακολουθιών του νυχθημέρου όμως υπάρχουν και οι άλλες περιστατικές ακολουθίες, οι οποίες έχουν και αυτές ψαλμικά στοιχεία, λ.χ. η βάπτισις, ο γάμος κ.ά., τις οποίες επίσης θα εξετάσουμε. Τώρα θα στρέψουμε την προσοχή μας στις τακτικές νυχθήμερες ακολουθίες, για να

¹ Η καταμέτρηση του χρόνου με βάση το νυχθήμερο είναι ιουδαϊκής προελεύσεως. Οι ακολουθίες, όπως αυτές καταχωρούνται στο *Μέγα Ώρολόγιο*, απάρχονται από την ακολουθία του μεσονυκτικού και είναι βασισμένες στον ελληνορωμαϊκό τρόπο καταμέτρησης. Αυτήν την σειρά του ελληνορωμαϊκού τρόπου ακολουθούν και οι δύο ερμηνευτές των ακολουθιών του νυχθημέρου, ο Συμεών Θεσσαλονίκης (†1429) και ο Μάρκος Έγγενικός (†1444). Πρβλ. Π.Σκαλτσή, *Λειτουργικές μελέτες Ι*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 157.

² Η επιλογή συγκεκριμένων ωρών της ημέρας για να τελεσθούν αυτές οι ακολουθίες οφείλεται όπως θα δούμε και παρακάτω στο ότι έχουν συνδεθεί με διάφορα σημαντικά γεγονότα της ζωής της Εκκλησίας, τα οποία έχουν άμεση σχέση με το σχέδιο της θ. οικονομίας του Θεού. Πρβλ. Γ.Βεργωτή, *Η Π. Διαθήκη*, σ. 28, και Π.Σκαλτσή, *Λειτουργικές μελέτες Ι*, σ. 152.

³ Βλ. λ.χ. Κλήμεντος Ρώμης, *Διαταγαί των αγίων Ἀποστόλων*, PG 1, 1136BC, εὐχὲς ὁρθρου καὶ τρίτῃ ὥρᾳ καὶ ἑκτῇ καὶ ἐνάτῃ καὶ ἑσπέρᾳ καὶ ἀλεκτοροφωνίᾳ. Ὁ ὁρθρου μὲν εὐχαριστοῦντες, ὅτι ἐφώτισεν ἡμῖν ὁ Κύριος, παραγαγὼν τὴν νύκτα καὶ ἐπαγαγὼν τὴν ἡμέραν. Τρίτῃ δέ, ὅτι ἀπόφασιν ἐν αὐτῇ ὑπὸ Πιλάτου ἔλαβεν ὁ Κύριος. Ἑκτῇ δέ, ὅτι ἐν αὐτῇ ἐσταυρώθη. Ἐνάτῃ δέ, ὅτι πάντα κεκίνητο τοῦ Δεσπότη ἐσταυρωμένου, φρίττοντα τὴν τόλμην τῶν δυσσεβῶν Ἰουδαίων, μὴ φέροντα τοῦ Κυρίου τὴν ὕβριν. Ἑσπέρᾳ δέ, εὐχαριστοῦντες ὅτι ἡμῖν ἀνάπαντιν ἔδωκε τῶν μεθήμερινῶν κόπων τὴν νύκτα ἀλεκτρονίων δέ κραυγῇ, διὰ τὸ τὴν ὥραν εὐαγγελίζεσθαι τὴν παρουσίαν τῆς ἡμέρας, εἰς ἐργασίαν τῶν τοῦ φωτός ἔργων. Πρβλ. Π.Σκαλτσή, *Λειτουργικές μελέτες Ι*, σ. 150.

⁴ Βλ. Ἰππολύτου, *Ἀποστολικὴ Παράδοσις*, 34, 15. Πρβλ. Π.Σκαλτσή, *Λειτουργικές μελέτες Ι*, σ. 150.

⁵ Βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς θείας προσευχῆς*, PG 155, 553C. Πρβλ. Ἀ. Καλυβοπούλου, *Χρόνος τελέσεως*, σ. 78-9, και Α. Schmemann, *Introduction to Liturgical Theology*, SVS Press, Cresswood New York 1986, σ. 41 ἐξ.

εξετάσουμε στα επιμέρους την λειτουργική και μουσική τοπολογία των ψαλμών.

3.3.1. Ακολουθίες του νυχθημέρου.

Ο εσπερινός, ή ακολουθία του λυχνικού⁶, που τελείται κατά την δύση του ηλίου, είναι η πρώτη στην σειρά ακολουθία της ημέρας. Δηλαδή ο λειτουργικός χρόνος υπολογίζεται με βάση την παράδοση του Ναού και της Συναγωγής από όπου έχει και την προέλευσή του. Ο προοιμιακός Ψλ 103, με τον οποίο αρχίζει η ακολουθία του εσπερινού, χρησιμοποιείται με σκοπό να περιγράψει την δημιουργία του σύμπαντος. Το κείμενό του άλλωστε είναι μία συνοπτική αναφορά στις έξι ημέρες της δημιουργίας του κόσμου, όπως αυτές περιγράφονται στο βιβλίο της Γενέσεως. Με αυτόν τον τρόπο μαρτυρείται στους πιστούς, που έχουν συγκεντρωθεί για να προσευχηθούν στο τέλος της ημέρας, το μεγαλείο, η παντοδυναμία και η σοφία του Θεού⁷. Παλαιότερα το *Δεύτε προσκυνήσωμεν* και ο Ψλ 103 ελέγοντο μελωδικώς⁸, σήμερα όμως απλώς αναγινώσκονται.

Στις μεγάλες εορτές και τις αγρυπνίες στις ιερές μονές αναγινώσκεται το α' κάθισμα του Ψαλτήρος, Ψλ 1-8. Στις πόλεις φυσικά ψάλλεται μόνο η πρώτη στάση αυτού του καθίσματος, το *Μακάριος ἄνθρωπος*, Ψλ 1-3⁹, και αυτό γίνεται συνήθως στον εσπερινό του Σαββάτου. Οι ψαλμοί αυτοί είναι μία νουθεσία για τον πιστό που τον συμβουλεύουν να είναι δίκαιος, να αποφεύγει τους αμαρτωλούς ανθρώπους και να μένει στην ορθή οδό. Ο Ψλ 2 με τον μεσσιανικό του χαρακτήρα περιγράφει το πρόσωπο του Χριστού, ο οποίος θα εγκατασταθεί ως βασιλεύς αιώνιος, αλλά και τα φριδιάγματα των εθνών που ματαίως επαναστατούν κατά του Κυρίου. Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται η παντοδυναμία του Θεού όχι μόνο στην προσωπική μας ζωή αλλά και η μέριμνά του για την ασφάλεια όλου του ποιμνίου, όλης της βασιλείας του. Και στον Ψλ 3, παρ' όλο που έχει θρηνώδη χαρακτήρα και περιγράφει την απελπιστική κατάσταση του αμαρτωλού ανθρώπου, βλέπουμε ότι δεν υπάρχει απογοήτευση αλλά εναπόθεση της ελπίδος της σωτηρίας του στον Θεό, η οποία και έρχεται όπως διαφαίνεται μέσα από το περιεχόμενο του

⁶ Ο εσπερινός ελέγετο και ακολουθία του λυχνικού διότι χρονικώς συνέπιπτε με το άναμμα των λυχναρίων.

⁷ Βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς θείας προσευχῆς*, PG 155,597A, και Μάρκου Εὐγενικοῦ, *Ἐξηγήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*, PG 160, 1185B. Μεταγενέστερη ωστόσο είναι η ερμηνεία, κατά την οποία ο εσπερινός αρχίζει με τον προοιμιακό διότι συμβολίζει την περίοδο της Π. Διαθήκης. Βλ. Π. Σκαλτσῆ, *Λειτουργικὲς μελέτες I*, σ. 160.

⁸ Πρβλ. Ἰ. Φοιντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τόμ. α', σ. 88, και Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 28. Για αναφορές σε χαρακτηριστικά παραδείγματα από την χειρόγραφη παράδοση, βλ. P. Panagiotides, "The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries" στο *Byzantine Chant, Tradition and Reform*, edited by C. Troelsgaard, Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, 1993, Monographs of the Danish Institute at Athens, volume 2, Athens 1997, σ. 161.

⁹ Πρβλ. Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 28.

Ψλ 4. Και οι άλλοι ψαλμοί αυτής της ενότητας, Ψλ 5-8, κινούνται στο ίδιο πνεύμα της κραυγής του αμαρτωλού, της τιμωρίας αυτού που λαλεί ψεύδη και είναι άνομος, αλλά και της χαράς του πιστού που ελπίζει για την σωτηρία του από τον Θεό. Όλες αυτές οι διδασκαλίες έχουν άμεση εφαρμογή στον πιστό που ακούει αυτά τα μηνύματα, ούτως ώστε να βοηθηθεί στην δική του ζωή, με την ελπίδα ότι η πίστη του και ο πνευματικός αγώνας που καταβάλλει θα φέρουν πνευματικούς καρπούς. Κατ' επέκταση πάντως, έχοντας ωφεληθεί ο άνθρωπος τον εαυτό του, δημιουργείται ευρύτερος αντίκτυπος όσον αφορά στην ευεργετική ωφέλεια προς το γύρω περιβάλλον, έτσι ώστε να παραδειγματίζονται και άλλοι.

Η μελωδία του *Μακάριος άνήρ* είναι τονισμένη από τον Πέτρο Λαμπαδαρίο τον Πελοποννήσιο σε ήχο πλ.δ'. Το μάθημα αυτό υπάρχει και σε σύντμηση του Μανουήλ Πρωτοψάλτου, το οποίο προτιμάται σήμερα στις ακολουθίες του εσπερινού λόγω της συντομίας του¹⁰. Όταν δεν ψάλλεται όμως το *Μακάριος άνήρ*, στην θέση του ψάλλονται τα Ανοιξαντάρια, Ψλ 103,28β εξ., τα οποία συνοδεύονται με μικρά δοξολογικά εφύμνια στην αγία Τριάδα¹¹. Η παράδοση για την εκτέλεση των Ανοιξανταρίων έχει διασώσει τρεις κυρίως μορφές. Μία μορφή είναι τα αργά ή μέγιστα, μελοποιηθέντα από “παλαιούς τε και νέους μουσικοδιδασκάλους”, δηλαδή τον Ιωάννη Κουκουξέλη, τον Πανάρετο, τον Γεώργιο Κοντοπετρή, τον Μανουήλ Χρυσάφη, τον Ιωάννη Κλαδά, καθώς και άλλα μέλη “αρχαία”¹². Μία άλλη μορφή είναι η σύντμηση των μεγάλων Ανοιξανταρίων, που έγινε από τον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα¹³, και τέλος η σύντομη μορφή που εξέδωσε ο Θεόδωρος Φωκαέας, αλλά και λίγο αργότερα τα Ανοιξαντάρια του Γεωργίου Ραιδεστινού¹⁴. Όλες αυτές οι μελωδίες είναι γραμμένες να εκτελεστούν σε ήχο πλ.δ' ¹⁵.

¹⁰ Βλ. *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', Χουρμούζιου Χαρτοφύλακος, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1824, *Μακάριος άνήρ*, Πέτρου Πελοποννησίου του Λαμπαδαρίου, σ. 36-54, και τα συντμηθέντα παρὰ Μανουήλ Πρωτοψάλτου, σ. 54-62, ἐπίσης του Χ.Χαρτοφύλακος, σ. 62-71. Ἰωάννου Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.α', ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1850, σ. 65-112, ὅπου υπάρχουν τα παραπάνω αλλά και η αργή και σύντομη σύνθεση του Χ.Χαρτοφύλακος. Επίσης Θεοδώρου Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', ὑπὸ Μηνᾶ Δομενίκου, δαπάνη Γεωργίου Σεϊτανίδου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1869, σ. 43-109, ὅπου και η σύντομη και αργή σύνθεση του Θ.Φωκαέως. Στις σ. 98-109 βλέπουμε και μία καινοφανή αργή σύνθεση του Θ.Φωκαέως σε ἦχο διατονικό βαρύ. Στην χειρόγραφη παράδοση υπάρχουν και άλλοι μελωδοί του *Μακάριος άνήρ*, ὅπως λ.χ. Γεώργιος Κοντοπετρής, Τζακνόπουλος, Ἰωάννης Ξυρός, αἰεροπολίτικα κ.ά., πρβλ. Ρ.Ρανγιωτίδης, “The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries”, σ. 161 ἐξ.

¹¹ Βλ. Ἰ.Φουντουλή, *Κείμενα Λειτουργικῆς*, τόμ.α', σ. 140-1, παράρτημα για τα εφύμνια.

¹² Βλ. Χ.Χαρτοφύλακος, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', 1824, σ. 1-36· Ἰ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.α', σ. 1-38, και Θ.Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 1-35.

¹³ Βλ. Ἰωάννου Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.α', σ. 38-64.

¹⁴ Τα αργοσύντομα Ἀνοιξαντάρια μελοποιηθέντα ἀπὸ τον Θ.Φωκαέα τα βρίσκουμε για πρώτη φορά στην ἐκδοση *Ταμείον Ἀνθολογίας*, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου καὶ Χουρμούζιου Χαρτοφύλακος, ἐκδ. Θεοδώρου Παπα Παράσχου Φωκαέως, ἐκ τῆς τυπογραφίας Μωΐσῃ δέ

Ο Ψλ 140, που ακολουθεί, απευθύνεται στον Θεό ως εσπερινή κραυγή δέησεως¹⁶, ως *θυσία έσπερινή*. Η δέηση και η ικεσία που προσφέρονται ως θυμίαμα ενώπιον του Κυρίου περιγράφουν την αφοσίωση του χριστιανού στο δημιουργό του και είναι μία παράκληση στον Θεό για να προστατευθεί από την φθορά της αμαρτίας. Ο Ψλ 141 δείχνει και αυτός την βαθειά εμπιστοσύνη του ανθρώπου στον Θεό, παρ' όλο που κινδυνεύει από τους εχθρούς του, οι οποίοι είναι ορατοί αλλά και αόρατοι. Ο άνθρωπος λοιπόν δεν πρέπει να απελπίζεται αλλά να αναζητάει την σκέπη και την φροντίδα του Θεού. Και ο Ψλ 129, που ακολουθεί, είναι ψαλμός μετανοίας. Οι αναφορές στην φιλανθρωπία και ελεημοσύνη του Θεού είναι το κύριο στοιχείο του. Έτσι υπάρχουν οι ανάλογες επικλήσεις και εκφράσεις αισθημάτων εμπιστοσύνης. Υπάρχει επίσης η προσδοκία ότι τα αιτήματα αυτά θα εισακουσθούν από τον Θεό, και όπως λύτρωσε τον Ισραήλ *ἐκ πασῶν τῶν ἀνομιῶν αὐτοῦ*, έτσι θα πράξει αναλόγως για την κοινότητα των χριστιανών που προσεύχονται σε αυτόν. Η ενότητα των ψαλμών αυτών κλείνει με τον Ψλ 116, που, αν και είναι ο μικρότερος του βιβλίου των Ψαλμών, έχει μεγάλη σημασία, διότι απευθύνεται σε όλα τα έθνη και τα καλεί να υμνήσουν τον Θεό¹⁷.

Οι στίχοι του Ψλ 140,1 και 2, *Κύριε ἐκέκραξα και Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου*, είναι τονισμένοι σε όλους τους ήχους σε μέλος αργό από παλαιούς συνθέτες του ιε' αιώνας σε εξήγηση Πέτρου του Πελοποννησίου¹⁸. Οι συνθέσεις αυτές αποδίδονται στον Ιωάννη Δαμασκηνό¹⁹. Τους ίδιους

Κάστρου ἐν Γαλατᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1851, τόμ.α', σ. 40-8. Για τα Ανοιξαντάρια του Γεωργίου Ραιδεστίνου βλ. *Μουσικός Πανδέκτης*, τόμ. α', 'Αδελφότης Θεολόγων' ή «Ζωή», 'Αθήναι 1977⁴, σ. 10-18. Τα περίφημα ανοιξαντάρια του Ιωάννου Κουκουζέλη σε καλοφωνική μορφή υπάρχουν και στον ιδιόχειρο κώδικα EBE 2458, φ.11ν εξ. Πρβλ. Γ.Θ. Στάθη, *Οί ἀναγραμματοί και τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας*, IBM 3, 'Αθήναι 1992², σ. 66 εξ., και "Η άσματική διαφοροποίηση όπως καταγράφεται στον κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336", *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Παλαιολόγιος Έποχή*, Κέντρο 'Ιστορίας Θεσσαλονίκης τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, αρ.3, Θεσσαλονίκη 1989, σ.165-212, όπου και περί των τριών βασικών στοιχείων της καλοφωνίας αυτού του είδους, και P.Panagiotides, "The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries", σ. 161-2.

¹⁵ Ανοιξαντάρια έχουν γραφεί και σε άλλους ήχους, βλ. λ.χ. *Ταμείον 'Ανθολογίας*, τόμ.β', έκδ. Β.Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 75-147.

¹⁶ Κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο, *Εἰς τόν ρμ' ψαλμόν*, PG 55,428A, η κραυγή αυτή είναι εσωτερική, ἦν ἡ καρδία ἔτικτε ἡ πεπυρωμένη καὶ διάνοια ἡ συντετριμμένη. Πρβλ. Π. Σκαλτσῆ, *Λειτουργικὲς μελέτες I*, σ. 160-1.

¹⁷ Και ο Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς θείας προσευχῆς*, PG 155,605BC, συνδέει αυτόν τον ψαλμό με την σταύρωση και την ανάσταση του Χριστού και με αυτόν τον τρόπο την σωτηρία των εθνών: τῷ τελευταίῳ δὲ στίχῳ οἱ χοροὶ συνέρχονται τὴν συμφωνίαν δηλοῦντες καὶ τὴν διὰ τοῦ Σωτῆρος τοῦ κόσμου παντός ἔνωσιν.

¹⁸ Βλ. Χ.Χαρτοφύλακος, *Ταμείον 'Ανθολογίας*, τόμ.α', σ. 71-105. Στους δύο αυτούς πρώτους στίχους υπάρχει και ένα μικρό εφύμνιο, το *εἰσάκουσόν μου, Κύριε*. Πρβλ. Δ.Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 37.

¹⁹ Βλ. 'Ι.Λαμπαδαρίου και Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτης*, τόμ.α', σ. 113-49· Μουσικοδιδασκάλων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τῆς 'Εκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, *Μουσική βιβλιοθήκη*, ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Τυπογραφίᾳ, 1868, όπου υπάρχουν τονισμένα κατ' ἐπιλογὴν στιχηρά και στους οκτῶ ήχους· Θ.Φωκαέως, *Ταμείον 'Ανθολογίας*, τόμ.α', σ. 109-42. Και στους μουσικούς κώδικες του ιδ' αιώνας υπάρχουν τονισμένα τα κεκραγάρια σε όλους τους ήχους, βλ. P.Panagiotides, "The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries", σ.

στίχους σε αργό μέλος κατέγραψαν ονομαστοί μελουργοί όπως ο Βαλάσιος ιερέυς και νομοφύλαξ²⁰ και ο Ιάκωβος Πρωτοψάλτης²¹. Ωστόσο, το αργοσύντομο και σύντομο μέλος παρουσιάζουν ο Πέτρος Λαμπάδαριος ο Πελοποννήσιος και Πέτρος Πρωτοψάλτης ο Βυζάντιος²². Βεβαίως σε σύντομο μέλος έχουν τονιστεί όλοι οι στίχοι των Ψλ 140 και ο Ψλ 141· όμως δεν συμβαίνει το ίδιο με τους Ψλ 129 και 116, οι οποίοι αποτελούν τα εισαγωγικά μέλη για την ψαλμωδία των εσπερινών στιχηρών ύμνων.

Έτσι ο τελευταίος στίχος του Ψλ 141 και οι Ψλ 129 και 116 ψάλλονται κατά περίπτωση μαζί με τα στιχηρά αναστάσιμα της Οκτωήχου, του εορταζομένου αγίου, του Τριωδίου ή του Πεντηκοσταρίου, που είναι κατά περίπτωση άλλοτε δέκα ή οκτώ ή έξι²³. Στις περιπτώσεις αυτές τα στιχηρά τροπάρια που ακολουθούν τους στίχους των ψαλμών δεν απομακρύνονται από το κλίμα τους. Έτσι και εδώ οι θεματικές ενότητες συμβαδίζουν με αναφορές για την συντριβή του θανάτου και την απελευθέρωση από την φθορά²⁴, την αποφυγή της κενοδοξίας και την αναζήτηση της μετανοίας²⁵, αλλά και το κάλεσμα όλων των εθνών να προσκυνήσουν και να υμνήσουν τον Κύριο²⁶.

Στις ακολουθίες του εσπερινού μετά της θ.λειτουργίας του Μ. Σαββάτου, των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων παρατηρούμε κάποιες

161 εξ., όπου και αναφορά στους κώδικες ΕΒΕ 2458, έτους 1336, Κοιτλουμουσίου 457, δεύτερο ήμισυ του ιδ' αιώνας, Ιβήρων 973, αρχές ιε' αιώνας, και Φιλοθέου 122, πρώτο ήμισυ ιε' αιώνας.

²⁰ Βλ. 'Ι. Λαμπάδαριου και Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ. α', σ. 149-83.

²¹ Βλ. Χ. Χαροφύλακος, *Ταμείον 'Ανθολογίας*, τόμ. α', σ. 105-124· 'Ι. Λαμπάδαριου και Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ. α', σ. 183-204· Θ. Φωκαέως, *Ταμείον 'Ανθολογίας*, τόμ. α', σ. 143-161, τα αργοσύντομα κατ' ήχον από τον Θ. Φωκαέα, σ. 162-77.

²² Βλ. την πρώτη έκδοση του Πέτρου 'Εφεσίου, *Νέον 'Αναστασιματάριον*, εν τῷ τοῦ Βοι-κουρεστίου νεοσυστάτῳ Τυπογραφείῳ 1820.

²³ Σχετικά με την επιλογή του αριθμού των στιχηρών βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, ό.π., ΡG 155,605B, είτε σε δέκα, οκτώ ή και έξι ως εξής: δέκα· διὰ τὸ τοῦ ἀριθμοῦ τέλειον, οκτώ· διὰ τὴν ὀγδόην καὶ ἀκατάπαντον ἡμέραν καὶ έξι· διὰ τὸ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν εἶναι πενταδικὴν οὖσαν τοὺς ἁγίους νῦν, καὶ δις τὴν Τριάδα σημαίνειν τὸ έξι.

²⁴ Βλ. στιχηρά 'Ανατολικά, ήχος β', τροπάριο γ', εσπερινός Σαββάτου Παρακλητικής:

*Ἦνοίγησάν σοι, Κύριε, φόβῳ πύλαι θανάτου,
πυλῶροι δὲ ἄδου ἰδόντες σε ἔπτηξαν·
πύλας γὰρ χαλκᾶς συνέτριψας, καὶ μοχλοὺς σιδηροὺς σινέθλασας,
καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς ἐκ σκότους,
καὶ σκιᾶς θανάτου, καὶ τοὺς δεσμοὺς ἡμῶν διέρρηξας.*

²⁵ Βλ. ιδιόμελα Κυριακής Τελώνου και Φαρισαίου, ήχος α', τροπάριο α', εσπερινός Σαββάτου:

*Μὴ προσευξώμεθα φαρισαϊκῶς, ἀδελφοί·
ὁ γὰρ ὑψὼν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται·
ταπεινωθῶμεν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, τελωνικῶς
διὰ νηστείας κρᾶζοντες·
Ἰλάσθητι ἡμῖν, ὁ Θεός, τοῖς ἁμαρτωλοῖς.*

²⁶ Βλ. στιχηρά αναστάσιμα, ήχος πλ. α', στιχηρό γ', εσπερινός Σαββάτου Παρακλητικής:

*Μέγα θαῦμα!
ὁ τῶν ἀοράτων Κτίστης, διὰ φιλάνθρωπίαν,
σαρκί παθὼν, ἀνέστη ὁ ἀθάνατος.
Δεῦτε, πατριαὶ τῶν ἐθνῶν, τοῦτον προσκυνήσωμεν·
τῇ γὰρ αὐτοῦ εὐσπλαγχνία, ἐκ πλάνης ὀυσθέντες,
ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν, ἓνα Θεὸν ὑμνεῖν μεμαθήκαμεν.*

ιδιομορφίες²⁷. Έτσι το Μ.Σάββατο μετά την ανάγνωση του Αποστόλου εκτελείται ο Ψλ 81, όπου και αναφέρεται η δίκαιη κρίση του Θεού, ο οποίος θα αποκαταστήσει την δικαιοσύνη για τους πτωχούς και τους πένητες. Η χρήση του Ψλ 81 σε αυτό το σημείο της ακολουθίας είναι εύλογη διότι θα ακολουθήσει πολύ σύντομα η ανάσταση του Χριστού. Άλλωστε ο Χριστός κρίθηκε από παρანόμους και με την ανάστασή του εγγίζει η ώρα της κρίσεως της γης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο τελευταίος στίχος του ψαλμού, ο οποίος και χρησιμοποιείται ως εφύμνιο. Η μουσική εκτέλεση του Ψλ 81 γίνεται σε ήχο βαρύ²⁸.

Στον εσπερινό της εορτής των Χριστουγέννων μετά την γ' και ε' προφητεία ψάλλονται οι Ψλ 86 και 92 αντιστοίχως²⁹. Στον Ψλ 86, όπου υπάρχει έντονα το μεσσιανικό στοιχείο, εντονότατα εξαιρείται και η πόλις της Σιών, διότι εκεί θα έλθουν για να προσκυνήσουν όλα τα έθνη της γης. Και όντως έτσι έγινε με την γέννηση του Χριστού και την προσκύνηση των μάγων με τα δώρα, οι οποίοι συμβολίζουν τον κόσμο που προσκυνάει το θείο βρέφος. Βεβαίως η προσκύνηση αυτή συνεχίζεται και σήμερα από όλους τους χριστιανούς του κόσμου κάθε χρόνο στην εορτή των Χριστουγέννων. Η εκτέλεση του τροπαρίου *Λαθών έτέχθης υπό τὸ σπήλαιον* συνοδεύει τον Ψλ 86, ο οποίος έχει ως εφύμνιο τον τελευταίο στίχο του τροπαρίου αυτού *Καὶ μάγους σοι προσήνεγκεν*, και ψάλλεται σε ήχο πλ.β' ³⁰. Ο Ψλ 92 είναι ύμνος για την δημιουργία, της οποίας βασιλεύει ο Κύριος. Έχει άμεση σχέση με την ενανθρώπιση, την σταύρωση και την ανάσταση του Χριστού, ο οποίος και θα άρει την αμαρτία του κόσμου και στον οποίον θα υποταχθούν οι εχθροί του αιωνίως. Και εδώ το τροπάριο *Άνέτειλας, Χριστέ, ἐκ Παρθένου* συνοδεύει την εκτέλεση του Ψλ 92, ο οποίος έχει ως εφύμνιο τον τελευταίο στίχο του τροπαρίου *Μάγους ὁδηγήσας εἰς προσκύνησίν σου*, και ψάλλεται σε ήχο πλ.β' ³¹.

Στον εσπερινό των Θεοφανείων μετά την ανάγνωση της γ' προφητείας ψάλλεται ο Ψλ 66³². Ο ψαλμός αυτός είναι μεσσιανικός και προλέγει την επιστροφή πάντων των εθνών στην οδό του Θεού, με την εμφάνισή του στον κόσμο. Αυτή ακριβώς η εμφάνιση του Θεού μαρτυρείται κατά την εορτή των Θεοφανείων, κατά την οποία είναι παρόντα και τα τρία πρόσωπα της αγίας Τριάδος την ώρα της βαπτίσεως του Χριστού στον Ιορδάνη ποταμό. Εδώ το

²⁷ Πρβλ. Γ. Βεργωτή, *Ή Π. Διαθήκη*, σ. 29-30.

²⁸ Βλ. Γεωργίου Ραιδεστινοῦ, *Άγία καὶ Μεγάλη Έβδομάς*, τύποις Σ.Ι. Βουτινοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1884, σ. 286-7, και *Μουσικὸς Πανδέκτης*, τόμ.α', «Ζωή», Ἀθήναι 1977⁴, σ. 38-9.

²⁹ Πρβλ. Γ. Βεργωτή, *Ή Π. Διαθήκη*, σ. 29-30.

³⁰ Βλ. Στεφάνου Λαμπαδαρίου, *Μουσικὴ Κυψέλη*, τόμ.α', ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἱ. Παλλαμάρη, Πέτραν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1882, σ. 185.

³¹ Ὁ.π., σ. 185.

³² Πρβλ. Γ. Βεργωτή, *Ή Π. Διαθήκη*, σ. 30.

τροπάριο Ἐπεφάνης ἐν τῷ κόσμῳ, ο ψαλμός και το εφύμνιο το ακροτελεύτιο του τροπαρίου, Ἵνα φωτίσης τοὺς ἐν σκότει καθημένους, εκτελούνται σε ἦχο πλ.α' ³³. Μετά την ε' προφητεία εκτελείται και εδώ ο Ψλ 92, ὅπως στην εορτή των Χριστουγέννων. Η σημασία του είναι επίσης η ίδια, ὅτι δηλαδή ο Κύριος νίκησε τους εχθρούς του και ἔφερε το ἔλεος στον κόσμο. Η χρήση του Ψλ 92 και στις δύο αυτές ακολουθίες των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων δεν είναι τυχαία, αλλά συνδέεται με το γεγονός ὅτι παλαιότερα οι δύο αυτές ακολουθίες ήταν συνδεδεμένες. Το τροπάριο του Ψλ 92 είναι το Ἄμαρτωλοῖς καὶ τελώναις, και το εφύμνιο το ακροτελεύτιο του τροπαρίου, Ποῦ γὰρ εἶχε τὸ φῶς σου λάμπαι, και εκτελούνται σε ἦχο πλ.β' ³⁴.

Στους μεγάλους εσπερινούς των αγίων και στις δεσποτικές και θεομητορικές εορτές ψάλλονται τα προκείμενα της ημέρας³⁵. Για τους εσπερινούς της εβδομάδος η επιλογή του προκειμένου είναι συνήθως δύο ή τρεις στίχοι από κάποιο ψαλμό. Τα προκείμενα της εβδομάδος παραθέτονται στον ακόλουθο πίνακα.

	ἦχος	ψαλμός	κείμενο
Κυριακή	πλ. δ'	133,1	Ἰδοὺ δὴ εὐλογεῖτε
Δευτέρα	δ'	4,46 & 4,2	Κύριος εἰσακούσετέ μου
Τρίτη	α'	22,6α & 22,1-2α	Τὸ ἔλεός σου, Κύριε
Τετάρτη	πλ. α'	53,3-4	Ὁ Θεὸς ἐν τῷ δυνάματί σου
Πέμπτη	πλ. β'	120,1-2	Ἡ βοήθειά μου παρὰ Κυρίου
Παρασκευή	βαρύς	58,10β-11α & 58,2	Ὁ Θεὸς ἀντιλήπτωρ μου εἶ
Σάββατο	πλ. β'	92,1	Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν

Ωστόσο, είναι ἀνάγκη να σημειωθεί ὅτι τα προκείμενα της εβδομάδος, κατά τις πρώτες ἐντυπες μουσικές εκδόσεις, ήταν ὅλα σε σύντομο μέλος και τονισμένα να ψαλούν μόνο σε ἦχο β' ³⁶. Τα προκείμενα *Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ*

³³ Βλ. Σ. Λαμπαδαρίου, *Μουσική Κυψέλη*, τόμ.α', σ. 239.

³⁴ Ὁ.π., σ. 239.

³⁵ Πρβλ. Δ.Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 38. Παλαιότερα τα προκείμενα είχαν ένα πιο ενεργητικό ρόλο στις ακολουθίες, ως μία ἀνάπαυλα λ.χ. στις συνεχείς ἀναγνώσεις με την παρεμβολή μουσικής. Η σημερινή τους χρήση ἔχει περιορισθεῖ ἀρκετά, κυρίως στην σύντομη διατύπωση του νοήματος των ἀγομένων εορτιῶν. Βλ. Α.Ε. Αλυγιάκη, *Η οκταημία*, σ. 183.

³⁶ Βλ. Χ. Χαρτοφύλακος, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 126-8, Ἰ. Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτης*, τόμ.α', σ. 214-7, και Θ. Φωκαέως, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 191-3. Οι μελωδίες αυτές υπάρχουν και σε πολλές νεώτερες εκδόσεις. Βλ. λ.χ. *Μουσικό Πανδέκτης*, τόμ.α', «Ζωή», σ. 34-7, ὅπου βρίσκουμε την

πρόσωπόν σου, Ψλ 68,18-19α, και Ἔδωκας κληρονομίαν, Ψλ 60,6β, της Μ.Τεσσαρακοστής εκτελούνται σε αργό μέλος και ήχο πλ.δ' ³⁷. Τέλος τα προκειμένα των δεσποτικών εορτών *Τίς Θεός μέγας*, Ψλ 76,14β-15α, Ὁ δὲ Θεός ἡμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ, Ψλ 113,11, και Ἀγαπήσω σε, Κύριε, Ψλ 17,1-2, εκτελούνται σε αργοσύντομο μέλος του βαρέος ήχου³⁸.

Τα στιχηρά των αποστίχων, τα οποία ψάλλονται μετά την ευχή της κεφαλοκλισίας, εμπεριέχουν εκλογή ψαλμικών στίχων καταλλήλων για τον εορτασμό της ημέρας. Έτσι στα απόστιχα του Σαββάτου ψάλλεται ο Ψλ 92,1· 5β και, όταν δεν είναι δεσποτική ή θεομητορική εορτή ή κάποιου εορταζομένου αγίου, ο Ψλ 122,1-4.

Μέσα στα πλαίσια του Μ.Εσπερινού συνήθως τελείται, αντί της λιτής στις ενορίες και πριν τα απολυτίκια και την απόλυση στις ιερές μονές, η ακολουθία της αρτοκλασίας, η οποία διασώζει την ανάμνηση των κοινών δείπνων κατά τις αρχαίες αγάπες των πρώτων χριστιανών³⁹. Η ακολουθία αυτή γίνεται για την ανάμνηση του θαύματος του πολλαπλασιασμού των πέντε άρτων υπό του Κυρίου (Λκ 24,30). Σε αυτήν την ακολουθία, μετά την ευχή του ιερέως που ευλογεί τους άρτους, ψάλλεται σε ήχο βαρύ ο στίχος 11 του Ψλ 33, *Πλούσιοι ἐπτώχευσαν καὶ ἐπείνασαν*, θυμίζοντας στους πιστούς ότι αυτοί που εκζητούν τον Κύριο και ελπίζουν στον Θεό δεν θα στερηθούν τα αγαθά του.

Από όσα έχουν αναφερθεί διακρίνουμε ότι ο εσπερινός είναι μία υμνολογική τελετουργία προς τον Θεό. Όπως πολύ εύστοχα αναφέρεται στον επιλήχνιο ύμνο, είναι η ώρα κατά την οποία ερχόμαστε επί την ηλίου δύσιν και εν πάσι καιροίς για να υμνήσουμε την αγία Τριάδα. Μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα και το κλίμα της ακολουθίας έρχονται οι ψαλμοί ως θυσία εσπερινή να αινέσουν τον Κύριο, αλλά και να αιτήσουν εκ βαθέων την λύτρωση του ανθρώπου από τον Θεό.

Η ακολουθία του αποδείπνου που διαδέχεται αυτήν του εσπερινού είναι καθαρά μοναχική ακολουθία, της οποίας η προέλευση και διαμόρφωση είναι μεταγενέστερη και έτσι δεν συναριθμείται στις επτά αρχαίες

εκτέλεση του προκειμένου της ημέρας σε ήχο δεύτερο, αλλά και στους ήχους που αναφέραμε παραπάνω. Πρβλ. Α.Ε. Αλυγιζάκη, *Η οκταηχία*, σ. 184, όπου και πίνακας με τα προκειμένα των καθημερινών εσπερινών. Αξιοσημείωτο είναι ότι το προκειμένο της Κυριακής εκτελείται σε ήχο πλ.α', βάσει του Τυπικού της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, εκδ. J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église II*, OCA 166, Roma 1963, σ. 178 εξ.

³⁷ Βλ. Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.α', σ. 217· Θ. Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 225-6, και στον *Μουσικό Πανδέκτη*, τόμ.α', «Ζωή», σ. 40-1.

³⁸ Βλ. Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.α', σ. 218-21· Θ. Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 346-7, και στον *Μουσικό Πανδέκτη*, τόμ.α', «Ζωή», σ. 38-9.

³⁹ Στους ενοριακούς ναούς η τάξη της αρτοκλασίας τελείται και στο τέλος του όρθρου ή ακόμη και στο τέλος της θ.λειτουργίας. Πρβλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 41, και Π. Σκαλτσή, *Λειτουργικές μελέτες I*, σ. 163.

ακολουθίες⁴⁰. Διακρίνουμε το μεγάλο και το μικρό απόδειπνο· το μικρό αποτελεί σύντμηση του μεγάλου. Το μεγάλο απόδειπνο τελείται την περίοδο της Μ.Τεσσαρακοστής από Δευτέρα έως Πέμπτη και το μικρό τις Παρασκευές με τις στάσεις του Ακαθίστου, καθώς επίσης διαβάζεται κατ' ιδίαν κατά το υπόλοιπο χρονικό διάστημα του λειτουργικού έτους⁴¹.

Η ακολουθία του μεγάλου αποδείπνου χωρίζεται σε τρία μέρη. Και στα τρία αυτά μέρη υπάρχει στην αρχή τους μία ενότητα ψαλμών, οι Ψλ 4, 6, 12, 24, 30 και 90⁴² στο πρώτο, οι Ψλ 50 και 101 στο δεύτερο και ο Ψλ 150 στο τρίτο μέρος. Στην πρώτη ενότητα τα κεντρικά μηνύματα των ψαλμών είναι ο αγώνας και η αγωνία ανάμεσα στην ελπίδα και την απελπισία, διότι ο άνθρωπος είναι αδύναμος· ωστόσο, όταν η ελπίδα των πιστών στρέφεται στον φιλεύσπλαγχνο Θεό, έχει την βοήθεια και την σωτηρία που αναζητάει. Ο Ψλ 90 τονίζει ιδιαιτέρως την πίστη που θα πρέπει να έχει ο πιστός στον Θεό. Στην δεύτερη ενότητα οι ψαλμοί περιγράφουν την αγωνία του ανθρώπου για μετάνοια και τον πόθο του να εισακουσθούν οι προσευχές του. Υπάρχουν ωστόσο εδώ και δεήσεις του πιστού για να εισακουσθεί από τον Θεό, αλλά και κατάρες τις οποίες εκτοξεύει κατά των εχθρών του. Στην τρίτη ενότητα έχουμε την εκτέλεση του Ψλ 150, μοναδικού σε αινετικό και δοξολογικό περιεχόμενο⁴³. Ως εφύμνιο εκτελείται το κατανυκτικό τροπάριο *Κύριε τῶν δυνάμεων*, σε ήχο πλ.β' και σε μελωδία που αποδίδεται στον Πέτρο Πελοποννήσιο⁴⁴. Στην ακολουθία του μικρού αποδείπνου δεν έχουμε εκτέλεση ψαλμών, διαβάζονται μόνο οι Ψλ 50, 69 και 142. Οι Ψλ 69 και 142 περιέχουν δεήσεις και ευχαριστίες προς τον Θεό, αλλά και την επιθυμία του πιστού να εισακουσθεί και να διδαχθεί από αυτόν, έτσι ώστε να οδηγηθεί στο να πράξει το θέλημά του⁴⁵.

Όλα τα νοήματα τα οποία εμπεριέχονται στην ακολουθία του αποδείπνου και τονίζονται ιδιαιτέρως και από τους ψαλμούς βρίσκονται συγκεντρωμένα στις ευχές *Ἄσπιλε, ἀμόλυντε*, και στο *Καὶ δὸς ἡμῖν*, εκεί όπου εν κατακλείδι ζητείται την ώρα της νύκτας η ανάπαυση του σώματος αλλά και της ψυχής του ανθρώπου.

⁴⁰ Πρβλ. Π. Σκαλτσῆ, *Λειτουργικὲς μελέτες I*, σ. 163-4.

⁴¹ Βλ. *Μέγα Ὡρολόγιον* και για τις δύο ακολουθίες.

⁴² Ο Ψλ 90 μαζί με κάποια άλλη προσευχή κατά τον Μ. Βασίλειο, *Ὅροι κατὰ πλάτος 37*, αποτελούσαν συνήθεια των μοναχών πριν από την κατάκλιση. Βλ. Δ.Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 43.

⁴³ Πρβλ. Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 31.

⁴⁴ Βλ. Ἱ. Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ. α', σ. 367-8· Θ. Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ. α', σ. 236-7. Στον *Μουσικό Πανδέκτη*, τόμ. α', «Ζωή», σ. 84, έχει ἕτερον *Κύριε τῶν δυνάμεων* σε ήχο πλ.δ' και σε κατά τριφωνία σύστημα, το οποίο είναι νεώτερη σύνθεση.

⁴⁵ Πρβλ. Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 30.

Η προσευχή του μεσονυκτικού είναι μία παλαιά παράδοση, η οποία έχει τις ρίζες της στην ιδιωτική ζωή των χριστιανών⁴⁶. Τελείται όπως δηλώνει και το όνομά της τα μεσάνυχτα⁴⁷. Βεβαίως αργότερα παίρνει την μορφή δημοσίας προσευχής από τις μοναχικές κοινότητες και αυτή είναι η ακολουθία η οποία βρίσκεται σε χρήση και σήμερα. Οι συμβολισμοί της δοξολογικής αυτής ακολουθίας είναι πολλοί. Οι κυριότεροι ωστόσο είναι η σάρκωση, η ανάσταση, η δευτέρα παρουσία του Χριστού, αλλά και η ανάσταση και η κρίση των νεκρών⁴⁸. Η καθημερινή ακολουθία του μεσονυκτικού περιλαμβάνει τους Ψλ 50, 118, 120 και 133. Ο Ψλ 50 βεβαίως με την περιγραφή της μετανοίας, αλλά και ο Ψλ 118 που αποτελεί εγκώμιο του θείου νόμου, με την αναφορά του στην τήρηση των εντολών του Θεού, αποσκοπούν στο να βοηθήσουν τον άνθρωπο να παραμείνει στον ορθό δρόμο και να αποφύγει την αμαρτία. Ενδεικτικός προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ο στίχος 62 του Ψλ 118, ο οποίος αναφέρει *μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι*. Και οι Ψλ 120 και 133 αναφέρονται στην βοήθεια του Θεού και την ανάπαυση του πιστού. Ωστόσο υπάρχει σε αυτούς τους ψαλμούς πάλι ένας στίχος, ο οποίος προτρέπει σε νυκτερινή προσευχή, Ψλ 133,2 *ἐν ταῖς νυξὶν ἐπάρατε τὰς χεῖρας ὑμῶν εἰς τὰ ἅγια καὶ εὐλογεῖτε τὸν Κύριον*.

Η ακολουθία του μεσονυκτικού του Σαββάτου περιλαμβάνει τους Ψλ 64-69. Ο Ψλ 64 είναι δοξολογικός ύμνος στον Θεό, ο οποίος αναφέρει ότι ο Θεός είναι η ελπίς πάντων των περμάτων της γης. Ο Ψλ 65 περιγράφει την αίνεση όλων των εθνών προς τον Θεό, αλλά ταυτοχρόνως τον ευχαριστεί διότι δεν απωθεί την προσευχή του προς αυτόν, αλλά ούτε και απομακρύνει από τον πιστόν το έλεός του. Στον μεσσιανικό Ψλ 66 περιγράφεται η ευχή του πιστού για να γνωρίσουν τα έθνη τον νόμο του Θεού και έτσι να οδηγηθούν στην σωτηρία τους. Ο Ψλ 67 εμπεριέχει το νόημα της δοξολογίας και της θείας δυνάμεως. Ο Ψλ 68 είναι και αυτός μεσσιανικός και προτυπώνονται σε αυτόν τα παθήματα του Χριστού και ο πνευματικός του πόλεμος. Αυτός ο πνευματικός πόλεμος βεβαίως εφαρμόζεται και στον πιστό που πολεμείται τόσο κατά το σώμα του όσο και κατά την ψυχή του. Η καταφυγή του πάλι ωστόσο είναι ο Θεός, ο οποίος του παρέχει προστασία και ανακούφιση⁴⁹. Τέλος ο Ψλ 69 περιλαμβάνει προσευχή για βοήθεια και

⁴⁶ Βλ. Πξ 16,25, όπου ο Απ. Παῦλος με τον Σίλα κατά τα μεσάνυχτα προσευχόμενοι υμνοῦν τον Θεό.

⁴⁷ Κατά τον Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, PG 155,910D, και Μάρκο Εὐγενικό, *Ἐξηγήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*, PG 160, 1168A, η ακολουθία αυτή είναι η πρώτη της ημέρας λαμβάνοντας υπ' όψη την ελληνορωμαϊκή παράδοση διαιρέσεως του ημερονικτίου. Πρβλ. Π. Σκαλτσῆ, *Λειτουργικὲς μελέτες I*, σ. 166. Η ακολουθία αυτή ονομάστηκε και «άμωμος» λόγω της χρήσεως του Ψλ 118 σε αυτήν. Πρβλ. Δ.Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 49.

⁴⁸ Βλ. Δ.Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 49, και Π. Σκαλτσῆ, *Λειτουργικὲς μελέτες I*, σ. 166εξ.

⁴⁹ Πρβλ. Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 32.

ικεσία από τον Θεό. Την Κυριακή και την περίοδο του Τριωδίου, του Πεντηκοσταρίου και όταν άγεται θεομητορική εορτή ή εορταζομένου αγίου ή λιτή, η ακολουθία του μεσονυκτικού είναι η ίδια με αυτή του Σαββάτου συμπεριλαμβανομένου και του Ψλ 50, ο οποίος περιγράφει το μεγαλείο της μετανοίας.

Όπως διαπιστώνουμε το μεσονυκτικό έχει παραμείνει καθαρά μία ακολουθία προσευχής· έτσι άλλωστε εξηγείται και η έλλειψη ψαλμωδίας σε αυτήν ψαλμικού ή μη περιεχομένου. Ο ύπνος που είναι μία μικρογραφία του θανάτου, οι συμβολικοί παραλληλισμοί της πλάνης με το σκότος και αντιθέτως της αληθείας με το φως συνέτειναν στην ανάπτυξη της ακολουθίας⁵⁰. Έν κατακλείδι θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αυτή η ακολουθία μεταφέρει στον πιστό το μήνυμα της εσχατολογικής προσδοκίας και την ανάλογη εγρήγορση που οφείλει να έχει για την αναμονή του Χριστού⁵¹.

Η ακολουθία του όρθρου που τελείται κατά την ανατολή του ηλίου είναι η εκτενέστερη ακολουθία του νυχθημέρου. Περιλαμβάνει και αυτή ένα σημαντικό ψαλμικό περιεχόμενο. Στην ακολουθία αυτή, μετά την ανάπαυση που έχει προηγηθεί, ο πιστός προσεύχεται για την ημέρα που έρχεται και εύχεται να φροντίσει ο Θεός για την ψυχή αλλά και το σώμα του. Οι πιστοί συγκεντρωμένοι προσεύχονται για το πρωινό αισθητό φως που έρχεται και είναι τύπος του νοητού φωτός του Χριστού που διαλύει το σκοτάδι της πλάνης, αλλά ταυτοχρόνως η προσευχή αυτή είναι και δέηση για την ευόδωση των πράξεών τους κατά την διάρκεια της επερχόμενης ημέρας⁵².

Κατά την αρχική δομή της η ακολουθία του όρθρου άρχιζε με την εναρκτήριο ευλογία *Δόξα τῇ ἁγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ καὶ ἀδιαιρέτῳ Τριάδι*, με τον καιρό όμως εμπλουτίστηκε με κάποια στοιχεία από την λεγόμενη βασιλική ακολουθία και το μεσονυκτικό⁵³. Έτσι ο όρθρος αρχίζει, σύμφωνα με την τάξη της βασιλικής ακολουθίας, με το *Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν*, την ανάγνωση του τρισαγίου, του *Πάτερ ἡμῶν* και των τριών τροπαρίων, *Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ* και το *Προστασία φοβερά καὶ ἀκαταίσχυντε*, τις δεήσεις αλλά και την εκτέλεση με απλό εκφωνητικό μέλος των Ψλ 19 και 20. Η ακολουθία αυτή διασώζεται σήμερα πλήρης μόνον κατά την περίοδο της Μ.Εβδομάδος⁵⁴. Κατά τις άλλες περιόδους του έτους η ακολουθία αρχίζει με το *Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν*

⁵⁰ Βλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 50.

⁵¹ Βλ. Π.Σκαλτσῆ, *Λειτουργικές μελέτες I*, σ. 169.

⁵² Βλ. Μάρκου Εὐγενικού, *Ἑξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*, PG 160, 1176D. Πρβλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 55· Π.Σκαλτσῆ, *Λειτουργικές μελέτες I*, σ. 169.

⁵³ Η έναρξη της ακολουθίας του όρθρου με το τρισάγιο εισήχθη όταν η ακολουθία του όρθρου έγινε ανεξάρτητη από αυτή του μεσονυκτικού. Επίσης η Βασιλική ακολουθία, τα τροπάρια και οι αιτήσεις είναι και αυτά μεταγενέστερα και ήταν σε χρήση μόνο στα βασιλικά μοναστήρια. Βλ. Ἰ.Φουντούλη, *Κείμενα Λειτουργικῆς*, τόμ.α', σ. 146-7.

⁵⁴ Πρβλ. Γ.Βεργωτῆ, *Ἡ Π.Διαθήκη*, σ. 32 εξ., και Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 57 εξ.

κ.λπ., χωρίς τους Ψλ 19 και 20, και γίνεται κανονικά η ανάγνωση του εξαψάλμου, Ψλ 3, 37, 62, 87, 102 και 142. Κατά την διάρκεια της αναγνώσεως των δύο βασιλικών ψαλμών 19 και 20 την περίοδο της Μ. Εβδομάδος αλλά και στην περίπτωση της ενάρξεως του όρθρου κατά τις άλλες εορτές του έτους, γίνεται θυμίαση του ναού από τον ιερέα όπως και στο ασματικό τυπικό.

Οι Ψλ 19 και 20 εξαιτούνται με προσειχή και ικεσία την βοήθεια του Θεού για τον καθημερινό αγώνα που και εμείς, όπως ο βασιλεύς Δαυΐδ, δίνουμε εναντίον των δυνάμεων του πονηρού. Ο Ψλ 20, ως συνέχεια των όσων επιτάσσει ο Ψλ 19 και έχοντας πλέον την βεβαιότητα ότι ο Θεός θα πραγματοποιήσει την επιθυμία μας για βοήθεια, τον ευχαριστεί γι' αυτήν την ευλογία και την δωρεά του. Και οι ψαλμοί του εξαψάλμου ως κύριο χαρακτηριστικό έχουν τον πάσχοντα άνθρωπο που ζητάει από τον Θεό σκέπη και βοήθεια. Έτσι ο πιστός εκφράζει την πίστη του στον Θεό κρίζοντας προς αυτόν, ο οποίος τον ακούει και τον βοηθάει⁵⁵. Στον Ψλ 37 ο πιστός αναγνωρίζει τις αδυναμίες του, αλλά δεν παύει να ελπίζει και πάλι στην αγάπη και βοήθεια του Θεού⁵⁶. Η σκέψη του πιστού πρέπει να τείνει πάντοτε προς τον Θεό για να μπορεί να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες της ημέρας. Έτσι ο πιστός, από το πρωί και από την ώρα που ξυπνάει, οφείλει να στρέφει την σκέψη του σε αυτόν⁵⁷. Και στον Ψλ 87 το θέμα είναι η συντριβή και η θλίψη του ανθρώπου, ο οποίος έχει απομακρυνθεί από τον Θεό, αλλά ζητάει να σωθεί υψώνοντας τα χέρια του και ζητώντας την λύτρωσή του⁵⁸. Ο Ψλ 102 είναι ένας δοξολογικός και ευχαριστιακός ύμνος προς τον Κύριο, όπου εκφράζεται ο οικτιρμός, η ελεημοσύνη, η μακροθυμία και το έλεος του Θεού⁵⁹. Για όλα αυτά τα ευεργετήματα ο ψαλμωδός καλεί ολόκληρη την φύση να υμνήσει τον Θεό⁶⁰. Τέλος στον Ψλ 142 ο πιστός αναζητάει και πάλι την βοήθεια του Θεού για να ξεπεράσει τις δύσκολες καταστάσεις στις οποίες έχει περιέλθει με τους εχθρούς του⁶¹. Παλαιότερα όλος ο εξάψαλμος εψάλλετο ή απηγγέλλετο στις ιερές μονές από όλους τους

⁵⁵ Ψλ 3,5α, φωνή μου προς Κύριον ἐκέκραξα, καὶ ἐπήκουσέ μου.

⁵⁶ Ψλ 37,16, ὅτι ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα· οὐ εἰσακούσῃ, Κύριε ὁ Θεός μου.

⁵⁷ Ψλ 62,2 και 7, ὁ Θεός ὁ Θεός μου, πρὸς σέ ὀρθρίζω ... εἰ ἐμνημόνευόν σου ἐπὶ τῆς στρωμνῆς μου, ἐν τοῖς ὀρθροῖς ἐμελέτων εἰς σέ.

⁵⁸ Ψλ 87,2-3 και 10, Κύριε ὁ Θεός τῆς σωτηρίας μου, ἡμέρας ἐκέκραξα καὶ ἐν νυκτὶ ἐναντίον σου· εἰσελθέτω ἐνώπιόν σου ἡ προσειχή μου, κλίνον τὸ οὖς σου εἰς τὴν δέησίν μου ... ἐκέκραξα πρὸς σέ, Κύριε, ὅλην τὴν ἡμέραν διεπέτασα πρὸς σέ τὰς χεῖράς μου.

⁵⁹ Ψλ 102,8.

⁶⁰ Ψλ 102,22, εὐλογεῖτε τὸν Κύριον, πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἐν παντί τόπῳ τῆς δεσποτείας αὐτοῦ.

⁶¹ Ψλ 142,7 και 9, ταχὺ εἰσακούσόν μου, Κύριε, ἐξέλιπε τὸ πνεῦμά μου· μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ, ... ἐξελοῦ με ἐκ τῶν ἐχθρῶν μου, Κύριε, ὅτι πρὸς σέ κατέφυγον.

μοναχούς. Η σημερινή πράξη ωστόσο ζητά την απλή ανάγνωση και στις ιερές μονές και στους ενοριακούς ναούς⁶².

Το Θεός Κύριος από τον Ψλ 117, που ως κείμενο αποτελεί ένα συνδυασμό των στίχων 27α και 26α, είναι το εφύμνιο αυτού του ψαλμού, το οποίο ψάλλεται με μία επιλογή τριών στίχων, τους 1ο, 10ο και 23ο, και ακολουθεί τις αιτήσεις μετά τον εξάψαλμο⁶³. Η χρήση αυτού του ψαλμού σε αυτό το σημείο της ακολουθίας έχει δοξολογική σημασία και συμβολίζει την φανέρωση της χάριτος μετά τον Νόμο, τον Χριστό που διέλυσε την πλάνη του πονηρού και το φως που διαδέχεται το σκοτάδι⁶⁴. Για την μουσική εκτέλεση του Θεός Κύριος υπάρχουν αργοσύντομα⁶⁵ και σύντομα⁶⁶ μέλη, όμως σχεδόν πάντοτε ψάλλονται τα σύντομα. Κατ' εξαίρεση υπάρχει και το αργό μάθημα σε ήχο πλ.δ' και σε κατά τριφωνία σύστημα, όταν συντίθεται μετά τον όρθρου στην περίπτωση του Ακαθίστου Ύμνου⁶⁷.

Στους καθημερινούς όρθρους ακολουθούν οι δύο στιχολογίες του Ψαλτηρίου μετά από τις οποίες ψάλλονται τα δύο καθίσματα. Στους όρθρους της Μ.Τεσσαρακοστής γίνεται στιχολογία και τρίτου καθίσματος με σκοπό να αναγνωσθεί το Ψαλτήριο δύο φορές την εβδομάδα και όχι μόνο μία όπως συνήθως. Επίσης τις Κυριακές στην τρίτη στιχολογία στιχολογείται ο Αψώμιος Ψλ 118. Μέσα στην ενότητα του Αψώμου εκτελούνται και τα ευλογητάρια, τα οποία έχουν ως προοίμιο τον 12ο στίχο του Ψλ 118⁶⁸. Το περιεχόμενο ωστόσο των τροπαρίων αυτών δεν έχει άμεση σχέση με αυτόν τον ψαλμό αλλά με το θέμα της ημέρας, δηλαδή την ανάσταση για τα ευλογητάρια της Κυριακής, ενώ για αυτά που ψάλλονται στον όρθρο του Σαββάτου την αναφορά στους κεκοιμημένους. Η μουσική τους εκτέλεση γίνεται σε ήχο πλ. α', είτε σε αργοσύντομο ή σύντομο μέλος, κυρίως σε συνθέσεις των Π. Λαμπαδαρίου και Θ.Φωκαέως⁶⁹. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ολοκλήρου του Αψώμου με τροπάρια νεκρώσιμα είναι τα εγκώμια του Επιταφίου *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*, τα οποία ψάλλονται το Μ.Σάββατο εις τον όρθρο⁷⁰. Μία επιλογή στίχων του Αψώμου σε τρία τμήματα, που ακολουθεί

⁶² Πρβλ. Ἱ.Φοιντούλη, *Κείμενα Λειτουργικῆς*, τόμ.α', σ. 147.

⁶³ Το κείμενο του πρώτου στίχου είναι αυτό του Ψλ 117,1 και όχι όπως λάθος έχει σημειωθεί ο Ψλ 104,1, αυτό άλλωστε μαρτυρούν και οι χειρόγραφοι κώδικες. Βλ. Ἱ.Φοιντούλη, *Κείμενα Λειτουργικῆς*, τόμ.α', σ. 148.

⁶⁴ Πρβλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 59.

⁶⁵ Βλ. Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.β', ἐν Κωνσταντινι- πόλει 1851, σ. 5 ἐξ.

⁶⁶ Βλ. λ.χ. Π.Ἐφεσίου, *Νέον Ἀναστασιματάριον*, καὶ Μουσικοδιδασκάλων, *Μουσικὴ βιβλιο- θήκη*, τόμ.β'.

⁶⁷ Βλ. Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.β', σ. 17-9.

⁶⁸ Πρβλ. Π.Τρεμπέλα, *Ἑκλογή*, σ. 19.

⁶⁹ Ὁ.π., σ. 30-4, καὶ Θ.Φωκαέως, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.β', σ. 3-10.

⁷⁰ Βλ. Τριώδιον, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Βεβαίως σήμερα στις πόλεις αλλά και πολλές φορές και στις ιερές μονές ψάλλονται μόνο οι στίχοι

την διαίρεση του ψαλμού σε τρεις στάσεις, γίνεται και για την νεκρώσιμο ακολουθία. Εκεί η μουσική εκτέλεση γίνεται αργοσυντόμως, όπου η πρώτη στάση ψάλλεται σε ήχο πλ.β', η δεύτερα σε ήχο πλ.α' και η τρίτη σε ήχο πλ.δ'⁷¹.

Ο Αμώμος αντικαθίσταται στις δεσποτικές, θεομητορικές και άλλες εορτές αγίων από τον πολυέλεο και την εκλογή. Παλαιότερα ο όρος πολυέλεος δήλωνε αρχικώς μόνο τον Ψλ 135. Αργότερα ο Ψλ 135 μαζί με τον Ψλ 134 συγκρότησε τον αποκαλούμενο πολυέλεο, ο οποίος και διαιρείται σε δύο στάσεις. Ωστόσο στην σύγχρονη παράδοση εμπλουτίστηκαν οι διάφορες ακολουθίες και με άλλους ψαλμούς, οι οποίοι εν καιρώ επικράτησε να αποκαλούνται και αυτοί πολυέλεοι. Έτσι σήμερα ως πολυέλεος, κατά τις δεσποτικές εορτές, εκτελούνται οι Ψλ 134 και 135, κατά τις Κυριακές των Απόκρεω και Τυρινής ο Ψλ 136 και κατά τις θεομητορικές εορτές ο Ψλ 44⁷². Οι άλλοι ψαλμοί, οι οποίοι αποκαλούνται και αντίφωνα, εκτελούνται σε διάφορες εορτές. Έτσι κατά τις εορτές οσίων, μαρτύρων και ιεραρχών εκτελείται ο Ψλ 111, κατά τις εορτές της Μεταμορφώσεως, των Φώτων και της Αναλήψεως ο Ψλ 88, στους βασιλείς, την Θεοτόκο και άλλες εορτές ο Ψλ 19 και για την σύναξη των Ασωμάτων δυνάμεων και τα Χριστούγεννα ο Ψλ 148⁷³. Όλοι αυτοί οι ψαλμοί έχουν ως εφύμνιο το αλληλούϊα. Βεβαίως η χειρόγραφη παράδοση που αποκαλεί τους ψαλμούς αυτούς αντίφωνα δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Γίνεται σαφές με αυτήν την ορολογία ότι και μετά την επικράτηση του μικτού ασματικού και μοναχικού τυπικού οι κατάλληλοι ψαλμοί που αντιπροσώπευαν το νόημα της ημέρας συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και να αποτελούν ένα ζωτικό κομμάτι της υπό διαμόρφωση

των εγκωμίων χωρίς τον Αμώμο. Βλ. D.H.Touliatos, *The Byzantine Amomos Chant*, σ. 200 εξ., για αναφορά σε εγκώμια και προς την Θεοτόκο και άλλους αγίους.

⁷¹ Βλ. *Ειρημολόγιον σύντομον* Πέτρου Πρωτοψάλτου του Βυζαντίου, ἐξηγήσεις Χουρμουζίου Χαροφύλακος, ἐν τῇ Βρεταννικῇ Τυπογραφίᾳ Κάστρου εἰς Γαλατὰν, Κωνσταντινούπολις 1825, σ. 174-80, και αναστατική έκδοση «Κουλτούρας», Αθήνα 1982. Για μαρτυρίες και άλλων τρόπων εκτελέσεως σε αργή και σύντομη μορφή του Αμώμου από την χειρόγραφη παράδοση και την σύνδεση της ακολουθίας για λαϊκούς και μοναχούς, εκτός αυτής του Αμώμου με τα εγκώμια για το Μ.Σάββατο, την Θεοτόκο και τους αγίους, βλ. D.H. Touliatos, *The Byzantine Amomos Chant*, σ. 118εξ., 165 εξ., και τον πίνακα σ. 213, και P. Panagiotides, "The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries", σ. 165-6. Στην χειρόγραφη παράδοση παρατηρούμε ότι υπήρχε μία ποικιλία συνθέσεων, λ.χ. μέλος πολιτικόν, θετταλικόν, θεσσαλονικέων, αλλά και συνθέσεις από διαφόρους συνθέτες όπως οι Ιωάννης Κουκουξέλης, Ηθικός, Αρκάδιος ο μοναχός, Γρηγόριος Γλυκός κ.ά. Επίσης ο ήχος της τρίτης στάσεως άλλαξε από ήχο πλ. α', σε ήχο πλ. δ'. Βλ. D.H.Touliatos, *The Byzantine Amomos Chant*, σ. 202.

⁷² Βλ. 'Α.Γ.Χαλδαϊκή, *Ὁ πολυέλεος στὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιῶν, διατριβὴ ἐπὶ διδασκαρίᾳ (μη δημοσιευμένη)*, Ἀθήναι 1997, σ. 4 εξ. Κατὰ τον Χαλδαϊκή, βάσει της χειρογράφου παραδόσεως, πολυέλεος λέγεται μόνον ο Ψλ 134 και 135. Ωστόσο θα πρέπει ἐδῶ να σημειωθεῖ ὅτι, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων ἐντύπων ἐκδόσεων 1824 και ἐντεύθεν, ομαδοποιούνται ὅλοι αὐτοὶ οἱ ψαλμοὶ κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο πολυέλεοι, γεγονός τὸ ὁποῖο συμβάλλει στο να μὴν ὑπάρχει πλέον τόσο ξεκάθαρα αὐτὸς ὁ παλαιότερος διαχωρισμός.

⁷³ Ὁ.π., σ. 6-7. Πρὸβλ. Γ.Θ. Στάθι, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 39, υποσ. 3. Βλ. ἐπίσης τὰ ἀντίφωνα στους ἀναβαθμούς τῆς οκτωήχου, στο κεφ. 3.4 παρακάτω.

νέας ακολουθίας του όρθρου. Τα νέου είδους αντίφωνα προήρχοντο άλλωστε και από παλαιότερα στοιχεία του κοσμικού και του μοναχικού τυπικού αλλά και τις νεώτερες εξελίξεις αυτής της εποχής.

Οι Ψλ 134 και 135 από θεολογικής πλευράς αποτελούν δοξολογία των θαυμασιών του Θεού. Αντίθετα ο Ψλ 136 είναι ένας ψαλμός θλίψεως και λύπης για την αιχμαλωσία των Εβραίων, οι οποίοι *Ἐπὶ τὸν ποταμὸν Βαβυλῶνος* εκάθησαν και έκλαυσαν. Πάντως και εδώ τονίζεται η ανάγκη να μην ξεχάσουν οι πιστοί τον Κύριο, άλλα να ποθούν αυτόν για την λύτρωσή τους, θέμα αρκετά επίκαιρο και καίριο για την αρχή της περιόδου της μεγάλης νηστείας της Μ.Τεσσαρακοστής, στην οποία η θεματολογία της μετανοίας και εξομολόγησεως είναι στο επίκεντρο της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας. Άλλωστε χρησιμοποιείται, όπως τονίσαμε και παραπάνω, κατά τις δύο Κυριακές της Απόκρεω και της Τυρινής πριν την αρχή της Μ. Τεσσαρακοστής, περίοδο κατ' εξοχήν θλίψεως και λύπης για τον πιστό, ο οποίος προετοιμάζεται να καθαρθεί από τα παραπτώματά του με την νηστεία που θα ακολουθήσει και την εξομολόγηση, για να βρεθεί άξιος την ημέρα του Πάσχα να εορτάσει την λαμπροφόρο ανάσταση και την καινή κτίση. Τέλος ο μεσσιανικός Ψλ 44 αναφέρεται στους μυστικούς γάμους του Νυμφίου Χριστού μετά της Εκκλησίας.

Στις ιερές μονές επίσης εκτελείται και η λεγόμενη εκλογή, η οποία είναι ένα απάνθισμα ψαλμικών στίχων επιλεγμένων καταλλήλως για να εξυπηρετήσουν ένα εορτολογικό θέμα ή μία εορτή. Αυτή η εκλογή μπορεί να απαρτίζεται από ένα μόνον ψαλμό, ή ακόμη και μία συλλογή από στίχους διαφόρων ψαλμών⁷⁴, και βρίσκεται σε ένα ιδιαίτερο βιβλίο, το Εκλογάριον⁷⁵. Οι συλλογές αυτές ψάλλονται αντιφωνικώς και έχουν ως εφύμνιο το αλληλούϊα⁷⁶.

Μουσικές συνθέσεις πολυελέων υπάρχουν στους χειρόγραφους κώδικες από τις αρχές του ιδ' αιώνας. Εκεί βρίσκουμε λ.χ. τις δύο συνθέσεις πολυελέων γνωστές με τα ονόματα Λατρινός και Κοικουμάς⁷⁷. Οι νέες λειτουργικές ανάγκες της εποχής εκείνης όμως διαμόρφωσαν, όπως μαρτυρείται από την χειρόγραφη παράδοση, τα καλοφωνικά μέλη των

⁷⁴ Στην πρώτη περίπτωση υπάγεται κατά κύριο λόγο ο Ψλ 44, παράδοση που έχει αφιερώσει τον Πέτρο Μπερεκέτη, ιη' αιώνας, και στην δεύτερη οι νεώτερες συνθέσεις εκλογών από τον ιθ' αιώνα και εντεύθεν. Βλ. 'Α.Γ.Χαλδαιάκη, 'Ο πολυέλεος, σ. 9 εξ.

⁷⁵ Βλ. 'Εκλογή ἐκ τῶν ψαλμῶν τοῦ προφήτου καὶ βασιλέως Δαβίδ. Πρὸς χρῆσιν τῶν ὁλονηκτικῶν καὶ λοιπῶν ἐορτασίμων ἀκολουθιῶν, ἐκδόσεις Σχοινᾶ, ἐν Βόλῳ 1986⁴.

⁷⁶ Πρβλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 61.

⁷⁷ Ο πολυέλεος φυσικά διασώζει και μία παλαιότερη παράδοση, δεδομένου ότι σε αυτές τις συνθέσεις αναφέρεται ότι είναι ποιήματα παλαιών τε και νέων συνθετών. Η πρώτη πλήρης σειρά πολυελέου μας παραδίδεται από τον κώδικα ΕΒΕ 2458 του έτους 1336 του Ι. Κουκουζέλη. Βλ. Γ.Θ.Στάθη, "Η άσματική διαφοροποίηση", σ.169, και 'Α.Γ.Χαλδαιάκη, 'Ο πολυέλεος, σ. 38-9 και σ. 43-66, για την χρονική περίοδο ιε' έως ιη' αιώνας. Πρβλ. Ρ. Panagiotides, "The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries", σ. 162-5.

Ιωάννου Κουκουζέλη και Ξένου Κορώνη, αλλά και κάποια πιο συνοπτικά μέλη κατάλληλα για τις ιερές μονές. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η μουσική παράδοση για την εκτέλεση του πολυελέου και των άλλων αντιφώνων σε αργοσύντομο αλλά και σε σύντομο μέλος συναντάται και στην σημερινή πράξη⁷⁸.

Στις πρώτες έντυπες εκδόσεις υπάρχουν πολυέλεοι από τον Ιωάννη Πρωτοψάλτη τον Τραπεζούντιο, Πέτρο Λαμπαδάριο, Πέτρο Μπερεκέτη, Δανιήλ Πρωτοψάλτη, Ιάκωβο Πρωτοψάλτη, Γεώργιο τον Κρήτα, Γρηγόριο Πρωτοψάλτη, Μελέτιο τον Συναΐτη, Γεώργιο Ρύσιο τον ιερέα, Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα και Θεόδωρο Φωκαέα σε όλους τους ήχους⁷⁹. Ως κατακλείς όλων των πολυελέων τοποθετείται η αργή σύνθεση του Τριαδικού τροπαρίου με την μικρή δοξολογία *Δόξα Πατρί* και το θεομητορικό τροπάριο μετά του *Καί νυν και άει* και τα εκτενή κρατήματά τους⁸⁰.

Μετά τα αντίφωνα των αναβαθμών τις Κυριακές ακολουθούν τα προκείμενα. Τα προκείμενα είναι μία επιλογή στίχων από διάφορους ψαλμούς. Τα προκείμενα των οκτώ ήχων παρατίθενται στον ακόλουθο πίνακα.

Ήχος	Ψαλμός	Κείμενο
α´	11,6α-7	<i>Νυν ἀναστήσομαι λέγει Κύριος</i>
β´	7,7β-8α	<i>Ἐξεγέρθητι, Κύριε ὁ Θεός μου</i>
γ´	95,10α και 95,1α	<i>Εἶπατε ἐν τοῖς ἔθνεσιν ὅτι Κύριος</i>
δ´	43,27 και 43,1α	<i>Ἀνάστηθι, Κύριε, βοήθησον ἡμῖν</i>

⁷⁸ Σε νεώτερες εκδόσεις υπάρχουν και σύντομοι πολυέλεοι ακόμη και σε τρίσημο ρυθμό, βλ. λ.χ. την έκδοση της Ι.Μ. Σίμωνος Πέτρας, *Ψαλτήριον Τερπνόν*, "Άγιον Όρος 1991, σ. 609-17.

⁷⁹ Βλ. λ.χ. Χ.Χαρτοφύλακος, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ. α´, σ. 161-98, όπου μελωδίες των Ιωάννου Πρωτοψάλτου, Χ. Χαρτοφύλακος, Δανιήλ Πρωτοψάλτου, Πέτρου Λαμπαδαρίου και Γεωργίου Κρητός· Ἱ.Λαμπαδαρίου και Στεφάνου Α´ Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.β´, σ. 36-354, εδώ υπάρχουν συνθέσεις και των Πέτρου Μπερεκέτου, Ιακώβου Πρωτοψάλτου, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, Μελετίου Συναΐτου και Γεωργίου Ρυσίου του ιερέως· Θ.Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.β´, σ. 10-217, όπου και συνθέσεις του ιδίου του Θ. Φωκαέως. Βλ. Ἀ.Γ.Χαλδαιάκη, *Ὁ πολυέλεος*, σ. 77 εξ., για αναλυτική παρουσίαση των μελοποιηθέντων πολυελέων και αντιφώνων από τον ιδ´ έως τον ιθ´ αῖωνα και για τους μελοποιούς σ. 167 εξ. Συνθέσεις πολυελέων έχουμε και από αγιορείτες μελουργούς, όπως λ.χ. του Ἰωάσαφ Διονυσιάτου. Βλ. Ἀ.Ε.Αλυγιζάκη, *Τέχνη Μελουργός Β´*, Ἰωάσαφ Διδάσκαλος Διονυσιάτης, Θεσσαλονίκη 1997, τον πολυέλεο *Δοῦλοι Κύριον*, σε ήχο πλ. β´ και την εκτέλεση αυτού από την Πανεπιστημιακή Βυζαντινή Χορωδία, σε δίσκο ακτίνας (CD), με τον τίτλο, «Ἰωάσαφ Διδάσκαλος Διονυσιάτης», Μουσικοί Θεσσαυροί Ἁγίου Ὁρους, ἔκδοση τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους 1998.

⁸⁰ Στην έκδοση του *Μουσικοῦ Πανδέκτη*, τόμ.β´, «Ζωή», Ἀθήναι 1982⁵, σ. 17-74, δεν συμπεριλαμβάνονται τα κρατήματα, διότι, όπως λέγεται στον πρόλογο του α´ τόμου, σ. ζ´, της αυτής συλλογῆς -κατά την γνώμη μας ολίγον τι υπερβολικῶς-, «θεωροῦνται ὡς ἀπάδοντα εἰς τὴν σεμνότητα καὶ ἱεροπρέπεια τῆς λατρείας πρὸς τὸν Θεόν».

πλ. α'	9,33α και 9,37α	Ἀνάστηθι, Κύριε ὁ Θεός μου
πλ. β'	79,3β και 79,1α	Κύριε, ἐξέγειρον τὴν δυναστείαν σου
βαρύς	9,33 και 9,1	Ἀνάστηθι, Κύριε ὁ Θεός μου
πλ. δ'	145,10 και 145,1-2	Βασιλεύσει Κύριος εἰς τὸν αἰῶνα

Τα προκείμενα του ὁρθρου των εορτῶν παρατίθενται στον ἐξῆς πίνακα⁸¹.

	ἦχος	ψαλμός	κείμενο
Γενέσιο της Θεοτόκου	δ'	44	Μνησθήσομαι τοῦ ὀνόματός σου
Ευαγγελισμός της Θεοτόκου	»	»	»
Κοίμηση Θεοτόκου	»	»	»
Ὑψωση Τ. Σταυροῦ	»	73	Ὁ Θεὸς ἡμῶν βασιλεὺς
Χριστούγεννα	»	109	Ἐκ γαστροῦ προῶς
Θεοφάνεια	»	28	Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων
Υπαπαντή	»	97	Ἐγνώρισε Κύριος τὸ σωτήριον
Βαΐων	»	8	Ἐκ στόματος νηπίων
Του Θωμά	»	147	Ἐπαίνει, Ἱερουσαλήμ, τὸν Κύριον
Μεσοπεντηκοστής	»	81	Ὁ Θεὸς ἔστη ἐν συναγωγῇ
Αναλήψεως	»	46	Ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ
Πεντηκοστής	»	142	Τὸ πνεῦμά σου τὸ ἀγαθόν
Μεταμορφώσεως	»	88	Θαβὼρ καὶ Ἑρμῶν ἐν τῷ ὀνόματί σου

⁸¹ Βλ. Α.Ε.Αλινγιάκη, *Η οκταηχία*, σ. 184 ἐξ., ὅπου αναφέρεται ἰδιαιτέρως καὶ ἡ στενὴ σχέση των προκειμένων καὶ ἀλληλουαρίων με τὸ σύστημα τῆς οκταηχίας. Πρὸβλ. καὶ τοὺς πίνακες αὐτῶν των προκειμένων.

Τα αργά καλοφωνικά πασαπνοάρια του όρθρου πριν από το εωθινό ευαγγέλιο παρουσιάζουν ιδιαίτερο μουσικό ενδιαφέρον. Η παράδοση αυτών των πασαπνοαρίων είναι παλαιά και εμφανίζεται στα χειρόγραφα από τον ιδ' αιώνα, π.χ. του Ιωάννου Κουκουζέλη και Μανουήλ Λαμπαδαρίου του Χρυσάφη⁸². Οι νεώτερες συνθέσεις είναι από τους Ιωάννη Πρωτοψάλτη, Κλήμεντα Ιερομόναχο, Μελέτιο Συναΐτη τον Κρήτα και Πέτρο Λαμπαδάριο⁸³. Όλες αυτές οι νεώτερες συνθέσεις έχουν ως προοίμιο και εφύμνιο την φράση *Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον*, τον Ψλ 150,6. Αυτή η φράση πολλές φορές επαναλαμβάνεται και στην μέση της μελωδίας. Ωστόσο στην πορεία της μελωδίας μέσα στο κείμενο παρεμβαίνουν και άλλοι στίχοι από τον Ψλ 148 ή παραφράσεις αυτών. Σε όλα αυτά τα πασαπνοάρια περιλαμβάνονται και εκτενέστατα κρατήματα. Έτσι λ.χ. του Μελετίου Συναΐτου σε ήχο πλ.α' έχει ως εξής:

*Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον,
αἰνεῖτε αὐτὸν ἥλιος καὶ σελήνη αἰνεῖτε αὐτὸν πάντα τὰ ἄστροι καὶ τὸ φῶς,
(Ψλ 148,3)
πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον,
τοτο...εριρέμ...,
πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον.*

Υπάρχουν πασαπνοάρια τῶν οποίων το ενδιάμεσο κείμενο είναι παραφράσεις από τον Ψλ 148, όπως λ.χ. του Ιωάννου Πρωτοψάλτου σε ήχο δ' άγια, το οποίο έχει ως ακολούθως:

*Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον,
αἰνεῖτε αὐτὸν τάξις τῶν ἀγγέλων καὶ γένος τῶν ἀνθρώπων.
αἰνεσάτω τὸν Κύριον,
τοτο...εριρέμ...,
αἰνεσάτω τὸν Κύριον.*

Υπάρχει τέλος και το σύντομο πασαπνοάριο, το οποίο ψάλλεται συνήθως σήμερα σε ήχο β' και προηγείται του εωθινού ευαγγελίου⁸⁴.

Ο Ψλ 50, ο γνωστός Πεντηκοστός, ακολουθεί μετά το εωθινό ευαγγέλιο και ψάλλεται σε σύντομο μέλος του β' ήχου και σε καταγραφή του Πέτρου Λαμπαδαρίου⁸⁵. Ωστόσο στις πρώτες έντυπες εκδόσεις βρίσκεται τονισμένο αυτό το κείμενο και σε ήχο βαρύ από τον εκδότη Χουρμούζιο

⁸² Βλ. Γ.Θ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 136 και 106-7.

⁸³ Η πληρέστερη σειρά βρίσκεται στους 'Ι. Λαμπαδάριο και Στέφανο Α' Δομέστικο, *Πανδέκτη*, τόμ. β', σ. 419-89. Στον πρώτο ήχο υπάρχουν τρεις σειρές από τον Ιωάννη Πρωτοψάλτη, σ. 419-34, και στον πλάγιο τον δευτέρου δυο πασαπνοάρια του Πέτρου Λαμπαδαρίου, σ. 459-75. Πρβλ. Χ. Χαρτοφύλακος, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ. α', σ. 325-55. και Θ. Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ. β', σ. 247-76.

⁸⁴ Βλ. Χ. Χαρτοφύλακος, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ. α', σ. 355-6.

⁸⁵ Ο.π., σ. 356-9.

Χαρτοφύλακα⁸⁶. Τις Κυριακές στο τέλος του Ψλ 50 ψάλλονται τα πεντηκοστάρια, δηλαδή η μικρή δοξολογία *Δόξα Πατρί* με το τροπάριο *Ταῖς τῶν ἀποστόλων*, το *Καί νῦν* με το τροπάριο *Ταῖς τῆς Θεοτόκου* και τέλος ο Ψλ 150,1 με το τροπάριο *Ἀναστάς ὁ Ἰησοῦς*. Τα τροπάρια αυτά αποτελούν ικεσίες στην Θεοτόκο και τους αγίους και προβάλλουν επίσης το κύριο εορτολογικό γεγονός της Κυριακής που είναι η Ανάσταση⁸⁷. Κατά την περίοδο της Μ.Τεσσαρακοστής ψάλλονται τα ιδιόμελα τροπάρια του Τριωδίου *Τῆς μετανοίας ἄνοιξόν μοι πύλας, ζωοδότα*, τα οποία έχουν όπως και ο Ψλ 50 έντονο χαρακτήρα μετανοίας⁸⁸. Στους ὁρθρους των εορτῶν ο Ψλ 50 συνήθως αναγινώσκεται και στα πεντηκοστάρια ψάλλονται ειδικά τροπάρια σε ἦχο β' ή πλ.β' ⁸⁹.

Πριν την εκτέλεση των εξαποστειλαρίων ψάλλεται ο ψαλμικός στίχος Ψλ 98,9 *Ἅγιος Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν*, τρεις φορές, την τρίτη φορά ωστόσο προστίθεται και ο στίχος 5 του Ψλ 98 *ὑψοῦτε Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν*. Αυτός ο ψαλμικός στίχος είναι το αρχαίο εξαποστειλᾶριο, όπως αυτό διασώζεται και στην ακολουθία του ὁρθρου της Κυριακής των Βαΐων και του Μ. Σαββάτου⁹⁰.

Ακολουθούν οι Ψλ 148-150, οι λεγόμενοι αἶνοι, δηλαδή η γ' στάσις του κ' καθίσματος του Ψαλτηρίου. Η ονομασία αἶνοι προέρχεται από την τακτική επανάληψη της λέξεως *αἰνεῖτε* σε αυτούς τους ψαλμούς. Οι ψαλμοί αυτοί δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά παραίνεση προς ὅλη την κτίση από τον ψαλμωδό, για να αινέσει με κάθε τρόπο τον δημιουργό και κτίστη των απάντων⁹¹. Η ομάδα αυτή των ψαλμών παρουσιάζεται να φέρει την ίδια ονομασία και να εκτελείται στο ίδιο σημείο του ὁρθρου από τον ζ' αἰώνα⁹². Η αἶνοι αρχίζουν με την ψαλμωδία από τον α' χορό του προοιμίου *Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον*, μετά του Ψλ 148,1, ο οποίος και καταλήγει με το εφύμνιο *Σοὶ πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ*. Με το ίδιο εφύμνιο καταλήγει και ο δεύτερος στίχος του ψαλμού Ψλ 148,2. Σύμφωνα με τον Συμεὼν Θεσσαλονίκης το εφύμνιο αυτό προέρχεται από τον ασματικό ὁρθρο⁹³. Οι

⁸⁶ Ὁ.π., σ. 361-5. Βλ. επίσης Θ.Φωκαέως, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.β', σε ἦχο βαρὺ διατονικό, σ. 281-5, και ἀκόμη σε ἦχο πλ. δ', σ. 287-91, το οποίο συνήθως ψάλλεται την περίοδο της Μ.Τεσσαρακοστής, διότι ὁ ἦχος των πεντηκοσταρίων που ακολουθοῦν εἶναι ὁ αὐτός.

⁸⁷ Βλ. Χ.Χαρτοφύλακος, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 359-61 και 365-6, για τις μελωδίες αὐτῶν των τροπαρίων.

⁸⁸ Βλ. Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτη*, τόμ.β', σ. 496-501, για την μελωδία αὐτῶν των τροπαρίων από τους Πέτρο Λαμπαδάριο και Γρηγόριο Πρωτοψάλτη.

⁸⁹ Πρβλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 62.

⁹⁰ Ὁ.π., σ. 65.

⁹¹ Βλ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, PG 155.572C.

⁹² Βλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Τὸ Γεροντικό τοῦ Σινᾶ*, Συναῖτικά Κείμενα 1, ἐκδόσεις Ἱ.Μονῆς τοῦ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 292-3, για το κείμενο των αββάδων Ἰωάννη και Σωφρονίου, ὅπου φαίνεται ὅτι οἱ αἶνοι ἔχουν την σειρά τους μετά τις ὡδές και πριν την δοξολογία. Πρβλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 62.

⁹³ Βλ. το σχεδιάγραμμά του το οποίο παραθέτουμε στην σ. 74.

υπόλοιποι στίχοι από τον Ψλ 148,3 έως και Ψλ 149,8, όταν ψάλλονται -και αυτό συνήθως γίνεται μόνον στις ιερές μονές και σπανίως στους ενοριακούς ναούς- ψάλλονται χωρίς προοίμιο και εφύμνιο. Οι στίχοι ωστόσο από τον Ψλ 149,9-150,6, αλλά και οι υπόλοιποι οι οποίοι συμπληρώνουν τον αριθμό των στίχων, χρησιμοποιούνται για να ψαλούν τα στιχηρά τροπάρια των αίνων, αναλόγως με τον αριθμό που ορίζει το τυπικό της ημέρας. Αυτοί οι στίχοι προέρχονται από διάφορους ψαλμούς, λ.χ. Ψλ 9,2· 33, Ψλ 18,2· 5, Ψλ 48,3, Ψλ 131,16 κ.ά., που αναλόγως με την εορτή επιλέγονται για την καταλληλότητά τους. Τα στιχηρά τροπάρια ή εφύμνια των αίνων είναι ως μέλη ιδιόμελα ή αυτόμελα ή ακόμη προσόμοια τα οποία περιγράφουν την εορτή της ημέρας.

Η μουσική των αίνων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Υπάρχουν τα πασαπνοάρια, Ψλ 148,1· 2, σε αργό μέλος σε όλους τους ήχους του αργού αναστασιματαρίου του Ιωάννου Δαμασκηνού⁹⁴ και επίσης αυτά του Ιακώβου Πρωτοψάλτου⁹⁵. Εκτός των αργών υπάρχουν τα αργοσύντομα πασαπνοάρια σε όλους του ήχους του Πέτρου Λαμπαδαρίου⁹⁶ και τα σύντομα του Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου και Θεοδώρου Φωκαέως⁹⁷, αργότερα δε η εκδοχή του Ιωάννου Πρωτοψάλτου του Νεοχωρίτου⁹⁸.

Στην δοξολογία, η οποία είναι το αποκορύφωμα της ακολουθίας του όρθρου, ανάμεσα στους δεκαπέντε στίχους της βρίσκουμε και επτά ψαλμικούς, όπως δίνονται στο παρακάτω διάγραμμα:

Στίχος δοξολογίας	Ψαλμός	Κείμενο
7	144,2	<i>Καθ' ἐκάστην ἡμέραν</i>
10	32,22	<i>Γένοιτο, Κύριε, τὸ ἔλεός σου</i>
11	118,12	<i>Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε</i>
12	89,1 και 40,5	<i>Κύριε, καταφυγή</i>
13	142,β-143α	<i>Κύριε, πρὸς σὲ καταφύγων</i>
14	35,10	<i>Ὅτι παρὰ σοι πηγὴ ζωῆς</i>
15	35,11α	<i>Παράτεινον τὸ ἔλεός σου</i>

⁹⁴ Βλ. Μουσικοδιδασκάλων, *Μουσική βιβλιοθήκη*, τόμ.α'.

⁹⁵ Βλ. λ.χ. Χ.Χαρτοφύλακος, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.α', σ. 373-87· Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, *Πανδέκτης*, τόμ.β', σ. 523-38· Θ.Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.β', σ. 302-16.

⁹⁶ Βλ. Π.Ἐφεσίου, *Νέον Ἀναστασιματάριον*.

⁹⁷ Βλ. *Ἀναστασιματάριον ἀργὸν καὶ σύντομον*, μελοποιηθὲν παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου καὶ ἐπιδιορθωθὲν μετὰ προσθήκης, παρὰ Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου, νῦν τρίτον ἐκδοθὲν εἰς τύπον παρὰ Θεοδώρου Παπᾶ Παράσχου Φωκέως· ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν ἀδελφῶν Ἰγνατιάδων 1839, καὶ τὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ μιοῦ Φωκαέως Κωνσταντίνου το 1855, στο τυπογραφεῖο Μωϋσῆ δε Κάστρου στον Γαλατά.

⁹⁸ *Ἀναστασιματάριον Νέον, ἀργὸν καὶ σύντομον*, παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου καὶ ἐπιδιορθωθὲν μετὰ προσθήκης παρὰ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, νῦν πέμπτον εἰς τύπον ἐκδοθὲν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Σ. Ἰγνατιάδου 1858.

Οι υπόλοιποι με εξαίρεση τον πρώτο στίχο της δοξολογίας Δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς⁹⁹, που είναι βιβλικός, είναι ελεύθερες ποιητικές συνθέσεις.

Η πρώτη μελοποιημένη αργή δοξολογία είναι αυτή του Μελχισεδέκ επισκόπου Ραιδεστού (1626 μ.Χ.) σε ήχο πλ.α' και ακολουθεί αυτή του Παναγιώτου Χρυσάφη του νέου σε ήχο πλ.δ'¹⁰⁰. Στις πρώτες έντυπες εκδόσεις έχουμε αργές δοξολογίες σε όλους τους ήχους. Ως μελουργοί φέρονται ο Ιωάννης Πρωτοψάλτης, ο Πέτρος Λαμπαδάριος, ο Ιάκωβος Πρωτοψάλτης, ο Πέτρος Πρωτοψάλτης ο Βυζάντιος, ο Δανιήλ Πρωτοψάλτης, ο Γεώργιος Κρής, ο Γρηγόριος Πρωτοψάλτης, ο Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ, ο Θεόδωρος Φωκαεύς κ.ά.¹⁰¹. Σε σύντομο μέλος υπάρχουν στις πρώτες έντυπες εκδόσεις πλήρεις σειρές σε όλους τους ήχους του Πέτρου Πελοποννησίου, Μανουήλ Πρωτοψάλτου¹⁰² και μία σε ήχο διατονικό βαρύ του Γρηγορίου Πρωτοψάλτου¹⁰³.

Η καταγραφή του ψαλμικού στοιχείου στην ακολουθία του όρθρου προσφέρει την δυνατότητα να διακρίνουμε την σημαντική θέση που κατέχει ως δομικό στοιχείο της. Τα θέματα που η ακολουθία του όρθρου επεξεργάζεται είναι πολλά, ωστόσο τα κυριότερα είναι τα ακόλουθα: α) η ευχαριστία για την ασφαλή έγερση από τον ύπνο και την προστασία από τον νυκτερινό πειρασμό, β) ο χαιρετισμός για το αισθητό φως και μαζί με αυτό συμβολικά για το άκτιστο θείο φως και γ) η αίτηση ευλογίας παρά του Θεού για την ημέρα που ακολουθεί. Με αυτόν τον τρόπο ο όρθρος, αρχίζοντας από την κατάνυξη του εξαψάλμου, το νοητό φως το οποίο επέφανεν ημίν, το πνεύμα της μετανοίας και το έλεος του Θεού, μέχρι την χαρά και την αίνηση που εκφράζουν οι αίνои, αλλά και την ευχαριστία της δοξολογίας, ο όρθρος είναι ένα σύμβολο φωτισμού, αναγεννήσεως, χαράς και προσδοκίας¹⁰⁴. Επιπροσθέτως η ακολουθία του όρθρου είναι επίσης μια σταδιακή αφήγηση και προοδευτική αποκάλυψη της θ.οικονομίας¹⁰⁵, δια της οποίας ο πιστός προετοιμάζεται να προγευτεί και των εσχάτων, μέσω της ακολουθίας της θ.Ευχαριστίας η οποία ακολουθεί.

⁹⁹ Λκ 2,14. Για την λειτουργική χρήση της δοξολογίας πρβλ. 'Α.Σ.Κορακίδη, 'Αρχαῖοι ἵμνοι: 2. 'Ο ἀγγελικὸς ὕμνος (Gloria) «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη», Ἀθήναι 1984.

¹⁰⁰ Βλ. Γρ.Θ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμ. α', σ. μζ', Ἀθήναι 1975. Άλλοι μελουργοί δοξολογιῶν εἶναι οἱ Γερμανὸς Νέων Πατρῶν, Μπαλάσιος ἱερεὺς καὶ νομοφύλαξ, Γεωβάσκος Βλάχος, Κοσμάς Μακεδών, Σταυρινὸς ὁ Λαζός, Πέτρος Μπερεκέτης κ.α. (βλ. ὁ.π., σ. μη').

¹⁰¹ Βλ. λ.χ. Χ.Χαρτοφύλακος, Ταμεῖον Ἀνθολογίας, τόμ.α', σ. 452-550· Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, Πανδέκτη, τόμ.β', σ. 646-827· Θ.Φωκαέως, Ταμεῖον Ἀνθολογίας, τόμ.β', σ. 377-528.

¹⁰² Βλ. λ.χ. Χ.Χαρτοφύλακος, Ταμεῖον Ἀνθολογίας, τόμ.α', σ. 419-52· Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, Πανδέκτη, τόμ.β', σ. 574-649· Θ.Φωκαέως, Ταμεῖον Ἀνθολογίας, τόμ.β', σ. 363-77.

¹⁰³ Βλ. Ἱ.Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου, Πανδέκτη, τόμ.β', σ. 604-8.

¹⁰⁴ Βλ. Π.Σκαλτσῆ, Λειτουργικὲς μελέτες Ι, σ. 173.

¹⁰⁵ Ὁ.π., σ. 173.

Στον νυχθήμερο κύκλο των ακολουθιών υπάρχουν στο μοναχικό τυπικό και οι ακολουθίες των ωρών. Αυτές είναι τέσσερις στον αριθμό, η α', γ', ς' και η θ', οι οποίες καλύπτουν το χρονικό διάστημα μεταξύ του όρθρου και του εσπερινού¹⁰⁶. Υπάρχουν ωστόσο και τα μεσώρια της α', γ', ς' και θ' ώρας, τα οποία επισυνάπτονται στην ακολουθία της αντιστοίχου ώρας. Όλες αυτές οι ακολουθίες βρίσκονται στο Ωρολόγιον. Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω και μέσα από την δομή αυτών των ακολουθιών, το περιεχόμενό τους σχετίζεται άμεσα με την θεολογία του χρόνου. Δείγματα προσευχής άλλωστε κατά τις ώρες αυτές της ημέρας αναφέρονται και στην Κ. Διαθήκη, λ.χ. *περί ὥραν ἑκτην* ο Πέτρος προσεύχεται στο σπίτι του Σίμωνος του βυρσοδέψη¹⁰⁷ και *ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἑνάτην* ο Πέτρος και ο Ιωάννης πηγαίνουν για να προσευχηθούν στον Ναό¹⁰⁸.

Οι ακολουθίες αυτές περιέχουν λιτά μουσικά στοιχεία, διότι η αφετηρία τους ήταν η ιδιωτική προσευχή, ωστόσο περιέχουν αρκετά σημαντικό ψαλμικό υλικό το οποίο αναγινώσκεται. Το περιεχόμενο των ακολουθιών αυτών έχει άμεση σχέση με τον χρόνο τελέσεώς τους, εφόσον συνδέονται είτε με τον βίο του Χριστού είτε με άλλα σωτηριολογικά γεγονότα¹⁰⁹.

Η ακολουθία της α' ώρας, η οποία τελείται συναπτώς με τον όρθρο, έχει ως θέμα τον ερχομό της καινούριας ημέρας και είναι μία ευχαριστία προς τον Θεό για την έλευση του φωτός και την κατευόδωση των έργων της ημέρας¹¹⁰. Η ακολουθία αυτή περιλαμβάνει τους Ψλ 5, 89 και 100 και το μεσώριο τους Ψλ 45, 91 και 92. Οι ψαλμοί αυτοί αναφέρονται σε διάφορα θέματα, όπως α) στην αφοσίωση του ανθρώπου στον Θεό (Ψλ 5), ο οποίος είναι καταφυγή του (Ψλ 45, 89) και τον οδηγεί *εἰς ὁδοὺς σωτηρίας*, β) την δύναμη της εξομολογήσεως (Ψλ 91) και την ευσπλαγχνία που δείχνει ο Θεός (Ψλ 100) και γ) την παντοδυναμία του (Ψλ 92)¹¹¹. Το τροπάριο αυτής της ώρας, *Τὸ πρωτὶ εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου*, ψάλλεται ως στιχηρό με δύο στίχους του Ψλ 5, σε ἦχο πλ.β'. Το προκείμενο της ώρας, Ψλ 118,133-5· 70,8, έχει και αυτό ικετευτικό χαρακτήρα με κεντρικά σημεία την καθοδήγηση και προστασία του Θεού.

¹⁰⁶ Βλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 70, για την προέλευση της διαιρέσεως της ημέρας σε τέσσερα τμήματα-ώρες την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

¹⁰⁷ Πξ 10,9.

¹⁰⁸ Πξ 3,1.

¹⁰⁹ Βλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 70. Σε αυτό το σημείο, για λόγους πληροφοριακούς και μόνον, αναφέρεται και το τυπικό της μονής των Ακοιμήτων Κωνσταντινουπόλεως, όπου ίσχυε σύστημα αδιαλείπτου λατρείας που περιελάμβανε 24 ακολουθίες ωρών για όλες τις ώρες της ημέρας. Βλ. σχετικώς τις μελέτες Ί.Φουντούλη, *Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος δοξολογία*, Ἀθήναι 1963 (διδασκαρική διατριβή), και *Κείμενα*, τόμ. α', σ. 331 ἐξ.

¹¹⁰ Ό.π. και Π.Σκαλτσῆ, *Λειτουργικὲς μελέτες* I, σ. 175.

¹¹¹ Πρβλ. Γ.Βεργωτῆ, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 34.

Η ακολουθία της γ' ώρας έχει ως θέμα την αποστολή του αγίου Πνεύματος στους αποστόλους¹¹². Σε αυτήν την ακολουθία περιλαμβάνονται οι Ψλ 16, 24 και 50 και στο μεσώριο οι Ψλ 29, 31 και 60. Και σε αυτήν την ώρα οι ψαλμοί διαπραγματεύονται διάφορα θέματα, όπως την εξομολόγηση και μετάνοια (Ψλ 31, 50), την δοξολογία και δέηση του ανθρώπου προς τον Θεό (Ψλ 16, 29, 60), αλλά και την ευσπλαγχνία, την φιλανθρωπία και την φροντίδα του Θεού προς τον άνθρωπο (Ψλ 24, 29)¹¹³. Το τροπάριο αυτής της ώρας, *Κύριε, ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα*, ψάλλεται ως στιχηρό με δύο στίχους του Ψλ 50, σε ἦχο πλ.β'. Την ευγνωμοσύνη και δοξολογία του πιστού για την ευλογία του Θεού έχει ως θέμα και το προκείμενο της ώρας, ο Ψλ 67,20-21, με την προτροπή ότι πρέπει να γίνεται αυτό *ἡμέραν καθ' ἡμέραν*.

Η ακολουθία της δ' ώρας είναι αφιερωμένη στην σταύρωση του Χριστού και επίσης στους μεσημβρινούς πειρασμούς¹¹⁴. Σε αυτήν την ακολουθία περιλαμβάνονται οι Ψλ 53, 54 και 90 και στο μεσώριο οι Ψλ 55, 56 και 69. Το περιεχόμενο και αυτών των ψαλμών καταγράφει παρόμοια αιτήματα και συναισθήματα, όπως και στις προηγούμενες ώρες. Έτσι περιγράφεται η συγχώρηση, η ενίσχυση και το έλεος του Θεού (Ψλ 53, 55, 56 και 90), η δοξολογία και η δέηση του ανθρώπου προς τον Θεό, οι απειλές του κατά των εχθρών του (Ψλ 69), αλλά και η τιμωρία των ανόμων από τον Θεό (Ψλ 54)¹¹⁵. Το τροπάριο της ώρας, *Ὁ ἐν ἑκτη ἡμέρα*, ψάλλεται ως στιχηρό με δύο στίχους του Ψλ 54, σε ἦχο β'. Και το θέμα του προκειμένου, Ψλ 78,8β-9, είναι μία ένταση αιτημάτων του πιστού προς τον Θεό για βοήθεια και συγχώρηση των αμαρτιών του.

Η ακολουθία της θ' ώρας είναι αφιερωμένη στην ανάμνηση του σταυρικού θανάτου του Χριστού και επίσης στο τέλος της ημέρας¹¹⁶. Η ακολουθία αυτή περιλαμβάνει τους Ψλ 83, 84 και 85 και στο μεσώριο τους Ψλ 112, 137 και 139. Και εδώ οι ψαλμοί καταγίνονται με διάφορα θέματα. Έτσι εκφράζεται η ανάγκη για την περιφρούρηση (Ψλ 139), αλλά και η ικανοποίηση και η ανάπαυση του πιστού, όταν βρίσκεται κοντά στον Θεό (Ψλ 83-5). Αναφέρεται επίσης η ανάγκη για εξομολόγηση (Ψλ 137), αλλά και η ανάγκη του πιστού να εκφράσει τα αισθήματά του με αίνο και δοξολογία προς τον Θεό (Ψλ 112)¹¹⁷. Το τροπάριο της θ' ώρας, *Ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ*, ψάλλεται ως στιχηρό με δύο στίχους του Ψλ 118,169-70, σε ἦχο

¹¹² Βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, PG 155,552B.

¹¹³ Πρβλ. Γ.Βεργωτή, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 34.

¹¹⁴ Βλ. Μάρκον Εὐγενικοῦ, *Ἐξηγήσεις*, PG 160, 1181D.

¹¹⁵ Πρβλ. Γ.Βεργωτή, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 34-5.

¹¹⁶ Βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, PG 155,552D.

¹¹⁷ Πρβλ. Γ.Βεργωτή, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 35.

πλ.δ'. Το προκείμενο της θ' ώρας δεν είναι ψαλμικό αλλά προέρχεται από τον Δαν 3,10-1.

Ειδικές ακολουθίες που ονομάζονται μεγάλες ώρες τελούνται την Μ. Παρασκευή, τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια. Στις ακολουθίες των τριών αυτών δεσποτικών εορτών δεν συμπεριλαμβάνονται μεσώρια, κάτι που πιστοποιεί και την παλαιά τους προέλευση¹¹⁸. Φαίνεται όμως ότι οι Μ.Ωρες της Μ.Παρασκευής αποτελούν το πρότυπο για τις άλλες δεσποτικές εορτές.

Η α' ώρα της Μ.Παρασκευής περιλαμβάνει τους Ψλ 5, 2 και 21. Οι ψαλμοί αυτοί τυπολογικά συνδέονται με την ώρα αυτή, διότι αναφέρονται στην σταύρωση. Έτσι ο Ψλ 5 περιγράφει την αποστροφή και την κρίση των ασεβών από τον Θεό, αλλά και την χαρά αυτών που ελπίζουν σε αυτόν. Ο μεσσιανικός Ψλ 2 περιγράφει την εκπλήρωση της σωτηρίας του ανθρώπου από τον Θεό. Ο Ψλ 21 περιγράφει την εγκατάλειψη, αλλά και τις ταλαιπωρίες και κακουχίες, στις οποίες είδε η Εκκλησία τα πάθη του Χριστού. Η γ' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 34, 108 και 50. Ο Ψλ 34 αναφέρεται στην άδικη καταδίωξη των πιστών και την ταπείνωσή τους, αλλά στο τέλος, όπως τονίζει ο ψαλμωδός, θα υπερισχύσει η δικαιοσύνη του Θεού, η οποία θα δώσει και την λύση στα προβλήματά τους. Ο Ψλ 108 περιγράφει την αγανάκτηση του πιστού όταν οι ασεβείς τον ταπεινώνουν, ωστόσο και εδώ με την επέμβαση του Θεού επέρχεται η κατατρόπωσή τους. Τέλος ο Ψλ 50 αναφέρεται στην αναζήτηση συγχωρήσεως από τον Θεό. Η ε' ώρα εμπεριέχει τους Ψλ 53, 139 και 90. Οι Ψλ 53 και 139 περιγράφουν την ικεσία του πιστού για την απαλλαγή από τους εχθρούς του και την επίτευξη της σωτηρίας του από τον Θεό. Ο Ψλ 90 περιγράφει την βοήθεια του Θεού στον πιστό και την απαλλαγή του από τα δεινά που τον περιβάλλουν. Η θ' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 68, 69 και 85. Οι Ψλ 68 και 69 περιγράφουν την επιθυμία και την ικεσία του πιστού να απαλλαγεί από εκείνους που τον μισούν, τον κατακρίνουν και επιζητούν να τον εξολοθρεύσουν, ενώ επίσης εκφράζει την οργή και το παράπονο αλλά και την ευφροσύνη για εκείνους που αγαπούν τον Θεό. Ο Ψλ 85 τέλος εκφράζει την επιθυμία του πιστού να εισακουσθεί, αλλά και να καθοδηγηθεί από τον Θεό, για την σωτηρία του¹¹⁹.

¹¹⁸ Οι ακολουθίες των μεσωρίων είναι νεώτερη εξέλιξη στις ακολουθίες του νυχθημέρου, όπως άλλωστε εξυπνοείται και από την απουσία τους από τα περισσότερα χειρόγραφα· αλλά ούτε και οι Συμεών Θεσσαλονίκης και Μάρκος Ευγενικός ασχολούνται με την ερμηνεία τους. Βλ. Δ.Γ.Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 73. Ακολουθίες Μ.Ωρών υπάρχουν στην χειρόγραφη και έντυπη παράδοση και για την Μ.Πέμπτη και Μ.Σάββατο και την Πεντηκοστή, ωστόσο η λειτουργική παράδοση γνωρίζει μόνο τις τρεις που έχουν αναφερθεί της Μ.Παρασκευής, των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων. Βλ. Ί.Φουντούλη, *Αί μεγάλοι ώροι της Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευής και Μεγάλου Σαββάτου*, Θεσσαλονίκη 1964, και *Κείμενα Λειτουργικής*, τόμ.α', σ. 267 εξ.

¹¹⁹ Πρβλ. Γ.Βεργωτή, *Η Π. Διαθήκη*, σ. 36-7.

Στις ακολουθίες των μεγάλων ωρών των Χριστουγέννων οι ψαλμοί είναι και αυτοί τυπολογικά συνδεδεμένοι με τα ιστορικά γεγονότα της εορτής. Έτσι η α' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 5, 44 και 45. Παρατηρούμε ότι ο πρώτος ψαλμός είναι κοινός με αυτόν της Μ.Παρασκευής, άρα τα νοήματα είναι κοινά. Οι άλλοι δύο Ψλ 44 και 45 είναι μεσσιανικοί και περιγράφουν την πεποίθηση του πιστού για βοήθεια από τον Θεό, όταν βρίσκεται σε θλίψη, αλλά συνάμα τον εξυμνεί και τον εγκωμιάζει, διότι ελπίζει σε αυτόν. Η γ' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 66, 86 και 50. Πάλι και σε αυτήν την ώρα παρατηρούμε ότι ο Ψλ 50 είναι κοινός με την αυτή ώρα της Μ.Παρασκευής. Οι Ψλ 50 και 66 αναφέρονται στην εξομολόγηση και την ευλογία του Θεού. Ο Ψλ 86 περιγράφει την αγάπη του Θεού για την Σιών, αλλά επίσης τις ταλαιπωρίες της αιχμαλωσίας των ισραηλιτών στην Βαβυλώνα. Η ε' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 71, 131 και 90. Σε αυτήν την ώρα ο Ψλ 90 είναι κοινός με αυτόν της Μ.Παρασκευής. Ο Ψλ 71 περιγράφει την διαχρονικότητα και μεσσιανικότητα του βασιλέως. Ο Ψλ 131 περιγράφει την εκλογή της Σιών ως κατοικίας του Θεού, αλλά επίσης την επιθυμία του πιστού για την εκπλήρωση αυτής της υποσχέσεως του Θεού στην Σιών. Η θ' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 109, 110 και 85. Και εδώ ο Ψλ 85 είναι κοινός με αυτόν της Μ.Παρασκευής. Ο Ψλ 109 περιγράφει και αυτός τον μεσσιανικό χαρακτήρα του βασιλέως, αλλά κάνει επίσης αναφορά και στο αρχιερατικό του αξίωμα και αναφέρεται στην κυριαρχία του επάνω στα έθνη. Ο Ψλ 110 περιγράφει την εξομολόγηση του πιστού, αλλά και την φιλευσπλαγχνία του Θεού¹²⁰.

Οι ακολουθίες των μεγάλων ωρών των Θεοφανείων είναι και αυτές δομικά ίδιες με αυτές της Μ.Παρασκευής και των Χριστουγέννων. Έτσι η α' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 5, 22 και 26. Παρατηρούμε και εδώ ότι ο πρώτος Ψλ 5 είναι κοινός στις τρεις εορτές. Οι τρεις αυτοί ψαλμοί περιγράφουν την αγωνία του πιστού για την δεινή θέση στην οποία έχει βρεθεί από την κακία των ασεβών και την παράκληση να τιμωρηθούν, αλλά συνάμα αναφέρονται και στην προστασία με την οποία τον περιθάλλει ο Θεός. Η γ' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 28, 41 και 50. Εδώ ο Ψλ 50 είναι κοινός με την γ' ώρα της Μ.Παρασκευής και των Χριστουγέννων. Ο Ψλ 28, έχοντας μεσσιανικό χαρακτήρα, περιγράφει την δύναμη του Θεού και τον σεβασμό του πιστού σε αυτόν. Ο Ψλ 41 περιγράφει τον πόθο του ανθρώπου για τον Θεό, παράπονα για την εξορία, την απομόνωση και τα δεινά στα οποία περιήλθε, αλλά και την πλήρη εμπιστοσύνη του στον Θεό. Η ε' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 73, 76 και 90. Εδώ ο Ψλ 90 είναι κοινός με την ε'

¹²⁰ Πρβλ. ό.π., σ. 37-8.

ώρα της Μ.Παρασκευής και των Χριστουγέννων. Ο Ψλ 73 περιγράφει την παντοδυναμία του Θεού και την μηδαμινότητα του ανθρώπου, αλλά επίσης την αντιπαράταξη των πιστών και των ασεβών. Ο Ψλ 76 περιγράφει επίκληση του πιστού προς τον Θεό για να του δώσει δύναμη, αλλά ταυτοχρόνως αναφέρεται και στην παντοδυναμία του. Η θ' ώρα περιλαμβάνει τους Ψλ 93, 113 και 85. Εδώ ο Ψλ 85 είναι κοινός με την θ' ώρα της Μ.Παρασκευής και των Χριστουγέννων. Ο Ψλ 93 περιγράφει την φροντίδα του Θεού για την δημιουργία του. Ο Ψλ 113 αναφέρεται στα γεγονότα και τα θαύματα κατά την έξοδο των Εβραίων από την Αίγυπτο καθώς επίσης και στα είδωλα των εθνών που δεν έχουν ισχύ· έτσι η ευλογία βρίσκεται μόνο στον οίκο του Ισραήλ¹²¹.

Έχοντας εξετάσει το ψαλμικό περιεχόμενο των ωρών γίνεται σαφές ότι στις ακολουθίες αυτές οι ψαλμοί διαδραματίζουν έναν σημαντικότερο ρόλο, όσον αφορά στην τυπολογία, την προφητεία και τα ιστορικά γεγονότα τα οποία οι εορτές αυτές έχουν ως στόχο να μεταφέρουν, με άλλα λόγια δηλαδή, όσον αφορά στην διδασκαλία της Εκκλησίας προς τους πιστούς, έχοντας ως απώτερο σκοπό την πνευματική και ψυχοσωματική ωφέλειά τους.

3.3.2. Θεία λειτουργία.

Η ακολουθία των τυπικών, η οποία τελείται στις ιερές μονές όταν δεν γίνεται θ.λειτουργία ή και κατά την περίοδο της Μ.Τεσσαρακοστής, συμπεριλαμβάνει τους Ψλ 102, 145, 33 και 144¹²². Ο Ψλ 102 είναι ένας δοξολογικός και ευχαριστιακός ύμνος προς τον Κύριο, αλλά και ο Ψλ 145 δείχνει την ελπίδα του πιστού στον παντοδύναμο και αιώνιο Θεό. Ο Ψλ 33 είναι και αυτός ένας ψαλμός όπου περιγράφεται η εμπιστοσύνη στον Θεό. Τέλος ο Ψλ 144 καταγράφει την μεγαλωσύνη και υμνεί την θεία αγαθότητα και αιωνιότητα του Θεού.

Ωστόσο και οι Ψλ 102 και 145 αποτελούν τμήμα και της θ. λειτουργίας στην σημερινή πράξη της Εκκλησίας, δηλαδή στην λεγόμενη λειτουργία του λόγου. Επικρατεί πάντως μία σύγχυση στα τυπικά όσον αφορά στην χρήση αυτών των δύο ψαλμών σε αυτό το σημείο της ακολουθίας. Έτσι βλέπουμε μία διαφοροποίηση στις σύγχρονες εκδόσεις του Μ.Ωρολογίου από εκείνα του ιθ' αιώνας. Στα νεώτερα Μ.Ωρολόγια η οδηγία του τυπικού αναφέρει ότι τις Κυριακές και τις ημέρες που εορτάζεται άγιος δέον να ψαλλούν οι Ψλ 102, 145 και οι μακαρισμοί, ενώ τις άλλες καθημερινές τα αντίφωνα¹²³. Αυτή η οδηγία δεν υπάρχει όμως στην

¹²¹ Πρβλ. ό.π., σ. 38-9.

¹²² Πρβλ. Δ.Γ. Τσάμη, *Λειτουργική*, σ. 78.

¹²³ Το κείμενο στο Μ.Ωρολόγιο αναφέρει τα εξής: *Ιστέον ότι τελουμένης τῆς θ.λειτουργίας, εἰ μὲν ἐστὶ Κυριακὴ ἢ ἡμέρα ἁγίου εορταζομένου, ψάλλονται ἐκ τῶν τυπικῶν οἱ ψαλμοὶ 102*

παλαιότερη έκδοση του Ωρολογίου της Βενετίας¹²⁴. Ενδεικτικό αυτής της ρευστότητας που επικρατεί είναι και οι τυπικές διατάξεις που βρίσκονται στο Εγκόλπιον του Αναγνώστου¹²⁵. Εκεί, παρ' όλο που στην αρχή της ακολουθίας αναφέρεται η οδηγία ότι κατά πάσαν Κυριακή στην θ.λειτουργία θα πρέπει να ψάλλονται οι Ψλ 102, 145 και οι μακαρισμοί¹²⁶, λίγο παρακάτω πριν τα αντίφωνα διαβάζουμε ότι όλες τις Κυριακές και τις ημέρες που εορτάζεται άγιος νῦν ψάλλονται παρὰ τῶν ψαλτῶν τα ακόλουθα αντίφωνα¹²⁷, τα οποία έχουν μία επιλογή τριῶν στίχων από αυτούς τους ψαλμούς με τα εφύμνια *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου καὶ Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ*. Τα αντίφωνα των καθημερινῶν εορτῶν προέρχονται από τους Ψλ 91, 2-3·16 και 94,1-5.

Η παρέμβλητη ακολουθία των τυπικῶν, ως καθαρά μοναχικό στοιχείο, όπως φαίνεται επικράτησε και στην ακολουθία της θ.λειτουργίας των Κυριακῶν, όταν δεν ἤγετο δεσποτική, θεομητορική ή άλλη εορτή αγίων. Πάντως, όπως είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε και αλλού, η ακολουθία της θ.λειτουργίας ήταν ἐξ ἀρχῆς μία κατ' ἐξοχὴν ασματική ακολουθία. Ἐτσι, δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τα αντίφωνα, δηλαδή η αρχαία αυτή ασματική τάξη, παρ' όλο που η χρήση τους ατόνησε για ένα χρονικό διάστημα, κάποια στιγμή πάλι άρχισαν να κυριαρχούν στις σημερινές λειτουργικές εξελίξεις. Άλλωστε οι ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας, οι οποίες επιβάλλουν την συντόμευση των ακολουθιῶν, συντέλεσαν στην εγκατάλειψη αυτού του μοναχικού στοιχείου των τυπικῶν και την επιστροφή στην παλαιότερη μορφή της ακολουθίας με την εκτέλεση των αντιφώνων, η οποία στο συγκεκριμένο σημείο είναι κατά πολύ συντομότερη.

Η μουσική εκτέλεση των Ψλ 102 και 145 των τυπικῶν, όπως αυτά μάς παραδίδονται από τις πρώτες έντυπες εκδόσεις, σε μέλος σύντομο τονισμένα από τον Πέτρο Λαμπαδάριο, είναι σε ήχο πλ.δ' ο Ψλ 102 και σε ήχο β' μαλακό χρωματικό από τον φθόγγο βου ο Ψλ 145¹²⁸. Νεώτερες μουσικές εκδόσεις έχουν μεταφέρει την μελωδία του Ψλ 145 στον φθόγγο Δι

καὶ 145 καὶ οἱ μακαρισμοί. Εἰ δὲ καθημερινή, ψάλλονται τὰ ἐξῆς ἀντίφωνα... Πρὸβλ. Γ. Βεργωτῆ, *Ἡ Π.Διαθήκη*, σ. 40.

¹²⁴ Βλ. λ.χ. την έκδοση του 1864, σ. 105. Πρὸβλ. ὁ.π., σ. 40.

¹²⁵ Βλ. *Ἐγκόλπιον τοῦ Ἀναγνώστου*, ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1985¹¹.

¹²⁶ Ὁ.π., σ. 65.

¹²⁷ Ὁ.π., σ. 69.

¹²⁸ Βλ. λ.χ. Χ.Χαρτοφύλακος, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.β', σ. 1-8· Θ.Φωκαέως, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, τόμ.γ', σ. 5-11, καὶ Γεωργίου Πρωγάκη, *Μουσική Συλλογή*, τόμ.γ', ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου 1910, σ. 3-15.

του μαλακού χρωματικού γένους. Αυτή η μουσική εκτέλεση είναι σήμερα και η επικρατέστερη¹²⁹.

Εξετάζοντας μερικές άλλες ακολουθίες του ετησίου εορτολογίου όσον αφορά στα αντίφωνα, προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα. Έτσι λ.χ. μέσα από τα εν χρήσει λειτουργικά βιβλία βρίσκουμε τα εξής αντίφωνα για τις ακόλουθες εορτές: α) τα τρία αντίφωνα του Πάσχα, οι Ψλ 65,1-4· 66,2-5 και 67,2-3· 117,24, από τα οποία τα δύο πρώτα έχουν ως εφύμνια τα *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου και Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ ὁ ἀναστὰς και το απολυτίκιο Χριστὸς ἀνέστη*, β) τα τρία αντίφωνα των Χριστουγέννων, οι Ψλ 9,1· 110,1-3· 111,1-4α και 109,1-3α, πάλι με το ίδιο εφύμνιο για το α' αντίφωνο και *Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ ὁ ἐκ Παρθένου τεχθεὶς και το απολυτίκιο των Χριστουγέννων Ἡ γέννησίς σου, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν*, ως εφύμνια για τα β' και γ' αντίφωνα· τέλος γ) τα τρία αντίφωνα των Θεοφανείων, οι Ψλ 113,1-3· 5, Ψλ 114,1-3· 5, Ψλ 117,1-4, το α' αντίφωνο έχει πάλι το ίδιο εφύμνιο και το *Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ ὁ ἐν Ἰορδάνῃ ὑπὸ Ἰωάννου βαπτισθεὶς και το απολυτίκιο Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου, Κύριε*, ως εφύμνια για τα β' και γ' αντίφωνα. Αυτά τα αντίφωνα εν μέρει ή πλήρως συμφωνούν με αυτά που έχουμε ήδη παραθέσει από το Τυπικό της Αγίας Σοφίας του θ' αιώνας, όπου ο Ψλ 65 για το Πάσχα, ο Ψλ 110 των Χριστουγέννων και οι Ψλ 113, 114 και 117 είναι κοινοί¹³⁰.

Στην λειτουργία, όπως στον εσπερινό και τον όρθρο, υπάρχουν τα προκείμενα αλλά επίσης και τα αλληλουϊάρια, τα οποία εκτελούνται με δύο ή τρεις στίχους κατ' επιλογήν από διάφορους ψαλμούς. Υπάρχουν δύο κατηγορίες· τα προκείμενα και αλληλουϊάρια της εβδομάδος και αυτά των οκτώ ήχων της Κυριακής. Τα προκείμενα και τα αλληλουϊάρια της εβδομάδος είναι τα ακόλουθα:

1. Προκείμενα της εβδομάδος

	ήχος	ψαλμός	κείμενο
Δευτέρα	δ'	103	Ὁ ποιῶν τοὺς ἁγ- γέλους αὐτοῦ
Τρίτη	βαρύς	63	Εὐφρανθήσεται δί- καιος ἐν Κυρίῳ

¹²⁹ Βλ. λ.χ. Μουσικός Πανδέκτης, τόμ. δ', Θεία Λειτουργία, εκδόσεις Ἀδελφότης Θεολόγων ἡ «Ζωή», Ἀθήναι 1984⁶, σ. 20-1. Τα τυπικά έχουν βεβαίως από νωρίς τονισθεί και σε άλλους ήχους π.χ. σε ήχο βαρύ διατονικό από τον Νικόλαο Πρωτοψάλτη Σμύρνης, βλ. ό.π., σ. 22-8. Στο τέλος αυτού του τόμου, σ. 344-51, υπάρχουν ως δείγμα τονισμένοι -φυσικά ως νεώτερες συνθέσεις- και οι Ψλ 33 σε ήχο α' και 144 σε ήχο πλ. δ', και οι δύο σε σύντομο μέλος.

¹³⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 66. Πρβλ. Γ.Βεργωτή, *Ἡ Π.Διαθήκη*, σ. 41, υποσημ. 50. όπου αναφέρει αντίφωνα και άλλων εορτών του λειτουργικού χρόνου.

Τετάρτη	γ´	Λκ 1,46*	Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον
Πέμπτη	πλ. δ´	18	Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν
Παρασκευή	βαρύς	98	Ὑψοῦτε Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν
Σάββατο	πλ. β´	31	Εὐφράνθητε ἐπὶ Κύριον

*Ὅπως φαίνεται και στον πίνακα το προκείμενο της Τετάρτης είναι το μόνο μη ψαλμικό.

2. Αλληλουϊάρια της εβδομάδος

	ήχος	ψαλμός	κείμενο
Δευτέρα	β´	148	Αἰνεῖτε τὸν Κύριον
Τρίτη	β´	91	Δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει
Τετάρτη	πλ. δ´	131	Ἀνάστηθι Κύριε εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου
Πέμπτη	α´	88	Ἐξομολογήσονται οἱ οὐρανοὶ
Παρασκευή	α´	73	Μνήσθητι, Κύριε, τῆς συναγωγῆς σου
Σάββατο	πλ. β´	64 και 101	Μακάριοι οὓς ἐξε- λέξω

Τα προκείμενα και τα αλληλουϊάρια των οκτώ ήχων των Κυριακών είναι τα ακόλουθα¹³¹:

1. Προκείμενα των οκτώ ήχων

ήχος	ψαλμός	κείμενο
α´	32	Γένοιτο, Κύριε, τὸ ἔλεός σου
β´	117	Ἰσχύς μου καὶ ὕμνησίς μου ὁ Κύριος
γ´	46	Ψάλατε τῷ Θεῷ ἡμῶν ψά- λατε
δ´	103	Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε
πλ. α´	11	Σὺ, Κύριε, φυλάξαις ἡμᾶς

¹³¹ Πρβλ. Α.Ε. Αλυστζιάκη, *Η οκταηχία*, σ.185-6.

πλ. β´	27	Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου
βαρύς	28	Κύριος ἰσχύϊν τῷ λαῷ αὐτοῦ
πλ. δ´	75	Εὐξασθε καὶ ἀπόδοτε Κυρίῳ

2. Αλληλουϊάρια των οκτώ ήχων

ήχος	ψαλμός	κείμενο
α´	17	Ὁ Θεὸς ὁ διδοὺς ἐκδικήσεις ἐμοὶ
β´	19	Ἐπακούσαι σου Κύριος ἐν ἡμέρᾳ
γ´	30	Ἐπὶ σοι, Κύριε, ἤλπισα
δ´	44	Ἐντεινε καὶ κατενοδοῦ
πλ. α´	88	Τὰ ἐλέη σου, Κύριε, εἰς τὸν αἰῶνα
πλ. β´	90	Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ ὑψίστου
βαρύς	91	Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ
πλ. δ´	94	Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα εισοδικά στην ακολουθία της θ. λειτουργίας τα οποία συνοψίζουν το εορτολογικό γεγονός. Το εισοδικό των Κυριακών, αρχίζει με τον Ψλ 94,6α και συνεχίζει με το εφύμνιο Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ, το οποίο και διαφέρει αναλόγως με την εορτή. Αυτό και τα άλλα εισοδικά δίνονται παραστατικά στο παρακάτω διάγραμμα:

εορτή/ές	ψαλμός	κείμενο
Κυριακών	94,6α	Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν
Χριστουγέννων	109,3β-4	Ἐκ γαστροῦ πρὸ Ἑωσφόρου
Θεοφανείων & Βαΐων	117,26α-27α	Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου
Υπαπαντής	97,2α	Ἐγνώρισε Κύριος τὸ σωτήριον αὐτοῦ

Ευαγγελισμού	95,2β	<i>Εὐαγγελίξεσθε ἡμέραν ἐξ ἡμέρας</i>
Πάσχα	67,27	<i>Ἐν Ἐκκλησίαις εὐλογεῖτε τὸν Θεόν</i>
Αναλήψεως	46,6	<i>Ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῶ</i>
Πεντηκοστής & αγίου	20,14	<i>Ὑψώθητι, Κύριε, ἐν τῇ δυνάμει σου</i>
Πνεύματος		
Μεταμορφώσεως	35,10	<i>Ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς, Κύριε</i>
Σταυροῦ	98,5	<i>Ὑψοῦτε Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν</i>

Τα εισοδικά αυτά εκτελούνται όλα σε ήχο β, μαλακό χρωματικό¹³².

Σημαντική θέση στην δομή της ακολουθίας της θ.λειτουργίας κατέχει το βιβλίο των Ψαλμών στο κοινωνικό. Η παράδοση του κύκλου των κοινωνικών για όλο το έτος ήταν ήδη διαμορφωμένη από τον θ' και ι' αιώνα, όπως αυτό μαρτυρείται από τα ήδη μνημονευθέντα τυπικά της Πάτμου, κώδ.266, και του Τ.Σταυρού, κώδ.40¹³³. Έτσι στα τυπικά αυτά ο Ψλ 32,1 έχει την κυρίαρχη θέση ως το κοινωνικό του έτους, ωστόσο και άλλα κοινωνικά, όπως Ψλ 148,1· 103,4 και 18,5, προστίθενται σχετικά σύντομα στις τυπικές διατάξεις¹³⁴. Από τον ιβ' αιώνα, οπότε και υπάρχουν τα πρώτα μουσικά χειρόγραφα με μελωδίες κοινωνικών, η τάξη του κύκλου των κοινωνικών είχε ήδη διαμορφωθεί περίπου στην σημερινή της μορφή με ελάχιστες βεβαίως διαφοροποιήσεις.

Τα κοινωνικά του ενιαυτού είναι όλα ψαλμικοί στίχοι, εκτός των εξής εξαιρέσεων: α) της Μ.Πέμπτης *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*, β) του Πάσχα *Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε*, το οποίο ψάλλεται και κατά την διακαινήσιμο εβδομάδα και τις Κυριακές των Μυροφόρων, Παραλύτου, Σαμαρείτιδος και Τυφλού, γ) των Θεοφανείων *Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ* από τον *Τίτο* 2,11, και δ) της Μεσοπεντηκοστής *Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα* από τον *Ἰω* 6,56.

Τα κοινωνικά τα οποία είναι ψαλμικοί στίχοι χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες, τα της εβδομάδος, των ακινήτων και των κινητών εορτών¹³⁵. Της

¹³² Βλ. λ.χ. το αργό και σύντομο εισοδικόν Θ.Φωκαέως, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.γ', σ. 12-13.

¹³³ Βλ. παραπάνω κεφ. 2.4, σ. 46, και D.E. Conomos, *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle*, DOP XXI Washington D.C. 1983, σ. 13. Κατά τον D.E. Conomos, η εκτέλεση αυτήν την περίοδο ήταν αντισφωνική, βλ. ό.π., σ. 19.

¹³⁴ Ό.π., σ. 20.

¹³⁵ Βλ. ό.π., πίνακα σ. 48-51.

εβδομάδος, τα οποία σημειώνονται παρακάτω, ψάλλονται ωστόσο και στις εορτές που σημειώνονται εντός παρενθέσεων¹³⁶:

1. Κοινωνικά εβδομάδος

	ψαλμός	κείμενο
Κυριακή	148,1α	<i>Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν.</i>
Δευτέρα & (Ασωμάτων)	103,4	<i>Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα.</i>
Τρίτη & (Προδρόμου)	111,6β	<i>Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος.</i>
Τετάρτη & (Θεοτόκου) ¹³⁷	115,4	<i>Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι, καὶ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι.</i>
Πέμπτη & (Αποστόλων)	18,5	<i>Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν.</i>
Παρασκευή & (Σταυρώσιμο)	4,7β	<i>Ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου.</i>
Σάββατο & (Νεκρώσιμο) ¹³⁸	64,5α και 101,13β	<i>Μακάριοι, οὓς ἐξελέξω καὶ προσελάβον, Κύριε· καὶ τὸ μνημόσυνον, αὐτῶν εἰς γενεὰν καὶ γενεάν.</i>

Τα υπόλοιπα των ακινήτων εορτών είναι τα ακόλουθα:

¹³⁶ Στο *Ἐγκόλπιον τοῦ Ἀναγνώστου*, σ. 85, κακῶς ὁρίζεται ὅτι κατὰ τὴν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ, ὅταν εἶναι νὰ τελεσθῇ μνημόσυνο μπορεῖ νὰ ψαλεῖ ὁ Ἀμωμος, διότι αὐτὴ ἡ ἀκολουθία εἶναι αὐτοτελής καὶ ὡς τέτοια πρέπει νὰ ἐκτελεῖται καὶ ὄχι νὰ παρεμβάλλεται στὸν πυρῆνα τῆς ἀκολουθίας τῆς θ. λειτουργίας ἀποσπώντας τὴν προσοχὴ τῶν πιστῶν ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση τοῦ μυστηρίου καὶ τὴν μετάληψη τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ εὐθὺς ἀμέσως.

¹³⁷ Μέχρι τὰ τέλη τοῦ ιγ' αἰῶνος ἐψάλλετο καὶ τὸ κοινωνικὸ *Ἀπενεχθήσονται τῷ βασιλεῖ*, *Ψλ* 44,15α-16β, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Ἐκτοτε πλέον ἔχει ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὸ *Ποτήριον σωτηρίου*, *Ψλ* 115,4, τὸ ὁποῖο καὶ ψάλλεται σὲ ὅλες τῆς θεομητορικῆς εορτῆς ἐκτὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Βλ. D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 29-30.

¹³⁸ Τὸ κοινωνικὸ τῶν κεκοιμημένων, ὅπως αὐτὸ ἀνιχνεύεται μέσα ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση πρὶν ἀπὸ τὸν ιγ' αἰῶνα, ἦταν τὸ *Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων*, *Παρ* 10,7 καὶ *Ψλ* 101,13. Αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ ἐψάλλετο κατὰ τὴν εορτὴ τῆς ἀποτομῆς τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου. Τὴν θέση τοῦ ἀργότερα παίρνει ὁ *Ψλ* 64,5 καὶ 101,13. Βλ. D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 26-7.

2. Κοινωνικά ακινήτων εορτών

	ψαλμός	κειμένο
της Ινδίκτου	64,12	Εὐλόγησον τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς χρηστότητός σου, Κύριε.
εγκαινίων της Μεγάλης Εκκλησίας	25,8	Κύριε, ἡγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου καὶ τόπον σκηνώματος δόξης σου.
των Χριστουγέννων	110,9α	Λύτρωσιν ἀπέστειλε Κύριος τῷ λαῷ αὐτοῦ.
του Ευαγγελισμού	131,13	Ἐξελέξατο Κύριος τὴν Σιών· ἡρετίσατο αὐτὴν εἰς κατοικίαν ἑαυτοῦ.
της Μεταμορφώσεως	88,16β και 17α	Ἐν τῷ φωτὶ τῆς δόξης τοῦ προσώπου σου, Κύριε, πορευσόμεθα, καὶ ἐν τῷ ὀνόματί σου ἀγαλλιασόμεθα εἰς τὸν αἰῶνα.

Τέλος τα κοινωνικά των κινητών εορτών, δηλαδή του Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου, είναι τα ακόλουθα:

3. Κοινωνικά κινητών εορτών

	ψαλμός	κειμένο
των Προηγιασμένων ¹³⁹	33,9α	Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστός ὁ Κύριος.
του Λαζάρου	8,3α	Ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων κατηρτίσω αἶνον.
των Βαΐων	117,26	Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου.
Μ. Σαββάτου	77,65	Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος, καὶ ἀνέστη σφύζων ἡμᾶς.
του Θωμά (Αντίπασχα)	147,1	Ἐπαίνει Ἱερουσαλὴμ τὸν Κύριον, αἶνει τὸν Θεόν σου, Σιών.

¹³⁹ Βλ. H. Breslich-Erikson, "The Communion Hymn of the Byzantine Liturgy of the Presanctified Gifts", SEC 3 (1973) 51-73.

της Αναλήψεως	46,6	Ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλα- λαγμῶ, Κύριο, ἐν φωνῇ σάλπιγγος.
της Πεντηκοστής	142,10	Τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἀγαθὸν ὁδηγήσει με ἐν γῇ εὐθείᾳ.

Τα κοινωνικά αυτά έχουν επιλεγεί για την καταλληλότητα του περιεχομένου τους ως προς την εορτή κατά την οποία πρόκειται να εκτελεστούν και έχουν ως χαρακτηριστική κατάληξη -όσα είναι ψαλμικοί στίχοι μόνον- το αλληλούϊα.

Η μελωδική παράδοση του κοινωνικού, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αρχίζει από τον ιβ' αιώνα και καταγράφεται στην χειρόγραφη παράδοση του Ασματος και του Ψαλτικού μέχρι τον ιγ' αιώνα¹⁴⁰. Εξ αρχής υπάρχουν τονισμένα τα κοινωνικά της Κυριακής, του Σαββάτου και των Προηγιασμένων σε όλους τους ήχους, κάτι το οποίο δεν παρατηρείται στα υπόλοιπα κοινωνικά¹⁴¹. Η εξελιγμένη μορφή των δύο βιβλίων του Ασματος και του Ψαλτικού ήταν η συλλογή Ακολουθία, της οποίας ο παλαιότερος κώδικας είναι αυτός της ΕΒΕ 2458 του 1336 μ.Χ., του Ιωάννου Παπαδοπούλου Κουκουζέλη¹⁴². Από τον ιδ' και ιε' αιώνα, οπότε υπάρχει και η επώνυμη παράδοση στους συνθέτες των κοινωνικών, παρουσιάζονται τα ονόματα λ.χ. των Ιωάννου Κουκουζέλη, Ξένου Κορώνη, Ιωάννου Γλυκέος, Γεωργίου Παναρέτου, Ιωάννου Κλαδά, Δημητρίου Ρεδαιστινού κ.ά.¹⁴³. Το κοινωνικό των προηγιασμένων του Ιωάννου του Κλαδά, σε ήχο α' τετράφωνο, ψάλλεται ακόμη και σήμερα¹⁴⁴. Σε χειρόγραφα υπάρχουν βεβαίως πολλά κοινωνικά από τον ιε' έως τον ιζ' αιώνα¹⁴⁵, ωστόσο σήμερα οι εν χρήσει μελωδίες είναι από τους ιη' και ιθ' κυρίως αιώνες. Από τους κυριότερους εκπροσώπους στις πρώτες έντυπες εκδόσεις είναι ο Δανιήλ Πρωτοψάλτης, Πέτρος Λαμπαδάριος, Πέτρος Πρωτοψάλτης, Γεώργιος ο Κρης,

¹⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά τις εξής μελέτες, E. Wellesz, *A History*, σ. 143-4· B. DiSalvo, "Asmatikon", *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 16 (1962) 135-58· S. Harris, "The Communion Chants in Thirteenth Century Byzantine Musical MSS", *SEC*, 2 (1971) 51-67· Γ.Θ.Στάθης, *Οι αναγραμματισμοί*, σ. 44-5, και D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 54 εξ.

¹⁴¹ Βλ. D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 54.

¹⁴² Για την Παπαδική βλ. Γ.Θ.Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής του Ἁγίου Ὁρους, IBM*, τόμ.α', Ἀθήναι 1975, σ. 35, και Μ.Κ.Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Ἀθήνα 1980, σ. 231. Για τον κώδ.ΕΒΕ 2458, βλ. Γ.Θ.Στάθης, "Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίηση", σ.165-212, και P.Panagiotides, "The Musical Use", σ. 159. Πρβλ. Ἀ.Ε. Ἀλυγιζάκη, *Μελωδήματα ἀσκήσεων λειτουργικῆς*, ἐκδόσεις Γ.Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 24-5.

¹⁴³ Βλ. P. Panagiotides, "The Musical Use", σ. 165.

¹⁴⁴ Βλ. λ.χ. Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, *Ταμεῖον Ἀνθολογίας*, νῦν τρίτον ἐκδοθέν εἰς τύπον, τόμ.β', παρὰ Θεοδώρου Παπά Παράσχου Φωκέως, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1837, σ. 321-1.

¹⁴⁵ Βλ. λ.χ. το κοινωνικὸν τὸν Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν β' ἡμῶν του ιζ' αἰῶνος, ἀπὸ τὴν σειράν του Ἀ.Ε. Ἀλυγιζάκη, *Τέχνη Μελουργός Α'*, τῆς Πανεπιστημιακῆς Βυζαντινῆς Χορωδίας, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 22-6.

Γρηγόριος Πρωτοψάλτης, Κωνσταντίνος Πρωτοψάλτης, Θεόδωρος Φωκαεύς, Ιωάννης Πρωτοψάλτης κ.ά.¹⁴⁶. Το κοινωνικό των Κυριακών, Ψλ 148,1, είναι τονισμένο σε όλους τους ήχους για να εξυπηρετήσει τον οκτάηχο κύκλο του λειτουργικού τυπικού. Τα κοινωνικά της εβδομάδος παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, διότι φαίνεται να ακολουθούν μία προκαθορισμένη τάξη ήχων -το άγραφο τυπικό κατά παράδοσιν- τουλάχιστον όπως μας τα έχει παραδώσει ο Πέτρος Πελοποννήσιος. Έτσι της Δευτέρας είναι σε ήχο α', της Τρίτης σε ήχο βαρύ διατονικό, της Τετάρτης σε ήχο δ' άγια, της Πέμπτης σε ήχο πλ.δ', της Παρασκευής και του Σαββάτου σε ήχο πλ.α'.

Στην θ.λειτουργία τέλος, μετά την οπισθάμβωνο ευχή και λίγο πριν την απόλυση, ακολουθεί η ψαλμωδία του Ψλ 112,2, *Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον*, τρεις φορές σε ήχο β'. Αυτό είναι και το τελευταίο ψαλμικό στοιχείο αυτής της ακολουθίας, το οποίο βεβαίως τονίζει την δύναμη του ονόματος του Κυρίου από του νυν και εις τους αιώνας των αιώνων.

Όπως διαπιστώσαμε, το μυστήριο της θ.Ευχαριστίας δεν θα μπορούσε να μείνει χωρίς την λειτουργική χρήση των ψαλμών. Η δοξολογία, η αίνηση και η ευχαριστία που περιγράφονται στους ψαλμούς είναι τα καταλληλότερα προσευχητικά στοιχεία για την κατ' εξοχήν αυτή ακολουθία ευχαριστίας του ανθρώπου προς τον Θεό, αλλά και την επισήμανση της ανιδιοτελούς αγάπης του Θεού προς τον άνθρωπο.

3.3.3. Περιστατικές ακολουθίες.

Στα μυστήρια του βαπτίσματος και του γάμου υπάρχει επίσης η χρήση του βιβλίου των ψαλμών. Έτσι μετά το βάπτισμα και το χρίσμα του παιδιού εκτελείται ο πρώτος στίχος του Ψλ 31, *Μακάριοι, ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι*. Παρ' όλο που θα έπρεπε να εκτελεσθεί ολόκληρος ο ψαλμός, έχει επικρατήσει να ψάλλονται αντί αυτού οι καταβασίες της υψώσεως του τιμίου Σταυρού και την περίοδο του Πάσχα οι καταβασίες *Ἀναστάσεως ἡμέρα*. Στον γάμο ψάλλεται ο Ψλ 127 με εφύμνιο το *Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι*, και επίσης την ώρα του κοινού ποτηρίου εκτελείται ο στίχος *Ποτήριον σωτηρίου*, Ψλ 115,4. Ο Ψλ 31, ο οποίος αναφέρεται στην άφεση των αμαρτιών, στην λύτρωση και μακαριότητα του ανθρώπου, εξυπηρετεί άριστα την τυπολογία του βαπτίσματος που έχει ως θέμα την ζωή του νεοφωτίστου ως νέου πλέον ανθρώπου, ο οποίος έχει απαλλαγεί από την αμαρτία των πρωτοπλάστων και έχει φορέσει τον χιτώνα τον φωτεινό¹⁴⁷. Και στην ακολουθία του γάμου ο Ψλ 127 αναδεικνύει την τυπολογία του μυστηρίου,

¹⁴⁶ Βλ. Θ.Φωκαεύς, *Ταμείον Ἀνθολογίας*, τόμ.γ', σ. 346-625, όπου υπάρχει κοινωνικόν και για την εορτή του αγίου Μανδυλίου το *Μὴ ἀποστρέψῃς*, του οποίου το πρώτο μέρος είναι απο τον Ψλ 26,9α, σε μελωδία του Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου και Γ.Πρωγάκη, *Μουσική Συλλογή*, τόμ.γ', σ. 279-496.

¹⁴⁷ Προβλ. Γ.Βεργωτή, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 42.

επειδή αναφέρεται στην μακαριότητα των φοβουμένων τον Θεό και με αυτόν τον τρόπο προοιωνίζεται η ευτυχία του νέου ζεύγους¹⁴⁸. Η ψαλμωδία του Ψλ 31,1 και 115,4 γίνεται σε ήχο α', μέλος αργοσύντομο, η δε εκτέλεση του Ψλ 127 σε ήχο βαρύ και μέλος σύντομο.

Οι ακολουθίες του ευχελαίου, του αγιασμού και εις ψυχορραγούντα περιέχουν τους Ψλ 142 και 50, και η τελευταία επιπροσθέτως τον Ψλ 69. Οι ψαλμοί αυτοί, με την δέησή τους προς τον Θεό, ζητούν την μετάνοια και την βοήθειά του. Και οι τρεις ψαλμοί αναγινώσκονται. Οι Ψλ 142 και 50 συμπεριλαμβάνονται και στην ακολουθία της παρακλήσεως υπέρ του ασθενούς, με την ανάγνωση και των Ψλ 22, 26 και 67. Η τυπολογία και αυτών των ψαλμών δεν μπορεί να είναι άλλη από μία παράκληση για τον ασθενή. Έτσι αυτοί οι ψαλμοί περιγράφουν την φροντίδα, την προστασία, την ελπίδα αλλά και την δοξολογία του πιστού προς τον Θεό, τον οποίο έχει ως καταφυγή και βοήθειά του¹⁴⁹.

Στην ακολουθία των προηγιασμένων δώρων αναγινώσκεται και το ιη' κάθισμα του Ψαλτηρίου, Ψλ 119-33. Αυτοί οι ψαλμοί, γνωστοί και ως ψαλμοί των αναβαθμών, συμβολίζουν την πορεία του πιστού προς τον Θεό και βεβαίως στην θεία μακαριότητα, που είναι ο στόχος κάθε ανθρώπου ο οποίος πιστεύει στον Θεό¹⁵⁰. Η ακολουθία αυτή κλείνει με την ανάγνωση άλλων δύο ψαλμών των 33 και 144. Οι ψαλμοί αυτοί εκφράζουν ευχαριστίες και δοξολογία στον Θεό για την σωτηρία και την φιλανθρωπία του.

Η εξόδιος ακολουθία δομικά ως προς το Ψαλτήριο ακολουθεί τα πρότυπα του Αμώμου, τα οποία περιγράφηκαν στην ακολουθία του όρθρου, με την διαφορά ότι στην ακολουθία για λαϊκούς και κληρικούς συμπεριλαμβάνονται και οι Ψλ 90· 50 και 22· 23· 83 και 50 αντιστοίχως.

Η ακολουθία των εγκαινίων νέου ναού περιέχει και αυτή έναν αριθμό από ψαλμούς, Ψλ 50, 144, 22, 83, 131, 92 και 25. Στο νόημα πολλών από αυτούς τους ψαλμούς είχαμε την ευκαιρία να αναφερθούμε παραπάνω, ωστόσο οι Ψλ 83 και 131 σχετίζονται περισσότερο με τον εγκαινιασμό του ναού. Έτσι στους ψαλμούς αυτούς γίνεται αναφορά στην καταφυγή του πιστού στα σκηνώματα του Θεού, όπου και θα προσκυνήσει εκεί που θα βρίσκεται το ιερό και η χάρις του¹⁵¹.

Άλλες τελετές της Εκκλησίας που συμπεριλαμβάνουν ψαλμούς είναι οι ακόλουθες: μικρός και μέγας Παρακλητικός Κανών, Ψλ 142· 50, η θ. Μετάληψη, Ψλ 22· 23· 115, η εξομολόγηση Ψλ 50 και η ακολουθία της

¹⁴⁸ Ό.π.

¹⁴⁹ Ό.π., σ. 43.

¹⁵⁰ Ό.π., σ. 44.

¹⁵¹ Ό.π., σ. 45.

Τραπέζης Ψλ 144 και 12. Στην θεολογική σημασία αυτών των ψαλμών έχουμε ήδη αναφερθεί παραπάνω¹⁵².

Ανακεφαλαιώνοντας την παραπάνω αναφορά μας στην χρήση του βιβλίου των Ψαλμών στις διάφορες ακολουθίες μπορούμε να συνάγουμε μερικά χρήσιμα συμπεράσματα. Μέσα από αυτές φαίνεται καθαρά ότι οι ψαλμοί είναι ένα κατ' εξοχήν δομικό στοιχείο στις ακολουθίες του νυχθημέρου και στις ακολουθίες των μυστηρίων και τις άλλες περιστατικές τελετές. Εκεί δηλαδή όπου η Εκκλησία αναζητάει τον καθαγιασμό και την χάρη του Θεού σε κάθε σταθμό της ζωής των πιστών της. Με αυτόν τον τρόπο προβάλλει με την βοήθεια και των ψαλμών νοήματα που έχουν σχέση με την εσχατολογία, την εκκλησιολογία και την χριστολογία της Εκκλησίας· έτσι ταυτοχρόνως αξιοποιεί ένα μεγάλο κεφάλαιο-θυσιαυρό της Π. Διαθήκης, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την διαχρονικότητα του αποκεκαλυμμένου λόγου και έργου του Θεού επί της γης.

3.4. Παραθέματα και επιδράσεις στην υμνογραφία.

Η υμνογραφία, ένα άλλο κεφάλαιο της λειτουργικής ζωής, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρρέαστη από την τόσο σημαντική επιρροή του βιβλίου των Ψαλμών στην διαμόρφωση των ακολουθιών. Η υμνογραφία άλλωστε της Ορθοδόξου Εκκλησίας αντλεί στοιχεία από την βιβλική και την γραμματολογική παράδοση. Σε αυτήν την παράγραφο θα εξετάσουμε ειδικότερα την βιβλική πτυχή της υμνογραφίας, όσον αφορά στους ψαλμούς, παραθέτοντας χαρακτηριστικά παραδείγματα ύμνων από διάφορες εορτές και περιόδους του λειτουργικού έτους. Μία πλήρης καταγραφή της υμνογραφικής αυτής παραδόσεως δεν είναι δυνατόν να γίνει μέσα στα πλαίσια αυτής της εργασίας, θα μπορούσε άλλωστε μία τέτοια εργασία να αποτελέσει αφ' εαυτής μίαν αυτοτελή μονογραφία. Για καθαρά μεθοδολογικούς λόγους θα διαιρεθούν οι αναφορές στους ύμνους αυτούς σε δύο ομάδες, αυτήν των κατά λέξη παραθεμάτων και εκείνη που τα ψαλμικά παρατίθενται σε παράφραση¹.

Οι κατά λέξη αναφορές ψαλμικών κειμένων μέσα στους ύμνους παρουσιάζουν ποικίλες μορφές. Ο υμνογράφος συνήθως υιοθετεί αυτά τα γνωστά και οικεία κείμενα για να τονίσει το θέμα της ημέρας ή εορτής το οποίο διαπραγματεύεται. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, όπως θα

¹⁵² Βλ. στο παράρτημα τον πίνακα, όπου αναφέρεται συνοπτικά το ψαλμικό στοιχείο σε όλες τις παραπάνω ακολουθίες. Επίσης βλ. πίνακες Γ. Βεργωτή, *Ἡ Π. Διαθήκη*, σ. 113-6, και Σ. Ν. Σάκκου, *Ἑρμηνευτικές σημειώσεις στους ψαλμούς*, τεῦχος α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 30-1.

¹ Βλ. παράρτημα με επιλεγμένα κείμενα από την Παρακλητική, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο, καθώς και από άλλες εορτές του ενιαυτού.

διαπιστώσουμε παρακάτω, αναγκάζεται να προσαρμόσει το ψαλμικό κείμενο, ούτως ώστε να μην αλλάξει το μέτρο ή και η μελωδία του ύμνου. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί το ψαλμικό κείμενο να υποστεί ή ελάχιστες τροποποιήσεις στην κλίση των λέξεών του ή ακόμη μία ανακατάταξη του ψαλμικού κειμένου.

Ένα από τα σπουδαιότερα θέματα με τα οποία ασχολούνται οι ύμνοι είναι αυτό της μετανοίας. Βλέπουμε ότι η άφεση και η εξάλειψη των αμαρτιών βρίσκεται στο επίκεντρο πολλών ύμνων. Για παράδειγμα στα κατανυκτικά καθίσματα της Δευτέρας και Τρίτης πρωΐ του β' ήχου της Παρακλητικής αναφέρεται: *Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με, ἐπὶ δυσὶν ἁμαρτήμασιν ὁ Δαυὶδ ἐθρήνη· ἐπὶ μυρίοις ἐγὼ πλημμελήμασι βοῶ σοι· ... ἐλέησόν με, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος*². Ο Ψλ 50, που αποτελεί τον κατ' ἐξοχήν ψαλμό της μετανοίας, χρησιμοποιείται σε αυτόν τον ύμνο για να τονισθεί το στοιχείο της διακαούς επιθυμίας του αμαρτωλού για συγχώρηση. Με αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος ζητάει την επιείκεια του Θεοῦ θυμίζοντάς του ότι τον έχει πλάσει από χώμα και παρακαλώντας να μην τον καταδικάσει εἰς τα κατώτατα της γῆς³. Η εμπιστοσύνη στον Θεό και η δικαία κρίση του για αυτόν αναγνωρίζεται από τον αμαρτωλό άνθρωπο και εκφράζεται ως εξῆς από τον υμνογράφο: *Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος, εἰς τὸν τόπον ὃν διέθου, ὅταν καθίσῃς, Ἐλεῆμον, ποιῆσαι δικαίαν κρίσιν...*⁴.

Η αγαθωσύνη του Κυρίου δεν έχει ὅρια. Ο άνθρωπος, ο οποίος το γνωρίζει, ζητάει να μην τον ελέγξει ο Θεός με θυμό και οργή για τα παραπτώματά του, τα οποία είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ανθρώπων⁵. Ένας άλλος ύμνος αναφέρεται στο αίτημα της αφέσεως των οφειλομένων των αδελφών μας, για να έχουμε και εμεῖς την προσδοκία ότι ο Θεός θα αφήσει και θα συγχωρήσει τα δικά μας παραπτώματα. Στον ίδιο ύμνο επίσης αναφέρεται η πνευματική νηστεία και ότι πρέπει να αποφεύγουμε τα σκάνδαλα, ούτως ώστε να μας συγχωρεῖ ο Κύριος όταν κατευθύνεται η προσευχή μας ως θυμίαμα ενώπιόν του⁶.

² Ψλ 50,3· 6,7. Βλ. επίσης στο παράρτημα το ιδιόμελον του Τριωδίου μετά τον Ν' ψαλμό, *Τὰ πλήθη τῶν πεπραγμένων μοι δεινῶν, και Τετάρτη της Ε' εβδομάδος των Νηστειῶν το αλφαριθμητικό προσόμοιο ωμέγα· Ὡ τῆς ἀφάτου σου εὐσπλαγχνίας, ὑπεράγαθε, ἀνεξίκακε, Κύριε! ὦ ἀναμάρτητε καὶ οἰκτίρμον, μὴ με ἀπορρίψῃς ἀπὸ τοῦ προσώπου σου...* (Ψλ 50,13).

³ Βλ. την Δευτέρα της Β' εβδομάδος των Νηστειῶν, στην Τριθέκτη, το τροπάριο της Προφητείας: *Ὁ πλάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας ἡμῶν, μνησθητι ὅτι χοῦς ἐσμεν· μὴ καταδικάσῃς ἡμᾶς, ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς, ἀναμάρτητε* (Ψλ 102,14).

⁴ Βλ. τροπάριο στην Παρακλητική, ἥχο πλ.β', την Δευτέρα και Τρίτη στα καθίσματα της α' στιχολογίας, ὅπου και ἡ φράση ἀπὸ τον Ψλ 83,7α.

⁵ Βλ. την Δευτέρα της Δ' εβδομάδος των Νηστειῶν, στην Τριθέκτη, το τροπάριο της Προφητείας: *Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς λαὸν ἡμαρτηκότα, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσῃς ἡμᾶς, ἀγαθὸς ὑπάρχων...* (Ψλ 37,1).

⁶ Βλ. την Δευτέρα της Β' εβδομάδος των Νηστειῶν, στον εσπερινό, α' απόστιχο: *Τὴν πνευματικὴν νηστείαν νηστεύσωμεν, διαορῆξωμεν πᾶσαν στραγγαλίαν· ἐκφευξόμεθα δὲ καὶ τῶν σκανδάλων τῆς ἁμαρτίας· ἀφήσωμεν ἀδελφοῖς τὰ ὀφειλήματα, ἵνα καὶ ἡμῖν ἀφεθῇ τὰ*

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους ύμνους για την σωτηρία του ανθρώπου, την οποία ο Θεός εργάστηκε εν μέσω της γης, με την γέννηση, σταύρωση και ανάστασή του. Οι ύμνοι αυτοί κάνουν ξεχωριστή μνεία για το προαιώνιο σχέδιο του Θεού και την σωτηριώδη πρόνοιά του για το γένος του Αδάμ· *Είργασω τὴν σωτηρίαν, ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Οἰκτίρμον, ἵνα σωθῶμεν· ἐκουσίως ξύλῳ ἀνεσταύρωσαι...*⁷. Η ανάσταση του Χριστού και η σωτηρία που αυτός φέρνει για τον άνθρωπο με τον σταυρικό του θάνατο μνημονεύονται, όπως είναι φυσικό, και την ημέρα της Μ.Παρασκευής και στην εορτή του Τιμίου Σταυρού⁸.

Η σωτηρία του ανθρώπου ωστόσο χρειάζεται την συνεχή και άμεση βοήθεια του Θεού, ο οποίος *ἐκτείνει τὸν οὐρανὸν ὥσει δέρριν*, διότι οι επιρροές του εχθρού είναι πολλές και επίμονες μέχρι το τέλος της ζωής του⁹. Ἔτσι μόνον ο Κτίστης του κόσμου, ο οποίος έχει την δύναμη να κάνει την γη να τρέμει και είναι ο μεγάλος μας ευεργέτης, μπορεί να αγιάζει μυστικώς τις ψυχές μας, αλλά ταυτοχρόνως να μας προφυλάσσει από τις εχθρικές δυνάμεις¹⁰.

Στην εορτή των Βαΐων ο στίχος του Ψλ 117,26, *εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου*, χρησιμοποιείται κατά κόρον για να τονισθεί η χαρά για την νίκη της κοινής αναστάσεως που έφερε ο Χριστός¹¹. Ωστόσο και ο λαός του Ισραήλ με την ίδια φράση εκφράζει την προσδοκία του για την απευλευθέρωσή του από τους Ρωμαίους, όταν ο Χριστός εισόδευε στα Ιεροσόλυμα. Όμως ο Χριστός, ο οποίος είχε την προηγούμενη ημέρα αναστήσει τον τετραήμερο νεκρό Λάζαρο στην Βηθανία, είχε κατά νουν το εκούσιο πάθος που θα ακολουθούσε ακριβώς τις επόμενες ημέρες. Επομένως σε αυτό το σημείο έχουμε την εκπλήρωση των Γραφών που αναφέρουν ότι

παραπτώματα ἡμῶν· οὕτω γὰρ βοῆσαι δυνησόμεθα· Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή ἡμῶν, ὡς θυμίαμα, ἐνώπιόν σου, Κύριε (Ψλ 140,2).

⁷ Βλ. π.χ. Τετάρτη της Α' εβδομάδος των Νηστειών, στον όρθρο, γ' τροπάριο, ωδή δ' και Ψλ 73,12.

⁸ Βλ. τροπάριο Μ.Ωρας ΣΤ', *Σωτηρίαν είργασω ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Χριστέ ὁ Θεός· ἐπὶ Σταυροῦ τὰς ἀχράντους σου χεῖρας ἐξέτεινας, ἐπισινάγων πάντα τὰ ἔθνη, κράζοντα· Κύριε, δόξα σοι. Καὶ το δόξα καὶ νυν, στὴν προσκύνηση τοῦ σταυροῦ. Ἡ προφητεία τοῦ Μωϋσῆ καὶ τοῦ Δαυὶδ ἔχουν πληρωθεῖ· Ἡ φωνὴ τοῦ προφήτου σου Μωϋσέως, ὁ Θεός, πεπληρωται ἡ λέγουσα· ὤψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμαμένην... Σήμερον τοῦ Χριστοῦ ἡ ἀνάστασις ἐγκαινίζεται, καὶ τὰ πέρατα τῆς γῆς ἀγάλλονται, ἐν κυβάλοις δανύτικοις, ὕμνον σοι προσφέροντα, καὶ λέγοντα· είργασω σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς, ὁ Θεός, σταυρόν καὶ τὴν ἀνάστασιν,... καὶ Ψλ 73,12.*

⁹ Βλ. Παρασκευὴ της Ε' εβδομάδος των Νηστειών, στον όρθρο, α' τροπάριο, ωδή ε' και Ψλ 103,2.

¹⁰ Βλ. την Μ.Πέμπτη στον Νιπτήρα το β' τροπάριο· *Μεγάλῃς εὐεργεσίας ἀπολαύειν μέλλοντες οἱ πιστοί, εὐλαβῶς τῷ τιμίῳ Νιπτήρι προσδράμωμεν, οὐ σαρκὸς ὄντοιν ἀποπλύνοντες, τὰς ψυχὰς δὲ μυστικῶς ἀγιάζοντες· Χριστὸς γὰρ ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ ἐφορῶν ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν, ... πάσης ἐναντίας δυνάμεως, ἀσφαλῆ δωροῦμενος...* καὶ Ψλ 103,32.

¹¹ Βλ. π.χ. το απολυτίκιο· *Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, πρὸ τοῦ σοῦ Πάθους πιστούμενος, ἐκ νεκρῶν ἠγειρας τὸν Λάζαρον, Χριστέ ὁ Θεός· ὤθεν καὶ ἡμεῖς ὡς οἱ παῖδες, τὰ τῆς νίκης σύμβολα φέροντες, σοὶ τῷ νικητῇ τοῦ θανάτου βοῶμεν· Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου.*

τα παιδιά του Ισραήλ μετά βαΐων και κλάδων θα προϋπαντήσουν τον Χριστό¹². Το θετικό κλίμα, το οποίο συναντά την ημέρα των Βαΐων ο Χριστός, ανατρέπεται πολύ σύντομα, όπως γνωρίζουμε, με την αχαριστία που δείχνουν σε αυτόν ο ίδιος λαός, αλλά και ο μαθητής του ο Ιούδας. Ο υμνογράφος παραλληλίζει αυτήν την κατάσταση θυμίζοντάς μας τον γογγυσμό των προγόνων τους στην έρημο κατά του Θεού που τους έτρεφε· *ἔτι γὰρ τῆς βρώσεως οὔσης ἐν τῷ στόματι αὐτῶν κατελάλουν τοῦ Θεοῦ οἱ ἀχάριστοι*¹³.

Την περίοδο της Μ.Εβδομάδος βρίσκουμε αρκετά ψαλμικά ημιστίχια, στους ύμνους κυρίως της Μ.Πέμπτης και συγκεκριμένα στα αντίφωνα. Εκεί, όπου περιγράφεται όλο το στάδιο των παθών του Χριστού, συναντούμε τις εξής φράσεις· α) *ἄρχοντες λαῶν συνήχθησαν κατὰ τοῦ Κυρίου, καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ*, β) *ἔδωκαν εἰς τὸ βρωμά μου χολήν, καὶ εἰς τὴν δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος*, γ) *ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον*, δ) *ἐμελέτησαν κενά*, ε) *ἐκύνκλωσαν κύνες ὡσεὶ πολλοί*, και στ) *ἵνα συντρίψω αὐτοὺς ὡς σκεύη κεραμέως*¹⁴, οι οποίες προσθέτουν στιβαρή δραματουργία στο κατανυκτικό και δραματικό κλίμα, το οποίο κορυφώνεται με την σταύρωση του Χριστού. Το Μ.Σάββατο επίσης, όταν ο Χριστός βρίσκεται ακόμη στον Άδη, ο υμνωδός μας διαβεβαιοί ότι ο βασιλεύς των αιώνων σαββατίζει στον τάφο για να τελεσθεί η οικονομία της σωτηρίας του γένους των ανθρώπων με την ανάσταση η οποία θα ακολουθήσει. Μέσα σε αυτές τις ώρες του πένθους μάς προτρέπει και μάς παρηγορεί, με την προσταγή να βοήσουμε το Άνάστα, ὁ Θεός, *κρίνον τὴν γῆν*, αναμένοντας καρτερικῶς για την ανάσταση, πριν ακόμη έρθει η ώρα της εκ νεκρῶν εγέρσεως του Χριστού¹⁵.

Την ημέρα της Αναλήψεως, όταν ο Χριστός ανεβαίνει στους ουρανοὺς, έχουμε την χρήση του Ψλ 46,6, *ἀνέβη ὁ Θεός ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος*. Όπως περιγράφουν και οι ύμνοι αυτής της εορτής, η εικόνα του πεσόντος Αδάμ έχει ανιψωθεί πλέον, δηλαδή έχει σωθεί από τον θάνατο και την φθορά, και το μόνον που απομένει πλέον είναι να αποσταλεί από τον Πατέρα ο Παράκλητος για να μας αγιάσει.¹⁶

Στις θεομητορικές εορτές έχουμε την χρήση συγκεκριμένων ψαλμικών στίχων. Έτσι στην εορτή του Ευαγγελισμού έχουμε την εκπλήρωση της υποσχέσεως του Θεού στον Δαυΐδ ότι από τους απογόνους του θα δοθεί

¹² Βλ. λ.χ. την ωδή θ' και τους αίνους της εορτής.

¹³ Βλ. την Μ. Πέμπτη στον εσπερινό, δοξαστικό και Ψλ 77,30.

¹⁴ Βλ. ακολουθία των Αγίων Παθών, αντίφωνα α', θ', ι', ια' και δ' τροπάριο της ωδής θ' και το δοξαστικό των αίνων.

¹⁵ Βλ. β' τροπάριο των αίνων.

¹⁶ Βλ. στον μεγάλο εσπερινό το δοξαστικό των στιχηρών. Για την χρήση της Γραφής στο Πεντηκοστάριο βλ. Π. Κουτλεμάνη, *Ἡ Ἁγία Γραφή στὸ Πεντηκοστάριο*, διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986 (δακτυλογραφημένη).

διάδοχος για τον Θεό του, υπόσχεση που αναφέρεται στο πρόσωπο του Χριστού¹⁷. Στα Εισόδια της Θεοτόκου ο ψαλμωδός αναφέρεται στην αγαλλίαση του υμνογράφου Δαυΐδ, ο οποίος κρούει την κινύρα και ανακράζει το *ἀπενεχθήσονται τῷ Βασιλεῖ παρθένοι ὀπίσω αὐτῆς, αἱ πλησίον αὐτῆς ἀπενεχθήσονται*, έχοντας εκπληρωθεί η επαγγελία του¹⁸. Κατά την υμνογραφία της ίδιας ημέρας, η Παναγία χαρακτηρίζεται ως “θυγάτηρ του Βασιλέως” και “πεποικιλμένη ἀχραντος”¹⁹.

Στις δεσποτικές εορτές οι ψαλμικοί στίχοι ανάγονται στο πρόσωπο του Χριστού. Ἐτσι στην εορτή των Χριστουγέννων η γέννηση του Χριστού παρομοιάζεται με την δροσιά της βροχής, η οποία απορροφάται και ανανεώνει την γή²⁰. Στα Θεοφάνεια οι φράσεις *φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων* και *ἡ θάλασσα εἶδε καὶ ἔφυγε*, ὁ *Ἰορδάνης ἰδὼν ἀνεστρέφετο*, χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τα γενόμενα κατά την ώρα της βαπτίσεως του Χριστού²¹. Στην εορτή της Μεταμορφώσεως ο στίχος του θεοπάτορος *Δαυΐδ Θαβώρ καὶ Ἑρμών ἐν τῷ ὀνόματί σου ἀγαλλιάσονται* χρησιμοποιείται για να περιγράψει την φανέρωση της θεότητας του Χριστού στους μαθητές του, ο οποίος περιεβάλλετο από το άκτιστο φως²².

Τις Κυριακές στην ακολουθία του ὁρθρου και σε όλους τους ἤχους ψάλλονται στους αναβαθμούς τα αντίφωνα²³. Οι Ψλ 119-130 των αναβαθμών αποτελούν την βάση πάνω στην οποία κινείται το περιεχόμενο των αντιφώνων. Το ότι με τους αναβαθμούς υπήρχε κατ' αρχάς και η εκτέλεση ψαλμικών στίχων πιστοποιείται από τα μουσικά χειρόγραφα του ια' και ιβ' αιώνας²⁴. Οι αναβαθμοί αποτελούνται από τρεις ενότητες αντιφώνων, οι οποίες περιέχουν από τρία στιχηρά τροπάρια εκάστη. Εκτός αυτού του σχεδίου είναι μόνο ο ἤχος πλ. δ', ο οποίος έχει τέσσερα αντίφωνα, εκ των οποίων το τέταρτο αντίφωνο ωστόσο αναφέρεται στον Ψλ

¹⁷ Βλ. στον κανόνα, ωδή ε', τροπάριο δ'· *Πρὸς τὸν σὸν προπάτορα Δαυΐδ ἐπαγγελλόμενος, θῆσιν ἐκ καρποῦ σοῦ τῆς κοιλίας, ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς βασιλείας αὐτοῦ...*, και Ψλ 131,11.

¹⁸ Βλ. στην λιτή, α' στιχηρό ιδιόμελο και Ψλ 44,15.

¹⁹ Βλ. στον κανόνα, ωδή α', τροπάριο δ', ωδή γ', τροπάριο β' και Ψλ 44,14.

²⁰ Βλ. στον κανόνα, ωδή δ', τροπάριο γ' και Ψλ 71,6.

²¹ Βλ. α' ιδιόμελο της ακολουθίας του μεγάλου αγιασμού, θεοτοκίο των αίνων και Ψλ 28,3α και Ψλ 113,3.

²² Βλ. στον εσπερινό, β' ιδιόμελο των αποστίχων· στους αίνους, β' στιχηρό προσόμοιο και Ψλ 88,13β και Ψλ 103,2.

²³ Ως συγγραφέας των αναβαθμών πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ο Θεόδωρος Στουδίτης. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Ἑκλογία*, σ. 20, και Ο. Strunk, “The Antiphones of the Oktoechos”, *JAMS* 13, (1960) 50. Πρβλ. Α.Ε Αλυγιζάκη, *Η οκταχία*, σ. 189 εξ. Εάν ὄντως είναι συγγραφέας των αναβαθμών ο Θεόδωρος Στουδίτης, ἴσως ἐδὼ να ὑπάρχει μία πρώιμη ἐνδειξη ἐπιρροῆς του ασματικού τυπικού στην εξέλιξη του μοναχικού. Ἀλλωστε το μοναχικό τυπικό, ὅπως ἤδη ἐλέχθη και αλλού, ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἀρχίζει να ἐμπλουτίζει τις ακολουθίες του με διάφορα νεότερα ὑμνολογικά στοιχεία, χωρὶς ὥστόσο να ἀπομακρύνεται ἀπὸ την παράδοση της χρήσεως του βιβλίου των Ψαλμῶν, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ την περίπτωση των αναβαθμῶν.

²⁴ Βλ. Ο. Strunk, “The Antiphones”, σ. 51. Στο κάθε τροπάριο υπήρχαν δύο ψαλμικοί στίχοι, οι οποίοι ἐκτελούνταν ὥστόσο μετὰ το τροπάριο.

132 και δεν αποτελούσε μέρος αυτής της τάξεως, αλλά εψάλλετο παλαιότερα στις εορτές των αγίων²⁵. Οι άλλοι δύο ψαλμοί των αναβαθμών, οι 131 και 133, δεν χρησιμοποιούνται στους αναβαθμούς της Οκτωήχου. Από αυτά τα στιχηρά τα δύο πρώτα τροπάρια ψάλλονται χωρίς στίχο και το τρίτο με το Δόξα και νυν. Χωρίζονται σε δύο ενότητες όσον αφορά στο ψαλμικό τους στοιχείο. Έτσι οι Ψλ 119-130 ανακυκλώνονται σε τριάδες ως εξής: Ψλ 119-21 για τον ήχο α' και πλ.α', Ψλ 122-4 για τον ήχο β' και πλ. β', Ψλ 125-7 για τον ήχο γ' και βαρύ, και Ψλ 128-130 για τον ήχο δ' και πλ. δ'. Τα πρώτα δύο στιχηρά τροπάρια αποτελούν υπόμνημα στους Ψλ 119-30 και 132 ενώ το τρίτο κάθε αντιφώνου είναι μία δοξολογία στο άγιο Πνεύμα. Όσον αφορά στο ότι αυτοί οι αναβαθμοί αποτελούν ποιητικό υπόμνημα στους αντίστοιχους ψαλμούς, είναι ανάγκη να τονισθεί ότι η σύνθεση αυτού του είδους αποτελεί μία εξαίρεση. Στην δυτική υμνογραφία πάντως αυτό το φαινόμενο αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση²⁶.

Η σύνθεση, αυτών των ύμνων έχει λοιπόν τα εξής χαρακτηριστικά: α) η αρχή κάθε στιχηρού τροπαρίου αποτελείται από τρεις, τέσσερις ή ακόμη και περισσότερες λέξεις από τους Ψλ 119-130, 132 και β) όλα τα δοξαστικά τροπάρια αναπτύσσουν θεολογικά κάποιες ιδιότητες του αγίου Πνεύματος²⁷. Έτσι π.χ. στους αναβαθμούς του δ' ήχου: *Ἐκ νεότητός μου, πολλά πολεμεῖ με πάθη...*, Ψλ 128,1, και *Οἱ μισοῦντες Σιών, αἰσχύνθητε ἀπὸ τοῦ Κυρίου...*, Ψλ 128,5²⁸.

Στην κατηγορία των ύμνων με αναφορές σε παράφραση κατατάσσουμε τους ύμνους, το περιεχόμενο των οποίων είναι φανερά επηρεασμένο από ψαλμικά στοιχεία ή μπορεί απλώς να αναφέρονται στο βιβλίο των Ψαλμών ή ακόμη στο όνομα του Δαυΐδ.

Μία μεγάλη ενότητα ύμνων αυτής της κατηγορίας, που αναφέρεται ευθέως στους ψαλμούς, είναι τα θεοτοκία τροπάρια. Η Θεοτόκος ως απόγονος του Δαυΐδ εξυμνείται ιδιαιτέρως. Οι χαρακτηρισμοί που της προσδίδονται είναι πολλοί, λ.χ. ονομάζεται αγία κιβωτός, βλαστός του Δαυΐδ, το σκήπτρον του Δαυΐδ, καλλονή και θεία κλίμακα, όρος Θεού, ναός ο ακατάληπτος, άγιον όρος, λίθος αχειρότμητος όρους, γόνος εκ της ρίζης Ιούδα, Ιεσσαί και Δαυΐδ των προπατόρων, όρος το μέγα, όρος αλατόμητον κ.λπ.²⁹. Η σημασία βεβαίως του προσώπου της Θεοτόκου στην σωτηρία του

²⁵ Ό.π.

²⁶ Ό.π., σ. 52.

²⁷ Πρβλ. ό.π., σ. 52-3.

²⁸ Πρβλ. ό.π.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά τους ύμνους στο παράρτημα για αυτούς τους χαρακτηρισμούς. Πρβλ. Δ. Τσελεγγίδη, "Η Θεοτόκος κατά την υμνογραφία των θεομητορικών εορτών", ΓΠ, 709 (1986) 22-7, και Χ.Ι.Κοντάκη, *Ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων περὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τῆς ὀφειλομένης πρὸς αὐτὴν τιμῆς*, διδακτορική διατριβή υποβληθεῖσα εἰς τὸ Τμήμα

ανθρώπου είναι ανεκτίμητη, εξ ου και οι πολλοί αυτοί χαρακτηρισμοί, διότι μας ελευθερώνει από τα δεσμά και το σκοτάδι της πτώσεως και μας δίνει πάλι την ελπίδα να σωθούμε ικετεύοντας υπέρ ημών τον Θεό³⁰.

Ωστόσο, παρ' όλο που αμαρτάνει ο άνθρωπος, δεν παύει να ελπίζει στον Θεό διότι δεν τον λησμονεί³¹. Άλλωστε πρέπει να συνετιζόμαστε από την ματαιότητα και την βραχύτητα της ζωής³². Η προστασία από τον αόρατο εχθρό μας γίνεται επίσης και μέσω των αγίων, οι οποίοι ικετεύουν τον Θεό που περιβάλλει και σκεπάζει τον ουρανό με νεφέλες³³. Έτσι με αυτόν τον τρόπο ο Χριστός, που είναι ο ποιμένας μας, μάς σώζει από την πλάνη που ως πρόβατα απολωλότα έχουμε περιέλθει· *Φείσαι, Σωτήρ, τοῦ ἰδίου πλάσματος, καὶ ζήτησον ὡς ποιμὴν τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον πλανηθέντα· ἐξάρπασον τοῦ λύκου, ποιήσόν με θρέμμα ἐν τῇ νομῇ τῶν σῶν προβάτων*³⁴.

Η πίστη και η μετάνοια είναι δύο βασικά στοιχεία του περιεχομένου της υμνογραφίας. Ο Δαυΐδ, τον οποίον καλούμαστε να μιμηθούμε και εμείς, τίθεται ως πρότυπο αυτών των δύο αρετών μέσα στην υμνογραφία· *ἐν τῷ θλίβεσθαί με Δαυΐτικῶς, ἄδω σοι Σωτήρ μου...*, αναφέρει ένας ύμνος³⁵. Έτσι με πίστη αλλά και με ταπεινοφροσύνη καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε τον δικό μας Γολιάθ, τον εγωϊσμό μας³⁶, επειδή και εμείς όπως ο Δαυΐδ αποσκοπούμε στο έλεος του Θεού³⁷. Για να επιτύχουμε στον πνευματικό αγώνα πάντως πρέπει να επιδοθούμε και σε μία σχετική άσκηση, όπως και ο Δαυΐδ με την νηστεία³⁸.

Ένα άλλο θέμα στο οποίο αναφέρονται οι ύμνοι με την βοήθεια των ψαλμών είναι και αυτό της γεννήσεως του Χριστού. Η γέννηση του Χριστού, η οποία πραγματοποιήθηκε εν κόλποις του Πατρός προ Εωσφόρου, είναι προαιώνιος· *Σὲ τὸν ἀκατάληπτον, πρὸ Ἑωσφόρου ἀνάρχως, ἐξ αὔλου λάμπαντα, ἀσωμάτων τε γαστρὸς τοῦ Γεννήτορος, οἱ Προφῆται, Κύριε, οἱ τῷ σῷ Πνεύματι ἐμπνευσθέντες προηγόρευσαν...*, αλλά ταυτοχρόνως η κάθοδός

Ποιμαντικής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 323 ἐξ. (δακτυλογραφημένη).

³⁰ Βλ. λ.χ. Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως, ωδή θ', θεοτοκίο· *Τὸ ὄρος τὸ μέγα, ἐν ᾧ κατέκρινε Χριστός, σὺ ὑπάρχεις, Παρθένε, ὡς Δαυΐδ ὁ θεῖος βοᾷ δι' ἧς ἡμεῖς ἀνιψώθημεν πρὸς οὐρανόν, υἱοθετηθέντες τῷ Πνεύματι, παμμακάριστε καὶ Ψλ 67,17.*

³¹ Βλ. Τρίτη της Α' εβδομάδος των Νηστειών, στην τριθέκτη, τροπάριο της προφητείας και Ψλ 43,21.

³² Βλ. Δευτέρα της Α' εβδομάδος των Νηστειών, ωδή δ', τροπάριο β' και Ψλ 38,7.

³³ Βλ. στην Παρακλητική, ἦχο β', Δευτέρα πρωΐ, μαρτυρικό κάθισμα μετά την γ' στιχολογία.

³⁴ Βλ. Πέμπτη της Α' εβδομάδος των Νηστειών, ωδή η', τροπάριο γ' και Ψλ 118,176. Επίσης Δευτέρα της Α' εβδομάδος των Νηστειών, ωδή ζ', τροπάρια δ', ε' και στ'.

³⁵ Βλ. στην Παρακλητική, ἦχο πλ. α', Κυριακή στους αναβαθμούς, αντίφωνο α'.

³⁶ Βλ. Δευτέρα της Γ' εβδομάδος των Νηστειών, ωδή θ', τροπάριο α'.

³⁷ Βλ. στην Παρακλητική, ἦχο πλ. β', Τρίτη πρωΐ, ωδή η', τροπάριο α'· *Ἀποσκοπῶ εἰς τὸ μέγα ἔλεος τῶν οἰκτιρῶν σου, Χριστέ, ὥσπερ ὁ Δαυΐδ, πταίσας ὑπὲρ ἐκείνον, καὶ κραῶ σὺν ἐκείνῳ· Μόνε Ἐλεῆμον, ἐλέησόν με διὰ τάχους.*

³⁸ Βλ. Τετάρτη της Τυρινῆς, στον ὄρθρο, ωδή η', τροπάριο β'.

του υπήρξε και αναλλοίωτος· Τὸ προσταχθέν μυστικῶς λαβὼν ἐν γνώσει, ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ Ἰωσήφ σπουδῇ ἐπέστη, ὁ ἀσώματος λέγων τῇ ἀπειρογάμῳ· Ὁ κλίνας τῇ καταβάσει τοὺς οὐρανοὺς, χωρεῖται ἀναλλοιώτως ὅλος ἐν σοί· ὄν καὶ βλέπων ἐν μήτρᾳ σου...³⁹.

Το ὄνομα του Δαυῖδ αναφέρεται στην υμνογραφία και με γενικότερη μορφή, όπου απλῶς μας θυμίζει την ελεημοσύνη του Θεοῦ για τον ἄνθρωπο που ειλικρινά ζητάει με μετάνοια το ἑλεός του⁴⁰. Σε ἄλλους ὕμνους σημειώνεται ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι υἱὸς του Δαυῖδ⁴¹. Τὴν ἡμέρα της Πεντηκοστής μνημονεύεται ὅτι παράδοξα εἶδον τὰ ἔθνη πάντα ἐν πόλει Δαυῖδ, δηλαδή στα Ἱεροσόλυμα, ἐκεῖ όπου τὸ ἅγιο Πνεῦμα κατήλθε ἐν πυρίναις γλώσσαις στους ἀποστόλους⁴². Επίσης, ὅπως ἡδη ἐλέχθη καὶ παραπάνω, τὸ ὄνομα του Δαυῖδ μνημονεύεται στους ὕμνους, ὅταν γίνεται μνεία στὴν γενεαλογία τῆς Παρθένου. Ἀλλοῦ πάλι υπάρχουν φράσεις, ὅπως λ.χ. δαυῖτικὴν ὁδὴν, δαυῖτικὴν μελωδίαν, δαυῖτικοῖς ᾠσμασι, δαυῖτικῶς συνελθόντες κ.ά., διάσπαρτες σε ὅλο τὸν λειτουργικὸ κύκλο τοῦ ἔτους⁴³. Επιπροσθέτως στὴν υμνογραφία βρίσκουμε νὰ μνημονεύεται καὶ τὸ βιβλίον των Ψαλμῶν· λ.χ. Ἀναβόησον, Δαυῖδ, τίς ἡ παροῦσα ἐορτή; ἦν ἀνύμνησα, φησὶν, ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ψαλμῶν, ὡς θυγατέρα θεόπαιδα καὶ Παρθένον...⁴⁴, γιὰ νὰ παραπέμψει, ὅπως καὶ σε αὐτὸν τὸν ὕμνο, σε κάποιο προφητικὸ γεγονός καὶ, πιο συγκεκριμένα σε αὐτὸ τὸ παράδειγμα, στὴν Θεοτόκο.

Ἐχοντας ἐξετάσει ἐνδεικτικὰ τὴν χρῆση των ψαλμῶν μέσα στὴν ἐνιαύσιο υμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας παρατηροῦμε κάποια ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Ἡ Ἐκκλησία κάνει χρῆση των ψαλμῶν σε ὅλες τὶς εορταστικὲς τῆς ἡμέρες. Αὐτὸ που βεβαίως καθορίζει τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο οἱ ψαλμοὶ θα τεθοῦν στὴν διάθεση τοῦ υμνογράφου εἶναι τὸ θέμα ἢ τὰ θέματα που χρειάζεται νὰ διαπραγματευθεῖ. Ἔτσι λ.χ. στὶς θεομητορικὲς εορτὲς θα προβάλλει τὸν Ψλ 44, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἔχει ἐκπληρωθεῖ ἡ ἐπαγγελία τοῦ ὑμνωδοῦ Δαυῖδ γιὰ τὴν Παναγία· τὴν περίοδο τῆς Μ.Τεσσαρακοστής χρησιμοποιεῖται ὁ Ψλ 50, γιὰ νὰ τονισθεῖ ἡ μετάνοια· ἀλλὰ ἀκόμη στὴν περίπτωση των ἀναστασίμων ἀναβαθμῶν, με τὴν παράφραση των Ψλ 119-130 καὶ 132, θα διαζωγραφῇ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό.

³⁹ Βλ. Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, στὸν μεγάλο εσπερινό, στιχηρὸ α' καὶ Ψλ 109,3· καὶ Σάββατο τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, στὸν ὄρθρο, τροπάριο αὐτόμελο καὶ Ψλ 17,10.

⁴⁰ Βλ. στὴν Παρακλητικὴ, ἦχο πλ. δ', Δευτέρα πρωῒ, ὠδὴ θ', τροπάριο α'.

⁴¹ Βλ. λ.χ. Κυριακὴ των Βαΐων, κάθισμα πολυελέου.

⁴² Βλ. στὸν αἶνον, τροπάριο α'.

⁴³ Βλ. λ.χ. εορτὴ ἀπ. Λουκά 18 Ὀκτωβρίου, δοξαστικὸ των αἰνῶν· τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, στὸν μεγάλο εσπερινό, β' στιχηρὸ ἰδιόμελο· τῆς τιμίας Ζώνης τῆς Θεοτόκου, στὸν εσπερινό, δοξαστικὸ των στιχηρῶν, 31 Αὐγούστου.

⁴⁴ Βλ. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κάθισμα α' στιχολογίας.

4. ΜΟΥΣΙΚΗ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ

4.1. Γενική μορφολογία- ιστορικολειτουργικές, σημειογραφικές και μουσικο-θεωρητικές πηγές.

Με τον όρο γενική μορφολογία καταγράφεται και ερευνάται ολόκληρο το φάσμα των ειδών της μουσικής εκτελέσεως των ψαλμών σε σχέση με τις ιστορικολειτουργικές, σημειογραφικές και μουσικοθεωρητικές πηγές. Έτσι στο πλαίσιο της γενικής μορφολογίας εντοπίζεται συστηματικά το ψαλμωδιακό υλικό και ταξινομείται καταλλήλως.

Στα λειτουργικά βιβλία και κυρίως στους μουσικούς χειρόγραφους κώδικες και αργότερα στα έντυπα βιβλία υπάρχουν ορισμένοι χαρακτηριστικοί όροι, οι οποίοι αφορούν στην χρήση των ψαλμών στις διάφορες ακολουθίες του νυχθημέρου. Η ιστορική τους διαδρομή έχει ήδη μελετηθεί παραπάνω. Εδώ θα προσεγγίσουμε αυτούς τους όρους από την άποψη της μουσικής μορφολογίας. Στην συνέχεια λοιπόν θα διευρευνήσουμε τις συγκεκριμένες έννοιες, οι οποίες ως προελέχθη αφορούν άμεσα στην μουσική χρήση του βιβλίου των Ψαλμών στην λειτουργική παράδοση.

Ωστόσο, πριν γίνει αναφορά στις διάφορες μορφές των μελών, κρίνεται σκόπιμο σε αυτό το σημείο να λεχθεί ότι τα ποικίλα άσματα τα οποία ψάλλονται στην Εκκλησία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: στα πεζά ή άρρυθμα και στα ποιητικά ή έρρυθμα. Στην κατηγορία των αρρυθμων συγκαταλέγονται οι ψαλμοί, τα ιδιόμελα δοξαστικά, τα στιχηρά και απόστιχα της οκτωήχου, τα απολυτίκια, τα ευλογητάρια, ο χερουβικός ύμνος κ.ά. Στην κατηγορία των ερρυθμων τα κοντάκια-προοίμια-οίκοι, οι κανόνες-ειρμοί, τα εξαποστειλάρια κ.ά.¹. Οι ψαλμοί σύμφωνα με αυτήν την κατάταξη, όπως φαίνεται και παραπάνω, ανήκουν στην κατηγορία της πεζής ή άρρυθμης ασματουργίας.

¹ Πρβλ. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν μέγα τῆς μουσικῆς*, ἐν Τεργέστη 1832, (φωτ. αντ. «Κουλτούρα», Ἀθήνα 1977), σ. 75 ἐξ. και Μου-σικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατρι-αρχείου (1883), *Στοιχειώδης διδασκαλία τῆς ἐκ-κλησιαστικῆς μουσικῆς*, Κωνσταντινούπολις 1888 (φωτ. αντ. Ἀθήνα 1978), σ. 45.

Επιστρέφοντας στις ακολουθίες του νυχθημέρου και συγκεκριμένα στην ακολουθία του εσπερινού, συναντούμε τις ονομασίες των εξής ψαλμικών μελών· ανοιξαντάρια, Μακάριος ανήρ, Κύριε εκέκραξα, δοχή-προκείμενο. Στην ακολουθία του όρθρου υπάρχουν οι εξής ονομασίες· το Θεός Κύριος, ο πολυέλεος, ο άμωμος, ο πεντηκοστός ψαλμός, οι αίνои και η δοξολογία. Τέλος στην ακολουθία της θ.λειτουργίας απαντούν οι ονομασίες· τυπικά, αντίφωνα, προκείμενο, αλληλουϊάριο, εισοδικό και κοινωνικό. Όλες αυτές οι συνθέσεις συμπεριλαμβάνονται στους διάφορους μουσικούς χειρόγραφους κώδικες και στις έντυπες εκδόσεις. Για την καλύτερη ταξινόμηση των ψαλμικών μελών κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στην εξέλιξη της σημειογραφίας.

Η μουσική σημειογραφία στην ελληνική ορθόδοξη παράδοση παρουσιάζεται για πρώτη φορά σε χειρόγραφους κώδικες από τα μέσα του ι' αιώνα². Η μορφή αυτής της μουσικής γραφής, όπως πρωτοεμφανίζεται εκεί και μέχρι την μουσική παρασημαντική η οποία χρησιμοποιείται σήμερα, περνάει μέσα από μία δυναμική εξελικτική πορεία τεσσάρων χρονικών περιόδων: α) 950 έως 1175 μ.Χ., β) 1175 έως 1670 μ.Χ., γ) 1670 έως 1814 και δ) 1814 έως σήμερα³. Μέσα στους μουσικούς κώδικες αυτών των περιόδων βρίσκονται όλα τα γνωστά είδη υμνογραφίας, λ.χ. ψαλμοί, κανόνες, εξαποστειλάρια, ιδιόμελα δοξαστικά, απολυτίκια, κρατήματα κ.ά.

Η επινόηση της μουσικής γραφής και η εν καιρώ συστηματοποίησή της προέκυψε αφ' ενός από τον εμπλουτισμό των λειτουργικών τύπων και αφ' ετέρου από την σταθεροποίησή τους. Έτσι κατά την πρώτη περίοδο της μουσικής σημειογραφίας -όπου τα σημάδια δεν ήταν ακόμη πλήρως ανεπτυγμένα ούτως ώστε να αποδίδουν διαστηματικές αξίες-, η γραφή χρησιμοποιείται για τον μελισμό των αναγνωσμάτων, δηλαδή για τις ευαγγελικές, αποστολικές και προφητικές περικοπές. Αυτή η εικόνα θα αλλάξει μόνο στα τέλη του ιβ' αιώνα, οπότε και ολοκληρώνεται το γραφικό σύστημα το οποίο επέτρεψε την ακριβέστερη καταγραφή των μελωδιών. Ωστόσο αυτή η εξέλιξη θα οδηγηθεί, λόγω των πολιτικών γεγονότων στις αρχές του ιγ' αιώνα και της φραγκοκρατίας στην συνέχεια, σε μία εποχή στασιμότητας. Μόνο μετά την επανάκαμψη της αυτοκρατορίας υπο τα σκήπτρα των Παλαιολόγων στην Κωνσταντινούπολη το 1261 μ.Χ. δίνεται και

² Εκεί υπάρχει το σύστημα των εκφωνητικών σημαδιών, το οποίο χρησιμοποιείται για την εμμελή απαγγελία των προφητικών, ευαγγελικών και αποστολικών κειμένων. Πρόδρομος αυτής της σημειογραφίας, αλλά αργότερα και εκείνης των εκκλησιαστικών ύμνων, είναι τα προσωδιακά σημάδια των Ελλήνων γραμματικών. Ο E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 246-7, πιθανολογεί ότι το σύστημα των εκφωνητικών σημαδιών πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη του δ' αιώνα, αλλά εμφανίζεται τελειοποιημένο κατά τον η' αιώνα.

³ Για την εμφάνιση και την εξέλιξη της βυζαντινής μουσικής σημειογραφίας και την ανάλυση των τεσσάρων περιόδων αυτής, βλ. Γρ.Θ. Στάθη, *Οί αναγραμματισμοί*, σ. 48 εξ.

πάλι νέα ώθηση στις διεργασίες των μουσικών εξελίξεων. Συγκεκριμένα μετά από αυτήν την εποχή, πολύ σύντομα, παρουσιάζεται ανάκαμψη αλλά ταυτοχρόνως και μία δημιουργική εξέλιξη, με μεγάλες προσωπικότητες της ψαλτικής τέχνης, όπως οι Νικηφόρος Ηθικός, Ιωάννης Γλυκός, Ιωάννης Κουκουζέλης, Ξένος Κορώνης κ.ά.⁴

Οι πρώτοι μουσικοί κώδικες ήταν συλλογές μελοποιημένων ύμνων και αποτέλεσαν δύο τύπους χειρογράφων, οι οποίοι ονομάζονται Στιχηράριο και Ειρμολόγιο. Οι κώδικες αυτοί εμφανίζονται από τον ια' και κυρίως από τις αρχές του ιβ' αιώνας. Το Στιχηράριο περιέχει τα στιχηρά ιδιόμελα των κινητών και ακινήτων εορτών, τα στιχηρά ιδιόμελα και δογματικά θεοτοκία της οκτωήχου, τα ια' εωθινά δοξαστικά και διάφορα σταυροθεοτοκία⁵. Το Ειρμολόγιο περιέχει τους ειρμούς των κανόνων των αναστασίμων, των δεσποτικών και θεομητορικών και των εορτών των αγίων⁶. Ψαλμικά κείμενα -τα οποία αποτελούν το κατ' εξοχήν λειτουργικό περιεχόμενο του κοσμικού τυπικού-, σε μουσική παρασημαντική και συγκεκριμένα κοινωνικά εμφανίζονται στο τέλος του ιβ' αιώνας στα σλαβικά μουσικά χειρόγραφα και από τις αρχές του ιγ' αιώνας στα ελληνικά⁷.

Τα μουσικά χειρόγραφα στα οποία βρίσκονται τα πρώτα ψαλμικά μαθήματα είναι το Ασματοικό και το Ψαλτικό, κώδικες οι οποίοι περιέχουν μελωδίες κυρίως της θ.λειτουργίας. Το μεν Ασματοικό ήταν για την χρήση του χορού, π.χ. ο κώδικας Μεσσήνης 129, από τον ιγ' αιώνα, ο οποίος περιέχει καταλήξεις κοντακίων και τον κύκλο των κοινωνικών⁸. Το δε Ψαλτικό ήταν για τον πρωτοψάλτη-μονοφωνάρη, π.χ. ο κώδικας Πάτμου 221, ο οποίος περιέχει υπακοές, προκείμενα, αλληλουϊάρια και ένα μεγάλο μέρος των κοντακαρίων⁹. Στο πρώτο ήμισυ του ιδ' αιώνας αναπτύσσεται, βασισμένη στο περιεχόμενο αυτών των δύο βιβλίων, μία νέα συλλογή, η οποία περιέχει τις ακολουθίες του νυχθημέρου συμπεριλαμβανομένης και της

⁴ Ο.π., σ. 126 εξ.

⁵ Το περιεχόμενο του Στιχηραρίου μέχρι τον ιζ' αιώνα παραμένει σε αυτήν την μορφή, αλλά μετά χωρίζεται σε ορισμένες νέες ενότητες, λ.χ. ένα μέρος συμπεριλαμβάνεται αργότερα στο Αναστασιματάριο. Πρβλ. E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 142-3, και Α.Ε. Αλυγιζάκη, *Η οκταηχία*, σ. 115 εξ.

⁶ Το Ειρμολόγιο μέχρι το ιστ' αιώνα διατηρεί κάποια ομοιογένεια. Ωστόσο από αυτήν την περίοδο και μετά υπάρχουν στους κώδικες και προσόμοια, καθίσματα, ακόμη και εξαποστειλάρια και επίσης εμφανίζονται εκεί για πρώτη φορά οι καλοφωνικοί ειρμοί. Πρβλ. E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 141-2, και Α.Ε. Αλυγιζάκη, *Η οκταηχία*, σ. 118 εξ.

⁷ Η έλλειψη μουσικών κειμένων για το κοινωνικό σε ελληνικά μουσικά χειρόγραφα από τον ιβ' ή ακόμη και από τον ια' αιώνα είναι αξιοσημείωτη. Πάντως η ύπαρξη σλαβικών μουσικών πηγών και οι εκεί μελωδίες κατά πάσαν πιθανότητα διασώζουν μία παλαιότερη μουσική εκτέλεση, η οποία προήρχετο από την ελληνική μουσική παράδοση. Πρβλ. D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 53 και σ. 55, όπου υπάρχει κατάλογος μουσικών κωδίκων από το ιβ' και τον ιγ' αιώνα.

⁸ Πρβλ. E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 143-4, και Γρ.Θ. Στάθη, *Οί αναγραμματισμοί*, σ. 44-5.

⁹ Βλ. Γρ.Θ. Στάθη, *Οί αναγραμματισμοί*, σ. 45.

θ.λειτουργίας¹⁰. Αυτή η συλλογή ονομάστηκε, με βάση την πρώτη λέξη της επιγραφής του πρώτου κώδικα αυτού του τύπου, από τους ερευνητές Ακολουθία¹¹. Αργότερα ωστόσο η συλλογή παίρνει την ονομασία Παπαδική¹². Η υιοθέτηση του όρου αυτού πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι στις προθεωρίες αυτών των χειρογράφων υπάρχει η χαρακτηριστική φράση *ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἢ παπαδικῆς τέχνης*¹³. Σε αυτούς τους μουσικούς κώδικες θα στρέψουμε την προσοχή μας ευθύς αμέσως, για να αναζητήσουμε εκεί τις πρώτες μελοποιήσεις των ψαλμών.

Έχει ήδη σημειωθεί και σε άλλο σημείο αυτής της μελέτης ότι η χρήση των ψαλμών κατά την περίοδο που εμφανίζεται η πρώιμη μουσική σημειογραφία, από τον ι' έως τον ιβ' αιώνα, είναι μία περίοδος κατά την οποία ήταν ακόμη σε χρήση το κοσμικό και το μοναχικό τυπικό, αλλά ταυτοχρόνως και οι ακολουθίες του νυχθημέρου διηρθίζοντο και επλουτίζοντο με πολλά νέα στοιχεία. Τις πρώτες μελωδίες σε κείμενα των ψαλμών τις βρίσκουμε στα μουσικά βιβλία Ασματοικό και Ψαλτικό, που έχουν ως αφετηρία μουσικά χειρόγραφα τα οποία χρονολογούνται από το 1225 μ.Χ., με μελωδίες της θ.λειτουργίας, και αργότερα στον κώδικα Ακολουθία του 1336 μ.Χ., με μελωδίες του νυχθημέρου του μοναχικού κυρίως τυπικού¹⁴. Μελωδίες του κύκλου των ψαλμών των αντιφώνων του ασματικού τυπικού δεν υπάρχουν καταγεγραμμένες στους σωζομένους μουσικούς κώδικες πριν το β' ήμισυ του ιδ' αιώνα και συγκεκριμένα περίπου κατά τα έτη 1376-85 μ.Χ.¹⁵.

¹⁰ Η μίξη των δύο μουσικών κωδίκων, Ασματοικού και Ψαλτικού, είχε ήδη αρχίσει από τον ιγ' αιώνα, όπως έχει αποδείξει ο O. Strunk, στους κώδικες San Salvatore 129, Grottaferrata Γ γ v, Vatic. gr. 1606 και San Salvatore 1200, βλ. E. Wellesz, *A History of Byzantine*, σ. 144. Πρβλ. S. Harris, "The Communion Chants in Thirteenth Century Byzantine Musical MSS", *SEC* 2 (1971) 51 εξ., και D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 56.

¹¹ Η πρώτη αυτή συλλογή είναι η του χειρογράφου της EBE 2548, όπου στο φύλλο 11r σημειώνονται τα εξής: *Ἀκολουθία συντεθειμένη παρὰ τοῦ μαῖστορος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη ἀπ' ἀρχῆς τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ μέχρι καὶ τῆς συμπληρώσεως τῆς θείας λειτουργίας*.

¹² Βλ. Μ.Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα*, σ. 112, ενδεικτικά το χειρόγραφο Σινά 1552, του 1475-90 μ.Χ. (φ 520v), όπου το εμμελές σημείωμα: *Ἐτελειώθη ἡ παρούσα παπαδικὴ διὰ χειρὸς ἐμοῦ Θεοδώρου τοῦ ροδακινοῦ...* πρβλ. Γ.Θ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 99, και D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 68.

¹³ Βλ. Γ.Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, IBM, τόμ. γ', Ἀθήναι 1993, τους κώδικες λ.χ. Φιλοθέου 122 (α' ήμισυ ιε' αιώνα) και Ιβήρων 973 (αρχές ιε' αιώνα), σ. 487 και 739. Ὅπως φαίνεται και από τον κώδικα Ιβήρων 961, φ. 7r, τέλη ιζ' αιώνα, βλ. Γ.Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα*, τόμ. γ', σ. 671, ο όρος Παπαδική, ήταν ήδη παράδοση: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ᾠμάτων τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἀνεὺ μέντοι τῶν κανόνων καὶ τῶν ἰδιομέλων ταῦτα γὰρ ἐξήρηται ἃ δὴ πάντων κοινὴ φωνὴ Παπαδικὴ ἐπικέκληται*. Η εξαίρεση των κανόνων και των ιδιομέλων είναι λογική, διότι αυτά αποτελούσαν μέρος του Ειρμολογίου και του Στιχηραρίου αντιστοίχως.

¹⁴ Βλ. τους κώδικες Grottaferrata Badia greca. Crypt., Γ.γ.5, Messina και EBE 2458. Πρβλ., D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 55, πίνακα με κώδικες Ασματοικών και Ψαλτικών χειρογράφων από τους ιβ' και ιγ' αιώνες.

¹⁵ Βλ. τον κώδικα EBE 2062. Α. Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος αρ. 1857-2500*, Ἀθήναι 1991, σ. 101-3. Πρβλ. Δ. Μπαλογεώργου, *Η ψαλτικὴ*

Ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει εξ αρχής ως προς την χρήση του Ασματος και του Ψαλτικού είναι το εάν ήταν εν χρήσει και στο κοσμικό και στο μοναχικό τυπικό. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η θ.λειτουργία είναι κατ' εξοχήν μία ακολουθία του ασματικού τυπικού. Με γνώμονα αυτό το στοιχείο θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι πολύ πιθανόν το περιεχόμενο αυτών των κωδίκων να εχρησιμοποιείτο κατά κύριο λόγο στην λατρεία των ενοριών. Αυτή η άποψη άλλωστε ενισχύεται και από το γεγονός ότι δεν έχουν διασωθεί Ασματικά ή Ψαλτικά χειρόγραφα από τα μοναστηριακά βιβλιογραφικά εργαστήρια (σκριπτόρια), παρά μόνο Στιχηράρια και Ειρμολόγια, τα οποία ήδη υπάρχουν από τον ιβ' και ιγ' αιώνα και εξής. Αυτό το στοιχείο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον, σε ό,τι αφορά στην μοναχική παράδοση αυτής της εποχής για την χρήση μουσικής σημειογραφίας στην θ.λειτουργία, στην καλύτερη περίπτωση οι μοναχοί δεν είχαν ξεχωριστή μουσική για αυτήν την ακολουθία και στην χειρότερη ότι δεν είχαν καν μουσική γι' αυτήν λόγω της σύντομης συλλαβικής μορφής των μελών που χρησιμοποιούσαν¹⁶, την οποία και απομνημόνευαν.

Γιατί να υπάρχει πάντως μία τόσο πενιχρή μουσική παραγωγή για τα μαθήματα ενός τόσο σημαντικού λειτουργικού τυπικού; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι εύκολη, ακόμη και εάν δεν αποκλείσουμε την περίπτωση ότι θα υπήρχε δυνατότητα να απαντηθεί. Με τα υπάρχοντα στοιχεία είναι επίσης δύσκολο να αιτιολογηθεί η ύπαρξη μουσικής σημειογραφίας για την θ.λειτουργία και η έλλειψή της για τις άλλες ακολουθίες του ασματικού τυπικού. Τι να συνέβαλε άραγε σε αυτό το φαινόμενο; Αυτή η απορία φρονούμε ότι μόνο με εικασίες μπορεί να απαντηθεί και είναι μάλλον καταδικασμένη να μην εξιχνιασθεί, εκτός βεβαίως και εάν έρθουν στο φως νέα στοιχεία.

Από τις υπάρχουσες πηγές ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η χρήση της μουσικής σημειογραφίας ήταν αρχικώς μόνο μία καταγραφή των πιο δύσκολων και λιγότερο γνωστών μελωδιών. Άλλωστε είναι αξιοσημείωτο ότι αυτήν την περίοδο, παρ' όλο που αναπτύχθηκε μία έντονη μουσική δραστηριότητα, αυτή περιορίστηκε κυρίως σε μέλη του μοναχικού τυπικού. Πώς αλλιώς θα μπορούσε να εξηγηθεί ότι από το 1175 μ.Χ. και μετά -με την ολοκλήρωση του γραφικού συστήματος- δεν υπάρχουν καταγεγραμμένες οι μελωδίες των αντιφώνων των ψαλμών του εσπερινού, του όρθρου, αλλά και των ψαλμών της παννυχίδος και της τριθέκτης; Βεβαίως, πάλι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, εφ' όσον οι μελωδίες αυτές

παράδοση, σ. 144-6 και σ. 169 εξ., για τους μελοποιούς αυτού του κώδικα και επίσης των άλλων ασματικών χειρογράφων τους οποίους διαπραγματεύεται αυτή η μελέτη· επιπροσθέτως σ. 227 εξ., για επιλεγμένες μορφολογικές αναλύσεις από αυτούς τους κώδικες.

¹⁶ Πρβλ. D.E. Conomos, *The Late Byzantine*, σ. 67.

μάλλον ήταν απλές, όπως λ.χ. αυτές που διασώζονται μέχρι σήμερα στα αντίφωνα της θ.λειτουργίας, του αμώμου κατά τις νεκρώσιμες ακολουθίες κ.ά., δεν υπήρχε άμεση ανάγκη καταγραφής τους¹⁷. Ωστόσο, με την ίδια λογική σκεπτόμενοι θα ήταν εύλογο να διερωτηθούμε, γιατί να καταγραφούν οι εξ ίσου σύντομες μελωδίες του Ειρημολογίου και του Στιχηραρίου. Δεδομένου ότι ένας έμπειρος ψάλτης θα μπορούσε, και στη μία αλλά και στην άλλη περίπτωση, να απομνημονεύσει όλες τις μελωδίες, ούτως ώστε να μην υπάρχει η ανάγκη για την καταγραφή τους. Δυστυχώς και αυτή η απορία μας δεν μπορεί άμεσα να απαντηθεί, αλλά μόνο να συγκριθεί με την σημερινή πραγματικότητα στις ιερές μονές και τις ενορίες των πόλεων. Μία τέτοιου είδους πάντως προσέγγιση στο θέμα εγκυμονεί τον κίνδυνο να υποπέσουμε σε αμφίβολα και ετεροχρονισμένα συμπεράσματα, πράγμα το οποίο φρονούμε ότι είναι δόκιμο να αποφευχθεί.

Επιστέφοντας στο περιεχόμενο του Ασματος και του Ψαλτικού θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, όπως ήδη αναφέραμε, ότι διασώζονται μελωδίες οι οποίες ήταν πιθανόν σε χρήση και στα δύο τυπικά. Αφ' ενός μεν διότι το περιεχόμενό τους είναι κυρίως τα μαθήματα της θ.λειτουργίας, τα οποία είναι κατά κύριο λόγο κοινά, και αφ' ετέρου διότι από τον ιγ' αιώνα το κοσμικό τυπικό ακολουθεί μία φθίνουσα πορεία, η οποία καταλήγει -συμπεριλαμβανομένης και της ακολουθίας της θ.λειτουργίας σε μερικά σημεία- στην οριστική διαμόρφωση ενός νέου ενιαίου τυπικού. Οι κοινές μελωδίες των δύο τυπικών εν προκειμένω -χωρίς να αποκλείονται και μελωδικές παραλλαγές-, θα ήταν μελωδίες όπως λ.χ. των κοινωνικών, των προκειμένων και των αλληλουϊαρίων. Μία πιθανή αιτία καταγραφής αυτών των μελωδιών θα ήταν ενδεχομένως το γεγονός ότι τα μέλη αυτά παρουσίαζαν μία εξειδικευμένη μελισματική μουσική επιτήδευση και έτσι κρίθηκε σκόπιμο και αναγκαίο να καταγραφούν ούτως ώστε να διευκολυνθούν οι ψάλτες της εποχής. Θα μπορούσαμε να εικάσουμε με αυτόν τον τρόπο ότι έχουμε καταγεγραμμένη την ψαλτική παράδοση του ασματικού τυπικού της θ.λειτουργίας από τον ιγ' αιώνα. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο βεβαίως δεν μπορεί να αποκλεισθεί εντελώς, φαντάζει μάλιστα και ως αρκετά πιθανόν. Το ενδεχόμενο αυτό ωστόσο, δεν μας βοηθάει στην αναζήτηση για μία απάντηση στο ερώτημα, γιατί να μην έχουν καταγραφεί και οι άλλες ψαλμικές μελωδίες του ασματικού τυπικού που εψάλλοντο εκτός της θ.λειτουργίας. Όπως ήδη ελέχθη, το σύντομό τους μέλος δεν μπορεί να ήταν η μόνη αιτία πιθανού αποκλεισμού τους. Πάντως και σε αυτήν την περίπτωση τα λιγοστά στοιχεία, τα οποία έχουμε στην διαθεσή μας, δεν

¹⁷ Βλ. 'Ι.Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικής*, τεύχος α', σ. 15.

αρκούν για να βγάλουμε κάποια ασφαλή συμπεράσματα. Γι' αυτό θα στρέψουμε πλέον την προσοχή μας στο περιεχόμενο και το υλικό των διαφόρων μουσικών συλλογών οι οποίες περιέχουν ψαλμικές μελωδίες.

Η συλλογή Ακολουθία, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, έχει την αρχή της στο έτος 1336 μ.Χ. και περιέχεται στον αρχαιότερο γνωστό χρονολογημένο κώδικα EBE 2458, του Ιωάννου Κουκουζέλη¹⁸. Στο περιεχόμενο αυτού του νέου τύπου μουσικού βιβλίου κωδικοποιείται η ψαλτική παράδοση των διαφόρων ακολουθιών του νυχθημέρου, όπως είχαν διαμορφωθεί στο Ασματικό και το Ψαλτικό, αλλά εμπλουτίζεται επίσης με πολλές νέες καλοφωνικές κυρίως συνθέσεις του ίδιου του Κουκουζέλη, του Ξένου Κορώνη και άλλων μελουργών. Σε αυτόν τον κώδικα επίσης βρίσκεται για πρώτη φορά και η περίφημη “Μέθοδος των θέσεων” στην πρώτη της καταγραφή¹⁹.

Το περιεχόμενο της συλλογής Ακολουθία γίνεται η βάση επάνω στην οποία εξελίσσεται αργότερα και η καταγραφή του λεγομένου παπαδικού μέλους. Το παπαδικό μέλος, μαζί με το στιχηραρικό και ειρμολογικό, αποτελούν τα τρία μέλη της ψαλτικής τέχνης όπως μας τα παραδίδει ο Χρύσανθος ο Μαδυτινός²⁰. Το στιχηραρικό και το ειρμολογικό μέλος ήταν εύκολο να διακριθούν εξ αρχής ως είδη μελοποιϊας, λόγω της καταγραφής τους στους αντίστοιχους μουσικούς κώδικες, από το τέλος του ιβ' αιώνας. Το ίδιο δεν συμβαίνει ωστόσο για το παπαδικό μέλος, εφ' όσον εξ αρχής ο κώδικας Ακολουθία αποτελεί ένα πολυσυλλεκτικό χειρόγραφο μαθημάτων. Μέσα στα φύλλα του συνυπάρχουν μελωδίες του νυχθημέρου, οι οποίες θα περιμέναμε να υπάρχουν στο Ειρμολόγιο, όπως λ.χ. τα μεγαλυνάρια των μεγάλων εορτών τα οποία συνοδεύουν την ενάτη ωδή στον κανόνα, στιχηρά καλοφωνικά τα οποία θα περιμέναμε να συμπεριληφθούν στα Στιχηράρια, αλλά και μαθήματα όπως ο Ακάθιστος Ύμνος, κρατήματα και αναγραμματισμοί²¹. Η φιλοσοφία βεβαίως της συλλογής αυτών των μαθημάτων σε ένα κώδικα είναι η χρηστική πρακτικότητα που προσφέρεται στον ψάλτη την ώρα των διαφόρων ακολουθιών. Βεβαίως με την πάροδο του χρόνου και συγκεκριμένα κατά το πρώτο τέταρτο του ιε' αιώνας δημιουργούνται και άλλοι μουσικοί κώδικες²². Αυτοί οι κώδικες προέρχονται από την ανάγκη που υπήρχε για να στεγασθούν οι νέες μελωδίες κυρίως των καλοφωνικών

¹⁸ Βλ. κεφ. 3.3.2 παραπάνω.

¹⁹ Βλ. φύλλο 3r και επίσης η παραλλαγή των ήχων φύλλο 4v. Πρβλ. Γρ.Θ.Στάθη, “Η άσματική διαφοροποίηση”, σ.169 εξ., για την πλήρη περιγραφή του κώδικος αυτού και *Τά χειρόγραφα*, τόμ.α', σ. λε'· πρβλ. Μ.Κ. Χατζηγιακουμή, *Χειρόγραφα*, σ. 231, και Α.Ε. Αλιγιζάκη, *Μελωδήματα*, σ. 25-6.

²⁰ Βλ. Χρύσανθου, *Θεωρητικόν μέγα*, σ. 178 εξ. και Μουσικής Έπιτροπής τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, *Στοιχειώδης διδασκαλία*, σ. 45.

²¹ Βλ. κώδικα EBE 2458, φ. 54r· 195r· 203r· 218r, στον Γρ.Θ.Στάθη, “Η άσματική διαφοροποίηση”, σ. 173 εξ.

²² Βλ. Γρ.Θ.Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 99.

μελών, οι οποίες μέχρι εκείνη την στιγμή συμπεριλαμβάνονταν κυρίως στην συλλογή Ακολουθίας. Οι νέοι κώδικες που δημιουργούνται είναι το Κρατηματάριο, το Μαθηματάριο ή Καλοφωνικό Στιχηράριο και το Οικηματάριο και κυρίως ο Ακάθιστος Ύμνος²³.

Η πολυσυλλεκτικότητα του κώδικα Ακολουθίας οδήγησε κατά τις μεταγενέστερες εποχές σε διάφορες ασάφειες. Έτσι δημιουργήθηκε η ασάφεια σχετικά με το ποιο ακριβώς είναι το παπαδικό μέλος. Το πρόβλημα αυτό προέκυψε μετά την υιοθέτηση της αναλυτικής μουσικής παρασημαντικής και τον καθορισμό της μουσικοθεωρητικής της ύλης από τον Χρυσάνθο το 1832 μ.Χ. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του κώδικα Ακολουθίας, το οποίο είναι η καταγραφή σε αυτόν του καλοφωνικού μέλους, στάθηκε ως αφορμή για αυτήν την παρερμηνεία. Παρ' όλο που σε αυτά τα καλοφωνικά μέλη καταγράφονται ψαλμικά καλοφωνικά μαθήματα, αλλά και στιχηραρικά, ειρμολογικά και άλλα είδη καλοφωνικών μαθημάτων, λ.χ. οι αναγραμματισμοί, το Οικηματάριο-Κοντακάριο, αυτά δεν είναι τα μόνα²⁴. Υπάρχουν δηλαδή και σύντομες μελωδίες στον ίδιο κώδικα εκτός των μελισματικών μελωδιών, όπως λ.χ. ο καλογερίκος άμωμος²⁵.

Η ονομασία της συλλογής αυτής ως Παπαδική δίνει, φρονούμε, το έναυσμα, στον Χρυσάνθο να χαρακτηρίσει παν μελισματικό μέλος ως παπαδικό. Με αυτόν τον τρόπο η ύπαρξη μεγάλου αριθμού μελισματικών μαθημάτων στην συλλογή καθόρισε αυτήν την όχι και τόσο καθαρή διατύπωση. Παρατηρείται δηλαδή το φαινόμενο, αντί οι όροι ειρμολογικό, στιχηρατικό και παπαδικό να περιγράφουν μόνο το είδος των μαθημάτων που περιλαμβάνουν αυτά τα βιβλία, να εννοούν πλέον τον τρόπο με τον οποίο θα ψαλεί μία μελωδία, δηλαδή είτε συλλαβικώς, είτε με δύο ή και παραπάνω μουσικούς χαρακτήρες ανά συλλαβή, είτε μελισματικώς.

Βεβαίως ουδείς μπορεί να αμφισβητήσει ότι η Παπαδική έχει ως βάση της τα ψαλμικά μαθήματα του νυχθημέρου, λ.χ. ανοιξαντάρια, πολυελέους, άμωμο, κοινωνικό κ.ά., αλλά όχι μόνο. Μπορεί τα ψαλμικά μαθήματα να είναι ο κύριος κορμός αυτού του κώδικα, αλλά η λειτουργική χρήση και των άλλων απαραίτητων μαθημάτων στον νυχθήμερο κύκλο ακολουθιών επέβαλε την καταγραφή και αυτών για καθαρά πρακτικούς λόγους²⁶. Έτσι στα φύλλα αυτού του κώδικα συστεγάζονται και μαθήματα επισήμων εορτών του ενιαυτού που δεν έχουν βεβαίως κάποια σχέση με το βιβλίο των Ψαλμών. Εάν παρακολουθήσουμε την ιστορική εξέλιξη της Παπαδικής κωδικολογικά,

²³ Ό.π.

²⁴ Ό.π., σ. 134 εξ.

²⁵ Βλ. κώδικα ΕΒΕ 2458, φ. 135ν, στον Γρ.Θ. Στάθη, "Η άσματική διαφοροποίηση", σ. 180.

²⁶ Ό.π., σ. 111.

θα διαπιστώσουμε ότι πάντοτε είχε ένα τέτοιο ρόλο, δηλαδή να περιέχει και μη ψαλμικά μαθήματα χρήσιμα για τις ακολουθίες του νυχθημέρου²⁷. Η σημασία άλλωστε της Παπαδικής, η οποία κατέχει ποσοστό σαράντα και πλέον τοις εκατό επί του συνολικού αριθμού των διασωθέντων μουσικών χειρογράφων²⁸, ήταν προδιαγραμμένη, εφ' όσον τα μέλη της χρησιμοποιούνται σε καθημερινή βάση.

Η Παπαδική διαφοροποιείται από την αρχική της μορφή με τις νέες ανάγκες που δημιουργούνται από τον ιδ' έως τον ιθ' αιώνα. Έτσι παραλείπονται σταδιακά, μετά από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, τα καλοφωνικά μέλη του εσπερινού και του όρθρου και την θέση τους παίρνουν νεώτερα. Έτσι κατά το β' ήμισυ του ιζ' αιώνας, λόγω και της πληθώρας της παραγωγής των νέων μελουργών, οι Παπαδικές αυτής της εποχής περιέχουν κατά κύριο λόγο τις νεώτερες συνθέσεις μελουργών, λ.χ. των Παναγιώτου Χρυσάφη του νέου, Γερμανού Νέων Πατρών, Μπαλασίου ιερέως και νομοφύλακος, Κοσμά Ιβηρίτου του Μακεδόνας κ.ά.²⁹. Μετά την νέα μέθοδο του 1814 μ.Χ., ο Γρηγόριος Πρωτο-ψάλτης και Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ εξηγούν στην νέα γραφή την Παπαδική. Η εξήγηση του Γρηγορίου, η οποία δημοσιεύθηκε ως τετράτομος έκδοση με τον τίτλο *Πανδέκτη* τα έτη 1850-1 στην Κωνσταντινούπολη, περιλαμβάνει εκτός από επιλεγμένα μαθήματα, λ.χ. τα μεγάλα ανοιξαντά-ρια, όλα τα νεώτερα μαθήματα του ιη' και αρχών του ιθ' αιώνας. Η άλλη εξήγηση της Παπαδικής του Χουρμουζίου, η οποία είναι χειρόγραφη και απαρτίζεται από πέντε τόμους, περιέχει την παλαιά βυζαντινή παράδοση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κατά το β' ήμισυ του ιζ' αιώνας³⁰.

Με την νέα περίοδο, που οριοθετείται μετά την μεταρρύθμιση του 1814 και την χρήση της τυπογραφίας για πρώτη φορά το 1820 με την έκδοση του *Νέου Αναστασιματαρίου* του Πέτρου Εφεσίου στο Βουκουρέστι³¹, μία νέα σελίδα έχει πλέον ανοίξει στην ιστορία της ψαλτικής τέχνης. Τα διάφορα μαθήματα του νυχθημέρου, όπου υπάρχει η χρήση των ψαλμών όπως τα ανοιξαντάρια, το Μακάριος ανήρ, ο άμωμος, ο πολυέλεος, η δοξολογία, το κοινωνικό κ.ά., έχουν ως αφετηρία την έκδοση του δίτομου *Ταμείου Ανθολογίας* του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος το 1824 στην

²⁷ Άλλωστε και σήμερα παρόμοιοι πρακτικοί λόγοι επιβάλλουν μία μορφή μουσικών συλλογών που μπορούν να συμπεριλαμβάνουν και άλλα μαθήματα του νυχθημέρου στο τέλος ενός βιβλίου, όπως κρατήματα, καλοφωνικοί ειρμοί κ.ά.

²⁸ Βλ. Γρ.Θ. Στάθη, *Οι αναγραμματισμοί*, σ. 99-100.

²⁹ Ό.π., σ. 113-4.

³⁰ Ό.π.

³¹ Βλ. *Νέον Αναστασιματάριον*, Πέτρον τοῦ Ἐφεσίου, ἐν τῷ τοῦ Βουκουρεστίου νεοσιστατῶ Τυπογραφείῳ 1820.

Κωνσταντινούπολη³². Το έργο αυτό είναι η τέταρτη κατά σειρά έκδοση στο τυπογραφείο μετά και τα Δοξαστάρια του Βουκουρεστίου και των Παρισίων το 1820 και 1821 αντιστοίχως³³. Η ανάγκη και χρησιμότητα του βιβλίου αυτού φαίνεται από τις πολλές εκδόσεις του Ταμείου Ανθολογίας που ακολουθούν κατά τον 19^ο αιώνα³⁴.

Εκτός της Παπαδικής-Ανθολογίας μέλη ψαλμικά έχουμε και στο αργό και σύντομο Αναστασιματάριο του Πέτρου Λαμπαδαρίου και Πέτρου Βυζαντίου. Εκεί βρίσκουμε το *Κύριε ἐκέκραξα*, την στιχολογία *Θοῦ Κύριε* και τα *Πᾶσα πνοή* των οκτώ ήχων³⁵. Η στιχολογία των αίνων και των οκτώ ήχων, σε μελοποίηση του Χ.Χαρτοφύλακος και ο άμωμος βρίσκονται στο *Εἰρμολόγιον Σύντομον* του Πέτρου Βυζαντίου, του 1825, ως ένα είδος παραρτήματος³⁶.

Επιστρέφοντας στα διάφορα μέλη της μελοποιΐας θα πρέπει, έχοντας πλέον αναφερθεί στο περιεχόμενο της συλλογής Ακολουθία-Παπαδική, να προτείνουμε ένα ευκρινέστερο διαχωρισμό των μελών. Η επικρατούσα θεωρία, με βάση το κλασσικό θεωρητικό έργο του Χρυσάνθου, ταξινομεί τα διάφορα είδη μελοποιΐας με τις εξής ονομασίες, έχοντας ως αρχή πάντοτε την μορφή του μέλους βάσει των συλλαβών του μαθήματος, δηλαδή εάν είναι συλλαβική, μελισματική ή μία ενδιαμέσχη τους μορφή μελωδίας. Έτσι τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών και οι ονομασίες τους έχουν ως εξής:

α) ειρμολογικά, τα οποία συμπεριλαμβάνουν συλλαβικής μορφής μέλη, όπου κάθε συλλαβή αντιστοιχεί σε ένα χαρακτήρα ποσότητας.

³² Βλ. *Ταμείον Ἀνθολογίας*, Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐν Κωνσταντινουπόλει. ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατάν. 1824. Τόμ. I-II.

³³ Πρόκειται για τα βιβλία *Σύντομον Δοξαστάριον*, Πέτρου Λαμπαδαρίου του Πελοποννησίου, ἐν τῷ τοῦ Βουκουρεστίου νεοσυστάτῳ Τυπογραφείῳ 1820, καὶ *Δοξαστικά τοῦ ἐνιαυτοῦ*, παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, ἐν Παρίσις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ριγνίου 1821.

³⁴ Ακολουθούν οι δίτομες εκδόσεις του 1834 και 1837, οι οποίες είναι εξηγήσεις του Γρηγορίου Πρωτοψάλτου με προσθήκες από τον Θεόδωρο παπα Παράσκου Φωκέα του εκδότη. Στην επίτομο έκδοση του 1838 από τον Στέφανο Α΄ Δομέστικο της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας το περιεχόμενο διαφέρει σημαντικά από τις προγενέστερες εκδόσεις. Το 1845-6 ακολουθεί το δίτομο έργο του Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου, το οποίο είναι διασκευή των μαθημάτων σύμφωνα με την απόδοση και το ύφος του εκδότη. Ακολουθούν και άλλες εκδόσεις από τις οποίες η σημαντικότερη είναι η τρίτομη έκδοση του Θεοδώρου Παπά Παράσχου Φωκέως και του υιού του Κωνσταντίνου το 1851-4, η οποία έκτοτε αποτέλεσε παράδοση και για νεώτερες εκδόσεις, λ.χ. αυτή του 1869 η οποία εκδόθηκε φωτοαναστατικά το 1978-9 από τον εκδοτικό οίκο Β.Ρηγοπούλου στην Θεσσαλονίκη. Βλ. Γ.Ι. Χατζηθεοδώρου, *Βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, περίοδος α΄ (1820-1899), ΨΒ1, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 61 ἐξ.

³⁵ Βλ. *Νέον Ἀναστασιματάριον*, Πέτρου τοῦ Ἐφεσίου, στην αρχή του κάθε ήχου για τις αντίστοιχες μελωδίες.

³⁶ Βλ. *Εἰρμολόγιον τῶν καταβασίων*, Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου μετὰ συντόμου Εἰρμολογίου Πέτρου Πρωτοψάλτου τοῦ Βυζαντίου, Κωνσταντινούπολις, ἐν τῇ Βρετανικῇ Τυπογραφίᾳ Κάστρου εἰς Γαλατάν, 1825 σ. 174 ἐξ. Πρβλ. *Μουσικός Πανδέκτης*, *Εἰρμολόγιον*, τόμος α΄, ἐκδόσεις ἀδελφότης θεολόγων ἡ «ΖΩΗ», Ἀθῆναι 1984⁵, σ. 366, ὅπου ὑπάρχει παράρτημα στο οποίο συμπεριλαμβάνεται ἡ νεκρώσιμος ακολουθία καὶ βεβαίως ὁ ἄμωμος.

β) στιχηραρικά, τα οποία είναι εκτενέστερα και σε κάθε συλλαβή μπορεί να αντιστοιχούν -εκτός του ενός χαρακτήρα ποσότητας- δύο χαρακτήρες ή τρεις ή και τέσσερις·

και γ) παπαδικά, τα οποία περιλαμβάνουν τα μελισματικά μέλη, όπου η έκταση χρήσεως μουσικών χαρακτήρων για μία συλλαβή αντιστοιχεί σε πάρα πολλούς χαρακτήρες που απαρτίζουν ολόκληρη μελωδική γραμμή ή θέση³⁷.

Βεβαίως μέσα σε αυτά τα είδη υπάρχουν στις πρώτες δύο κατηγορίες και επιμέρους υποδιαίρεσεις. Έτσι το ειρμολογικό είδος έχει το σύντομο, αργό και καλοφωνικό και το στιχηραρικό είδος το σύντομο και αργό. Παρατηρείται λοιπόν το φαινόμενο, όταν θέλουμε να περιγράψουμε ένα αργό ειρμολογικό μάθημα, να το αποκαλούμε στιχηραρικό μέλος, ενώ το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στο στιχηραρικό, όπου το σύντομο αναστασιματάριο περιέχει στιχηραρικά συλλαβικού χαρακτήρα τα οποία ονομάζονται ειρμολογικά μέλη³⁸. Δημιουργείται έτσι μία σύγχυση μεταξύ του δρόμου, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο θα ψαλεί ένα μάθημα είτε σύντομο (συλλαβικό), αργό (μελισματικό) ή αργοσύντομο (το ενδιαμέσό τους), και του είδους του μέλους ενός μαθήματος. Ας δούμε όμως, πως είχαν καταγραφεί αυτά τα είδη μελών συστηματικά για πρώτη φορά από τον Χρύσανθο.

Για τον Χρύσανθο τα είδη της ψαλμωδίας ανάγονται σε τέσσερα είδη μελών³⁹: το στιχηραρικό παλαιό και νέο, το παπαδικό και το ειρμολογικό. Ωστόσο παρατηρούμε κάτι πολύ ενδιαφέρον μέσα στην κατανομή των διαφόρων μαθημάτων στις κατηγορίες αυτές. Διακρίνουμε δηλαδή ότι η

³⁷ Πρβλ. Δ.Γ.Παναγιωτοπούλου, *Θεωρία και πράξεις της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής*, άδελφ. θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Ἀθήναι 1986⁵, σ. 134 εξ.

³⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο κώδικας Ξηροποτάμου 374, φ.1r, το Αναστασιματάριο του Δανιήλ λαμπαδαρίου, όπου αναφέρει τα εξής: Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν εἰρμολογικῶν ἀναστασίμων· στο τέλος του κώδικα επίσης, φ.148r, υπάρχουν και τα ακόλουθα: Εὐλογητάρια, σύντομα, εἰρμολογικά, καθὼς ψάλλονται ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἤχος πλ. α'. Βλ. Γρ.Θ.Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ἀγίου Ὁρους, IBM*, τόμ. α', Ἀθήναι 1975, σ. 266, και του ιδίου "Ἡ σύντομη καὶ ἀργὴ παράδοση τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς", ἀνάτυπο ἀπ' τὸν τόμο, Ἀξίες καὶ Πολιτισμός, ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, σ.385-402, Ἀθήνα 1991, σ. 392-3.

³⁹ Ο Χρύσανθος αναφέρεται σε "γένη μελών" εννοώντας μάλλον είδη μελών, όπως φαίνεται άλλωστε παρακάτω και από την κατάταξή του. Χρησιμοποιούμε, έτσι, την ορολογία είδη μελών, για να αποφυγούμε την σύγχυση με τα τρία γένη της ψαλτικής: διατονικό, χρωματικό και εναρμόνιο. Ο Απόστολος Κώνστας ο Χίος, ωστόσο, στον κώδικα Δοχειαρίου 389, του 1807 μ.Χ., φ. 54r, παρατηρεί για αυτά τα είδη τα εξής: Τὸ δὲ μάθημα τοῦ πρώτου δρόμου ἐστὶ εἰς τέσσαρας τρόπους. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος τρόπος ἐστὶ κατὰ παπαδικήν· ἦθον ἀργόν μέλος. Ὁ δεῦτερος κατὰ στιχηράριον· ὁ τρίτος εἰρμολογικός· καὶ ὁ τέταρτος ταχύς, ὡς προέγραψα. Εἰδὼ ὁ Κώνστας χρησιμοποιεῖ μάλλον τὴν λέξη δρόμο για τὸν ἦχο και τρόπο για τὸ είδος. Ωστόσο ἡ λέξη δρόμος ἔχει τὴν ἔννοια τὸν τρόπον ψαλμώδησης, δηλαδή, σύντομος ἢ αργός. Ἡ συχνὴ ἐναλλαγὴ ορολογίας για τὸ ἴδιο αντικείμενο στα διάφορα σημεία τῶν θεωρητικῶν τοῦ Κώνστα, δημιουργεῖ μία ἀσάφεια στὴν ορολογία τοῦ ἡ οποία ξεπερνάται δύσκολα. Πάντως ὡπως και να ἔχουν τα πράγματα εἰδὼ αναφέρεται σε τέσσαρα είδη μελών! Πρβλ. Γρ.Θ.Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 41, παραπομ. 2· του ιδίου, *Τὰ χειρόγραφα*, τόμ. α', σ. 560-1, και Ἡ ἐξήγησις τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς μουσικῆς, *IBM* 2, Ἀθήναι 1989³, σ. 25 εξ., βλ. και Θ.Κ.Αποστολοπούλου, *Ο Απόστολος Κώνστας ὁ Χίος και ἡ συμβολή του στὴ θεωρία τῆς μουσικῆς τέχνης*, διδακτορικὴ διατριβή (μη δημοσιευμένη), Ἀθήνα 1997, σ. 189.

ταξινόμηση την οποία επιχειρεί γίνεται με βάση την χρονική αξία των συλλαβών των διαφόρων ειδών της ψαλμωδίας, δηλαδή τα σύντομα συλλαβικά μέλη, τα αργοσύντομα μέλη και τα αργά μελισματικά μέλη. Για να φανεί αυτή η διάκριση πιο καθαρά παρατίθενται παρακάτω σε πίνακα αυτά τα είδη μελών του Χρυσάνθου⁴⁰.

στιχηραρικό παλαιό	στιχηραρικό νέο
<ul style="list-style-type: none"> • Αναστασιματάρια • Στιχηράρια • Δοξαστάριο του Ιακώβου πρωτοψάλτου: δοξαστικά, στιχηρά, αναστάσιμα, αίνои, προσόμοια, ιδιόμελα, εωθινά	<ul style="list-style-type: none"> • Αναστασιματάριο Πέτρου Λαμπταδαρίου: δοξαστικά, στιχηρά, αναστάσιμα, εξαποστειλάρια, αίνои, προσόμοια, ιδιόμελα, εωθινά, καθίσματα, αντίφωνα, εισοδικά

ειρμολογικό
<ul style="list-style-type: none"> • Ειρμολόγιο Πέτρου Βυζαντίου: τροπάρια, απολυτίκια, αναστάσιμα από στίχον, καθίσματα, υπακοές, αντίφωνα, κανόνες, ωδές, ειρμοί, κοντάκια, μεγαλυνάρια, εξαποστειλάρια, αίνои, μακαρισμοί, Θου Κύριε, δοξολογίες, τυπικά, εισοδικά, και οι καταβασίες οι αργότερα ψαλλόμενες· και το Καλοφωνικό Ειρμολόγιο το οποίο μετέχει του ειρμολογικού και παπαδικού μέλους.

παπαδικό
κοινωνικά, χειροβικά, ανοιξαντάρια, κεκραγάρια, δοχές, πολυέλεοι, πασαπνοάρια, οίκοι, μεγαλυνάρια, ασματικά, μαθήματα, εισοδικά, τρισάγια, αλληλουϊάρια, κρατήματα, δοξολογίες· οι στίχοι των πολυελέων και Μακάριος ανήρ και παρόμοιά τους μετέχουν του νέου στιχηραρικού και του παπαδικού μέλους.

Όπως παρατηρούμε στον Χρυσάνθο η κατάταξη των μελών παρουσιάζει το φαινόμενο ένα μέλος να απαντά σε δύο ή σε τρία ή και σε τέσσερα είδη μελών⁴¹. Έτσι ένα μέλος, όπως λ.χ. οι αίνои-πασαπνοάρια, απαντά και στα τέσσερα είδη, μπορεί να είναι δηλαδή και στιχηραρικό παλαιό και νέο, και ειρμολογικό και παπαδικό. Αυτό βεβαίως οφείλεται στο ότι γίνεται σύγχυση του δρόμου της ψαλμωδήσεως ενός μαθήματος με το είδος που αυτό ανήκει. Για να αποφύγουμε αυτήν την ασάφεια, λ.χ. μέλη του Καλοφωνικού Ειρμολογίου να μετέχουν του ειρμολογικού και παπαδικού μέλους, χρειάζεται

⁴⁰ Βλ. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν μέγα*, σ. 179-80.

⁴¹ Πρβλ. Γρ.Θ.Στάθη, *Οί αναγραμματισμοί*, σ. 40.

να ξεχωριστούν τα δύο αυτά χαρακτηριστικά του μαθήματος. Να υπάρχει δηλαδή μία αυτοτέλεια σε ό,τι αφορά στα είδη των μελών.

Παλαιότερα είχαν ασχοληθεί και άλλοι με το ζήτημα των ειδών της μελωδίας, εκφράζοντας διάφορες απόψεις. Έτσι ενδεικτικά ο Κυριακός Φιλοξένης ο Εφεσιομάγνης αναφέρεται στα τέσσερα είδη όπως τα κατατάσσει και ο Χρυσάνθος⁴², η Μουσική Επιτροπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε δύο είδη στιχηραρικού, που υποδιαιρείται σε σύντομο και αργό, σε παπαδικό και σε ειρμολογικό⁴³, ο Στέφανος Λαμπαδάριος κάνει αναφορά στα τρία γνωστά μας μέλη στιχηραρικό, ειρμολογικό και παπαδικό⁴⁴. Θεμελιακής φύσεως τοποθέτηση για την μορφολογία του βυζαντινού μέλους παραμένει εκείνη του Μανουήλ Χρυσάφη, ο οποίος αναφέρεται σε δύο χαρακτηριστικές ορολογίες. Παραπέμπει συγκεκριμένα στους όρους “οδός” (δρόμος) και “μεταχείρησις” (τρόπος εκτελέσεως-χρονική αγωγή), *ἄλλη γὰρ ὁδὸς καὶ μεταχείρησις στιχηροῦ καὶ ἄλλη κατανυκτικοῦ καὶ ἑτέρα κρατήματος· ἄλλη μεγαλυναρίου καὶ τῶν οἰκῶν ἑτέρα καὶ ἄλλη χερουβικοῦ καὶ ἀλληλουϊαρίου ἑτέρα*⁴⁵.

Ωστόσο επί των ημερῶν μας, μία ακριβέστερη απόπειρα για την κατάταξη των ειδών της ψαλμωδίας και εν μέρει του δρόμου εκτελέσεώς τους έγινε από τον Γρ.Στάθη⁴⁶. Το σύντομο στιχηραρικό μέλος του Χρυσάνθου πρέπει, κατ’ αυτόν, να νοηθεί ως αργό και σύντομο. Εκτός τούτου θα πρέπει να λάβουμε υπ’ όψιν και τα εξής· α) τις αρμόδιες θέσεις που συγκροτούν τα μέλη και β) τον τρόπο που θα ψαλεί το μέλος, δηλαδή σε αργό ή σύντομο δρόμο⁴⁷. Και για το ειρμολογικό μέλος ο Γρ.Στάθης διευκρινίζει ότι και εδώ υπάρχουν ο ταχύς και ο αργός δρόμος, δηλαδή το αργό ειρμολόγιο⁴⁸ του Πέτρου Λαμπαδαρίου και το σύντομο του Πέτρου Βυζαντίου. Για τους καλοφωνικούς ειρμούς ο ίδιος αναφέρει ότι αποτελούν ένα πλατυασμό των ειρμολογικών θέσεων, όπου μερικοί ειρμοί περιέχουν και παπαδικές θέσεις⁴⁹. Το παπαδικό είδος για τον Γρ.Στάθη χωρίζεται σε τέσσερα είδη· το καθ’ αυτό παπαδικό, το Κοντακάριο-Οικηματάριο, το μαθηματάριο και τα κρατήματα. Για να γίνει και εδώ αυτή η ταξινόμηση

⁴² Βλ. *Θεωρητικὸν στοιχειῶδες τῆς μουσικῆς*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1859, σ. 163.

⁴³ Βλ. *Στοιχειώδης διδασκαλία*, σ. 44.

⁴⁴ Βλ. *Κρητὶς, ἥτοι νέα στοιχειώδης διδασκαλία τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐκδ. Δ. Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, σ. 9. Πρὸβλ. Θ.Κ. Αποστολοπούλου, *Ὁ Απόστολος Κώνστας*, σ. 189-90.

⁴⁵ Βλ. Μανουήλ Χρυσάφη (ἠκμασε ἀπὸ το 1440-63 μ.Χ.), *Περὶ τῶν ἐνθεωρουμένων τῇ ψαλτικῇ τέχνῃ καὶ ὧν φρονοῦσι κακῶς τινες περὶ αὐτῶν*, ἐκδ. D.E. Conomos, *The Treatise of Manuel Chrysaphes, the Lampadarios*, στη σειρά Union Académique Internationale, MMB, vol. II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1985, σ. 40 ἐξ. Πρὸβλ. Γρ.Θ.Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 41.

⁴⁶ Βλ. *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 40 ἐξ.

⁴⁷ Ὁ.π., σ. 41.

⁴⁸ Βλ. Γρ.Θ.Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, σ. 41.

⁴⁹ Ὁ.π., σ. 43.

πιο καθαρή παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα αυτά τα είδη μελών όπως τα ταξινομεί ο Γρ.Στάθης⁵⁰.

στιχηραϊκό		
παλαιό	νέον αργό	νέον σύντομο
<ul style="list-style-type: none"> • Στιχηράρια ιβ΄-ιστ΄ αι. • και “μετά τινος καινού καλλωπισμού” <p>Γεωργίου εξ Αθηνών, Παναγιώτου Χρυσάφη του νέου, Γερμανού Νέων Πατρών, Κοσμά Μακεδόνας, στιχηράτινα Πέτρου Λαμπαδαρίου, Δοξαστάρειον Ιακώβου Πρωτοψάλτου, Χουρμουζίου Χαροφύλακος (Δοξαστάρειον των αποστίχων)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Αναστασιματάριο και • Δοξαστάρειον <p>του Πέτρου Λαμπαδαρίου</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Αναστασιματάριο <p>Πέτρου Λαμπαδαρίου (το μέλος του σύντομου ειρμολογίου του Πέτρου Βυζαντίου είναι όμοιο προς το μέλος αυτό)</p>

ειρμολογικό		
αργό	σύντομο	καλοφωνικό
<ul style="list-style-type: none"> • Ειρμολόγιο Πέτρου Λαμπαδαρίου • αναδρομικώς Μπαλασίου ιερέως, Κοσμά Μακεδόνας, Γερμανού Νέων Πατρών 	<ul style="list-style-type: none"> • Ειρμολόγιο <p>Πέτρου Βυζαντίου και Ιωάννου Πρωτοψάλτου</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Καλοφωνικού Ειρμολογίου <p>(όπως βρίσκεται στην συλλογή του Γρηγορίου Πρωτοψάλτου)</p>

παπαδικό			
καθ' αυτό παπαδικό	Κοντακάριο ή Οικηματάριο	Μαθηματάριο	Κρατηματάριο
<ul style="list-style-type: none"> • ασματικά, αλληλουϊάρια, χερουβικά, κοινωνικά, ανοιξάντάρια, κεκραγάρια, Μακάριος ανήρ, δοχές, πολυέλεοι, αντίφωνα, άμωμος 	<ul style="list-style-type: none"> • Κοντακάριο 	<ul style="list-style-type: none"> • αναγραμματισμοί, αναποδισμοί στιχηρών, θεοτοκίων, κατανυκτικών, • καλοφωνικοί στίχοι: του Μακάριος ανήρ, πολυελέων, αμώμου, ασματικοί ειρμοί 	<ul style="list-style-type: none"> • Κρατηματάριο

⁵⁰ Ό.π., σ. 45-6.

Έχοντας εξετάσει την χρήση των ψαλμών στις ακολουθίες και τον τρόπο με τον οποίο οι συνθέσεις αυτές καταχωρούνται στις διάφορες μουσικές συλλογές, φρονούμε ότι πρέπει να επιχειρηθεί μία ακριβέστερη ταξινόμηση σε ό,τι αφορά στην τρίτη κατηγορία του Γ.Στάθη. Για τον λόγο αυτό προτείνεται η κατηγορία αυτή να χωριστεί σε δύο, ως εξής: 1) σε ψαλμικά μέλη, δηλαδή αυτά που είναι καθαρά συνθέσεις ψαλμών και 2) σε παπαδικά μέλη, εκεί δηλαδή που μπορούν να στεγαστούν τα μέλη τα οποία είναι μέρος της συλλογής της Παπαδικής, αλλά δεν κατατάσσονται σε μία από τις κατηγορίες: στιχηραρικό, ειρμολογικό και ψαλμικό. Τα είδη μελών, έτσι, γίνονται τέσσερα στον αριθμό: στιχηραρικό, ειρμολογικό, ψαλμικό και παπαδικό. Η διευκρίνιση αυτή επιβάλλεται, πιστεύουμε, για τους εξής λόγους: α) όπως ελέχθη και παραπάνω, η πολυσυλλεκτικότητα της Παπαδικής δημιούργησε την εντύπωση ότι τα αργά μελισματικά μαθήματα είναι τα αποκαλούμενα παπαδικά, β) τα ψαλμικά μαθήματα, τα οποία αποτελούν τον κορμό της νυχθημέρου λατρείας, δεν αντιπροσωπεύονται ως αυθύπαρκτο είδος μέλους, όπως τα στιχηραρικά και ειρμολογικά, και γ) υπάρχει μία άλλη κατηγορίας ύμνων, οι οποίοι δεν έχουν καμία άμεση σχέση ούτε με τα στιχηρά, ούτε με τους ειρμούς, αλλά ούτε και με το βιβλίο των Ψαλμών.

Στον ακόλουθο πίνακα δίνονται τα είδη μελών με την διαφοροποίηση αυτή στο παπαδικό μέλος, το οποίο έγινε πλέον ψαλμικό και παπαδικό. Η ταξινόμηση γίνεται επίσης και κατά τους τρεις δρόμους ψαλμωδήσεως ως προς τον αριθμό των συλλαβών και κατ' επέκταση την χρονική διάρκεια, τον αργό, αργοσύντομο και σύντομο. Η ταξινόμηση αυτή κρίθηκε αναγκαία, διότι τα είδη διακρίνονται σε κατηγορίες ως προς το περιεχόμενό τους. Ωστόσο χρειάζεται να φανούν και οι τρεις δρόμοι οι οποίοι χρησιμοποιούνται και με αυτόν τον τρόπο να αποφευχθεί η σύγχυση με την ρυθμική αγωγή που πρέπει να ακολουθηθεί, η οποία στην περίπτωση του βυζαντινού μέλους γενικώς είναι αντιστρόφως ανάλογη, δηλαδή ο αργός δρόμος χρονικής διάρκειας με ταχεία ρυθμική αγωγή και ο σύντομος δρόμος χρονικής διάρκειας με αργή ρυθμική αγωγή. Βεβαίως διευκρινίζουμε σε αυτό το σημείο ότι ο όρος δρόμος έχει εδώ ειδική σημασία και αφορά στον τρόπο συνθέσεως του μέλους ποσοτικά και όχι θεωρητικά, δεν σημαίνει δηλαδή ήχος.

Τα τέσσερα είδη των μελών

Οι τρεις εἴδη τοῦ μέλους		στιχηραρικό	ειρμολογικό	ψαλμικό	παπαδικό
αργό		<ul style="list-style-type: none"> • Στιχηράρια ιβ' -ιστ' αιώ- νος • Στιχηράρια Γεωργίου του εξ Αθηνών, Γερμανού Νέ- ων Πατρών, Κοσμά Μα- κεδόνος, • Δοξαστάριον Ιακώβου Πρωτοψάλτου 	<ul style="list-style-type: none"> • Ειρμολόγια: Μπαλασίον ιερέως, Κοσμά Μακεδό- νος, Γερμανού Νέων Πα- τρών • Καλοφωνικόν Ειρ- μολόγιον 	<ul style="list-style-type: none"> • κοινωνικά, ανοιξαντά- ρια, κεκραγάρια, δοχές- προκείμενα, καλοφωνικά μαθήματα, λ.χ. Μακάριος ανήρ, αλληλούϊαρια 	<ul style="list-style-type: none"> • χερουβικά, μη ψαλμικά κοινωνικά, οικηματαρίο, αναγραμματοίμοι, ασματικά, δύναμις, Άγιος, άγιος άγιος, Σε υμνούμεν και Επί σοι χαίρει του Μ. Βασιλείου, τα τριαδικά και Και νιν των πολυελέων, νεκρώσιμον τρισάγιον
	αργοσύντομο	<ul style="list-style-type: none"> • Αναστασιματαρίον • Δοξαστάριον Πέτρου Λαμπαδαρίου 	<ul style="list-style-type: none"> • Ειρμολόγιον Πέτρου Λαμπαδαρίου 	<ul style="list-style-type: none"> • πολυέλεοι, ανοιξαντάρια, Μακάριος ανήρ, οι ψαλ- μικοί στίχοι των αργών δοξολογιών, εισοδικά, προ- κείμενα 	<ul style="list-style-type: none"> • ασματικά, το τρισάγιο της θ λειτουργίας, τα λειτουργικά Ιωάννου Χρυσοστόμου, οι μη ψαλμικοί στίχοι των αργών δοξολογιών
σύντομο		<ul style="list-style-type: none"> • Αναστασιματαρίον Πέτρου Λαμπαδαρίου 	<ul style="list-style-type: none"> • Ειρμολόγιον Πέτρου Βυζαντίου 	<ul style="list-style-type: none"> • Θού Κύριε, στιχολογία των αίνων, Ν' ψαλμός, τυπικά, άμωμος, οι ψαλ- μικοί στίχοι των σύντομων δοξολογιών, προκείμενα 	<ul style="list-style-type: none"> • κρατήματα, λειτουργικά σύντομα-χύμα σε μέλος κλιτόν, οι μη ψαλμικοί στίχοι των σύντομων δοξολογιών

Όπως εμφανίζεται και στον πίνακα, με τον διαχωρισμό του ψαλμικού είδους τα είδη των μελών γίνονται ακόμη πιο ευκρινή. Στο παπαδικό είδος μένουν βεβαίως τα αργά μαθήματα, όπως τα χερουβικά, Οικηματάριο, αναγραμματισμοί, τα δύναμις κ.ά., στο αργοσύντομο τα ασματικά, οι μη ψαλμικοί στίχοι των αργών δοξολογιών, τα λειτουργικά του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου κ.ά., και στο σύντομο οι μη ψαλμικοί στίχοι των σύντομων δοξολογιών, τα κρατήματα -διότι εκεί η κάθε άσημη συλλαβή έχει σχεδόν πάντοτε ένα μουσικό χαρακτήρα ο οποίος μόνον όταν κρατηθεί χρονική αγωγή πλατυνάζει σε δύο και σπανιότερα σε τρεις ή τέσσερις μουσικούς χαρακτήρες- κ.ά.

Ανακεφαλαιώνοντας την αναφορά μας στην γενική μορφολογία των ψαλμών παρατηρούμε ότι οι ψαλμοί είναι άρρυθμη ή πεζή μορφή άσματος. Οι ψαλμοί εμφανίζονται στην χειρόγραφη μουσική παράδοση από τα τέλη του ιβ' και αρχές του ιγ' αιώνας, και συγκεκριμένα στις μουσικές συλλογές του Ψαλτικού και Ασματος, κώδικες του ασματικού τυπικού. Η μετεξέλιξη του Ψαλτικού και Ασματος τούς βρίσκει, με την δημιουργία του ενιαίου τυπικού, πάλι να πρωταγωνιστούν στις μουσικές συλλογές του νυχθημέρου Ακολουθία-Παπαδική, με ένα μεγάλο αριθμό παλαιών αλλά και νέων -μελισματικών κυρίως- συνθέσεων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αινιγματική έλλειψη μουσικών χειρογράφων για τις υπόλοιπες ακολουθίες του ασματικού τυπικού κατά την περίοδο από τον ιβ' έως τα τέλη του ιδ' αιώνας, οπότε και υπάρχουν οι πρώτες μαρτυρίες. Έτσι η έρευνα της χειρογράφου παραδόσεως για την χρήση των ψαλμών έδωσε το έναυσμα να εντοπισθεί και να καταγραφεί η πολυσυλλεκτικότητα του σπουδαίου μεσαιωνικού αυτού κώδικα του νυχθημέρου και έτσι να προταθεί μία καινούργια και ακριβέστερη ίσως ταξινόμηση και καταγραφή των ειδών του μέλους της ψαλτικής τέχνης, σε τέσσερα είδη μελών: το στιχηραρικό, ειρμολογικό, ψαλμικό και παπαδικό.

4.2. Ειδική μορφολογία- μουσική ανάλυση.

Η βυζαντινή μελουργία είναι τέχνη που υπακούει στη μορφή. Ο μελουργός στην Ανατολική Εκκλησία δημιουργεί τις μελωδίες έχοντας υπ' όψιν του ότι οι μελωδίες αυτές εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό είναι οι διάφορες ακολουθίες που αφορούν στην λειτουργική σύναξη. Ειδικότερα υπάρχουν οι ακολουθίες του νυχθημέρου: εσπερινός, απόδειπνο, μεσονυχτικό, όρθρος, ώρες και η ακολουθία της θ.λειτουργίας, αλλά και οι περιστατικές ακολουθίες: βάπτισμα, ευχέλαιο, γάμος, εξόδιος ακολουθία, εγκαίνια νέου ναού, μικρός και μεγάλος Παρακλητικός Κανών κ.ά. Η οποιαδήποτε μορφολογική προσέγγιση της ορθοδόξου μουσικής παρα-

δόσεως πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν της όλο το παραπάνω πλέγμα των ακολουθιών.

Η ειδική μορφολογία της μουσικής αφορά, σε γενικές γραμμές, στον τρόπο με τον οποίο δομείται η ψαλτική τέχνη ως μελουργία, με στοιχεία που καθορίζονται από το πλαίσιο των θεωρητικών και μελικών σχημάτων, όπως αυτά διασώθηκαν από την σημειογραφία. Με αφορμή αυτές τις παρατηρήσεις θα στρέψουμε την προσοχή μας σε ενδεικτικά χαρακτηριστικά ψαλμικά μαθήματα και των τριών δρόμων και θα αναλυθεί η μουσική τους σύνθεση.

Η ψαλτική τέχνη απαρτίζεται από ένα ειδικό σύστημα γραφής σηματοφώνων, τα οποία και δίνουν το άκουσμα της μελωδίας. Οι μουσικοί αυτοί χαρακτήρες στην παλαιότερη μέθοδο της παπαδικής τέχνης ήταν χωρισμένοι σε φωνητικά και σε άφωνα σημάδια. Τα φωνητικά, μαζί με το σηματοφόνο ίσον, ήταν δεκαπέντε και εχωρίζοντο σε ανιόντα και κατιόντα, υπήρχε επίσης και η υποδιαίρεση αυτών σε σώματα και πνεύματα. Τα άφωνα ή αλλιώς μεγάλες υποστάσεις ήταν τριάντα επτά, αλλά υπήρχαν και οι τρεις μεγάλες αργίες και οι δύο ημίσειες αργίες¹. Τα μεν φωνητικά εγράφοντο με μαύρη μελάνη τα δε άφωνα με ερυθρά. Τα άφωνα, όπως ορίζεται και στην ονομασία τους, δεν είχαν φωνή (τονικό ύψος), ωστόσο είχαν κάτι άλλο πολύ σημαντικό, την χειρονομία, δηλαδή την ώρα της εκτελέσεως τα χέρια έκαναν κινήσεις που βοηθούσαν ουσιαστικά με αυτόν τον τρόπο την ψαλμωδία². Η ένωση ή σύνθεση των φωνητικών και άφωνων σημαδιών σε διάφορους συνδυασμούς αποτελούσε τα μελωδικά υποδείγματα των μουσικών φράσεων ή γραμμών. Αυτές οι γραμμές του μέλους είναι γνωστές με την ονομασία θέση ή θέσεις³. Έτσι η σύζευξη ενός μεγάλου ή

¹ Βλ. Γαβριήλ ιερομόναχος, *Περί τών έν τή ψαλτική σημαδιών και φωνών και τής τούτων έτυμολογίας*, herausgegeben von Ch. Hannick und G. Wolfram, CSM, MMB, vol. I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1985, σ. 38 εξ., και Κ.Ψάχου, *Η παρασημαντική της βυζαντινής μουσικής*, Αθήναι 1917, και β' έκδοσις υπό Γεωργίου Χατζηθεοδώρου, εκδόσεις «Διόνυσος», Αθήναι 1978, σ. 115 εξ.· επίσης σ. 121 εξ. για τους άφωνους χαρακτήρες και την ενέργειά τους.

² Ο Γαβριήλ ιερομόναχος, *Περί τών έν τή ψαλτική σημαδιών*, Ch. Hannick και G. Wolfram, σ. 60, αναφέρει τα εξής για την σημασία των αφώνων χαρακτήρων: οὐ μόνον εἰσὶ χρήσιμα τὰ δεκαπέντε φωνητικά σημάδια ἀλλὰ καὶ τὰ λς' τὰ ἄφωνα, ἃ καὶ λόγον προσφιδιῶν ἔχουσιν έν τή ψαλτικῇ. Ταῦτα γάρ ὥσπερ ὁδηγός ἐστὶ καὶ ἡγεμῶν τοῦ οὕτως ἢ οὕτως εἶπεῖν, ἢ ἀργῶς μεταχειρίσασθαι τὰς φωνὰς ἢ συντόμως, ἢ μετὰ τόνου ἢ ἡσυχῶς. Τὰς μέν γάρ φωνὰς ποιοῦσιν, ὡς εἵπομεν, τὰ φωνητικά σημάδια, τὰς δὲ ἀργίας καὶ συντομίας καὶ τὰς ἄλλας ἰδέας τῶν μελῶν ταῦτα τὰ μεγάλα σημάδια. Για τον τρόπο της χειρονομίας των φωνητικών και αφώνων σημαδιών βλ. ό.π., σ. 48 εξ.· πρβλ. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν μέγα*, σ. 91 εξ.

³ Ο Μανουήλ Χρυσάφης ο λαμπαδάριος, *Περί τών ένθεωρουμένων τή ψαλτικῇ τέχνῃ καὶ ὧν φρονοῦσι κακῶς τινες περί αὐτῶν*, edited by D.E. Conomos, CSM, MMB, vol. II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1985, σ. 40, αναφέρει τα εξής: Θέσις γάρ λέγεται ἡ τῶν σημαδιῶν ένωσις, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ μέλος· καθὼς γάρ έν τῇ γραμματικῇ τῶν εἰκοσιτεσσάρων στοιχείων ἡ ένωσις συλλαβηθεῖσα ἀποτελεῖ τὸν λόγον, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ σημεῖα τῶν φωνῶν ένοῦνται ἐπιστημόνως (καὶ) ἀποτελοῦσι τὸ μέλος, καὶ λέγεται τὸ τοιοῦτον τότε θέσις.

μικρού αριθμού μουσικών φράσεων δημιουργούσε τα διάφορα είδη της μελοποιΐας⁴, τα οποία πάντοτε εκινούντο μέσα στα πλαίσια ενός τετραχόρδου ή πενταχόρδου. Οι θέσεις αυτές στο διατονικό και χρωματικό γένος είχαν διαφορετικό μέλος. Διαφορετικό μέλος, επίσης, έβγαζαν οι θέσεις και όταν ήταν στις διάφορες βαθμίδες του τετραχόρδου ή πενταχόρδου⁵. Αυτό είναι βεβαίως λογικό διότι σε κάθε βαθμίδα του πενταχόρδου υπάρχει και μία βάση ήχου⁶. Επιπροσθέτως η μελωδική σύνθεση εκινείτο πάντοτε με γνώμονα την διάκριση των οκτώ ήχων σε κύριους, πλάγιους, μέσους, παραπλάγιους, παραμέσους, τριφώνους, τετραφώνους, πενταφώνους και επταφώνους⁷. Σε τελική ανάλυση λοιπόν η ψαλμωδία, όπως και γενικά η ψαλτική τέχνη, είναι η σύνθεση μελικών φράσεων και θέσεων και όχι μέλος φθόγγο προς φθόγγο.

Η εκμάθηση με το παλαιό σύστημα γραφής ενός μέλους γινόταν σε τρία στάδια: πρώτον κατά παραλλαγή, δεύτερον κατά μετροφωνία και τρίτον κατά μέλος. Η παραλλαγή του μαθήματος γινόταν με τους πολυσύλλαβους φθόγγους, λ.χ. νεάγιε, άννανες, νεανές, νανά, άγια κ.λπ., στους χαρακτήρες του ποσού της μελωδίας, και η ψαλμωδία αυτών ήταν συνεχής και επί το οξύ και επί το βαρύ και ουδέποτε υπερβατός ή επί το ίσον⁸. Ακολουθούσε τότε η μετροφωνία που ήταν να ψαλεί το τροπάριο καθώς το ζητούσαν μόνον οι χαρακτήρες ποσότητος. Τέλος, για να ψαλεί το απαιτούμενο μέλος, εψάλλετο η μελωδία καθώς το ζητούσαν οι χαρακτήρες ποσότητος μαζί με την ταυτόχρονη ψαλμώδηση και των μεγάλων υποστάσεων χειρονομίας⁹.

Ο τρόπος αυτός, κατά τον οποίο οι δάσκαλοι της μουσικής δίδασκαν, πολύ σύντομα μετά την νέα μέθοδο άρχισε να περιορίζεται, έως ότου πλέον κανείς δεν έμεινε που να γνωρίζει πλήρως αυτά τα τρία στάδια εκμάθησης. Έτσι η σταδιακή επικράτηση της νέας μεθόδου και η σχεδόν πλήρης απώλεια της παλαιάς επέφερε συν τω χρόνω χάσμα σε ό,τι αφορά στην σωστή ερμηνεία των μουσικών κειμένων. Ως αποτέλεσμα αυτού ήταν και η αλλοίωση του ύφους της ψαλτικής τέχνης. Ένας από τους κύριους λόγους που οδήγησε σε αυτήν την κατάσταση ήταν ο σύντομος χρόνος μέσα στον οποίο ο μαθητής με την νέα μέθοδο μπορούσε να αποκτήσει τα κατάλληλα εφόδια, ώστε να μπορέσει να ψάλλει μέσα από τα μουσικά κείμενα μόνος

⁴ Βλ. 'Α.Ε. Άλνγίτζακ, "Ο χαρακτήρας", σ. 441.

⁵ Βλ. Παχωμίου Ρουσάνου, *Έρμηνεία εις την μουσικήν*, στον Έμ. Βαμβουδάκη, *Συμβολή εις την σπουδην της παρασημαντικής των βυζαντινών μουσικών*, τόμ. α', Σάμος 1938, σ. 51, και Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν μέγα*, σ. 181. Πρβλ. Κ. Φιλοξένους, *Θεωρητικόν στοιχειώδες*, σ. 165 και Γρ.Θ. Στάθη, *Η έξηγήσις*, σ. 105.

⁶ Βλ. Κ. Φιλοξένους, *Θεωρητικόν στοιχειώδες*, σ. 165 και Γρ.Θ. Στάθη, *Η έξηγήσις*, σ. 104.

⁷ Ο.π., σ. 103.

⁸ Βλ. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν μέγα*, σ. XLVI εξ.

⁹ Ο.π., σ. XLVII εξ., όπου ο Χρυσάνθος δείχνει με ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτόν τον τρόπο εκμάθησως.

του. Η μακρόχρονη εκπαίδευση των παλαιότερων ψαλτών, οι οποίοι διήρχοντο πολλά στάδια μαθήσεως και είχαν μία ευρύτερη παιδεία και θεολογική μόρφωση, έπαυσε να υφίσταται, χάθηκε δηλαδή το βίωμα, η αναγκαία προϋπόθεση ενός ολοκληρωμένου ψάλτη¹⁰. Έτσι ένας μαθητής, εφ' όσον μπορούσε, σε ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα, να μάθει τα βασικά στοιχεία της νέας μεθόδου, γινόταν ανεξάρτητος νομίζοντας ότι είχε πάρει όλα τα απαραίτητα εφόδια. Η κατάσταση αυτή άλλωστε είχε από πολύ νωρίς επισημανθεί, από την πρώιμη δηλαδή εποχή της νέας μεθόδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Βασίλειος Στεφανίδης, ο οποίος γράφοντας το 1819 μ.Χ. παρακαλεί τον Θεό να διαφυλάξει το γνήσιο ύφος της Μεγάλης Εκκλησίας “σῶον καὶ ἀλώβητον”¹¹.

Σε αυτήν την μελέτη, βεβαίως, δεν θα μας αποσχολήσει η ερμηνεία της παλαιότερας στενογραφικής παρασημαντικής με την εν χρήσει μέθοδο, άλλωστε αυτό έχει ήδη επιχειρηθεί¹². Εμείς θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας

¹⁰ Βλ. 'Α.Ε. 'Αλυγιζάκη, “Ο χαρακτήρας”, σ. 434 και 436.

¹¹ Βλ. Β.Στεφανίδου, “Σχεδιάσμα περί μουσικής Ιδιαίτερον ἐκκλησιαστικῆς”, ΠΕΑ, τεῦχος 5 (1902) 276. Τοῦτο δὲ βλέπω, ὅτι ὁ σχηματισμὸς τῶν μεγάλων ἐκείνων ὑποστάσεων ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν διαφθείρεται, ἐπειδὴ οἱ μαθηταὶ δὲν μανθάνουσι διὰ ζώσης φωνῆς τοὺς σχηματισμοὺς αὐτῶν τῶν ὑποστάσεων, ἀλλὰ πάσχοισι μὲ ἐξήγησίν τινα νὰ τὰς μανθάνωσιν, αἱ ὁποῖαι ἐξηγήσεις, ὁποῖαι καὶ ἂν ᾧσιν, ἔπρεπε νὰ χρησιμεύουν εἰς τὸ νὰ ἀνακαλῇ εἰς τὴν μνήμην τοῦ ὁ μαθητῆς τὰς ὑποστάσεις αὐτάς, ἀφοῦ τὰς μάθῃ διὰ ζώσης φωνῆς καὶ τὰς γνωρίζῃ· ὅχι δὲ αἱ ἐξηγήσεις νὰ προξενήσωσιν εἰς τὸν μαθητὴν τελείαν τῶν παλαιῶν μουσικῶν βιβλίων ἀκαταληψίαν, καὶ ἐπομένως νὰ ὑστερήσωσιν αὐτὸν ἀπὸ τὸν σεμνὸν ἐκκλησιαστικὸν σχηματισμὸν, τοῦ ὁποῖου ἡ λεπτότης καὶ εὐστροφία, ὡς ἤδη εἶπον, εἰς ἐντελὴ καὶ ἀκριβῆ γραφὴν δὲν ὑτάγεται.

¹² Συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς παλαιᾶς γραφῆς ἔχει γίνῃ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Κώνστα τὸν Χίο, βλ. κώδικες Δοχειαρίου 389 τοῦ 1807 μ.Χ. Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῆς μουσικῆς τέχνης, τῆς κοινῆς παραδόσεως καὶ τεχνολογίας, τῆς περιεχοῦσης κατ' ἀκριβείαν πᾶσαν τέχνην καὶ ἐνέργειαν τῶν φωνῶν, ἐν συντόμῳ τρόπῳ, στὸν Γρ.Θ.Στάθι, Ἡ ἐξήγησις, σ. 34, καὶ ΕΒΕ 1867 τοῦ 1820 μ.Χ., Τεχνολογία σὺν Θεῷ ἀγίῳ, περιέχουσα τοὺς ὀκτὼ τρόπους τῆς μουσικῆς τέχνης, τῶν τε φθόγων τε καὶ ἐνεργειῶν, ὀργῶν τε καὶ σχημάτων, ἤχων τε καὶ φθορῶν, ὀρθογραφίας τε καὶ κανονικῶν γραμμῶν, ἐκδοσις Χαράλαμπου Καρακατσάνη, Βυζαντινὴ Ποταμῆς, τόμος α', Ἀθῆναι 1995. Ὡστόσο ερμηνεία τῶν θέσεων αὐτῶν στὴν νέα γραφὴ τοῦ 1814 μ.Χ. ἐπιχειρήθηκε καὶ ἀπὸ ἑνα ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ κώδικα Ξηροποτάμου 357, (περίπου 1820 μ.Χ.), φύλλα 60α-66α. Ἐξήγησις τῶν παλαιῶν χαρακτήρων καὶ ὑποστάσεων τοῦ παλαιοῦ συστήματος, βλ. Γρ.Θ.Στάθι, Ἡ ἐξήγησις, σ. 38 ἐξ. Ἡ ἐργασία αὐτή, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ Γρ.Θ.Στάθης, ἀποτελεῖ μόνον ἑνα προοίμιον πρὸς τὴν κατεῖθνησιν αὐτή. Στις προσπάθειες μεταγενεστέρων συγκαταλέγονται καὶ μερικὰ λήμματα ἀπὸ τὸ λεξικὸ τοῦ Κ.Φιλοξένου, Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδου 1868. Επίσης τὸ χαμένο σύγγραμμα “Κλειδα” τοῦ Παναγιώτου Κηλτζανίδη (βλ. “σπουδαία εἰδοποίησις”, στὴν ἐκδόση Δοξαστᾶριον Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου, τόμος β', Κωνσταντινοῦπολις 1886, σ. α') δημιούργησε καὶ αὐτὸ πολλές υποψίες γιὰ τὸν μυστηριώδη τρόπο εξαφανίσεώς του· ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ ζήτημα, βλ. ἐνδεικτικὰ Σ.Καρά, Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία, Ἀθῆναι 1933, σ. 5, υποσ. ζ'· ἐπίσης στὴν ἐφημερίδα Φόρμιγξ, περ. β', ἔτος α', ἀρ. 9, 10-4, 16-8, ὅπου ἐπίσης δημοσιεύονται καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Επιτροπῆς γιὰ τὴν συγκεκριμένη μελέτη· πρὸβλ. Γρ.Θ.Στάθι, Ἡ ἐξήγησις, σ. 40, υποσ. 2. Καὶ στὴν μελέτη τοῦ Κ.Ψάχου, Ἡ παρασημαντικὴ, ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα πρὸς τὴν κατεῖθνησιν αὐτή, ἀλλὰ ὅχι ἀρκετὰ ὥστε νὰ ἐξηγήσῃ πλήρως τὸ γριφώδες αὐτὸ σύστημα, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ χαρακτηρίζει (σ. 99). Πιθανόν ὡστόσο καὶ ἡ δημοσίευσιν τοῦ ἀνέκδοτου ἔργου, Ἡ ἀρχαία γραφὴ ἐξηγουμένη, ἀρ. φύλλων 609, ποῦ ἀναφέρει στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὁ Γ.Χατζηθεοδώρου στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Κ.Ψάχου, σ. νστ', ἴσως μᾶς βοηθήσῃ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεῖθνησιν. Τέλος ὁ Γρ.Θ.Στάθης, Ἡ ἐξήγησις, σ. 17 ἐξ., ἀναφέρει ὅτι ἔχει ἐτοιμὴ μία κλειδα τῶν θέσεων, τοῦ ἀργοῦ καὶ καλλωπισμένου στιχηραρικοῦ μέλους, στὴν παλαιὰ συνοπτικὴ καὶ νέα ἀναλυτικὴ σημειογραφία, τὴν ὁποία θὰ ἐκδώσῃ ὅταν ολοκληρώσῃ τὴν ἐρευνά του καὶ στὸ παπαδικὸ μέλος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀποψὴ τοῦ ὅτι στὴν

ψαλμού, μετά την μικρή δοξολογία, γίνεται επανάληψη του πρώτου στίχου του Ψλ 102. Η μελωδία αυτή δίνεται και με αργοσύντομο δρόμο. Η έκταση του μαθήματος κινείται από την τονική του Νη¹⁵, στον δι της υπάτης και μέχρι τον Ζω', αλλά στην ψαλμώδηση του αργοσυντόμου δρόμου για τον Ψλ 102,1 αγγίζει μία φορά και τον άνω Νη'. Την μελωδία ο συνθέτης την εισάγει με την λέξη αμὴν, ως εισαγωγικό σημείωμα το οποίο κινείται από την τονική ένα τετράχορδο κάτω για να επανέλθει στον Νη, ως εξής:

Νη κ.λπ.

Α μην ευ λο γει

Αυτός ο τρόπος εισαγωγής στο μέλος δίνει, με τον καλύτερο τρόπο, την αίσθηση στον ακροατή μίας πρώτης εντυπώσεως από την μελωδία που θα ακολουθήσει. Οι εντελείς καταλήξεις των μελικών σχημάτων παρουσιάζουν μία ποικιλία, όπου κυρίαρχη όπως θα αναμενόταν, είναι η τονική στον Νη. Άλλες χαρακτηριστικές εντελείς καταλήξεις, που παρουσιάζουν και αυτές μουσικό ενδιαφέρον, είναι αυτές στον Πα, Βου αλλά και τον κε της υπάτης.

Ο ρυθμός σημειώνεται με την ταχεία χρονική αγωγή (χ)¹⁶.

Στα ακόλουθα παραδείγματα οι μελωδίες άρχονται μελικά από διάφορα τονικά ύψη, αλλά έχουν ως εντελή κατάληξη, ως κλείσιμο της εκάστοτε μελωδικής καμπύλης, την τονική.

Νη (1)

πα σας τας νο σους σου

Πα (2)

τα θε λη μα τα αυ του

¹⁵ Ακολουθείται η παρακάτω τυποποίηση των ονομασιών για την συνήθη έκταση (ambitus) των φθόγγων ως προς το τονικό ύψος: δι κε ζω Νη Πα Βου Γα Δι Κε Ζω' Νη' Πα' κ.λπ.

¹⁶ Σχετικά με τις χρονικές αγωγές επικρατεί μία ρευστότητα. Έτσι η διάρκεια εκάστης, αλλά ακόμη και το σημείο που την υποδηλώνει, διαφέρουν στα διάφορα θεωρητικά. Ο

Χρύσανθος, *Θεωρητικόν μέγα*, σ. 87-8, ομιλεί μόνο για αγωγή ταχεία (χ) και βραδεία (ξ).

Η Πατριαρχική μουσική σχολή του 1881 για πέντε βραδεία (ξ), μέση (ζ), μετρία (ξ).

ταχεία (ζ) και χύμα (χ), με την οποία δεν φαίνεται να συμφωνεί ο Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, *Θεωρία και πράξις*, σ. 144-5, ούτε με τις ονομασίες βραδυτάτη, βραδεία, μετρία, ταχεία και ταχυτάτη, αλλά ούτε με τις κρούσεις ανά λεπτό. Μία από τις τελευταίες καταγραφές, σε ό,τι αφορά στην χρονική αγωγή, με την οποία ψάλλονται τα διάφορα εκκλησιαστικά μέλη κατά την πατριαρχική παράδοση είναι αυτή του Θ. Στανίτσα, *Μουσικόν Τριώδιον*, Αθήναι 1969, σ. 338-9. Η κατάσταση, αυτή, σε ό,τι αφορά στις μικροδιαφορές των κρούσεων ανά κατηγορία, εν μέρει μπορεί να εξηγηθεί, διότι σε μία ζωντανή παράδοση κατά διάφορες χρονικές περιόδους, όταν και η αισθητική και η πρακτικές ανάγκες το επιβάλλουν, νέες συνήθειες εμφανίζονται και παλαιές τροποποιούνται ή και παραμερίζονται, ίσως για να επιστρέψουν κάποια στιγμή μεταμορφωμένες. Ωστόσο, ως προς την ονομασία αυτών των χρονικών αγωγών, θα έπρεπε κάποτε να οριοθετηθεί, ούτως ώστε να αποφεύγεται η σύγχυση στην επικοινωνία μεταξύ των ασχολουμένων με αυτήν την τέχνη.

ϵ $\lambda\epsilon$ $\epsilon\iota$ $\kappa\alpha\iota$ $\omicron\iota$ $\kappa\tau\iota\theta$ $\mu\omicron\iota\varsigma$ γ δ (3)

$$\begin{array}{c} \kappa \qquad \qquad \qquad \nu \\ \text{— — — — —} \quad \text{— — — — —} \end{array} \quad (4)$$

α ν   τ α   π ο   δ ο   σ ε ι ς   α ν   τ ο υ

$$\begin{array}{c} \kappa \\ \alpha \end{array} \text{ — } \begin{array}{c} \nu \\ \delta\iota \end{array} \text{ — } \begin{array}{c} \kappa\omicron\nu \\ \mu\epsilon \end{array} \text{ — } \begin{array}{c} \nu \\ \nu\omicron\iota\varsigma \end{array} \quad (5)$$

Η μελωδία, όταν κινείται ανάμεσα στον Νη και ζω, πρέπει να εκτελεσθεί με δίσση, παραδείγματα 2, 3 και 4. Αυτό οφείλεται στο ότι ο ζω ως προσαγωγέας της τονικής βάσεως του ήχου, του Νη δηλαδή, έχει μία δυναμική έλξη ως φερόμενος φθόγγος προς τον σταθερό. Το διάστημα που δημιουργείται, περίπου ημιτόνιο, βοηθάει στην ανάπτυξη του μελικού σχήματος να τονισθεί πάλι η βάση του πλ. δ' ήχου, ο Νη. Ωστόσο και να μην είχε σημειωθεί η δίσση, ο έμπειρος ψάλτης από την θεωρητικο-πρακτική κατάρτισή του ωφείλει να το ερμηνεύσει με αυτόν τον τρόπο.

Στα ακόλουθα παραδείγματα οι μελωδίες άρχονται από διάφορα τονικά ύψη, αλλά έχουν ως εντελή μελική κατάληξη τον Πα.

$$\begin{array}{c} \nu \\ \pi \\ q \end{array} \quad (1)$$
$$\begin{array}{c} \nu \\ \rho \end{array} \quad \begin{array}{c} \pi \\ \eta \end{array} \quad (2)$$
$$\begin{array}{c} \nu \\ \text{καθως οι κτειρεσιν της υ} \end{array} \quad \begin{array}{c} \pi \\ \rho \end{array} \quad (3)$$
$$\begin{array}{c} \Gamma \\ \text{—} \end{array} \quad \begin{array}{c} \pi \\ q \end{array} \quad (4)$$

ε   πλ   θυ   μλ   ανσου

$$\begin{array}{c} \text{r} \\ \text{π} \\ \text{q} \end{array} \quad (5)$$
$$\begin{array}{c} \Gamma \\ \text{—} \end{array} \begin{array}{c} \pi \\ \eta \end{array} \quad (6)$$

παν τα τα εο γαν του

$$\begin{array}{c} \Gamma \\ \text{---}\sigma\text{---}\pi_9 \end{array} \quad (7)$$

κρο θυ μος και πο λυ ε λε ος

Όπως φαίνεται και στα παραπάνω παραδείγματα 2, 3 και 7, όταν ο τονισμός της τελευταίας λέξεως είναι στην λήγουσα, η μελωδία αναπαύεται στον Πα έχοντας πρώτα περάσει από τον προσαγωγέα του, που σε αυτήν την περίπτωση είναι ο Νη. Στο παράδειγμα 7, ο Νη εκτελείται με δίσηση για να δημιουργηθεί ένα διάστημα τρίτης μαλακότερο κατά μία γραμμή, από 22 σε 20, περίπου 2 ηχομόρια λιγότερα δηλαδή, όπως το διάστημα Βου-Δι, το οποίο είναι πιο ευχάριστο και αρμονικό για τον ακροατή.

Στα ακόλουθα παραδείγματα οι μελωδίες αρχονται από διάφορα τονικά ύψη, αλλά έχουν ως εντελή κατάληξη τον Βου.

$$\begin{array}{c} \nu \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{c} \delta \\ \gamma \end{array} \quad (1)$$

Τον εμ πι πλω ω ων τα

$$\gamma \quad \delta$$

$$\chi$$

$$(2)$$

Εὐ λο γει τε τὸν Κυ ρι ον

$$\nu \quad \delta \quad (3)$$

ὦ κτειρή σε Κύριος τοὺς φροβουμένους αὐτόν

$$\begin{array}{c} \nu \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{c} \delta \\ \text{---} \end{array} \quad (4)$$

δὺ νὰ τοὶ ἰσχύει ποιοῦν τὸς τὸν λόγον αὐτοῦ

$$\delta \quad \delta$$

$$\frac{\delta}{x} \quad (5)$$

Ο   τι   κα   τα   το   υ   ψος   του   ου   ρα   νου   α   πο   της   γης

Στο πρώτο παράδειγμα παρατηρούμε ένα πλατυασμό της συλλαβής -πλω- σε τέσσερα σημαδόφωνα, ένα φαινόμενο που συνηθίζεται αρκετά σε μέλη του σύντομου δρόμου, βλέπε λ.χ. και τον πρώτο στίχο του ψαλμού στην μεσαία συλλαβή του ευ-λό-γει και στον στίχο επτά την πρώτη λέξη δεύτερη συλλαβή του εγ-νώ-ρισε. Στα παραδείγματα 3 και 4, όπου ο τόνος της τελευταίας λέξεως βρίσκεται στην λήγουσα, η μελωδία ανεβαίνει από τον προσαγωγέα Πα στην εντελή κατάληξη στον Βου. Επίσης στο παράδειγμα 5, γίνεται η μία από της δύο κορυφώσεις σε ολόκληρο το μάθημα¹⁷, όπου στην λέξη ουρανού ο συνθέτης, θέλοντας να δώσει έμφαση και την αίσθηση του ύψους των ουρανών, ανεβάζει το τονικό ύψος του στίχου αυτού έως τον Ζω' (μουσική ρητορική)¹⁸. Το Ζω' αυτό παρ' όλο που σχηματίζει τέλειο

¹⁷ Ποβλ. Δ.Γ. Παναγιωτοπούλου, *Θεωρία και πράξεις*, σ. 330 εξ.

18 Η έννοια της ρητορικής (rhetoric) στην μουσική έχει άμεση σχέση με τον συμβολισμό. Πρβλ. K.H. Wörner, *Geschichte der Musik, Ein Studien- und Nachschlagebuch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1980⁷, σ. 216 για την ρητορική. Βλ. επίσης για τον συμβολισμό στην μουσική, U. Michels, *Ατλας της μουσικής*, τομ. II, μετάφραση του *Atlas zur Musik*, DTV München 1977, από το Ινστιτούτο Έρευνας Μουσικής και Ακουστικής (I.E.M.A.), υπεύθυνοι

Κα θο σον α πε χου σιν α να το λαι α πο δυ σμω ων

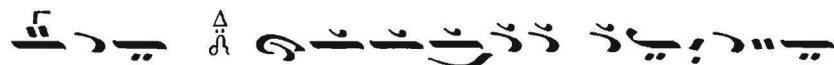
Το σύντομο και το αργοσύντομο μέλος μετά την μικρή δοξολογία στο τέλος του ψαλμού, *Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον* (Ψλ 102,1), παρουσιάζει μία καταπληκτική μουσική ομοιότητα. Το αργοσύντομο μάθημα δηλαδή είναι στην ουσία απλώς ο διπλασιασμός του χρόνου επί των σηματοδωμένων του σύντομου δρόμου και η χρονική αγωγή είναι η μετρία ($\bar{x}$). Αυτή η ομοιότητα φαίνεται καθαρά στον ακόλουθο παραλληλισμό:

Ευ λο γει η ψυ χη μου τον Κυ ρι ον και παν τα τα εν

το ος μου το ο νο μα το α γι ον

αυ του ευ λο γη τος ει Κυ ρι ε ε ε ε ε

Η καταπληκτική ομοιότητα της μελωδικής γραμμής των δύο δρόμων δείχνει τον τρόπο με τον οποίο ένα βυζαντινό μέλος αναπτύσσεται. Οι συλλαβές λαμβάνουν διπλή και τριπλή αλλά και τετραπλή χρονική διάρκεια. Έτσι κατά κύριο λόγο οι τονιζόμενες συλλαβές, όπως λ.χ. ψυ-χή, ό-νομα, ά-γιον, είναι αυτές που τετραπλασιάζονται, αλλά και οι άτονες συλλαβές ενδέχεται να πάρουν τέσσερις χαρακτήρες ποσότητας, όταν εξυπηρετούν στον σχηματισμό της μελικής φράσεως, λ.χ. η δεύτερη συλλαβή της λέξεως ά-γι-ον. Βεβαίως η τελική κατάληξη δεν περιορίζεται σε τρεις η τέσσερις χαρακτήρες, αλλά όπως φαίνεται και στους δύο δρόμους ακολουθεί μία ανεξάρτητη πορεία για να κλείσει οριστικά το μάθημα.

Ο δεύτερος ψαλμός των τυπικών Ψλ 145, σε αντίθεση με τον πρώτο ψαλμό, αρχίζει με την ψαλμώδηση της μικρής δοξολογίας, *Δόξα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι*. Αυτό το προοίμιο εξυπηρετεί ως εισαγωγή στο μέλος του ψαλμού. Αξιοσημείωτο είναι ότι η ταξινόμηση των στίχων του ψαλμού ακολουθεί ένα, ιδιάζοντα χωρισμό ή ένωση. Έτσι

ενώνονται οι στίχοι, 1-2· 6β-7α· 7β-8-9· αλλά χωρίζονται οι 4α· 4β· 6α και 9α. Η βάση του μαθήματος είναι ο Βου του μαλακού χρωματικού γένους και όχι ο Δι όπως έχει επικρατήσει σήμερα. Αυτό έχει ως συνέπεια οι δύο μελωδίες να διαφέρουν σημαντικά η μία από την άλλη. Η αυξημένη τρίτη από τον νη-Βου του μαλακού χρωματικού γένους έχει 14+8=22 ηχομόρια, ενώ ο Βου-Δι 12+8=20. Το ξεχωριστό ηχητικό άκουσμα αυτού του μαθήματος μπορεί να ξαφνιάσει αρχικώς, διότι είναι σπάνιο, δείχνει όμως την μεγάλη ποικιλία της ψαλτικής τέχνης. Και εδώ ορίζεται ως χρονική αγωγή η ταχεία (x̣). Στο Καί νῦν στο τέλος του ψαλμού ψάλλεται και το αρχαίο τροπάριο Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, το οποίο δεν θα μας αποσχολήσει εδώ.

Οι εντελείς καταλήξεις στο μάθημα αυτό είναι μοιρασμένες πέντε στον νη και πέντε στον Βου. Αυτές που καταλήγουν στον νη έχουν τις εξής χαρακτηριστικές μορφές:

$$\delta \quad \gamma \quad (1)$$
$$\delta \left(\frac{v}{\tau} \right) = \frac{v}{\tau} \quad (2)$$
[illegible]

Ὡπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από αυτά τα παραδείγματα, η πλοκή της μελωδίας ακολουθεί δύο σχήματα. Στην περίπτωση 1 και 2 κλείνει με την δίφωνη πτώση από τον Βου στον νη ή στην 3 κατεβαίνει κλιμακωτά Βου-Πα-Νη τονίζοντας έτσι την αρμονία του χαμηλού τριχορδου.

Οι εντελείς καταλήξεις στον Βου είναι οι εξής:

[illegible]
$$\begin{array}{c} \delta \\ \text{---} \end{array} \quad (2)$$
$$\nu \quad \overline{\nu} \quad (3)$$
[illegible]

Και σε αυτά τα παραδείγματα διαπιστώνουμε ότι η μελωδία για να αναπαυθεί στον Βου ακολουθεί την σταδιακή ανάβαση από τον Νη ή την σταδιακή κατάβαση από τον Γα της μέσης.

Β. Ο Ν΄ ψαλμός, έχει ως βάση τον Δι της μέσης. Το μάθημα κινείται από τον Βου έως τον Νη΄, δηλαδή ένα χρωματικό πεντάχορδο και έναν ελάχιστο τόνο Ζω-Νη΄. Η μελωδία του μαθήματος αναπτύσσεται κυρίως μέσα στο πεντάχορδο Βου-Ζω΄. Μόνον σε τέσσερις από τους είκοσι στίχους ανεβαίνει στον Νη΄, βεβαίως για να τονισθούν οι λέξεις κλειδί για την καλύτερη απόδοση του νοήματος του κειμένου. Αυτό γίνεται στους στίχους *Σοὶ μόνῳ ἤμαρτον*, στις λέξεις *ἐνώπιόν σου* και *δικαιωθῆς*, στον στίχο *Ἴδου γὰρ ἐν ἀνομίαις*, στην λέξη *ἀνομίαις*, στον στίχο *Ἴδου γὰρ ἀλήθειαν*, στην λέξη *κρύφια*, και τέλος στον στίχο *Θυσία τῷ Θεῷ*, στην λέξη *συντετριμμένην*. Η μελωδία έχει την ταχεία χρονική αγωγή (χ). Οι δύο τελευταίοι αυτοί στίχοι, *Ἴδου γὰρ ἐν ἀνομίαις* και *Ἴδου γὰρ ἀλήθειαν*, είναι τονισμένοι και σε αργοσύντομο δρόμο και μετρία χρονική αγωγή (ξ). Το μέλος αλλάζει σε αυτό το σημείο για τον ασπασμό του Ευαγγελίου υπό του αρχιερέως. Οι χαρακτηριστικές εντελείς καταλήξεις των στίχων γίνονται στον Βου, ωστόσο μερικές και στον Δι, όπως φαίνεται και στα παρακάτω παραδείγματα.

Έτσι αυτά που καταλήγουν στον Βου και έχουν εγκλιτικό τονισμό:

 (1)

ε ξα λει ψον το α νο μη μα μου

 (2)

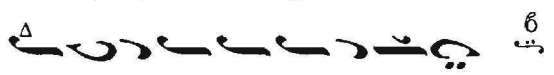
και νι κι σης εν τω κρι νε σθαι σε

με κατάληξη στον Βου, αλλά απλό τονισμό:

 (3)

και υ περ χι ο να λευ καν θη σο με

ή ακόμη με κατάληξη στον Βου, αλλά με τονισμό στην παραλήγουσα:

 (4)

ο στε α τε τα πει νω με να

 (5)

ο λο καυ τω μα τα ουκ ευ δο κη σεις

Όταν ο τονισμός του κειμένου βρίσκεται στην λήγουσα, η κατάληξη είναι Δι:

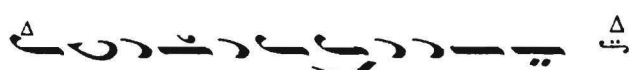

ε νο πι ον μου ε στι δι α παν τος

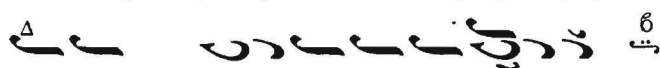

οι κο δο μη θη τω τα τει χει Ι ε ρου σα λημ

Από αυτά τα παραδείγματα διαπιστώνουμε, για μία ακόμη φορά, την σημασία που έχει για την μουσική σύνθεση, ο τονισμός των λέξεων. Αυτός επιβάλλει τον τρόπο που οι εντελείς καταλήξεις θα αναπτυχθούν. Ο τονισμός έτσι, ως καθοριστικός παράγοντας της μελοποιΐας, έχει ως αποτέλεσμα την ομοιογένεια των εντελών καταλήξεων ασχέτως βάσεως λ.χ. για τον β' ήχο. Εάν αφαιρέσουμε δηλαδή το κείμενο και αναλύσουμε μόνο την μουσική, αυτό γίνεται αμέσως αντιληπτό. Τα ακόλουθα είναι παραδείγματα με τονισμό στην λήγουσα:

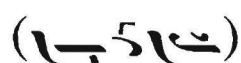

Και στις επόμενες δύο καταλήξεις επιβεβαιώνεται αυτή η ομοιότητα:

Βεβαίως σε όλα αυτά τα μέλη του σύντομου δρόμου που εξετάσαμε ο τονισμός δεν επιβάλλει μόνο ορισμένες χαρακτηριστικές καταλήξεις, αλλά και μία εναλλαγή τονικών ρυθμών. Αυτό γίνεται ιδιαιτέρως αισθητό στις μελωδίες με συλλαβική άρθρωση.

Γ. Το Μακάριος ανήρ, Ψλ 1-3, του Πέτρου Λαμπαδαρίου, (όπως και ο πολυέλεος βλ. Δ.), αρχίζει με την εννηνητική φράση Ἀνὴρ ἀλληλούϊα. Οι ψαλμοί είναι και σε αυτήν την σύνθεση ή ολόκληροι (Ψλ 2,1 και Ψλ 3,9)· ή στα δύο (Ψλ 1,2· 4-6· Ψλ 2,3-6· 8-13 και Ψλ 3, 2-7)· ή στα τρία (Ψλ 1,1· Ψλ 2,2· 7 και Ψλ 3, 8) ή ακόμη και στα τέσσερα (Ψλ 1,3). Ένα από τα πρώτα στοιχεία που παρατηρούμε στην σύνθεση αυτή είναι η μεγάλη ποικιλία των καταληκτικών εφυννίων αλληλούϊα που χρησιμοποιούνται:

Αλ λη λου ου ου ου ι ι ι ι α

A α α λη λου ου ι ι ι α

και οι εξής αρχές:

A α α λη

A α α αλ λη η η

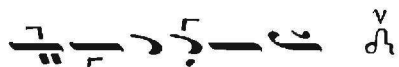

A α αλ λη η η

Τα αλληλούϊα, όπως φαίνεται και από τις καταλήξεις τους, είναι στην ουσία δύο τύπων. Η διαφοροποίησή τους παρουσιάζεται στις δύο πρώτες συλλαβές αλλη- του δευτέρου (2) τύπου, όπου από τον φθόγγο Γα, Πα ή Δι καταλήγει στην διφωνία του πλ. δ' ήχου, τον Βου, για να κλείσει η μελική φράση με την ψαλμώδηση του βασικού τετραχόρδου του ήχου Νη-Γα. Σε ό,τι αφορά στα καταληκτικά αλληλούϊα του πολυελέου υπάρχουν δύο σειρές. Η πρώτη με δύο αλληλούϊα, από τα οποία το πρώτο λέγεται δύο φορές, ούτως ώστε να ψάλλει ο δεξιός χορός το δεύτερο με την τελική κατάληξη. Το κείμενο της στροφής αυτής είναι: Ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, δόξα σοι ὁ Θεός. Η δεύτερη σειρά έχει πριν τις δύο στροφές των αλληλούϊα της την μικρή δοξολογία. Και σε αυτήν την περίπτωση το αλληλούϊα ψάλλεται όπως και παραπάνω, δύο φορές το πρώτο και μία το τελευταίο, του οποίου η κατάληξη στο δόξα σοι ὁ Θεός περιέχει επίσης και την φράση ὁ Θεός ἡμῶν δόξα σοι. Οι μελωδίες της πρώτης σειράς άρχονται από τον κε της υπάτης, ενώ αυτά της δεύτερας από τον Νη. Πάντως οι μελικές καταλήξεις των τριών αλληλούϊα και στις δύο σειρές ακολουθούν την ίδια πορεία ως εξής: το πρώτο αλληλούϊα στην τονική του Νη, το δεύτερο στην διφωνία του Βου και το τρίτο στην καθαρή πέμπτη του Δι. Έχουμε ωστόσο μία διαφοροποίηση στις τελικές καταλήξεις των δύο σειρών, οι οποίες οφείλονται κατά κύριο λόγο στην διαφορά του επιμηκυμένου κειμένου της δεύτερας σειράς. Βεβαίως η καταληκτική μελική καμπύλη είναι κοινή, με την κλιμακωτή κατάβαση από την υψηλή συχνότητα του Νη' στον κε της υπάτης και την ανάβαση στον Νη, όπου και η μελωδία περιστρέφεται γύρω από τους φερόμενους φθόγγους Πα και ζω πριν κλείσει η μελωδία στον εστώτα Νη. Οι δύο αυτές τελικές καταλήξεις, με αυτήν την μορφή, είναι από τις πιο γνωστές για μαθήματα του αργοσύντομου δρόμου. Οι καταλήξεις έχουν ως ακολούθως:

δοξα α σοι ο Θε ε ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο

0 0 0 0 0 05

δοξα σοι ο Θεε ο ο υς η μωνδοξα σοι οι οι οι' οι οι οι οι οι

10 10 10 10 10 10

Ο Πέτρος Λαμπαδάριος δείχνει μεγάλη δεξιότητα, όταν θέλει να αναδείξει το νόημα του ψαλμικού κειμένου, κάνοντας σε πολλά σημεία χρήση της μουσικής ρητορικής. Έτσι για να αποδώσει κείμενα, όπως λ.χ. *ἐκοιμήθην καὶ ὑπνώσα, ἡμέρας καὶ νυκτός καὶ ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς*, η μελωδική γραμμή αναπαύεται στις χαμηλές συχνότητες, με βάθος, στους φθόγγους κε ή δι της υπάτης· ως εξής:

ε γω ω δε ε και μη η η η θην και υ υ υ υ υ υ

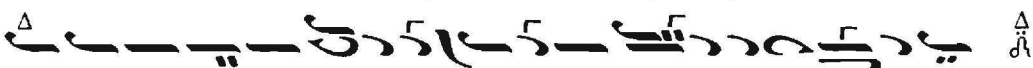

$$\pi_V(\omega) = \omega = \omega = \omega = \sigma\alpha$$

με λε τη η η η σει η με ε ε ρας και αι νυ υ υ κτο

α πο προ σω ω που τη η ης Γη

Όταν ωστόσο θέλει να αποδώσει την έννοια άνεμος, ουρανός ή όρος, αλλά ακόμη και φράσεις όπως *Μακάριοι πάντες, Φωνή μου προς Κύριον, Ἀνάστα, Κύριε, σῶσόν με*, η μελωδία ανεβαίνει στις υψηλές συχνότητες του Νη΄, αλλά και του Πα΄ που είναι και το κορύφωμα αυτού του μαθήματος. Αυτή η σχέση φαίνεται καθαρά στα εξής χαρακτηριστικά παραδείγματα:

OV E KOU U U PETE EI EI O O O A A VE E E MOΣ

ΕΝ ΟΥ ΡΑ ΑΝΟΙΞ ΕΚ ΓΕ ΛΑ Α ΣΕ Ε Ε ΤΑΙ ΑΙ ΑΥ ΑΥ ΑΥ ΤΟΥ

ε πι Σι ι ων ο ο ρο ο ος

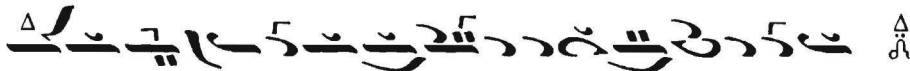
Μα κα ρι ι οι πα αν τε ε ες

Φω νη η μου ου ου προς Κυ ρι ον ον ε κε ε' ε ε κρα α α

α ξα

Α να α στα α α Κυ ρι ι ε σω σο ο ον με

Ακόμη σε άλλα σημεία ο συνθέτης προσθέτει χρώμα στο δωρικό σε αίσθηση μέλος του πλ. δ', με την χρήση της χρώας του κλιτού σε διάφορες φράσεις, για να εξάρει την σημασία κάποιας έννοιας όπως στην λέξη θλίψη ή ακόμη την φράση πολλοί ἐπανίστανται ἐπ' ἐμέ, ως ακολούθως:

οι θλι βον τε ε ε ες με ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε

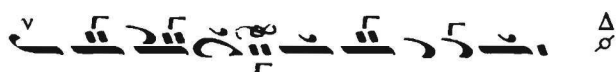

ε ε ε

ται αι αι αι επ ε με ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε χε

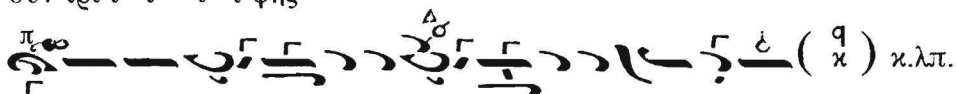
Για τον χρωματισμό του μέλους γίνεται εκτεταμένη χρήση του σκληρού χρωματικού γένους. Αυτό συγκεκριμένα γίνεται σε είκοσι στροφές από τις εν συνόλω πενήντα οκτώ. Και εδώ λέξεις, όπως *ἁμαρτωλῶν*, *ἀσεβείς*, *ὀργισθῇ*, *συντρίψης*, ή φράσεις όπως, *ἐν ὀργῇ αὐτοῦ*, *οἱ κρίνοντες τὴν γῆν* κ.λπ., τονίζονται με το σκληρό χρώμα του πλ. β' ήχου, προσθέτοντας με αυτόν τον τρόπο δραματικό χαρακτήρα στο μέλος. Στα χαρακτηριστικά παραδείγματα που ακολουθούν, υπάρχουν καταλήξεις στον Πα χρωματικό, αλλά επίσης και στον δι της υπάτης κατά το πεντάχορδο σύστημα, δηλαδή ο δι ως Πα χρωματικός της παραλλαγής:

Ου δε ε α α μαρ τω ω ω λοι

συν τρι ι ι ι ι ψης

οι Βα σι λει ει ει εις τη η η η ης Γη η η

εν τρο ο ο ο ο μω ω ω ω ω ω ω ω ω ω ω ω ω

Η μουσική φαντασία του Πέτρου Λαμπαδαρίου διαγράφεται ιδιαιτέρως στους πολλαπλούς τρόπους μελωδικής αναπτύξεως στην τελευταία συλλαβή του κειμένου κάθε στροφής, ανά δύο στίχους συνήθως. Η πλειοψηφία αυτών των μελισματικών φράσεων αρχίζουν και καταλήγουν στην τονική βάση του ήχου, τον Νη· άλλες πάλι άρχονται από διάφορα τονικά ύψη, αλλά καταλήγουν στον Νη. Υπάρχουν επιπροσθέτως και οι σκληρές χρωματικές αναπτύξεις.

Στην πρώτη μορφή μελικής ανάπτυξης από τον Νη και με κατάληξη πάλι στον Νη εντοπίστηκαν δεκαέξι βασικές μουσικές αλυσίδες· παραλείπονται οι συλλαβές για την ευληψία των μελικών σχημάτων:

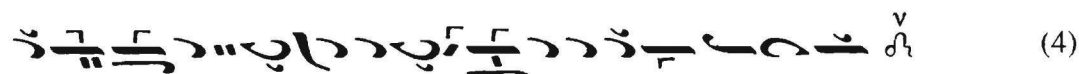
(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(6)

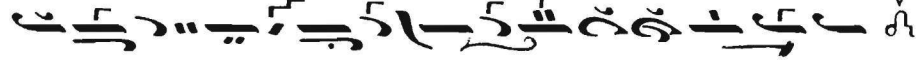

(7)

(8)

- (9) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (10) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (11) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (12) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (13) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (14) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (15) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (16) $\overset{v}{\text{ολ}}$

Σε αυτά τα παραδείγματα παρατηρούμε διάφορα ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία: α) τις κοινές καταλήξεις των 1, 3, 8, 10 16 αλλά και των 6, 12 και 14· β) στο 5 την ανάβαση του μέλους στον Νη΄ της νήτης πριν η μελωδική καμπύλη αναπαυθεί στον τονικό Νη· γ) την κατάληξη του 12 να κλείνει με την κατάβαση στην καθαρή τετάρτη, τον δι της υπάτης, πριν ανέβει πάλι υπερβατώς να κλείσει στον Νη, και δ) τις διάφορες μελικές αλυσίδες λ.χ. στο παράδειγμα 11, όπου η μελωδία κλιμακωτώς κατεβαίνει από τον Δι-Γα-Βου, Γα-Βου-Πα και Βου-Γα-Βου-Πα-Νη.

Άλλες μορφές μελωδικής αναπτύξεως από διάφορους φθόγγους, αλλά κατάληξη στον Νη -και εδώ παραλείπονται οι συλλαβές για την ευληψία των μελικών σχημάτων:

- (1) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (2) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (3) $\overset{v}{\text{ολ}}$
- (4) $\overset{v}{\text{ολ}}$

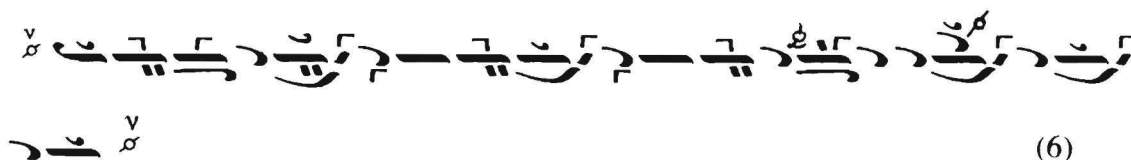

(4)

(5)

(6)

Στα παραπάνω παραδείγματα 1, 4, 5 και 6, ο Πέτρος Λαμπαδάριος κινεί την χρωματική μελωδία μέσα σε όλο το πεντάχορδο με διάφορες μελικές φράσεις, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα ακόμη δείγμα της μεγάλης μουσικής του φαντασίας. Η σύνθεση του παραδείγματος 3, συνδυάζει την χρωματική ανάβαση από τον δι της υπάτης, πεντάχορδο σκληρό Πα-Κε, με την έντεχνη διπλή υπερβατή ανάβαση του τετραχόρδου Πα-Δι, μάλλον επιρροή από την εξωτερική μουσική, την οποία ωστόσο παντρεύει με το σοβαρό μέλος της υπόλοιπης στροφής.

Τέλος υπάρχουν και δύο απλούστερες μελωδικές αναπτύξεις που άρχονται από τον Νη και Δι, και καταλήγουν στον Δι, όπου βεβαίως συνεχίζει το εφύμνιο αλληλούϊα. Αυτές οι φράσεις είναι οι ακόλουθες:

Σε πολλές από αυτές τις μελωδικές φράσεις ο Πέτρος χρησιμοποιεί το σύμφωνο -χ- για να βοηθήσει το φωνήεν, λ.χ. χου, χε, χω, χη κ.λπ., καθώς, με τον μελισματικό χαρακτήρα του μέλους που έχει αναπτυχθεί, κινδυνεύει να ξεχαστεί η πρωταρχική λέξη η οποία μελίζεται. Βλέπουμε έτσι ότι και σε μέλος του αργοσύντομου δρόμου παρεμβαίνει σε μία συλλαβή του μία εκτεταμένη μελισματική φράση, η οποία ανήκει στον αργό δρόμο. Έτσι η παραπάνω ταξινόμηση την οποία επιχειρήσαμε δεν αποκλείει την ελευθερία στον μελουργό, ο οποίος μπορεί να αναμίξει στοιχεία από ένα δρόμο σε μάθημα ενός άλλου, πράγμα το οποίο γίνεται άλλωστε και στο καλοφωνικό ειρμολόγιο, δηλαδή συνυπάρχουν ο αργοσύντομος και ο αργός δρόμος.

Δ. Ο συνοπτικός πολυέλεος, Ψλ 134, του Πέτρου Μπερεκέτου, σε α' ήχο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αρχίζει με τις λέξεις Δοῦλοι Κυρίου ἀλληλούϊα· αυτή η έναρξη αντικατοπτρίζει μάλλον τις εννηητικές φράσεις που υπήρχαν στο ασματικό τυπικό, όπου δηλαδή ο δομέστικος προέψαλλε ένα μέρος του ψαλμικού στίχου μετά του υποψάλματος -σε αυτήν την

περίπτωση το *ἀλληλούϊα*-, προϋδεάζοντας με αυτόν τον τρόπο τους ψάλτες για το μέλος που ακολουθεί¹⁹. Οι στίχοι του ψαλμού είναι ή ολόκληροι (1· 2· 15· 21), ή στα δύο, (στίχ. 3-6· 8-10· 12-15· 16-20) ή ακόμη, όταν το κείμενό τους είναι εκτενέστερο, στα τρία (στίχ. 7 και 11). Σε ό,τι αφορά στους ψαλμικούς στίχους του μαθήματος -δεν θα αναλυθεί, ως μη ψαλμικό, το τριαδικό και θεομητορικό τροπάριο στο τέλος του ψαλμού-, ενδιαφέρον παρουσιάζει η μη χρησιμοποίηση άλλου γένους από τον Μπερεκέτη, σε αντίθεση με τον μεταγενέστερό του Πέτρο Λαμπαράριο. Ωστόσο, παρά τον περιορισμό του στο διατονικό γένος, κάθε άλλο παρά πληκτικό γίνεται το μέλος του. Η έντεχνη χρήση των διαφόρων μελικών σχημάτων στις τελευταίες συλλαβές εκάστης στροφής, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, δημιουργούν με την συνολική ανάπτυξη του μέλους ένα στιβαρό και ευχάριστο άκουσμα.

Το εφύμνιο *ἀλληλούϊα* έχει δύο μουσικές μορφές στον πολυέλεο ως εξής:

Αλ λη η λου ου ου ου ου ι ι ι ι α

Α αλ η η λου ου ου ου ου ι ι ι ι α

Όπως φαίνεται από αυτά τα παραδείγματα, στην ουσία η μελωδική καμπύλη διαφοροποιείται μόνον σε ό,τι αφορά στον σχηματισμό ενός τετραχόρδου (1) Δι-Πα και ενός πενταχόρδου (2) Κε-Πα. Οι αναπτύξεις των καταλήξεων είναι ίδιες και αποτελούν την κλασσική θέση πτώσεως, που χρησιμοποιείται ευρέως σε όλους ανεξαιρέτως τους ήχους στον αργοσύντομο δρόμο.

Σε αντίθεση με το εφύμνιο, οι στίχοι του ψαλμού αρχίζουν, βεβαίως λόγω του κειμένου τους, με διαφορετικούς τρόπους. Το μέλος του πολυελέου δεν έχει έντονες τονικές εξάρσεις. Οι μελικές θέσεις κινούνται από τον δι της υπάτης έως τον Κε και Ζω'. Ο Νη' συναντάται μόνον μία φορά στην φράση *Οἶκος Ἀαρών*, και εκεί μόνον πολύ σύντομα, ένας χρόνος, και το μελικό τόξο κατεβαίνει και πάλι στο γνώριμο από το όλο μέλος άκουσμα:

Οι οι οι οι οι χο ο ος Α α α αρων

Άλλες στροφές αρχίζουν από τον κάτω δι (στροφή 1) ή και ακόμη καταλήγουν εκεί στην πορεία του μελικού τόξου για να επιστρέψουν πάλι στον προσαγωγέα του ήχου Νη (στροφή 27):

¹⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 87 εξ.

ή η θέση

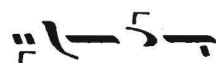

Εξετάζοντας τις έξι αυτές μελικές αλυσίδες με τα διάφορα ποικίλματά τους, μπορούμε να εξαγάγουμε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Έτσι στο παράδειγμα 1, η μελωδική καμπύλη άρχεται από τον Πα αναπτύσσεται στον Γα, κινείται καθοδικώς στον Νη, κορυφώνεται στον Δι και με εντελή κατάληξη αναπαύεται και πάλι στον Πα. Σχηματίζει δηλαδή μία μελωδική ενότητα Πα-Γα-Νη-Δι-Πα, με άλλα λόγια μία ανιούσα διφωνία, μία κατιούσα τριφωνία, μία ανιούσα τετραφωνία και μία τελική κατιούσα τριφωνία στον Πα, περνώντας πρώτα από τον προσαγωγέα του ήχου Νη. Παρόμοια ανάπτυξη μέλους γίνεται και στις άλλες μελικές γραμμές. Μεγάλη σημασία σε αυτήν την σύνθεση έχει και η εναλλαγή στο ίδιο αυτό μελωδικό σχήμα των μουσικών φράσεων, λ.χ. στο παράδειγμα 4 σε σχέση με το 5, όπου στην ουσία η μελωδική καμπύλη διαφέρει από την παραπάνω μελωδική ενότητα ελάχιστα: Πα-Γα-Νη-Γα-Πα. δηλαδή στην κορύφωση στον Γα και την τελική κατάληξη, όπου με την τρίφωνη ανάβαση ζω-Βου κλείνει στον Πα.

Για τις θέσεις που έχουν ως εντελή φθόγγο τον Δι, οι καταλήξεις έχουν ως ακολούθως:

$$\overset{\approx}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\delta}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\Delta}{\text{C}} \quad (1)$$

ή και με κατάληξη

$$\overset{\vee}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\vee}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\Delta}{\text{C}} \quad (2)$$

$$(\overset{\vee}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C}) \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\Delta}{\text{C}} \quad (3)$$

ή και $(\overset{\vee}{\text{C}} \text{---} \text{C}) \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C}$

$$\overset{\delta}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\Delta}{\text{C}} \quad (4)$$

$$\overset{\delta}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\Delta}{\text{C}} \quad (5)$$

$$\overset{\delta}{\text{C}} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \text{C} \text{---} \overset{\Delta}{\text{C}} \quad (6)$$

Και οι μουσικές αυτές φράσεις έχουν κοινά σημεία. Καθαρή είναι η διάκριση των δύο χαρακτηριστικών καταλήξεων (παρ.1). Τα διάφορα ποικίλματα στην ίδια μελωδία είναι και έδω ένα βασικό συστατικό της

αυτής της μουσικής θέσεως. Αυτές οι ομοιότητες φαίνονται καθαρά όταν τις παραλληλίσουμε:

μεταβολή κατά τόνο στον Πα σε Δι διατονικό ακολουθώντας την σκληρή εντελή κατάληξη στον Πα, ως Δι σκληρό της παραλλαγής.

Το μέλος συνεχίζει πάλι με μεταβολή στον φθόγγο Πα ως Δι της παραλλαγής την μελωδική του καμπύλη ανεβαίνοντας στον Νη' και κατεβαίνοντας στον Πα της παραλλαγής, τονικό ύψος δηλαδή κε της υπάτης. Η μελωδία, με την δίφωνη ανάβασή της στον Νη, γυρίζει πλέον στο φυσικό της ύψος και την μελική της πορεία. Και σε αυτό το σημείο ο Κουκουζέλης επαναλαμβάνει δύο θέσεις με μικροπαραλλαγές στην αρχή και το τέλος της μελωδίας (χρη)-στότητος και την αρχή του εφυμνίου δόξα σοι ό (Θεός). Οι δύο αυτές όμοιες θέσεις δέχονται παρεμβολή μόνον από μία μουσική φράση, η οποία ανεβάζει την μελωδία με ομαλό τρόπο στο κατάλληλο τονικό ύψος, ούτως ώστε να αναπτύξει εκ νέου την ίδια μελωδική φράση. Οι δύο αυτές φράσεις έχουν ως εξής:

(1α)
στο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο

(2α)
Δο ξα σοι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι

(1β)
ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο

(2β)
οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι οι

(1γ)
τη η η η η η η χρηστο ο τη τος

(2γ)
λοι οι οι οι λοι οι οι οι οι ο ο

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι διατονικές καταλήξεις στον κε της υπάτης. Η κατάληξη αυτή επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές από τον Κουκουζέλη, ως εντελής κατάληξη στις λέξεις *χρηστότητος* και *(δόξα) σοι ό (Θεός)*. Το κε της υπάτης αποτελεί και την χαμηλότερη συχνότητα αιτού του μαθήματος, στοιχείο που συμβάλλει πολύ στο επιβλητικό ύψος της συνθέσεως. Η υψηλότερη συχνότητα του είναι ο Δι της μέσης, δηλαδή το μάθημα κινείται στους φθόγγους κε-Δι, κατά ένα τόνο λιγότερο της οκτάβας. Παρ'

όλη την “χαμηλών τόνων” έκτασή του το μάθημα αναδεικνύει τον χαρακτήρα του με την πλούσια σε μεταβολές μελωδία κατά γένος ή ακόμη κατά τόνο.

ΣΤ. Τέλος το ανέκδοτο κοινωνικό των προηγιασμένων *Γεύσασθε και ἴδετε*, Ψλ 33,9, είναι και αυτό σύνθεση του Ι.Κουκουζέλου. Το κοινωνικό αυτό εξ απόψεως δομής αναπτύσσεται μελισματικά σε δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα περιλαμβάνει το κυρίως ψαλμικό κείμενο *Γεύσασθε και ἴδετε*, ενώ το δεύτερο τμήμα το εφύμνιο αλληλουΐα, το οποίο ψάλλεται τρεις φορές. Τα δύο τμήματα είναι σχεδόν ίσα ποσοτικά σε μελισματικό μήκος.

Στο πρώτο τμήμα η ψαλμώδηση αναπτύσσεται με την λέξη *γεύσασθε*. Η μελωδική καμπύλη κινείται μέσα στο πεντάχορδο Πα-Κε και έτσι γίνονται οι δύο πρώτες καταλήξεις της μελωδίας στον φθόγγο Πα. Η μελωδία συνεχίζει να περιστρέφεται μετά σε γειτονικούς φθόγγους γύρω από την τονική βάση του ήχου, έως ότου καταλήξει στον προσαγωγέα²⁰ Νη και ανέβει στον Δι. Εδώ πλέον η μελωδική καμπύλη αλλάζει στις λέξεις *και ἴδε(τε)*, όπου η νέα βάση της, ο Δι, προσδιορίζει τον δ' ήχο ή άγια, με την χαρακτηριστική κατάληξή του στον Δι. Η μελωδία, συνεχίζοντας με αναγραμματισμό στις λέξεις *και ἴδετε* στο τονικό ύψος του Κε, μεταβάλλεται κατά ήχο στον δεύτερο χρωματικό, για να αναπτύξει μία μελωδική φράση, και έπειτα μεταβάλλεται εκ νέου σε κατά τροχόν σύστημα, με τον Κε να γίνεται Πα της παραλλαγής. Ωστόσο η μελωδία δεν ανεβαίνει στους ψηλότερους φθόγγους του πενταχόρδου της παραλλαγής στην μεταβολή, αλλά κινείται μάλλον ως διατονικός βαρύς ήχος στον ζω της παραλλαγής. Βεβαίως ο Γα ως ζω της παραλλαγής είναι κατά τέσσερα ηχομόρια ως τονικό ύψος ψηλότερα του φυσικού Γα. Με την επιστροφή της μελωδίας στον Ζω' και πάλι η μελωδία επιστρέφει στην αρχική της τονικότητα και μέλος. Έτσι η μελωδία εργάζεται μελισματικώς επίμονα στις ψηλότερες συχνότητες των φθόγγων της μέσης και νήτης, δηλαδή μέχρι και τον Πα', στις λέξεις *ὅτι χρυστό(ς)* κάνοντας εντελείς καταλήξεις στον Δι, αλλά και στον Γα. Φθάνοντας στο κλείσιμο αυτής της ενότητας η μουσική καμπύλη κατεβαίνει κλιμακωτά από τον Νη' στην τονική του ήχου Πα. Όμως για μία ακόμη φορά το τελευταίο μουσικό τόξο του τμήματος αυτού, με την περαστική έξαρση στον Νη', καταλήγει με επιγραμματικό και ήπιο τρόπο στην βάση Πα.

²⁰ Ο όρος προσαγωγέας χρησιμοποιείται με την λειτουργική του σημασία και ενέργεια, είτε στην περίπτωση που έχουμε απόσταση μείζονος και ελάσσονος τόνου, είτε στην περίπτωση του ελαχίστου τόνου· αφορά δε πάντα τον φθόγγο που βρίσκεται κάτω από την βάση του ήχου ή του κατά περίπτωση δεσπόζοντος φθόγγου. Πρβλ. W. Piston, *Harmony*, revised and expanded by M. DeVoto, University of New Hampshire, London 1983³, σ. 47 εξ., σε ό,τι αφορά ενδεικτικώς στον προσαγωγέα στην ευρωπαϊκή, και Z. Yilmaz, *Türk Müsiki Dersleri*, (Μαθήματα τουρκικής μουσικής), Istanbul 1994, σ. 20, στην τουρκική μουσική.

Μερικές από τις χαρακτηριστικότερες μελικές καταληκτικές φράσεις, στους φθόγγους Πα, Δι και Γα αυτού του τμήματος, είναι οι ακόλουθες:

α α Γευ σα α σθε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε

ι ο ο Κυ υ υ υ ρι ι ο ο ο ος

αι ι ι ι ι ι ι ι ι

ο ο ο ο ο ο ο τι ι ι ι ι ι

ε ε ε ε ε

ο ο ο ο ο ο ο

ο ο ο χο

Στο δεύτερο τμήμα του μαθήματος τα τρία αλληλούϊα παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες. Τα αλληλούϊα αναπτύσσονται με την χρήση των συλλαβών να, χα και το ενήχημα νε στην αρχή του δευτέρου και τρίτου αλληλούϊα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συλλαβή λε αντί για λου του δευτέρου αλληλούϊα. Το σχήμα των συλλαβών αυτών των τριών αλληλούϊα έχουν ως ακολούθως:

α-να-αλ-λη-χη-νη-λου-ι-νι-α

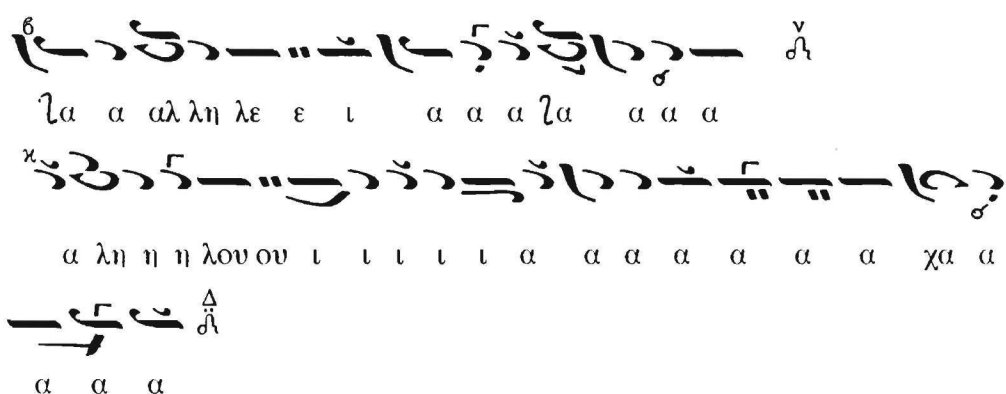
νε-α-να-αλ-λη-λε-ι-α-να-α-χα

νε-α-χα-αλ-λη-νη-χη-χη-χη-αλ-λη-λου-αλ-λη-λου-ι-α-χα.

Το πρώτο αλληλούϊα ως μουσική ενότητα κινείται από τον Πα έως και τον Νη'. Στην πορεία του μέλους, στον φθόγγο Ζω', γίνεται αλλαγή κατά γένος με την χρήση της εναρμόνιας φθοράς, όπου τα διαστήματα Δι-Κε-Ζω'-Νη', από 12-10-8 γίνονται 12-6-12. Το δεύτερο αλληλούϊα κινείται σε γενικές γραμμές μέσα στο πεντάχορδο Νη-Δι, όπου και το μέλος πλαγιάζει στον πλ. δ' ήχο. Μετά την εντελή κατάληξη στον Νη ο Κουκουζέλης εισάγει το τρίτο αλληλούϊα με την μελωδία να ανεβαίνει στην οκταηχία Νη', με μία τρίφωνη ανάβαση στον Γα και κλιμακωτά στον Νη' της νήτης. Το τρίτο αλληλούϊα είναι το μεγαλύτερο σε μελισματικό μέγεθος. Σε αυτήν την

μουσική ενότητα ο συνθέτης μας οδηγεί στα υψηλότερα επίπεδα κίνησης του μαθήματος. Έτσι η μελωδική καμπύλη αναπτύσσεται βαθμιαίως στους υψηλότερους ηχητικά φθόγγους, κυρίως με την έξαρση δύο φορές του μέλους στον Πα' της νήτης. Η μελωδία σταδιακά μεταπίπτει από τους φθόγγους της νήτης σε αυτούς της μέσης. Η τελική κατάληξη, παρ' όλο που ακολουθεί την γνωστή πορεία για να κλείσει την μελωδία στον Πα, μας επιφυλάσσει μία τελευταία μουσική έξαρση. Συγκεκριμένα η μελωδία μετά τον Πα συνεχίζει με μία τελική μουσική φράση ανεβαίνοντας μία τριφωνία για να κλείσει το μέλος στον Δι της μέσης.

Στα ακόλουθα μουσικά παραδείγματα ακολουθούν οι φράσεις, αλ-λη-λε-ϊ-α-να του δευτέρου αλληλούϊα και η τελική ενδιαφέρουσα κατάληξη στον Δι:

ια α αλ λη λε ε ι α α α ια α α α

α λη η η λου ου ι ι ι ι ι α α α α α α α χα α

α α α

Η έκταση του μαθήματος αυτού κινείται μεταξύ των φθόγγων ζω-Πα'. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το μάθημα αυτό είναι δομημένο σε δύο τμήματα, όχι μόνον σε ό,τι αφορά στο κείμενο, αλλά και στην μουσική του σύνθεση. Παρουσιάζει δηλαδή έναν παραλληλισμό των δύο μελικών εννοτήτων. Έτσι και τα δύο τμήματα των μελωδιών βαθμιαία αυξάνουν την έντασή τους με την κορύφωσή τους στον φθόγγο Πα', αλλά και βαθμιαία μειώνεται η ένταση τους με την κατάβαση στο σημείο ηρεμίας, τον τονικό φθόγγο Πα. Αυτό το σχήμα βεβαίως αλλάζει μόνο σε ό,τι αφορά στην τελική κατάληξη, όπως ελέχθη, με την ανάβαση του μέλους στην τριφωνία Πα-Δι.

Συνοψίζοντας την αναφορά μας στην ειδική μορφολογία, παρατηρούμε ότι οι ψαλμοί εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο των ακολουθιών της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Εκεί, μέσα σε αυτό το πλέγμα των ακολουθιών, ανάλογα με τις ανάγκες της λατρείας, αναπτύσσονται οι τρεις δρόμοι του μέλους, ο αργός, ο αργοσύντομος και ο σύντομος. Οι ψαλμοί, ανεξαρτήτως του δρόμου που ακολουθούν ως συνθέσεις, έχουν ως κοινό σκοπό να μεταφέρουν τα θεόπνευστα μηνύματά τους. Ειδικότερα αυτό επιτυγχάνεται με διάφορους τρόπους, λ.χ. με την μουσική ρητορική, την

εναλλαγή των τριών γενών, τις μεταβολές κατά φθόγγο και κατά σύστημα, την επανάληψη μουσικών θέσεων δύο ή και παραπάνω φορές κ.λπ. Σε τελική ανάλυση η παπαδική τέχνη ως μελουργία έχει, όπως είδαμε και παραπάνω, μία άμεση και εξαρτημένη σχέση με το ποιητικό κείμενο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο των Ψαλμών είναι ένα συλλογικό λατρευτικό έργο, το οποίο χρειάστηκε πολλούς αιώνες για να πάρει την τελική του μορφή. Διαμορφώθηκε από την ανάγκη του Ισραήλ να δοξάσει τον Γιαχβέ στον κατ' εξοχήν τόπο λατρείας του, τον Ναό του Σολομώντος. Τα κοινά του στοιχεία με παρόμοια ποιητικά έργα της ίδιας εποχής του γεωγραφικού χώρου της εγγύς Ανατολής περιορίζονται στα λογοτεχνικά και ποιητικά του σχήματα.

Οι πρώτες μουσικές μαρτυρίες για την χρήση των ψαλμών βρίσκονται στις επιγραφές του Ψαλτηρίου. Οι επιγραφές αυτές έχουν δώσει την ευκαιρία κατά καιρούς σε πολλούς ερευνητές να διατυπώσουν διάφορες θεωρίες ως προς την μουσική απόδοση των ψαλμών. Οι θεωρίες αυτές, λόγω και της μεγάλης ασάφειας της ορολογίας των ψαλμικών επιγραφών, δεν αφήνουν και πολλά περιθώρια για ασφαλή συμπεράσματα. Έτσι η αξία των πληροφοριών που μας παρέχουν είναι περιορισμένη, διότι ούτως ή άλλως λείπουν τα ουσιώδη τεκμήρια για την μουσική θεωρία των Ιουδαίων από αυτήν την περίοδο, εάν βεβαίως υπήρχαν. Πάντως η μουσική εκτέλεση των ψαλμών στον Ναό συνοδευόταν από όργανα και μερικές φορές και από χορό. Την αποκλειστική δε ψαλμώδησή τους στον Ναό είχε μία ειδικώς εκπαιδευμένη ομάδα από την τάξη των Λευϊτών.

Στον άλλο θρησκευτικό θεσμό των Εβραίων της εποχής, την Συναγωγή, και κυρίως στον α' μ.Χ. αιώνα, η χρήση των ψαλμών μέσα από τις πηγές φαίνεται να γίνεται μόνο ως ανάγνωσμα. Το θέμα ωστόσο, εάν γινόταν ή όχι η μουσική χρήση των ψαλμών στις Συναγωγές αυτήν την πρώιμη εποχή, έχει δημιουργήσει μία αρκετά εκτεταμένη μουσικοφιλολογική παραγωγή. Έτσι εδάφια όπως η περιγραφή του Μ.Δείπνου και οι αναφορές του Απ. Παύλου σε ψαλμούς, ύμνους και ωδές πνευματικές έχουν θεωρηθεί, χωρίς όμως την απαραίτητη τεκμηρίωση, ως μαρτυρίες κλειδιά για την εικασία περί της μουσικής χρήσεως των ψαλμών στις Συναγωγές του α' μ.Χ. αιώνα. Αυτά τα συμπεράσματα, που έχουν ως βάση μία ετεροχρονισμένη νοηματική χρήση των λέξεων “ύμνος” και “ψαλμός”, αλλά και οι πρώτες

ιστορικοφιλολογικές μαρτυρίες για την μουσική χρήση των ψαλμών, οι οποίες συναντώνται για πρώτη φορά στις Συναγωγές από τον ζ' και η' αιώνα, πάντως, δεν ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα. Βεβαίως, η μουσική χρήση των ψαλμών χαλλέλ για το οικογενειακό δείπνο ανήμερα του Πάσχα και η τυπολογία τους στον Μ.Δείπνο δεν δημιουργούν κάποιο πρόβλημα, διότι σε ό,τι αφορά στο οικογενειακό περιβάλλον αυτή η πράξη αποτελεί ένα αρχαίο εβραϊκό έθιμο. Με δεδομένα πλέον όλα αυτά δημιουργείται η εύλογη υποψία, μήπως εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μία πιθανή αντίστροφη επιρροή της ιουδαϊκής παραδόσεως από την χριστιανική.

Οι ψαλμοί στην χριστιανική λατρεία χρησιμοποιήθηκαν αρχικώς ως προφητικό ανάγνωσμα κατά τα μέσα του β' αιώνας. Σε ό,τι αφορά στην μουσική χρήση των ψαλμών στο τελετουργικό των ακολουθιών, οι πρώτες ασφαλείς μαρτυρίες παρουσιάζονται από τα τέλη του δ' αιώνας. Από τους σημαντικότερους παράγοντες που συντελούν ουσιαστικά σε αυτήν την εξέλιξη ήταν η ανάγκη να αντιμετωπισθούν οι διάφορες αιρέσεις, που και αυτές προσπαθούσαν με ευχάριστες μελωδίες να προσελκύσουν μέλη της Εκκλησίας. Έτσι, η Εκκλησία αντιμετώπισε το φαινόμενο αυτό και με την χρήση των ψαλμών, των οποίων την αυθεντία και το κύρος δεν αμφισβητούσε κανείς.

Οι διάφορες αναφορές των πηγών σε ψαλμούς, πριν από τον δ' αιώνα, χρησιμοποιούν τον όρο ψαλμός, είτε για την χρήση των δαυϊτικών ψαλμών στο οικογενειακό περιβάλλον, είτε με την ευρύτερη έννοια του όρου, δηλαδή ως εκκλησιαστικού ποιητικού κειμένου, ακόμη και στην περίπτωση που γινόταν αναφορά σε δημόσια ακολουθία. Με τα δεδομένα αυτά, και εφ' όσον η υπόθεση της προελεύσεως του τροπαρίου από το εξωβιβλικό εφύμνιο των ψαλμών υφίσταται, οι αρχαίοι ύμνοι πρέπει να προηγήθηκαν χρονικά της χρήσεως των ψαλμών στην λατρεία της Εκκλησίας.

Η υπόθεση της μουσικής χρήσεως των ψαλμών από την αρχέγονη Εκκλησία δημιούργησε ωστόσο και άλλου τύπου εννοιολογικές ασάφειες, λ.χ. σε ό,τι αφορά στον τρόπο εκτελέσεως των ψαλμών, δηλαδή την καθ' υπακοήν ή την αντιφωνική ψαλμωδία. Οι δύο αυτοί όροι όμως, βάσει και της αρχαίας ελληνικής μουσικής θεωρίας, από τον α' έως και τον δ' αιώνα δεν διακρίνονται ποιοτικά. Έτσι, δεν υπάρχει άμεση εννοιολογική ταύτιση ανάμεσα στην σημερινή νοηματοδότηση και την αρχική χρήση αυτών των όρων, που παίρνουν βεβαίως τις γνωστές τους εννοιολογικές σημασίες μετά το τέλος του δ' αιώνας.

Με την μουσική εισαγωγή των ψαλμών στην λατρεία της Εκκλησίας, τέλη δ' και αρχές ε' αιώνας, και την συστηματική οργάνωση και εξέλιξη της λατρείας, διαμορφώθηκε πολύ σύντομα μία νέα κατάσταση. Αναπτύχθηκαν δύο λειτουργικά τυπικά, το ασματικό ή κοσμικό και το μοναχικό. Ωστόσο,

δεν γνωρίζουμε το ακριβές και αμιγές δομικό περιεχόμενό τους, εφ' όσον τα τυπικά που έχουν διασωθεί είναι κατά πολύ μεταγενέστερα από την εποχή που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται, μεταξύ δηλαδή του ε' και ζ' αιώνας. Πάντως τα δύο αυτά τυπικά παρ' όλο που ακολούθησαν μία παράλληλη πορεία για πολλούς αιώνες, έως την οριστική εγκατάλειψη του ασματικού τυπικού κατά τις αρχές του ιδ' αιώνας μ.Χ., δεν παύουν να αλληλοεπηρεάζονται σε πάρα πολλά σημεία. Άλλωστε το νυν εν χρήσει τυπικό είναι η υβριδική μορφή αυτών των δύο παραδόσεων. Από τις κυριότερες αιτίες για την σταδιακή εξαφάνιση του ασματικού τυπικού ήταν και οι επιδρομές των ξένων κατακτητών -παρ' όλο που μερικοί ξένοι ερευνητές προσπαθούν να μας πείσουν για το αντίθετο-, αλλά και ο μεγάλος αριθμός προσωπικού που έπρεπε να υπάρχει κατά την τέλεση των ακολουθιών του ασματικού τυπικού.

Το βιβλίο των Ψαλμών, με το πλούσιο θεολογικό θεματολόγιό του, οδήγησε την Εκκλησία να το εισαγάγει στην λατρεία της από νωρίς. Οι διαχρονικές αξίες του Ψαλτηρίου, όπως λ.χ. ο θαυμασμός για το μεγαλείο της κτίσεως, η αίνηση και η δοξολογία προς τον Θεό, η αναζήτηση της μετανοίας κ.ά., του προσέδωσαν κεντρική θέση στην προσευχόμενη κοινότητα της Εκκλησίας. Σε αυτό συνέβαλαν βεβαίως και οι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι τόνισαν την διδακτική του αξία. Συγκεκριμένα, ο συνδυασμός της μουσικής με το κείμενο των ψαλμών έχει, κατά τους Πατέρες, μεγάλη σημασία στο να καταστήσει προσιτά τα διάφορα μηνύματα και τις διδασκαλίες που εμπεριέχονται στο Ψαλτήριο.

Η χρήση των ψαλμών, ως ένα από τα σημαντικά δομικά στοιχεία της λατρείας της Εκκλησίας, φαίνεται καθαρά από την τυπολογία των ψαλμών στις διάφορες ακολουθίες του νυχθημέρου, στις ακολουθίες των μυστηρίων και των άλλων περιστατικών ακολουθιών. Στις ακολουθίες αυτές οι ψαλμοί χρησιμοποιούνται είτε ως αυτοτελείς μονάδες είτε ως παραθέματα μέσα στην ίδια την υμνογραφία. Με αυτόν τον τρόπο επενδύουν και περιβάλλουν τις ακολουθίες με νοήματα, που έχουν σχέση με την εσχατολογία, την εκκλησιολογία, την χριστολογία, την σωτηριολογία κ.λπ. Δείχνουν, με άλλα λόγια, την διαχρονικότητα του αποκεκαλυμμένου λόγου και έργου του Θεού επί της γης.

Οι ψαλμοί ανήκουν στην άρρυθμη ή πεζή μορφή άσματος. Η εμφάνισή τους στην μουσική χειρόγραφη παράδοση μαρτυρείται από τα τέλη του ιβ' με αρχές του ιγ' αιώνας με μαθήματα κυρίως της θ.λειτουργίας, στις μουσικές συλλογές Ψαλτικόν και Ασματικόν του ασματικού τυπικού. Με την δημιουργία του ενιαίου τυπικού αυτές οι δύο συλλογές ενσωματώνονται στην νέα μουσική συλλογή του νυχθημέρου, Ακολουθία ή Παπαδική -και

αργότερα Ανθολογία-, η οποία περιέχει επίσης ένα μεγάλο αριθμό νέων μελισματικών -κυρίως- συνθέσεων. Αξιοσημείωτη είναι και η αινιγματική έλλειψη μουσικών χειρογράφων για τις υπόλοιπες ακολουθίες του ασματικού τυπικού από τον ιβ' έως τον ιδ' αιώνα, οπότε και υπάρχουν οι πρώτες μαρτυρίες. Η έρευνά μας, για την μουσική χρήση των ψαλμών μέσα από την χειρόγραφη παράδοση, οδήγησε στην διαπίστωση ότι η μουσική συλλογή Ακολουθία-Παπαδική ήταν ανέκαθεν πολυσυλλεκτική. Σε αυτήν δεν υπήρχαν μόνον μελισματικά ή ψαλμικά μαθήματα, αλλά και πολλά μαθήματα με άλλο περιεχόμενο προς χρήση των ψαλτών εκείνης της εποχής. Αυτή η διαπίστωση μας ώθησε να προτείνουμε τον διαχωρισμό των καθαρά ψαλμικών από τα άλλα παπαδικά μαθήματα. Έτσι τα είδη των μελών ταξινομήθηκαν πλέον σε τέσσερις κατηγορίες: το στιχηραρικό, το ειρμολογικό, το ψαλμικό και το παπαδικό. Προτάθηκε επίσης μία ακριβέστερη ταξινόμηση των δρόμων της μελωδίας. Έτσι αντί για την υπάρχουσα ταξινόμηση των δρόμων της μελωδίας, που ορίζει το συλλαβικό ως ειρμολογικό, το μελισματικό ως παπαδικό και το ενδιάμεσό τους ως στιχηραρικό, προτάθηκε η χρήση του ψαλτικού όρου για τα συλλαβικά ως σύντομος δρόμος, τα μελισματικά ως αργός δρόμος και ο ενδιάμεσός τους ως αργόσύντομος, αποφεύγοντας, ελπίζουμε, με αυτόν τον τρόπο την σύγχυση ανάμεσα στο είδος του μέλους, τον δρόμο μίας μελωδίας, αλλά και την ρυθμική αγωγή ενός μαθήματος.

Η βυζαντινή μελουργία είναι μία τέχνη η οποία υπακούει στην μορφή. Οι συνθέσεις της δηλαδή εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που αφορά στην λειτουργική σύναξη και τις διάφορες τελετουργίες της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Η μουσική της σημειογραφία, μέσα στο πλαίσιο των θεωρητικών και μελισματικών σχημάτων, εξυπηρετεί ακριβώς αυτόν τον σκοπό. Έτσι, οι ψαλμοί, ανεξαρτήτως του δρόμου του μέλους που ακολουθούν ως σύνθεση, έχουν ως κοινό σκοπό να μεταφέρουν τα θεόπνευστα μηνύματά τους. Αυτό επιτυγχάνεται με διάφορους μουσικοτεχνικούς τρόπους. Πάντως, η μελουργία των ψαλμών δεν παύει να έχει πάντοτε μία άμεση και εξαρτημένη σχέση με το ποιητικό κείμενο των ψαλμών.

SUMMARY

The book of Psalms, a collective work of worship, was formed over a period of many centuries. Its structure and development was dictated to a large extent by its use for the worshipping needs of the Temple in Jerusalem. Furthermore, the Psalters' common poetical forms with other contemporary cultures of the time, concern only its literary and poetical forms.

The first evidence for the musical use of the psalms in the Old Testament are to be found in the titles of the Psalter. These psalm titles have in the past given scholars the occasion to deduct various theories concerning their musical use. However, these theories are of limited value, given that the terminology which they attempt to interpret is vague, thus, leaving little scope for convincing argumentation. Furthermore, with the added absence of references to Jewish musical theory, our information remains scanty. In any case, the psalms in the Temple during this period were accompanied by instruments and at times even dance.

In the Synagogue of the first century A.D., according to surviving historical sources, the use of the book of Psalms seems to be only as scriptural reading. The issue of whether or not the psalms were performed musically or read in the Synagogues, has been greatly debated by scholars. Thus, those that believe in the musical use of psalms in the Synagogue, see evidence for this practice in biblical passages such as the Hallel psalms (Ps. 112-7) in the Last Supper account and the references in the letters of St. Paul concerning psalms, hymns and spiritual odes. This hypothesis, however, is based purely on speculation and conjecture, and it lacks historical sources. It is indicative that in the rabbinical literature the musical performance of psalms in the Synagogue is reported for the first time in the seventh and eighth centuries A.D. However, the musical performance of the psalms Hallel in the context of the family gathering at Passover and their use in the Last Supper account, is not contradictory to our argument, since this was an ancient Jewish custom. Thus, according to the surviving historical evidence, an obvious

question arises whether or not we are faced with the possibility of the reverse influence, i.e. the Synagogue taking from the tradition of the Church!

The first use of the Psalter in Christian worship was as scriptural reading. This practice can be approximately dated from the middle of the second century. The musical use of the Psalter in the various services of the Church, are to be found from the end of the fourth century. A contributing factor towards this development was the need to combat the various heresies of the day. In its defense, the Church turned back to its own traditions and adopted the musical use of the Psalter.

In the historical sources before the fourth century, the term psalm is used either in the broader sense of an ecclesiastical poetical hymn or to the reciting of psalms in the family environment. Therefore, if the troparion is the evolved form of the earlier poetic prose inserted after each verse of a psalm, i.e. the "ep hymnion", holds, then the ancient Christian hymns must precede the liturgical use not only of the psalms but also the troparion.

Furthermore, the hypothesis of this supposed musical performance of the Psalter in the nascent Church, has obscured the meaning of various other technical terms. One such example is that of the responsorial and antiphonal performance of the psalms; and the question of which precedes the other, and why. However, such questions are not contemporary for this period, given that these terms were not separated qualitatively from the first to the fourth century. Therefore, there is no correlation in meaning between the use of these two terms at this early period and today.

With the musical performance of the Psalter in the services after the end of the fourth and the beginning of the fifth century, a new state of affairs was developing, i.e. two liturgical rites, the city (cathedral) and the monastic. Unfortunately, we do not possess the original form of these rites since our earliest extant sources are much later than the period of their formation. These liturgical rites followed a parallel course for many centuries, until the abandonment of the city rite at the start of the fourteenth century. These parallel paths over the centuries are marked by many points of intersection. This is clearly visible in the modern liturgical rite, which is a hybrid version of both.

The book of Psalms, with its profound theological content, contributed greatly in its use for the worship of the Church. Its teachings which are diachronic in nature, i.e. the admiration for the creation of God, the praise and glory for God, the search for repentance, etc. has led the psalms to be placed at the centre of worship. The contribution of the Church Fathers towards this was decisive. They stress, that when the text of the psalms are combined with music, the message and

the teaching that the Psalter encompasses are made easily accessible to all the faithful.

The importance of the psalms as a major structural element for the worship of the Church is seen from their typology in the services; the Divine Liturgy, the daily cycle and the other services. In these services the psalms have a number of uses; whether as whole psalms, a selection of psalm verses or quotations and paraphrases in the hymns. They contribute in the didactic aims of the Church, as they relate to issues concerning to eschatology, ecclesiology, christology, soteriology, etc. Making manifest all the more the revealed word and work of God on earth.

The psalms belong to the category of prose writing. They appear for the first time in the musical manuscripts from the end of the twelfth and the beginning of the thirteenth centuries in the codices known as *Asmatikon* and *Psaltikon*, of the city rite. These two collections contain mainly musical pieces from the Divine Liturgy. However, with the advent of the united liturgical rites, these two codices were incorporated into the new musical manuscript collection known as the *Akolouthiai-Papadike*, or as it was later known, the *Anthologia*. This new codex contains, amongst other compositions, the new melismatic lessons from the fourteenth century onwards. It is worth noting that during the period between the twelfth and the middle of fourteenth centuries, we have an enigmatic absence of musical manuscripts for the other city services: orthros, vespers, pannychis and tretheke.

Our research in the musical use of the psalms in the manuscript tradition, has lead us to ascertain that the collection *Akolouthiai-Papadike* was from the beginning a multi-collective codex. In this codex one may find melismatic psalmic lessons, but also many other compositions of a different derivation, i.e. of non psalmic origin. This realisation has prompted us to propose the separation of the strictly psalmikon melos from the other papadikon melos. Therefore, we have classified the types of melos into four categories: sticherarikon, heirmologikon, psalmikon and papadikon.

Further, we propounded the idea of a more precise terminology for the various “dromoi” in other words roads-paths of melodic composition. In other words, the term quick “syntomos” dromos for the syllabic compositions, the term slow “argos” dromos for the melismatic compositions and the term slow-quick “argosyntomos” dromos for the compositions between these two. We hope that this clarification on the use of the existing terms for these three dromoi, (i.e. heirmologikos for the syllabic compositions, papadikos for the melismatic and sticherarikos for the compositions between the two), will assist in alleviating the confusion that has persisted in the classification in terminology of the melodic

compositions in use today. This will help in the clarification and distinction between the type of melos to be performed from the dromos-to be followed. It will also assist in distinguishing further the tempo of the lesson which will be chanted as a separate entity.

Byzantine musical composition or “melourgia”, is an art form that has morphic style. Its compositions have as there broader framework the worshipping community of the Eastern Orthodox Church. The musical notation in this structure of theoretical and melismatic schemes, attends to this very end. Thus, the psalms regardless of the dromos of their melody as a musical composition, have a common purpose, to convey their inspired spiritual messages. This is achieved by a number of musical and technical means. However, the musical composition of a psalm, is never at any time separated or detached from the very reason for its existence, namely the psalm text itself.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΠΙΛΟΓΗ ΥΜΝΩΝ

ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ

Ἦχος πρῶτος

Ἐσπερινὸς Σαββάτου, στιχηρὸν ἀναστάσιμον β΄.

Κυκλώσατε λαοὶ Σιών καὶ περιλάβετε αὐτήν, καὶ δότε δόξαν ἐν αὐτῇ, τῷ ἀναστάντι ἐκ νεκρῶν· ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ λυτρωσάμενος ἡμᾶς, ἐκ τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν. (Ψλ 47,13α).

Ἀναστάσιμον Θεοτοκίον.

Τοῦ Γαβριὴλ φθεγξαμένου σοι, Παρθέने, τὸ Χαῖρε, σὺν τῇ φωνῇ ἑσαρχοῦτο ὁ τῶν ὅλων Δεσπότης, ἐν σοὶ τῇ ἁγίᾳ κιβωτῷ ὡς ἔφη ὁ δίκαιος Δαυὶδ, ἐδείχθης πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν, βαστάσασα τὸν Κτίστην σου. Δόξα τῷ ἐνοικήσαντι ἐν σοὶ, δόξα τῷ προελθόντι ἐκ σοῦ, δόξα τῷ ἐλευθερώσαντι ἡμᾶς διὰ τοῦ τόκου σου. (Ψλ 131,8).

Ὁρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α΄.

Ἐν τῷ θλίβεσθαί με, εἰσάκουσόν μου τῶν ὁδυνῶν, Κύριε σοὶ κράζω. (Ψλ 119,1).

Τοῖς ἐρημικοῖς ἄπαντος ὁ θεῖος πόθος ἐγγίνεται, κόσμου οὔσι τοῦ ματαίου ἐκτός. (Ψλ 119,4).

ἀντίφωνον β΄.

Εἰς τὰ ὄρη τῶν σῶν, ὑψώσας με νόμων· ἀρεταῖς ἐκλάμπρυνον, ὁ Θεός, ἵνα ὑμῶ σε. (Ψλ 120,1).

Δεξιᾷ σου χειρὶ λαβὼν σὺ Λόγε, φύλαξόν με, φρούρησον, μὴ πῦρ με φλέξη τῆς ἁμαρτίας. (Ψλ 120,5).

ἀντίφωνον γ΄.

Ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μου· ὁδεύσωμεν εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ Κυρίου, εὐφράνθη μου τὸ Πνεῦμα, συγχαίρει ἡ καρδία. (Ψλ 121,1).

Ἐπὶ οἶκον Δαυὶδ φόβος μέγας· ἐκεῖ γὰρ θρόνων ἐκτεθέντων, κριθήσονται ἅπασαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς καὶ γλῶσσαι. (Ψλ 121,5).

Ὁρθρος Κυριακῆς, κανὼν Θεοτόκου, ᾠδὴ θ΄, τροπάριον α΄.

Ῥίζης ἐκ Δαυὶδ ἐβλάστησας, προφητικῶς, Παρθέने, τοῦ θεοπάτορος· ἀλλὰ καὶ Δαυὶδ, ὡς ἀληθῶς, σὺ ἐδόξασας, ὡς τεκοῦσα τὸν προφητευόμενον, τὸν Κύριον τῆς δόξης, ὃν ἐπαξίως μεγαλύνομεν.

Ἦχος δεύτερος

Ὁρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α΄.

Ἐν τῷ οὐρανῷ τὰ ὄμματα, ἐκπέμπω μου τῆς καρδίας, πρὸς σέ Σωτήρ· σῶσόν με σὴ ἐπιλάβει. (Ψλ 122,1).

Ἐλέησον ἡμᾶς, τοὺς πταιόντάς σοι πολλά, καθ' ἐκάστην ὥραν, ὦ Χριστέ μου, καὶ δὸς πρὸ τέλους τρόπους, τοῦ μετανοεῖν σοι. (Ψλ 122,3).

ἀντίφωνον β'.

Εἰμὴ ὅτι Κύριος ἦν ἐν ἡμῖν, τίς ἱκανὸς σῶος φυλαχθῆναι, ἐκ τοῦ ἐχθροῦ ἡμα, καὶ ἀνθρωποκτόνου; (Ψλ 123,1).

Τοῖς ὁδοῦσιν αὐτῶν, μὴ παραδῶς Σῶτερ τὸν σὸν δοῦλον· λέοντος τρόπον κατ' ἐμοῦ κινουῖνται, καὶ γὰρ οἱ ἐχθροί μοι. (Ψλ 123,6).

ἀντίφωνον γ'.

Οἱ πεποιθότες ἐπὶ Κύριον, εἰκάσιν ὄρει τῷ ἁγίῳ· οἱ οὐδαμῶς σαλεύονται, προσβολαῖς τοῦ Βελίαρ. (Ψλ 124,1).

Ἐν ἀνομίαις χεῖρας αὐτῶν, μὴ ἐκτεινάτωσαν οἱ θεῖως ζῶντες· οὐ· γὰρ ἐξ Χριστός, τῇ ῥάβδῳ τὸν κλῆρον αὐτοῦ. (Ψλ 124,3).

Δευτέρα καὶ Τρίτη πρωΐ, καθίσματα κατανυκτικὰ μετὰ τὴν β' στιχολογία.

Ἐλέησόν με, εἶπεν ὁ Δαυῖδ, κἀγὼ σοι κράξω· Ἥμαρτον Σωτήρ, τὰς ἐμὰς ἁμαρτίας, διὰ τῆς μετανοίας ἐξαλείψας, ἐλέησόν με. (Ψλ 50,3).

Ἐλέησόν με ὁ Θεός, ἐλέησόν με, ἐπὶ δυσὶν ἁμαρτήμασιν ὁ Δαυῖδ ἐθρήνη· ἐπὶ μυρίοις ἐγὼ πλημμελήμασι βοῶ σοι· Ἐκεῖνος τὴν στρωμνὴν τοῖς δάκρυσιν ἐβρεχεν, ἐγὼ δὲ ὀνίδα μίαν οὐ κέκτημαι· ἀπέγνωσμαι, καὶ δέομαι, ἐλέησόν με ὁ Θεός κατὰ τὸ μέγα σοι ἔλεος. (Ψλ 50,3 καὶ 6,7).

Δευτέρα πρωΐ, μαρτυρικὸν κάθισμα μετὰ τὴν γ' στιχολογία.

Σὲ τὸν περιβάλλοντα τὸν οὐρανὸν ἐν νεφέλαις, ἔχοντες οἱ Ἅγιοι περιβολὴν ἐν τῷ κόσμῳ, τὰς βασάνους τῶν ἀνόμων ὑπέμειναν, καὶ τὴν πλάνην τῶν εἰδώλων κατήργησαν· αὐτῶν ταῖς ἱεσίοις ἐλειθέρωσον τοῦ ἀοράτου ἐχθροῦ, Σωτήρ, καὶ σῶσον ἡμᾶς. (Ψλ 146,8).

Τρίτη πρωΐ, μαρτυρικὸν κάθισμα μετὰ τὴν γ' στιχολογία.

Ὁ παιδρῖνας τοὺς Ἅγίους σου ὑπὲρ χρυσόν, καὶ δοξάσας τοὺς ὁσίους σου ὡς ἀγαθός, ὑπ' αἰτῶν δυσωπούμενος, Χριστέ ὁ Θεός, τὴν ζωὴν ἡμῶν κιβέρνησον ὡς φιλάνθρωπος, καὶ τὴν εὐχὴν κατευθινον ὡς θυμίαμα, ὁ μόνος ἐν Ἅγίοις ἀναπαυόμενος. (Ψλ 140,2 καὶ Ἦσ 57,15).

Τρίτη πρωΐ, κανὼν κατανυκτικός, ὥδῃ ζ', τροπάριο β'.

Ἐν ἀνομίαις Κύριε, ἰδοὺ ἐγὼ συνελήφθην, ὡς ὁ Δαυῖδ κραυγάζω καὶ ὡς ἡ Πόρνη δακρύων· καὶ ὡς παραπικραίνων δοῦλος παρεπίκρανα, σὲ τὸν μόνον ὑπάρχοντα Θεὸν ἀγαθόν· μὴ οὖν ἐάσης με Σῶτερ ἀπολέσθαι, διὰ φιλάνθρωπίαν. (Ψλ 50,7).

Τετάρτη πρωΐ, κάθισμα σταυρώσιμο, α' στιχολογία.

Σωτηρίαν εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Χριστέ ὁ Θεός· ἐπὶ Σταυροῦ τὰς ἀχράντους σου χεῖρας ἐξέτεινας, ἐπισυνάγων πάντα τὰ ἔθνη, κράζοντα· Κύριε δόξα σοι. (Ψλ 73,12).

Ἦχος τρίτος

Ὅρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α'.

Τὴν αἰχμαλωσίαν Σιών, σὺ ἐξείλου ἐκ Βαβυλῶνος, κάμῃ ἐκ τῶν παθῶν, πρὸς ζωὴν ἔλκυσον Λόγε. (Ψλ 125,1).

Ἐν τῷ νότῳ οἱ σπεύροντες, δάκρυσιν ἐνθέοις, θεριοῦσι στάχνας, ἐν χαρᾷ αἰσιζῶντας. (Ψλ 125,3-4).

ἀντίφωνον β'.

Ἐάν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον τῶν ἀρετῶν, μάτην κοπιῶμεν· τὴν δὲ ψυχὴν σκέποντος, οὐδεὶς ἡμῶν πορθεῖται τὴν πόλιν. (Ψλ 126,1).

Τοῦ καρποῦ τῆς γαστρὸς, τῷ Πνεύματι υἰοποιητῶς σοι τῷ Χριστῷ, ὡς Πατρί, οἱ Ἅγιοι πάντοτε εἰσιν. (Ψλ 126,3).

ἀντίφωνον γ'.

Οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον, μακάριοι, τρίβους βαδιοῦνται τῶν ἐντολῶν· φάγονται, ζωηράν γὰρ παγκαρπίαν. (Ψλ 127,1).

Κύκλῳ τῆς τραπέζης σου, εὐφράνθητι καθορῶν σου ποιμενάρχα, τὰ ἔκγονα φέροντα, κλάδους ἀγαθοεργίας. (Ψλ 127,3).

Τρίτη πρωΐ, κανὼν κατανυκτικός, ὥδῃ θ', ὁ εἰρμός.

Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ὁ ἐγείρας κέρας σωτηρίας ἡμῖν, ἐν οἴκῳ Δαυὶδ τοῦ παιδὸς αὐτοῦ, διὰ σπλάγχνα ἐλέους, ἐν οἷς ἐπεσκέφατο ἡμᾶς, Ἀνατολὴ ἐξ ὕψους, καὶ κατειθύνεν ἡμᾶς, εἰς ὁδὸν εἰρήνης.

Παρασκευὴ πρωΐ, κάθισμα β' στιχολογίας.

Σταυρὸν καὶ θάνατον, παθεῖν ἐλόμενος, μέσον τῆς κτίσεως, ταῦτα ὑπέμεινας· ὅτε ἠυδόκησας Σωτῆρ, τὸ σῶμά σου προσηλῶσαι, τότε καὶ ὁ ἥλιος, τὰς ἀκτῖνας ἀπέκρινε· τότε καὶ ληστὴς ἰδὼν, ἐν Σταυρῷ σε ἀνύμνησε, βοῶν σοι εὐλαβῶς, Μνήσθητί μου, καὶ ἔλαβε πιστεύσας τὸν Παράδεισον. (Ψλ 73,12 καὶ Λκ 23,42-3).

Σάββατον πρωΐ, κανὼν εἰς πάντας ἁγίους, ὥδῃ θ', ὁ εἰρμός.

Ἐν Σιναίῳ τῷ ὄρει κατείδέ σε, ἐν βάτῳ Μωϋσῆς, τὴν ἀφλέκτως τὸ πῦρ τῆς Θεότητος, συλλαβοῦσαν ἐν γαστροί· Δανιὴλ δέ σε εἶδεν, ὄρος ἀλατόμητον, ῥάβδον βλαστήσασαν. Ἡσαΐας κέκραγε, τὴν ἐκ ῥίζης Δαυὶδ.

Ἦχος τέταρτος

Ὁρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α'.

Ἐκ νεότητός μου, πολλὰ πολεμεῖ με πάθη· ἀλλ' αὐτὸς ἀντιλαβοῦ, καὶ σῶσον Σωτῆρ μου. (Ψλ 128,1-2).

Οἱ μισοῦντες Σιών, αἰσχύνθητε ἀπὸ τοῦ Κυρίου· ὡς χόρτος γάρ, πυρὶ ἔσεσθε ἀπεξηραμμένοι. (Ψλ 128,5-6).

ἀντίφωνον β'.

Ἐκέκραξά σοι Κύριε, θερμῶς ἐκ βάθους ψυχῆς μου· κάμοι γενέσθω, πρὸς ὑπακοὴν τὰ θεία σου ὦτα. (Ψλ 129,1).

Ἐπὶ τὸν Κύριον ἐλπίδα, πᾶς τις κεκτημένος, ὑψηλότερός ἐστι, πάντων τῶν λυπούντων. (Ψλ 129,6).

ἀντίφωνον γ'.

Ἡ καρδία μου πρὸς σέ Λόγε ὑψωθήτω, καὶ οὐδὲν θέλξει με τῶν τοῦ κόσμου τερπνῶν πρὸς χαμαιζηλίαν. (Ψλ 130,1).

Ἐπὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ, ὡς ἔχει τις στοργήν, ἐπὶ τῷ Κυρίῳ, θερμότερον φίλτρον χρεωστοῦμεν. (Ψλ 130,2).

Σάββατον ἑσπέρας, Δογματικὸν Δοξαστικὸν Θεοτοκίον.

Ὁ διὰ σέ Θεοπάτωρ προφήτης Δαυὶδ, μελωδικῶς περὶ σοῦ προανεφώνησε, τῷ μεγαλειά σοι ποιήσαντι· Παρέστη ἡ Βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου. Σὲ γάρ μητέρα πρόξενον ζωῆς ἀνέξειξεν, ὁ ἀπάτωρ ἐκ σοῦ ἐνανθρωπήσαι εὐδοκήσας Θεός, ἵνα τὴν ἑαυτοῦ ἀναπλάση εἰκόνα, φθαρεῖσαν τοῖς πάθεσι, καὶ τὸ πλανηθὲν ὀρειάλωτον εὐρὼν πρόβατον, τοῖς ὤμοις ἀναλαβών, τῷ Πατρὶ προσαγάγῃ· καὶ τῷ ἰδίῳ θελήματι, ταῖς οὐρανίαις συνάψῃ Δυνάμεσι, καὶ σῶσῃ Θεοτόκε τὸν κόσμον, Χριστὸς ὁ ἔχων τὸ μέγα καὶ πλούσιον ἔλεος. (Ψλ 45,9).

Ἦχος πλάγιος τοῦ πρώτου

Κυριακὴ ἑσπέρας, στιχηρὸν δ', κατανυκτικόν.

Τὰ πλήθη τῶν πταισμάτων μου πάριδε Κύριε, ὁ ἐκ Παρθένου τεχθεὶς, καὶ πάσας ἐξάλειψον τὰς ἀνομίας μου, λογισμὸν μοι παρέχων ἐπιστροφῆς, ὡς μόνος φιλάνθρωπος, δέομαι καὶ ἐλέησόν με. (Ψλ 50,3-4).

Ὁρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α'.

Ἐν τῷ θλίβεσθαί με, δαυΐτικῶς ᾄδω σοι Σωτῆρ μου· ῥῦσαί μου τὴν ψυχὴν ἐκ γλώσσης δολίας. (Ψλ 119,1).

Τοῖς ἐρημικοῖς ζωὴ μακαρία ἐστὶ, θεϊκῷ ἔρωτι περρουμενοῖς. (Ψλ 119,4).

ἀντίφωνον β'.

Εἰς τὰ ὄρη ψυχὴ ἀρθῶμεν· δεῦρο ἐκεῖσε, ὅθεν βοήθεια ἦκει. (Ψλ 120,1).

Δεξιὰ σου χεῖρ κάμει Χριστὲ ἱπταμένη, σκαιωρίας πάσης περιφυλαξάτω. (Ψλ 120,5).

ἀντίφωνον γ´.

Ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι· εἰς τὰς αὐλὰς προσβῶμεν Κυρίου· χαρὰς πολλῆς πλησθεῖς, εὐχὰς ἀναπέμπω. (Ψλ 121,1).

Ἐπὶ οἶκον Δαυῖδ, τὰ φοβερά τελεσιουργεῖται· πῦρ γὰρ ἐκεῖ φλέγον, ἅπαντα αἰσχρὸν νοῦν. (Ψλ 121,5).

Κυριακὴ εἰς τοὺς αἴνους, στιχηρὸν ἀναστάσιμον δ´.

Κύριε, ὥσπερ ἐξῆλθες ἐσφραγισμένου τοῦ τάφου, οὕτως εἰσῆλθες καὶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, πρὸς τοὺς μαθητάς σου, δεικνύων αὐτοῖς τὰ τοῦ σώματος πάθη, ἅπερ κατεδέξω Σωτὴρ μακροθυμήσας· ὡς ἐκ σπέρματος Δαυῖδ, μώλωπας ὑπήνεγκας· ὡς Υἱὸς δὲ τοῦ Θεοῦ, κόσμον ἠλευθέρωσας. Μέγα σου τὸ ἔλεος, ἀκατάληπτε Σωτὴρ, ἐλέησον ἡμᾶς.

Παρασκευὴ πρωῒ, σταυροθεοτοκίον κάθισμα α´ στιχολογίας.

Τῷ σταυρῷ τοῦ Κυρίου παρισταμένη, θρηνηδοῦσα ἐβόα ἡ Θεοτόκος· Οἶμοι! ὦ Τέκνον μοι! οἶμοι φῶς τῶν ἑμῶν ὀφθαλμῶν! πῶς ἐτανύθης ἐν Σταυρῷ, ὁ ἐκτείνας θεϊκῶς τὸν οὐρανὸν ὥσει δέρον· καὶ ἐκ θαλάσσης ἀνάγων, πηγὰς ὑδάτων τῷ σῶ προστάγματι; (Ψλ 103,2).

Ἦχος πλάγιος τοῦ δευτέρου

Κυριακὴ πρωῒ κάθισμα ἀναστάσιμο, μετὰ τὴν α´ στιχολογία, θεοτοκίον.

Προΐστορεῖ ὁ Γεδεὼν τὴν σύλληψιν, καὶ ἐρμηνεῖ ὁ Δαυῖδ τὸν τόκον σου Θεοτόκε· κατέβη γὰρ ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον, ὁ Λόγος ἐν τῇ γαστρὶ σου· καὶ ἐβλάστησας ἄνεν σπορᾶς Γῇ ἁγία, τοῦ κόσμου τὴν σωτηρίαν, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν ἡ Κεχαριτωμένη.

Ὅρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α´.

Ἐν τῷ οὐρανῷ τοὺς ὀφθαλμούς μου αἴρω, πρὸς σέ Λόγε· οἴκτειρόν με, ἵνα ζῶ σοι. (Ψλ 122,1).

Ἐλέησον ἡμᾶς, τοὺς ἐξουθενημένους, καταρτίζων εὐχρηστα, σκεῖτη σου Λόγε. (Ψλ 122,3).

ἀντίφωνον β´.

Εἰ μὴ ὅτι Κύριος ἦν ἐν ἡμῖν, οὐδεὶς ἡμῶν ἀντισχεῖν ἠδύνατο, ἐχθροῦ πάλαισμα· οἱ νικῶντες γὰρ ἐνθεν ὑψοῦνται. (Ψλ 123,1-2).

Τοῖς ὁδοῦσιν αὐτῶν, μὴ μου ληφθῆτω ἡ ψυχὴ, ὡς στρουθίον Λόγε· οἶμοι! πῶς μέλλω τῶν ἐχθρῶν ῥυσθῆναι, φιλαμαρτήμων ὑπάρχων; (Ψλ 123,6-7).

ἀντίφωνον γ´.

Οἱ πεποιθότες ἐπὶ Κύριον ἐχθροῖς φοβεροί, καὶ πᾶσι θαυμαστικοί· ἄνω γὰρ ὁρῶσιν. (Ψλ 124,1).

Ἐν ἀνομίαις χεῖρας αὐτῶν, ὁ τῶν δικαίων κληρὸς, ἐπίκουρόν σε ἔχων, Σῶτερ οὐκ ἐκτείνει. (Ψλ 124,3).

Κυριακὴ πρωῒ, κανὼν σταυροαναστάσιμος, ᾠδὴ ς´, θεοτοκίον.

Ἄτιμόν σου, καὶ ἐκλείπον ὥφθη, εἶδος σαρκὸς παρὰ βροτούς, ἐν τῷ καιρῷ τοῦ πάθους. τῆς Θεότητος καὶ γὰρ οὐσία, ὥρατος κάλλει, τῷ Δαυῖδ ἐδείκνυσο· ἀλλὰ ῥάβδῳ σου τῆς Βασιλείας, ἐχθρῶν συντρίψας ἰσχύν, ἔλεγεν ἡ Ἀγνή, ὦ Υἱέ μου καὶ Θεέ τάφου ἀνάστηθι. (Ψλ 44,2 καὶ 12).

Δευτέρα πρωῒ (καὶ Τρίτη), μετὰ τὴν α´ στιχολογία, κάθισμα κατανικτικὸν β´.

Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος, εἰς τὸν τόπον ὃν διέθου, ὅταν καθίσης Ἐλεῆμον ποιῆσαι δικαίαν κρίσιν, μὴ δημοσιεύσης μοι τὰ κεκρυμμένα, μηδὲ κατακρίνης με ἐνώπιον τῶν Ἀγγέλων· ἀλλὰ φεῖσαί μου ὁ Θεός, καὶ ἐλέησόν με. (Ψλ 83,7α καὶ Ἰωήλ 3,2).

Κανὼν τῶν ἀσωμάτων, ᾠδὴ θ´, τροπάριο α´.

Δαυῖδ Προφῆτῃ τῷ σῶ ὡς ἔπαυσας, τὸν σὸν λαὸν πατάσσοντα ῥομφαία σου Ἀγγελον· οὕτως Οἰκτίρμον βράβευσον εἰρήνην Χριστέ, πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις, τὸν ἐπικείμενον νῦν, ἐπικουφίζων πειρασμὸν ὡς πολυέλεος.

Τετάρτη πρωῒ, μετὰ τὴν α´ στιχολογία, κάθισμα α´.

Σήμερον τὸ προφητικὸν πεπλήρωται λόγιον· Ἰδοὺ γὰρ προσκυνοῦμεν εἰς τὸν τόπον, οὗ ἔστησαν οἱ πόδες σου Κύριε· καὶ ξύλον σωτηρίας γευσάμενοι, τῶν ἐξ ἁμαρτίας παθῶν ἐλευθερίας ἐτύχομεν· πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου μόνη φιλάνθρωπε. (Ψλ 131,7β· 98,5).

Τρίτη πρωΐ, κανὼν κατανυκτικός, ᾠδὴ η΄, τροπάριο α΄.

Ἀποσκοπῶ, εἰς τὸ μέγα ἔλεος, τῶν οἰκτιρμῶν σου Χριστέ, ὥσπερ ὁ Δαυῖδ, πταίσας ὑπὲρ ἐκείνον, καὶ κράζω σὺν ἐκείνῳ· Μόνη Ἐλεῆμον, ἐλέησόν με διὰ τάχους.

Παρασκευὴ πρωΐ, κανὼν τῆς Θεοτόκου, ᾠδὴ θ΄, τροπάριο β΄.

Ψάλλον Δαυῖδ σὸς προπάτωρ, Κιβωτόν σε προέφη συμβολικῶς, καὶ θείου Μάννα χρυσῆν, στάμνον Μωϋσῆς ὁ θεόπτης· καὶ γὰρ ἐχώρησας, τὸν ἐν κόλποις πατρώοις, ὑπάρχοντα αἰεὶ, Θεοτόκε· διό σε ὕμνοις δοξάζομεν. (Ψλ 131,8).

Ἦχος Βαρύς

Σάββατον ἑσπέρας, στιχηρὰ Ἀνατολικά, τροπάριο β΄.

Δαυϊτικὴν προφητείαν ἐκπληρῶν, Χριστὸς μεγαλειότητα, ἐν Σιών τὴν οἰκίαν Μαθηταῖς ἐξεκάλυπεν· αἰνετὸν δεικνύς ἑαυτὸν, καὶ δοξαζόμενον αἰεὶ, σὺν Πατρὶ τε καὶ Πνεύματι ἁγίῳ· πρότερον μὲν ἄσαρκον ὡς Λόγον, ὕστερον δὲ δι' ἡμᾶς, σεσαρκωμένον, καὶ νεκρωθέντα ὡς ἄνθρωπον, καὶ ἀναστάντα κατ' ἐξουσίαν ὡς φιλάνθρωπον. (Ψλ 88,13).

Ὁρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α΄.

Τὴν αἰχμαλωσίαν Σιών, ἐκ πλάνης ἐπιστρέψας, κάμει Σωτὴρ ζώωσον, ἐξαίρων δουλοπαθείας. (Ψλ 125,1).

Ἐν τῷ νότῳ ὁ σπείρων θλίψει, νηστείας μετὰ δακρύων, οὗτος χαρὰς δρέψεται, δράγματα αἰεζωοτροφίας. (Ψλ 125,4-5).

ἀντίφωνον β΄.

Ἐάν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ, οἶκον τὸν τῆς ψυχῆς, μάτην κοπιῶμεν· πλὴν γὰρ αὐτοῦ, οὐ πρᾶξις, οὐ λόγος τελεῖται. (Ψλ 126,1).

Τοῦ καρποῦ τῆς γαστροῦς, οἱ Ἅγιοι πνευματοκινήτως, ἀναβλαστοῦσι πατρῶα δόγματα νιόθεσίας. (Ψλ 126,3).

ἀντίφωνον γ΄.

Οἱ φοβοῦμενοι τὸν Κύριον, ὁδοὺς ζωῆς εὐρόντες, νῦν καὶ αἰεὶ μακαριοῦνται, δόξῃ ἀκηράτῳ. (Ψλ 127,1).

Κύκλῳ τῆς τραπέζης σου, ὡς στελέχη βλέπων τὰ ἔκγονά σου, χαῖρε εὐφραίνου, προσάγων ταῦτα, τῷ Χριστῷ Ποιμενάρχᾳ. (Ψλ 127,3).

Κυριακὴ πρωΐ, κανὼν τῆς Θεοτόκου, ᾠδὴ θ΄, τροπάριο β΄.

Ψάλλον Δαυῖδ σὸς προπάτωρ Πάναγνε, σὲ κιβωτὸν ὀνομάζει, ἁγιάσματος θείου, ὑπερφυῶς Θεὸν χωρήσασαν, τὸν ἐν πατρώοις καθήμενον κόλποις· ὃν ἀκαταπαύστως οἱ πιστοὶ μεγαλύνομεν. (Ψλ 131,8).

Ἦχος πλάγιος τοῦ Τετάρτου

Ὁρθρος Κυριακῆς, Ἀναβαθμοί.

ἀντίφωνον α΄.

Ἐκ νεότητός μου ὁ ἐχθρὸς με πειράζει, ταῖς ἡδοναῖς φλέγει με· ἐγὼ δὲ πεποιθώς, ἐν σοί, Κύριε, τροποῦμαι τοῦτον. (Ψλ 128,1-2).

Οἱ μισοῦντες Σιών, γεννηθήτωσαν δὴ, πρὶν ἐκσπασθῆναι ὡς χόρτος· συγκόψει γὰρ Χριστὸς, αἰχένας αὐτῶν, τομῇ βασάνων. (Ψλ 128,5-6).

ἀντίφωνον β΄.

Ἡ καρδία μου τῷ φόβῳ σου σκεπέσθω, ταπεινοφρονοῦσα· μὴ ὑψωθείσα ἀποπέσῃ, ἐκ σοῦ Πανοικτίρμιον.

Ἐπὶ τὸν Κύριον ὁ ἐσχηκὼς ἐλπίδα, οὐ δεισεῖ τότε, ὅτε πυρὶ τὰ πάντα κρινεῖ καὶ κολάσει. (Ψλ 129,6).

ἀντίφωνον γ΄.

Ἐκέκραξά σοι Κύριε, πρόσχες κλῖνόν μοι τὸ οὖς σου βοῶντι, καὶ κάθαρον πρὶν ἄρης με, ἀπὸ τῶν ἐνθένδε. (Ψλ 129,1).

Ἐπὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ γῆν, δύνων πᾶς αἰθῆς ἀναλύσει, τοῦ λαβεῖν βασάνους, ἢ γέρα τῶν βεβιωμένων. (Ψλ 130,2).

ἀντίφωνον δ'.

Ἰδοὺ δὴ τί καλόν, ἢ τί τερπνόν, ἀλλ' ἢ τὸ κατοικεῖν ἀδελφοὺς ἅμα; ἐν τούτῳ γὰρ Κύριος, ἐπηγγέλματο ζωὴν αἰώνιαν. (Ψλ 132,1).

Τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ, ὃ τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ κοσμῶν, κελεύει, μὴ δεῖν φροντίζειν. (Ψλ 132,2).

Δευτέρα πρωΐ, κανὼν κατανυκτικός, ᾠδὴ θ', τροπᾶριο α'.

Ὡς πάλαι Πόρνην ἐν κλαυθμῷ, προσπεσοῦσάν σοι Χριστὲ ἐκαθάρισας, ὡς ἐδικαίωσας, Τελώνην Λόγε μόνον στενάξαντα, ὡς προσεδέξω Μανασσὴν, ὡς Δαυῖδ ἠλέησας, μετανοήσαντα, οὕτω δέξαι με, καὶ σῶσον φιλάνθρωπε.

Τρίτη πρωΐ, κανὼν κατανυκτικός, ᾠδὴ θ', ὁ εἰρμός.

Εὐλογητὸς Κύριος, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ὁ ἐγείρας κέρας σωτηρίας ἡμῖν, ἐν οἴκῳ Δαυῖδ τοῦ παιδὸς αὐτοῦ· ἐν οἷς ἐπεσκέψατο ἡμᾶς, Ἀνατολὴ ἐξ ὕψους, καὶ κατεύθυνεν ἡμᾶς, εἰς ὁδὸν εἰρήνης.

ᾠδὴ θ', τροπᾶριο β'.

Ὡς ληστὴν εὐγνώμονα, ἀναπέμψαντα φωνὴν ἐλυτρώσω φόνων καὶ μυρίων κακῶν, ὡς ὥκτιρας πόρνην δακρύσασαν, ὡς Πέτρον τὸν μέγαν μαθητὴν, καὶ Δαυῖδ τὸν Προφῆτην, καὶ ἐμὲ ἠλέησον τὸν ἀπεγνωσμένον.

Πέμπτη ἑσπέρας, ἕτερα στιχηρὰ τῆς Θεοτόκου, τροπᾶριο α'.

Χαῖρε Θεοτόκε Δέσποινα· χαῖρε τὸ σκήπτρον Δαυῖδ· χαῖρε πύλη οὐράνιε· χαῖρε βάτε ἀφλεκτε· χαῖρε ὄρος κατάσκιον· χαῖρε λυχνία· χαῖρε πανάχροντε· χαῖρε ἡ στάμνος· χαῖρε παλάτιον· χαῖρε πανάμοιμε, Μήτηρ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· χαῖρε λαβίς· χαῖρε θεία τράπεζα, χαῖρε τοῦ κόσμου ἐλπίς.

Παρασκευὴ πρωΐ, μετὰ τὴν β' στιχολογίαν, κάθισμα σταυρώσιμο.

Ἐν μέσῳ τῆς Ἑδέμ, ξύλον ἦνθησε τὸν θάνατον· ἐν μέσῳ πάσης γῆς, ξύλον ἐβλάστησε τὴν ζωὴν· γευσάμενοι γὰρ τοῦ πρώτου, ἀφθαρτοὶ ὄντες φθαρτοὶ γεγόναμεν· τιχόντες δὲ τοῦ δευτέρου, τῆς ἀφθαρσίας κατετροφήσαμεν· ἐν τῷ Σταυρῷ γὰρ σῶξεις ὡς Θεός, τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων. (Γν 2,17 καὶ Ψλ 73,12).

Κανὼν τῆς Θεοτόκου, ᾠδὴ ζ', τροπᾶριο α'.

Ἰδοὺ νῦν πεπλήρωται, Δαυῖδ τοῦ Θεοῦ ἡ θεία πρόρρησις· λιτανεύουσιν ὄντως, τῷ σῶ προσώπῳ Θεογεννῆτορ ἀγνή, οἱ κεκτημένοι τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος, καὶ εὐλογοῦντες Θεόν, τῶν Πατέρων ἡμῶν. (Ψλ 44,13).

ΤΡΙΩΔΙΟΝ

Ἰδιόμελον πεντηκοστάριον

μετὰ τὸν Ν' ψαλμόν. Ἦχος πλ. β'.

Τὰ πλήθη τῶν πεπραγμένων μοι δεινῶν, ἐννοῶν ὃ τάλας, τρέμω τὴν φοβεράν ἡμέραν τῆς κρίσεως· ἀλλὰ θαρρῶν εἰς τὸ ἔλεος τῆς εὐσπλαγχνίας σου, ὡς ὁ Δαυῖδ βοῶ σοι· Ἐλέησόν με ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. (Ψλ 50,3).

Κυριακὴ Τελώνου καὶ Φαρισαίου

Κανὼν, ᾠδὴ ζ', θεοτοκίον, ἦχος πλ. β'.

Ἰακώβ σε καλλονὴν καὶ θείαν κλίμακα, κάτωθεν, ἦν ἐώρακε πρὶν, ἐκτεταμένην, πρὸς ὕψος γινώσκομεν, Σεμνὴ, κατάγουσαν ἀνωθεν Θεὸν σεσαρκωμένον, καὶ βροτοὺς αἰθῆς ἀνάγουσαν. (Ψλ 46,5 καὶ Γεν 28,12).

Σάββατον τῶν κεκοιμημένων

Κανὼν, ᾠδὴ ζ', θεοτοκίον, ἦχος πλ. δ'.

Δαυϊτικὸν μελωδοῦμέν σοι ἄσμα, ὄρος Θεοῦ, σὲ καλοῦντες Παρθένε, ἐν ᾧ οἰκήσας σαρκὶ ὁ Λόγος, ἐθεούργησεν ἡμᾶς, πνευματικῶς ἐν αὐτῷ. (Ψλ 67,17).

Θεοτοκίον τῶν αἰνῶν, ἦχος πλ. β´.

Χαῖρε Μαρία Θεοτόκε, ὁ ναὸς ὁ ἀκατάλυτος, μᾶλλον δὲ ὁ ἅγιος, καθὼς βοᾷ ὁ Προφήτης· Ὁ ἅγιος ὁ ναὸς σου, θαυμαστός ἐν δικαιοσύνῃ. (Ψλ 64,5-6).

Κυριακὴ τῆς Ἀπόκρεω

Τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας, προσόμοια, τροπάριο β´.

Βίβλοι ἀνοιγῇσονται, φανερωθήσονται πράξεις, ἀνθρώπων ἐπίπροσθεν, τοῦ ἀστέκτου Βήματος· διηγήσει δέ, ἡ κοιλὰς ἅπασα, φοβερῶ βρυγμάτι, τοῦ κλαυθμῶνος, πάντας βλέπουσα τοὺς ἁμαρτήσαντας, ταῖς αἰωνιζούσαις κολάσεσι, τῇ κρίσει τῇ δικαίᾳ σου, παραπεμπομένους, καὶ ἄπρακτα, κλαίοντας Οἰκτίρμον· διό σε δισωποῦμεν ἀγαθὴ· Φεῖσαι ἡμῶν τῶν ὑμνοῦντων σε, μόνε Πολυέλεε. (Δαν 7,9-10· Ψλ 83,7· Ἰωήλ 3,2).

Τῇ Κυριακῇ πρωτῇ, κανὼν, ᾠδὴ α´, τροπάριο στ´, ἦχος πλ. β´.

Μὴ εἰσέλθῃς μετ' ἐμοῦ, ἐν κρίσει φέρων μου τὰ πρακτέα, λόγους ἐκζητῶν, καὶ εὐθύνων ὀργάς· ἀλλ' ἐν οἰκτιρμοῖς σου, παρορῶν μου τὰ δεινὰ, σῶσόν με Παντοδύναμε. (Ψλ 142,2)

Ἔτερον κάθισμα, μετὰ τὴν τρίτην ᾠδὴν, ἦχος πλ. β´.

Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος,... (βλ. Δευτέρα πρωτῇ, μετὰ τὴν α´ στιχολογία, κάθισμα κατανυκτικὸν β´).

ᾠδὴ ζ´, τροπάριο στ´, ἦχος πλ. β´.

Ἐπίστρεψον, μετανόησον, ἀνακάλυψον τὰ κεκρυμμένα, λέγε Θεῷ τῷ τὰ πάντα εἰδότη· Σὺ γινώσκεις μου τὰ κρύφια, μόνε Σωτὴρ· ἀλλ' αὐτός με ἐλέησον, ὡς ψάλλει Δαυὶδ, κατὰ τὸ ἐλεός σου. (Ψλ 50,3).

ᾠδὴ η´, θεοτοκίον.

Ἐκ φωτεινῆς προελθὼν νηδύος σου, ὡς νυμφίος ἐκ παστοῦ, ἔλαμψε Χριστός, φῶς τοῖς ἐν σκότει μέγα· καὶ γὰρ δικαιοσύνης, Ὁ ἥλιος ἀστράψας, ἐφώτισεν Ἀγνὴ τὸν κόσμον. (Ψλ 18,6· Ἦσ 9,2 καὶ Μαλ 4,2).

Τετάρτη τῆς Τυρινῆς

κανὼν, ᾠδὴ ζ´, τροπάριο β´, ἦχος δ´.

Διὰ νηστείας Δαυὶδ, νίκην ἐστήσατο κατὰ τοῦ ἀλλοφύλου, καὶ βασιλείαν εὗρατο· διὸ καὶ ἡμεῖς λάβωμεν, δι' ἐγκρατείας νίκην κατ' ἐχθρῶν, καὶ ἐν Κυρίῳ στεφανωθῶμεν.

ᾠδὴ η´, τροπάριο γ´, ἦχος δ´.

Φιλάξωμεν καὶ ἡμεῖς τὰς ἀρετὰς αὐτῶν· τοῦ Ἰωβ τὴν ἀνδρείαν, τοῦ Ἰακώβ τὸ ἄπλαστον, τὴν πίστιν Ἀβραάμ, τὴν σωφροσύνην τὴν τοῦ Ἰωσήφ, καὶ τοῦ Δαυὶδ τὰς ἀριστείας.

Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς

α´ στιχηρὸν προσόμοιον ἐσπερινοῦ, ἦχος πλ. β´.

Ὁ πλάστης μου Κύριος, χοῦν ἐκ τῆς γῆς προσλαβὼν με, ζωηρῶ φυσήματι, ψυχώσας ἐξώσσε καὶ ἐτίμησεν, ἐπὶ γῆς ἄρχοντα, ὁρατῶν ἀπάντων καὶ Ἀγγέλοις ὁμοδαίτον. Σατὰν δ' ὁ δόλιος, ὁργάνῳ τῷ ὅφει χρησάμενος, ἐν βρώσει ἐδελέασε, καὶ Θεοῦ τῆς δόξης ἐχώρισε, καὶ τῷ κατωτάτῳ, θανάτῳ παραδέδωκεν εἰς γῆν. Ἀλλ' ὡς Δεσπότης καὶ εὐσπλαγχνος, πάλιν ἀνακάλεσαι. (Γεν 1,28 καὶ 2,7· Ψλ 8,6-8).

Δευτέρα τῆς Α´ ἑβδομάδος.

τῷ πρωτῷ ἔτερον Τριώδιον, ᾠδὴ α´, ἦχος β´, θεοτοκίον.

Τὸ τοῦ Θεοῦ, ἅγιον ὄρος ὑμνήσωμεν, Μαρίαν τὴν ἀμίαντον, ἐξ ἧς ἀνέτειλεν, ὁ τῆς δικαιοσύνης, Ὁ ἥλιος τοῖς ἐν σκότει, Χριστός ἡ πάντων ζωὴ. (Ψλ 98,9 καὶ 67,17· Ἦσ 9,2· Μαλ 4,2).

Τρίτη τῆς Α´ ἑβδομάδος

εἰς τὰ ἀπόστιχα τῶν αἰνῶν, ιδιόμελον ἦχος γ´.

Ἀρξώμεθα λαοί, τῆς ἀμώμου νηστείας, ἥτις ἐστὶ τῶν ψυχῶν σωτηρία· δουλεύσωμεν τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ· ἐλαίῳ εὐποιῆς, τὰς κεφαλὰς ἀλείψωμεν, καὶ ὑδατὶ ἀγνείας τὰ πρόσωπα νιψώμεθα· μὴ βαττολογήσωμεν, ἐν ταῖς προσευχαῖς, ἀλλ' ὡς ἐδιδάχθημεν, οὕτω βοήσωμεν.

Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἄφες ἡμῖν τὰ παραπτώματα ἡμῶν, ὡς φιλόανθρωπος. (Ψλ 2,11 καὶ Μθ 6,7· 9· 12· 16-17).

Τετάρτη τῆς Α΄ εβδομάδος.

εἰς τὸν ἑσπερινόν, β΄ στιχηρὸν μαρτυρικὸν ἰδιόμελον, ἦχος πλ. δ΄.

Εἰ τις ἀρετὴ καὶ εἷτις ἐπαινος, πρέπει τοῖς ἁγίοις· ξίφεσι γὰρ ἔκλιναν τοὺς αὐχένας διὰ σὲ τὸν κλίναντα οὐρανοῦς, καὶ καταβάντα· ἐξέχεαν τὸ αἷμα αὐτῶν, διὰ σὲ τὸν κενώσαντα σαυτὸν, καὶ μορφὴν δούλου λαβόντα· ἐταπεινώθησαν ἕως θανάτου, τὴν πτωχείαν σου μιμούμενοι· ὧν ταῖς εὐχαῖς, κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς. (Φλ 4,8· Ψλ 17,10· Φλ 2,7-8· Β΄ Κθ 8,9 καὶ Ψλ 50,3).

εἰς τὴν Τριθέκτην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἦχος δ΄.

Οἶδας τὸ πλάσμα ἡμῶν, οἶδας τὴν ἀσθένειαν ἡμῶν Φιλάνθρωπε· ἡμάρτομεν, ἀλλ' οὐκ ἀπέστημέν σου ὁ Θεός, οὐδὲ διεπετάσαμεν χεῖρας ἡμῶν πρὸς θεὸν ἀλλότριον. Φεῖσαι ἡμῶν τῇ σῇ ἀγαθότητι, Εὐσπλαγχνε. (Ψλ 43,21).

Πέμπτη τῆς Α΄ εβδομάδος

εἰς τὸν ὄρθρον, ᾠδὴ δ΄, ἦχος β΄, θεοτοκίον.

Κεκραῖξομαι, ἐν νικτὶ καὶ ἡμέρᾳ θλιβόμενος, πρὸς σὲ καὶ σωθήσομαι, καὶ ἡδονῶν ὑπερβήσομαι τείχος καὶ βοήθεια, τῇ σῇ Παρθένε δυνάμει τειχιζόμενος. (Ψλ 17,30).

ἕτερον Τριῶδιον, ᾠδὴ δ΄, ἦχος πλ. α΄, θεοτοκίον.

Παρθένος, ἐν γαστρὶ συνέλαβε Κύριε, καὶ ἔτεκε, σὲ τὸν Ἐμμανουήλ· ἐξηλθες γὰρ εἰς σωτηρίαν λαοῦ σου, τοῦ σώσαι τοὺς χριστοὺς σου Φιλάνθρωπε. (Ἦσ 7,14· Ψλ 19,7· Ἀβ 3,13).

εἰς τὴν Τριθέκτην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἦχος α΄.

Ὅρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν, ὄνσαι ἡμᾶς Κύριε, μὴ ποτε εἴπωσι τὰ ἔθνη· Ποῦ ἐστὶν ὁ Θεὸς αὐτῶν; γνώτωσαν Δέσποτα ὅτι παρορᾷς ἀμαρτίας, λαοῦ σου μετανοοῦντος. (Ψλ 78,10 καὶ Μχ 7,18).

Παρασκευὴ τῆς Α΄ εβδομάδος

εἰς τὸν ὄρθρον, ᾠδὴ η΄, θεοτοκίον, ἦχος β΄.

Ἐν ἀμελείᾳ τὴν ζωὴν, δαπανήσας νυσταγμῷ τῆς ἀμαρτίας, τὴν ψυχὴν ἐβαρύνθην· τῇ ἀκοιμήτῳ δὲ σου πρεσβείᾳ, προστρέχω· Μὴ δώῃς με, εἰς θάνατον Κόρη, πανάχραντε ἱπνώσαι. (Ψλ 12,4).

Σαββάτον τῆς Α΄ εβδομάδος

εἰς τὸν ὄρθρον, θεοτοκίον, κάθισμα μετὰ τὴν γ΄ ᾠδὴν, ἦχος πλ. δ΄.

Μαξιμίνου θωπείαις μὴ ἐκλυθεῖς, τοῦ Χριστοῦ δὲ τοῖς λόγοις ἀνδρειωθείς, εἰδώλων τὰ τεμένη, ἐν πυρὶ ἀπετέφρωσας, ἀθλητικῶς νικήσας, καλῶς τὸν ἀντίπαλον, προφητικῶς διηλθες, τὸ πῦρ ὡς ἐν ὕδατι· ὅθεν ἐπαξίως, ἀμοιβὴν τῶν ἀγώνων, πηγάζεις ἰάματα, τοῖς αἰτοῦσιν ἐκ πίστεως. Ἀθλοφόρε, Θεόδωρε, πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ, τῶν πταισμάτων, ἄφεςιν δωρῆσασθαι, τοῖς ἐορτάζουσι πόθῳ τὴν ἁγίαν μνήμην σου. (Ψλ 65,12).

ἕτερος κανὼν, ᾠδὴ η΄, τροπάριον β΄, ἦχος β΄.

Τὸ ἐσπέρας ἠύλισθη κλαυθμὸς τοῖς δούλοις σου, πονηρὰς ἐξ ἐνέδρας τοῦ ἀποστάτου ἡμῶν· ἀλλ' εἰς τὸ πρωὶ ἀγαλλίαςις ἔλαμψε, Μάρτυς καρτερόφρον, θερμῇ σου βοηθείᾳ. (Ψλ 29,6).

Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας (Α΄ Νηστειῶν)

ἐν τῷ μεγάλῳ ἑσπερινῷ, στιχηρὸν α΄, ἦχος πλ. β΄.

Σὲ τὸν ἀκατάληπτον, πρὸ Ἑωσφόρου ἀνάρχως, ἐξ αὐλοῦ λάμπαντα, ἀσωμάτου τε γαστροῦ τοῦ Γεννητορὸς, οἱ Προφῆται Κύριε, οἱ τῷ σφί Πνεύματι, ἐμπνευσθέντες προηγόρευσαν. Παιδίον ἔσεσθαι, ἐξ Ἀπειρογάμου σαρκούμενον, ἀνθρώποις συναπτόμενον, καὶ τοῖς ἐπὶ γῆς καθορώμενον· δι' ὧν ὡς Οἰκτίρμων, ἐλλάμψεως ἀξιώσον τῆς σῆς, τοὺς ἀνυμνοῦντας τὴν ἄφραστον, σοῦ σεπτὴν Ἀνάστασιν. (Ψλ 109,3).

εἰς τὸν ὄρθρον, ᾠδὴ α΄, ἦχος δ΄, θεοτοκίον.

Ρομφαίαι τῶν διυσεβῶν ἐξέλιπον, σαφῶς αἰρέσεων· τὸν γὰρ Ναόν σου Πάναγνε σεμνὴ, ἐν εἰκόσι κοσμοῦμενον, πανευσεβῶς θεώμενοι, νῦν πανιέρως ἀγαλλόμεθα. (Ψλ 9,7).

καταβασία γ' ὠδῆς.

Εὐφραίνεται ἐπὶ σοί, ἡ Ἐκκλησία σου Χριστέ κράζουσα· Σύ μου ἰσχύς Κύριε, καὶ καταφυγή καὶ στερέωμα. (Ψλ 70,3).

ὠδὴ η', ἦχος δ', τροπάριο γ'.

Νοῦν κατανασθεῖσα φωτισμῷ, τοῦ θεοῦ Πνεύματος, σεπτὴ Βασίλισσα, καρποὺς θεόφρονας ἔχουσα, τὴν εὐπρέπειαν ἠγάπησε, τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὠραιότητα εὐλογοῦσα, ἅμα πιστοῖς Ἰησοῦν τὸν Θεάνθρωπον. (Ψλ 25,8).

καταβασία θ' ὠδῆς

Λίθος ἀχειρόρμητος ὄρους, ἐξ ἀλαξεύτου σου Παρθένε, ἀκρογωνιαίως ἐτμήθη, Χριστὸς συνάψας τὰς διεστώσας φύσεις. Διὸ ἐπαγαλλόμενοι, σὲ Θεοτόκε μεγαλύνομεν. (Ψλ 117,22· Ἦσ 28,16· Μθ 21,42· Α' Πετ 2,6-7 καὶ Δν 2,34).

ἐξαποστειλάριον θεοτοκίον, Γυναῖκες ἀκουτίσθητε.

Ρομφαίαι νῦν ἐξέλιπον, τῆς δυσμενοῦς αἰρέσεως, καὶ τὸ μνημόσυνον ταύτης, ἐξηφανίσθη μετ' ἡχου, τὸν γὰρ Ναόν σου Πάναγνε, πανευπρεπῶς θεώμενοι, κεκοσμημένον χάρισι, τῶν σεβασμίων εἰκόνων, χαρὰς πληροῦμεθα πάντες. (Ψλ 9,7).

Δευτέρα τῆς Β' ἑβδομάδος

εἰς τὴν Τριθέκην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἦχος α'.

Ὁ πλάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας ἡμῶν, μνήσθητι ὅτι χοῦς ἐσμεν· μὴ καταδικάσῃς ἡμᾶς, ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς Ἀναμάρτητε. (Ψλ 102,14).

εἰς τὸν ἑσπερινόν, α' ἀπόστιχον ἰδιόμελον, ἦχος γ'.

Τὴν πνευματικὴν νηστείαν νηστεύσωμεν, διαρρήξωμεν πᾶσαν στραγγαλίαν· ἐκφευξώμεθα δὲ καὶ τῶν σκανδάλων τῆς ἁμαρτίας· ἀφήσωμεν ἀδελφοῖς τὰ ὀφειλήματα, ἵνα καὶ ἡμῖν ἀφεθῇ τὰ παραπτώματα ἡμῶν· οὕτω γὰρ βοῆσαι δινησόμεθα· Κατευθυνθήτω ἡ προσευχὴ ἡμῶν, ὡς θυμίαμα, ἐνώπιόν σου Κύριε. (Ψλ 140,2).

Σάββατον τῆς Β' ἑβδομάδος

εἰς τὸν ὄρθρον, ὠδὴ θ', ἦχος γ', θεοτοκίον, Σὲ τὴν ἀθάνατον.

Σὲ τὴν ἐκ ῥίξης Ἰεσσαί, καὶ Δαυῖδ τοῦ προπάτορος, ἐκβλαστήσασαν ῥάβδον, πανάχραντε Ἄγνη μεγαλύνομεν, ὅτι σώξεις τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Δευτέρα Γ' ἑβδομάδος

εἰς τὸν Ὁρθρόν, ἕτερον τριώδιον, ὠδὴ α', τροπάριο ε', ἦχος πλ. δ'.

Πίστει ὡς ὁ Δαυῖδ καὶ ἡμεῖς, τῇ ταπεινοφροσύνῃ, κοθοπλισθέντες, ὡς ἄλλον Γολιάθ, τὸν ὑπερήφανον νοῦν, καταβεβληκότες, συνδιακόψωμεν καὶ μυριάδας παθῶν.

Τρίτη Γ' ἑβδομάδος

εἰς τὴν Τριθέκην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἦχος βαρύς.

Σωτηρία ἡμῶν ὑπάρχεις Κύριε, καὶ ὑπερασπιστὴς ἐν ἡμέρᾳ θλίψεως· ἐλέησον ἡμᾶς κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος, φιλάνθρωπε. (Ψλ 50,1).

Πέμπτη Γ' ἑβδομάδος

εἰς τὴν Τριθέκην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἦχος βαρύς.

Ἐάν ἀνομίας παρατηρήσῃς Φιλάνθρωπε, ποία σωτηρίας ἐλπὶς ἡμῖν; ἀλλὰ τὴν σὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν, ὡς οἰκτίρμων τῷ λαῷ σου, κατάπεμψον Κύριε. (Ψλ 129,3).

Παρασκευὴ Γ' ἑβδομάδος.

ἕτερον τριώδιον, ὠδὴ θ', θεοτοκίον, ἦχος α'.

Σὲ ἦν Δαυῖδ ὁ μελωδός, προεκήρυξε Σιών, ἐν ἥπερ κατώκησεν, ὁ οὐρανοῖς ἀχώρητος, καὶ ἀνεδομήσατο, ἐκ τῆς σαρκός σου, κόσμου ἱλαστήριον, ὕμνοις Μῆτερ ἄγνη μεγαλύνομεν.

Κυριακὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως (Γ' Νηστειῶν)

εἰς τὸν μικρὸν ἑσπερινόν, β' ἀπόστιχον, ἦχος β'.

Ἄγε νῦν σὺν ἡμῖν, Δαυῖδ τὴν λύραν κίνει, Χριστὸν ὑψοῦτε ψάλλον, πιστοὶ καὶ προσκυνεῖτε, αὐτοῦ τὸ ὑποπόδιον. (Ψλ 98,5).

μέγας ἑσπερινός, δοξαστικὸν ἀποστίχων, ἦχος δ´.

Ὁ συμμαχήσας Κύριε, τῷ προτάτῳ Δαυῖδ, ὑποτάξει τὸν ἀλλόφυλον, τῷ πιστῷ ἡμῶν βασιλεῖ συμπολέμησον, καὶ τῷ ὀπλῳ τοῦ Σταυροῦ, κατάβαλε τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν· δεῖξον εἰς πλάγχυν εἰς ἡμᾶς τὰ ἀρχαῖα ἐλέη σου, καὶ γνώτωσαν ἀληθῶς, ὅτι σὺ εἶ Θεός, καὶ ἐν σοὶ πεποιθότες νικῶμεν, πρεσβευούσης συνήθως τῆς ἀχράντου σου Μητρός, δωρηθῆναι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος. (Α΄ Βασ 17,45-7 καὶ Ψλ 131,1).

ὁρθρος, μετὰ τὴν γ´ ὠδὴν, β´ κάθισμα σταυρώσιμον, ἦχος πλ. β´.

Σήμερον τὸ προφητικὸν πεπλήρωται λόγιον· ἰδοὺ γὰρ προσκυνοῦμεν εἰς τὸν τόπον, οὗ ἔστησαν οἱ πόδες σου Κύριε· καὶ ξύλου σωτηρίας γευσάμενοι, τῶν ἐξ ἁμαρτίας παθῶν, ἐλευθερίας ἐτύχομεν, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, μόνε φιλάνθρωπε. (Ψλ 131,7· 98,5).

κανὼν, ὠδὴ στ´, τροπάριο γ´, ἦχος α´.

Πληροῦται ἡ ἁσματογράφος φωνή· προσκυνοῦμεν γὰρ ἰδοὺ, τῶν ἀχράντων ποδῶν σου, τὸ ὑποπόδιον, Παντοδύναμε, τὸν Σταυρόν σου τὸν σεπτόν, τὸ τριπόθητον ξύλον. (Ψλ 98,5).

ὠδὴ θ´, τροπάριο γ´ καὶ θεοτοκίον, ἦχος α´.

Ἐν ὕμνοις σκιρτάτω, πάντα τὰ ξύλα τοῦ δρυμοῦ, τὸ ὁμώνυμον ξύλον, τοῦ Σταυροῦ θεωρούμενα, κατασπαζόμενον σήμερον· οὐδὲ ὁ Χριστὸς ὕψωσε τὴν κάραν, ὡς προφητεῖει ὁ θεὸς Δαυῖδ. (Ψλ 98,5).

Τὸ ὄρος τὸ μέγα, ἐν ᾧ κατώκησε Χριστός, σὺ ὑπάρχεις Παρθένε, ὡς Δαυῖδ ὁ θεὸς βοᾷ· δι´ ἧς ἡμεῖς ἀνυψώθημεν πρὸς οὐρανόν, υἱοθετηθέντες, τῷ Πνεύματι παμμακάριστε. (Ψλ 67,17 καὶ Γαλ 4,5-6).

θεοτοκίον ιδιόμελον, ἦχος πλ. β´.

Σήμερον τὸ προφητικόν...(βλ. β´ κάθισμα). (Ψλ 131,7· 98,5).

τῇ Κυριακῇ ἑσπέρας, προσόμοιο β´, ἦχος πλ. δ´.

Κύριε, τῶν ἁμαρτιῶν μου τὰ πλήθη, κατὰ τὸ πλῆθος ἐξάλειψον, τῶν σῶν οἰκτιρμῶν, Πανοικτίρμον, καὶ τὸν Σταυρόν σου ἀξίωσον, ἐν καθαρᾷ τῇ ψυχῇ, καὶ βλέπειν καὶ προσπύσσεσθαι ἐν τῇ παρούσῃ, τῆς ἐγκρατείας Ἑβδομάδι, ὡς φιλάνθρωπος. (Ψλ 50,3).

Δευτέρα Δ´ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ὁρθρον, ἑτέρα ὠδὴ θ´, τροπάριο α´, ἦχος γ´.

Εἰς τὸν τόπον οἱ πόδες, οὗ ἔστησαν, τοῦ Δεσπότη καὶ Θεοῦ, προσκυνήσωμεν ἅπαντες σήμερον, τὸν σεπτότατον Σταυρόν, ὡς Δαυῖδ ἀνακράζει, ὁ θεοφωνότατος· καὶ γὰρ ὁ ἅπαντα περιέχων θρακί, ἐν τούτῳ βέβηκεν. (Ψλ 98,5).

εἰς τὴν Τριθέκην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἦχος βαρύς.

Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης, λαὸν ἡμαρτηκότα, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης ἡμᾶς, ἀγαθὸς ὑπάρχων· σὲ γὰρ δοξάζει πᾶσα ἡ γῆ, καὶ δεόμεθα· Φεῖσαι ἡμῶν, Ἄγιε. (Ψλ 37,1).

Τετάρτη Δ´ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ὁρθρον, κάθισμα αὐτόμελον

Σήμερον τὸ προφητικόν...(Ψλ 131,7· 98,5) (βλ. Κυρ. Σταυροπροσκυνήσεως)

θεοτοκίον τοῦ β´ τριωδίου κανόνος, θ´ ὠδῆς, ἦχος α´.

Τὸ ὄρος τὸ μέγα... (Ψλ 67,17 & Γαλ 4,5-6) (βλ. Κυρ. Σταυροπροσκυνήσεως).

Παρασκευή Δ´ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ὁρθρον, ὠδὴ ζ´, τροπάριο γ´, ἦχος πλ. δ´.

Μὴ δείξης με Κύριε, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς διαγνώσεως, κακοῖς κατεγνωσμένον· μὴ ἀπορρίψης ἐκ τοῦ προσώπου σου κατησχυμένον, ἀλλ’ οἰκτιρον σῶσόν με, τῷ σῷ τιμῷ Σταυρῷ, ὡς ὑπεράγαθος. (Ψλ 50,13).

Σάββατον Δ´ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ὁρθρον, εἰρμός ἄλλος στ´ ὠδῆς, ἦχος δ´.

Τῶν πταισμάτων τῇ ζάλῃ βυθιζόμενος, ὥς ἐν κοιλίᾳ τοῦ κήτους συνεχόμενος, σὺν τῷ Προφῆτῃ κραυγάζω σοι· Ἀνάγαγε ἐκ φθορᾶς τὴν ζωὴν μου, Κύριε, διάσωσόν με. (Ψλ 102,4).

Κυριακὴ Δ΄ Νηστειῶν (Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος)

Σάββατον εἰς τὸν ἑσπερινόν, Δόξα ἀποστίχων, ἦχος β΄.

Τὸν ἐπὶ γῆς Ἀγγελὸν, καὶ ἐν οὐρανοῖς ἄνθρωπον Θεοῦ, τοῦ κόσμου τὴν εὐκοσμίαν, τὴν τρυφὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀρετῶν, τῶν ἀσκητῶν τὸ καύχημα, Ἰωάννην τιμῶμεν· πεφτυγμένον γὰρ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ, ἐξηγήθησε δικαίως· καὶ ὡσεὶ κέδρος ἐν ἐρήμῳ, ἐπλήθυνε τὰ ποίμνια Χριστοῦ, τῶν λογικῶν προβάτων, ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ. (Ψλ 91, 13-14).

εἰς τὸν ὄρθρον, ᾠδὴ α΄, κανόνος ἀγίου, τροπάριο β΄, ἦχος πλ. δ΄.

Ὡς τῆς ἐγκρατείας τὸν γλυκασμόν, θηλάσας ἀπώσω, τὴν πικρίαν τῶν ἡδονῶν· ὅθεν ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον, ἡδύνεις Πάτερ τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν. (Ψλ 18,11).

κάθισμα θεοτοκίον, ἦχος δ΄.

Ὁ ἐπὶ θρόνου Χερουβὶμ καθεζόμενος, καὶ ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Πατρὸς αὐλιζόμενος, ὥς ἐπὶ θρόνον κάθηται ἀγίου αὐτοῦ, Δέσποινα ἐν κόλποις σου, σαρκικῶς ὁ Θεὸς γὰρ, οὕτως βασιλεύσας τε, ἐπὶ πάντα τὰ ἔθνη, καὶ σινετώς νῦν ψάλλομεν αὐτῷ· ὃν ἐκδυσώπει σωθῆναι τοὺς δούλους σου. (Ψλ 98,1· Ἰω 1,18 καὶ Α΄ Κορ 14,15).

ᾠδὴ δ΄, κανόνος ἀγίου, τροπάρια β΄ καὶ γ΄, ἦχος πλ. δ΄.

Νομοθέτην ἀσκήσεως, καὶ τῶν μοναστῶν κανόνα πρᾶότατον, ὡς Μωσῆν σε καὶ Δαυῖδ ἀληθῶς, κεκτημένοι Πάτερ μακαρίζομεν. (Ψλ 131,1).

Φυτευθεὶς ἐν τοῖς ὕδασι, τοῖς τῆς ἐγκρατείας, ὠφθης μακάριε, κλῆμα Πάτερ εὐθαλέστατον, εὐσεβείας βότρυας προβαλλόμενον. (Ψλ 1,3).

ᾠδὴ ε΄, κανόνος ἀγίου, τροπάρια β΄ καὶ γ΄, ἦχος πλ. δ΄.

Τὸν τῆς πίστεως βότρυ, θεία γεωργία σου Πάτερ ἐξέθρεψας, καὶ ληνοῖς ἀπέθου, καὶ ἐξέθλιψας πόνοις ἀσκήσεως, καὶ κρατῆρα πλήσας, πνευματικὸν τῆς ἐγκρατείας, κατειργαίνεις καρδίας τῆς ποιμένης σου. (Ψλ 103,15).

Ὑπομείνας γενναίως, προσβολὰς καὶ στίγματα, τῶν ἐναντίων ἐχθρῶν, ἀνεδείχθης στίλος, καρτερίας στηρίζων τὴν ποιμήνην σου, βακτηρίᾳ θεία, ἐπὶ νομᾶς ἐγκρατείας, καὶ ἐφ' ὕδωρ ἐκτρέφων Μακάριε. (Ψλ 22,1-2).

τῇ Κυριακῇ ἑσπέρας, Δόξα θεοτοκίον ἀποστίχων, ἦχος πλ. β΄.

Ἀρχαγγελικῶς ἀνυμνήσωμεν πιστοί, τὴν οὐράνιον Παστάδα, καὶ Πύλιν σφραγισθεῖσαν ἀληθῶς· Χαῖρε δι' ἧς ἀνεβλάστησεν ἡμῖν, ὁ Σωτὴρ τῶν ἀπάντων, Χριστὸς ὁ ζωοδότης καὶ Θεός· κατάβαλε Δέσποινα τοὺς ἀθέους τυράννους ἐχθροὺς ἡμῶν, τῇ χειρὶ σου Ἀχραντε, ἡ ἑλπίς Χριστιανῶν. (Ψλ 18,6 καὶ Ἰεζ 44,1-3).

Δευτέρα Ε΄ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ὄρθρον, ᾠδὴ θ΄, ἕτερος κανὼν, τροπάριο β΄, ἦχος βαρύς,

Τὴν Χαναναίαν ζηλώσας, Ἐλέησόν με βοῶ σοι· Υἱὲ Δαυῖδ ὁ Θεός, καὶ ἴασαί μου, τὴν ἀσθενοῦσαν ψυχὴν, ὡς ἐκείνης τὸ θυγάτριον. (Ψλ 50,3).

Τετάρτη Ε΄ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ἑσπερινόν, στιχηρὸν μαρτυρικόν, ἦχος πλ. δ΄.

Εἴτις ἀρετὴ καὶ εἴτις ἔπαινος, πρέπει τοῖς Ἀγίοις· Ξίφεσι γὰρ ἔκλιναν τοὺς αὐχέναί, διὰ σὲ τὸν κλιναντα οὐρανοὺς καὶ καταβάντα· ἐξέχεαν τὸ αἷμα αὐτῶν, διὰ σὲ τὸν κενώσαντα ἑαυτὸν, καὶ μορφήν δούλου λαβόντα· ἐταπεινώθησαν ἕως θανάτου, τὴν πτωχείαν σου μιμούμενοι· ὧν ταῖς εὐχαῖς, κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου, ὁ Θεὸς ἐλέησον ἡμᾶς. (Φλ 4,8· Ψλ 17,10· Φλ 2,7-8· Β΄ Κορ 8,9 καὶ Ψλ 50,3).

προσόμοια κατ' ἀλφάβητον, Ζ, Μ καὶ Ω, ἦχος γ΄.

Ζήσεται ἔλεγεν ὁ Προφήτης, ἡ ψυχὴ μου Κύριε, καὶ αἰνέσει σε· ζήτησον πρόβατον πλανηθέν με, καὶ ἀρίθμησόν με τῇ ποιμένῃ σου· δός μοι καιρὸν μετανοίας, ἵνα στενάζων βοῶ σοι· Κύριε, πρὶν εἰς τέλος ἀπόλωμαι, σῶσόν με. (Ψλ 118,175-6 καὶ Μθ 18,12).

Μέλλεις καθέζεσθαι ἐπὶ θρόνου, ὁ ποιήσας λόγῳ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· μέλλομεν ἅπαντες παραστήναι, ἐξαγγέλλοντές σοι τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν· πρὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἐν μετανοίᾳ με δέξαι· Κύριε, πρὶν εἰς τέλος ἀπόλωμαι, σῶσόν με. (Ψλ 145,6).

Ὡ τῆς ἀφάτου σου εὐσπλαγχνίας, ὑπεράγαθε ἀνεξίκακε Κύριε! ὦ ἀναμάρτητε καὶ οἰκτίρμον, μὴ με ἀπορρίψης ἀπὸ τοῦ προσώπου σου· ὅπως καὶ ἐὺχαρίστως, χαίρων καὶ ψάλλων βοῶ σοι· Κύριε, πρὶν εἰς τέλος ἀπόλωμαι, σῶσόν με. (Ψλ 50,13).

Πέμπτη τοῦ Μεγάλου Κανόνος, Ἀνδρέου Κρήτης, ἦχος πλ.β´

Μέγας κανὼν, ὠδὴ α´, τροπάριο γ´ καὶ κγ´.

Ἐροισμένον με Σωτῆρ, πρὸ τῶν θυρῶν σου κἂν ἐν τῷ γήρει, μὴ με ἀπορρίψης εἰς Ἄδου κενόν· ἀλλὰ πρὸ τοῦ τέλους, ὡς φιλάνθρωπός μοι δός, παραπτωμάτων ἄφεσιν. (Ακ 16,20 καὶ Ψλ 54,16· 70,9).

Μὴ εἰσέλθης μετ' ἐμοῦ.... (βλ. Κυριακὴ τῆς Ἀποκρέω, κάθισμα γ´ ὠδῆς. (Ψλ 142,2).

ὠδὴ β´, τροπάριο ι´.

Ἐτέκταινον, ἐπὶ τὸν νῶτόν μου πάντες, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κακῶν, μακρύνοντες κατ' ἐμοῦ, τὴν ἀνομίαν αἰτῶν. (Ψλ 128,3α).

ἕτερος κανὼν, ὠδὴ β´, τροπάριο ι´.

Μὴ εἰσέλθης μετ' ἐμοῦ, ἐν κρίσει φέρων μου τὰ πρακτέα, λόγους ἐκζητῶν, καὶ εὐθύνας ὁρμῶν, ἀλλ' ἐν οἰκτιρμοῖς σου, παρορῶν τὰ δεινὰ, σῶσόν με Παντοδύναμε. (Δτ 10,18 καὶ Ψλ 67,6).

ἕτερος κανὼν τριωδίου, ὠδὴ γ´, τροπάριο α´.

Πηγὴν ζωῆς κέκτημαι, σὲ τοῦ θανάτου τὸν καθαιρέτην, καὶ βοῶ σοι ἐκ καρδίας μου, πρὸ τοῦ τέλους· Ἡμαρτον, ἰλάσθητι, σῶσόν με. (Ψλ 35,10 καὶ Ἰω 4,14· 7,37).

ἕτερος κανὼν τριωδίου, ὠδὴ δ´, θεοτοκίον, ἦχος πλ. δ´.

Χαῖρε θρόνε πυρίμορφε· χαῖρε λυχνία λαμπαδηφόρε· χαῖρε ὄρος ἀγιάσματος· κιβωτὲ τῆς ζωῆς, Ἀγίων ἀγία σκηνή. (Δν 7,9· Ἐξ 25,31-7· Ψλ 77,54· Ἐξ 25,10· 26,1 καὶ 33).

Μέγας κανὼν, ὠδὴ δ´, τροπάρια β´ καὶ ιβ´.

Ἐγγίξει, ψυχὴ τὸ τέλος, ἐγγίξει καὶ οὐ φροντίζεις, οὐχ ἐτοιμάζῃ· ὁ καιρὸς συντέμνει, διανάστηθι· ἐγγὺς ἐπὶ θύραις ὁ Κριτὴς ἐστίν· ὡς ὄναρ, ὡς ἄνθος, ὁ χρόνος τοῦ βίου τρέχει· τί μάτην ταραττόμεθα; (Ψλ 38,7 καὶ Μθ 24,33).

Εἰργάσω τὴν σωτηρίαν, ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Οἰκτίρμον, ἵνα σωθῶμεν· ἐκουσίως ξύλῳ ἀνεσταύρωσαι· ἡ Ἐδέμ κλεισθεῖσα ἀνεῳγνυτο· τὰ ἄνω, τὰ κάτω, ἡ κτίσις, τὰ ἔθνη πάντα, σωθέντα προσκυνοῦσί σε. (Ψλ 73,12).

Μακαρισμός, ἦχος πλ. β´.

Τοῦ Γεδεὼν τὸν πόκον νόει ψυχὴ μου, ἐξ οὐρανοῦ τὴν δρόσον ὑπόδεξαι, καὶ κύφον ὥσπερ δορκὰς καὶ πῖε τὸ νῆμα τὸ ἐκ νόμου, ὅν ἐν τῇ ἀποθλίψει τοῦ γραμματος. (Κρ 6,38· 7,5-7 καὶ Ψλ 41,2).

Μέγας κανὼν, ὠδὴ ζ´, τροπάρια δ´, ε´ στ´, η´, ιη´, ιθ´ καὶ κ´.

Δαυὶδ ποτέ, ὁ πατρόθεος, εἰ καὶ ἡμαρτε διττῶς ψυχὴ μου, βέλει μὲν τοξευθεὶς τῆς μοιχείας, τῷ δὲ δόρατι ἀλούς τῆς τοῦ φόνου ποινῆς. Ἀλλ' αὐτὴ τὰ βαρύτερα τῶν ἔργων νοσεῖς, ταῖς πρὸς τὴν γνώμην ὁρμαῖς. (Β´ Βασ 11,2-17).

Συνῆψεν μὲν, ὁ Δαυὶδ ποτέ, ἀνομήματι τὴν ἀνομίαν· φόνῳ γὰρ τὴν μοιχείαν ἐκίονα, τὴν μετάνοιαν εὐθὺς παραδείξας διπλῇν. Ἀλλ' αὐτὴ πονηρότερα εἰργάσω, ψυχὴ, μὴ μεταγνοῖσα Θεῷ. (Β´ Βασ 12,13).

Δαυὶδ ποτέ ἀνεστηλῶσε, συγγραφάμενος ὡς ἐν εἰκόνι, ὕμνον, δι' οὗ τὴν προᾶξιν ἐλέγχει, ἦν εἰργάσατο κραυγάζων. Ἐλέησόν με· σοὶ γὰρ μόνῳ ἐξῆμαρτον, τῷ πάντων Θεῷ· αὐτὸς καθάρισόν με. (Ψλ 50,3· 6· 11).

Ἀκήκοας τοῦ Ἀβεσσαλώμ, πῶς τῆς φύσεως ἀντεξανέστη· ἔγνως τὰς ἐναγεῖς αὐτοῦ πράξεις, αἷς ἐξέβρισε, τὴν κοίτην Δαυὶδ τοῦ πατρὸς. Ἀλλ' αὐτὴ ἐμμήσω τὰς αὐτοῦ ἐμπαθεῖς καὶ φιληδόνας ὁρμὰς. (Β´ Βασ 16,21-2).

Κατέχρωσα, τὴν εἰκόνα σου, καὶ παρέφθειρα τὴν ἐντολήν σου· ὅλον ἀπενεκρώθη τὸ κάλλος, καὶ τοῖς πάθεσιν ἐσβέσθη Σωτῆρ ἡ λαμπάς. Ἀλλ' οἰκτεῖρας ἀπόδος μοι, ὡς ψάλλει ὁ Δαυὶδ, τὴν ἀγαλλίασιν. (Ψλ 50,14).

Ἐπιστρέψον, μετανόησον, ἀνακάλυψον τὰ κεκρυμμένα· λέγε Θεῷ τῷ πάντα εἰδότε· Σὺ γινώσκεις μου τὰ κρύφια μόνε Σωτὴρ· καὶ αὐτὸς με ἐλέησον, ὡς ψάλλει Δαυὶδ, κατὰ τὸ ἐλεός σου. (Ψλ 50,3).

Ἐξέλιπον, αἱ ἡμέραι μου, ὡς ἐνύπνιον ἐγειρομένου· ὅθεν ὡς Ἐζεκίας δακρύω, ἐπὶ κλίνης μου προσθεῖναι μοι χρόνους ζωῆς. Ἀλλὰ τίς Ἡσαΐας, παραστήσεται σοι ψυχὴ, εἰ μὴ ὁ πάντων Θεός. (Ψλ 72,20· Δ' Βασ 20,1-6 καὶ Ἡσ 38,1-8).

ὠδὴ η', τροπάρια ιστ', ιη' καὶ ιθ'.

Τὴν Χαναναϊαν κἀγὼ μιμούμενος, Ἐλέησόν με βοῶ, τῷ Υἱῷ Δαυὶδ· ἄπτομαι τοῦ κρασπέδου, ὡς ἡ αἰμορροοῦσα· κλαίω ὡς ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία ἐπὶ Λαζάρου. (Μθ 15,22· Λκ 8,43-4· Ἰω 11,33).

Εἰ καὶ μηδεὶς, ὡς ἐγὼ σοι ἤμαρτεν, ἀλλ' ὅμως δέξαι κἀμέ, εὐσπλαγχνε Σωτὴρ, φόβω μετανοοῦντα, καὶ πόθῳ κεκραγότα. Ἡμαρτόν σοι μόνω, ἠνόμησα ἐλέησόν με. (Ψλ 50,6).

Φεῖσαι Σωτὴρ, τοῦ ἰδίου πλάσματος, καὶ ζήτησον ὡς ποιμὴν, τὸ ἀπολωλός, πρόβατον πλανηθέντα· ἐξάρπασον τοῦ λύκου, ποίησόν με θρέμμα, ἐν τῇ νομῇ τῶν σῶν προβάτων. (Ψλ 118,176· Λκ 15,4 καὶ Ἰω 10,11-12).

ὠδὴ θ', τροπάρια ι', κα' καὶ κδ'.

Τρυγὼν ἡ φιλέρημος, φωνὴ βοῶντος ἤχησε. Χριστοῦ ὁ λύχνος, κυρύττων μετάνοιαν. Ἡρώδης ἠνόμησε, συν τῇ Ἡρωδιάδι. Βλέπε ψυχὴ μου μὴ παγῆς τῶν ἀνόμων ταῖς παγίσιν, ἀλλ' ἀσπάξου τὴν μετάνοιαν. (Ψλ 54,7· Ἰω 5,35· Ἡσ 40,3· Μθ 3,2-3 καὶ Ψλ 123,7).

Σπλαγχνίσθητι σῶσόν με, Υἱέ Δαυὶδ ἐλέησον, ὁ δαιμονῶντας, λόγῳ ἰασάμενος· φωνὴν δὲ τὴν εὐσπλαγχνον, ὡς τῷ ληστῇ μοι φράσον· Ἀμὴν σοι λέγω μετ' ἐμοῦ, ἔσει ἐν τῷ Παραδείσῳ, ὅταν ἔλθω ἐν τῇ δόξῃ μου. (Μθ 15,22-8 καὶ Λκ 9,38-42· 23,43).

Ἀξιούς μετανοίας, καρποὺς μὴ ἀπαιτήσης με· ἡ γὰρ ἰσχὺς μου, ἐν ἐμοὶ ἐξέλιπε· καρδίαν μοι δώρησαι, αἰεὶ συντετριμμένην· πτωχείαν δὲ πνευματικὴν, ἵνα ταῦτά σοι προσοίσω, ὡς δεκτὴν θυσίαν μόνε Σωτὴρ. (Μθ 3,8· 5,3 καὶ Ψλ 50,19).

Παρασκευὴ Ε' ἑβδομάδος

ὁρθρος, κανὼν, ὠδὴ ε', τροπάρια α', ἥχος γ'.

Ὁ ἐκτείνας, οὐρανὸν ὥσει δέσσειν ἐξέτεινας, τὰς παλάμας ἐν Σταυρῷ Ἰησοῦ ὑπεράγαθε· διὸ ἱκετεύω σε· κατατεινόμενον ἐχθροῦ με, ταῖς ἐπηρεαίαις οἰκτείρησον. (Ψλ 103,2).

εἰς τὸν ἐσπερινόν, στιχηρόν προσόμοιον, ἥχος πλ. β'.

Φαίνη μοι ὡς ἄνθρωπος, φησὶν ἡ ἄφθορος Κόρη, πρὸς τὸν Ἀρχιστράτηγον, καὶ πῶς φθέγγη ῥήματα ὑπὲρ ἄνθρωπον; μετ' ἐμοῦ ἔφης γάρ, τὸν Θεὸν ἔσεσθαι, καὶ σκηνώσειν ἐν τῇ μητρὰ μου; Καὶ πῶς συλλήφομαι, λέγε μοι, χωρίον εὐρύχωρον, καὶ τόπος ἀγιάσματος, τοῦ τοῖς Χερουβὶμ ἐπιβαίνοντος; Μὴ με δελεάσης ἀπάτη· οὐ γὰρ ἔγνω ἡδονὴν· γάμου ὑπάρχω ἀμύητος· πῶς οὖν παῖδα τέξομαι; (Ψλ 17,11).

Σάββατον Ε' ἑβδομάδος, τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου

τροπάριον αὐτόμελον, ἥχος πλ. δ'.

Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς λαβὼν ἐν γνώσει, ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ Ἰωσήφ σπουδῇ ἐπέστη, ὁ Ἀσώματος λέγων τῇ Ἀπειρογάμῳ· Ὁ κλίνας τῇ καταβάσει τοὺς οὐρανοὺς, χωρεῖται ἀναλλοιώτως ὅλος ἐν σοι· ὃν καὶ βλέπων ἐν μητρὰ σου, λαβόντα δοῦλον μορφὴν· ἐξίσταμαι κραυγάζειν σοι· Χαῖρε Νύμφη ἀνύμφευτε. (Ψλ 17,10 καὶ Φλ 2,7)).

ὁ κανὼν, ὠδὴ δ', τροπάρια α', ἥχος δ'.

Ἐν φωναῖς ἁσμάτων πίστει, σοὶ βοῶμεν Παννύμφητε· Χαῖρε πῖον ὄρος, καὶ τετυρωμένον ἐν Πνεύματι· χαῖρε λυχνία καὶ στάμνε, Μάννα φέρουσα, τὸ γλυκαῖνον, τὰ τῶν εὐσεβῶν αἰσθητήρια. (Ψλ 67,16 καὶ Ἐξ 25,31· 16,13).

ὠδὴ ε', τροπάρια δ'.

Ρωννύμενοι σθένει σου, πιστῶς ἀναβοῶμέν σοι· Χαῖρε πόλις τοῦ Παμβασιλέως, δεδοξασμένα καὶ ἀξιόκονστα, περὶ ἧς λεγόμενα σαφῶς· ὄρος ἀλατόμητον, χαῖρε βάθος ἀμέτρητον. (Ψλ 86,3 καὶ Δν 2,34).

ὠδὴ ζ', τροπάρια α'.

Ἀνιμνοῦμέν σε, βοῶντες· Χαῖρε ὄχημα, Ἡλίου τοῦ νοητοῦ ἄμπελος ἀληθινή, τὸν βότρυν τὸν πέπειρον, ἡ γεωργήσασα, οἶνον στάζοντα, τὸν τὰς ψυχὰς εὐφραίνοντα, τῶν πιστῶς σε δοξαζόντων. (Μλ 4,2 καὶ Ψλ 103,15).

ῥῶδὴ θ´, τοῦ Τετραωδίου, θεοτοκίον, ἥχος πλ. β´.

Φωνῇ Ἀγγέλου βουλῆς τὸν Ἀγγελον, τῆς τοῦ Πατρὸς ἀρρητῶς Θεοτόκε ἐκύησας. Τὰς φωνὰς οὖν τῶν δούλων σου πρόσδεξαι, ἃς ἐν τῷ τῆς νηστείας χρόνῳ προσάγομεν· καὶ ταύτας προσάγαγε Θεῷ, ὥσπερ θυμίαμα. (Ήσ 9,6 καὶ Ψλ 140,2).

Κυριακὴ Ε΄ Νηστειῶν (Ἀγ. Μαρίας Αἰγυπτίας)

εἰς τὸν ὄρθρον, ῥῶδὴ ε´, ἑτέρου κανόνος, τροπάριο β´, ἥχος πλ. β´.

Ναοῦ εὐπρέπειαν τοῦ σοῦ, ἐπιποθοῦσα, ψαλμικῶς θεάσασθαι, νοερὸν τε σκῆνωμα τῆς δόξης σου, ἢ τὸν σὸν ναὸν βεβηλώσασα, νοεραῖς πρεσβείαις, Χριστὲ τῆς ἀπειράνδρου σου, ναοῦ γενομένης, ναὸν με τοῦ παντουργοῦ, ποιήσον Πνεύματος. (Ψλ 26,4).

Δόξα τῶν αἰῶνων, ἰδιόμελον, ἥχος α´.

Οὐκ ἔστιν ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρώσις καὶ πόσις, ἀλλὰ δικαιοσύνη καὶ ἄσκησις, σὶν ἁγιασμῶ· ὅθεν οὐδὲ πλούσιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ, ἀλλ’ ὅσοι τοῖς θησαυροῖς αὐτῶν, ἐν χερσὶ πενήτων ἀποτίθενται. Ταῦτα καὶ ὁ Δαυὶδ ὁ Προφήτης διδάσκει λέγων· Δίκαιος ἀνὴρ, ὁ ἐλεῶν ὅλην τὴν ἡμέραν, ὁ κατατρυφῶν τοῦ Κυρίου, καὶ τῷ φωτὶ περιπατῶν, ὃς οὐ μὴ προσκόπη· ταῦτα δὲ πάντα, πρὸς νοθεσίαν ἡμῶν γέγραπται, ὅπως νηστεύοντες, χρηστότητα ποιήσωμεν· καὶ δώῃ ἡμῖν Κύριος, ἀντὶ τῶν ἐπιγείων τὰ ἐπουράνια. (Ρμ 14,17· Μθ 19,23-4· Ψλ 36,26· Ίω 11,9 καὶ Α΄ Κορ 10,11).

Δευτέρα πρὸ τῶν Βαΐων

ὄρθρος, ῥῶδὴ θ´ ἑτέρου κανόνος, θεοτοκίον, ἥχος α´.

Σὲ τὴν τοῦ Θεοῦ Μητέρα, πάντες οἱ Προφῆται προεκήρυξαν· ὁ μὲν ἁγίαν πύλην, ὁ δὲ φωτὸς νεφέλην, ἄλλος ἅγιον Ὄρος· ἡμεῖς δὲ θρόνον ἑνδοξόν. (Ίζ 44,1-3· Ήσ 19,1 καὶ Ψλ 77,54· 98,9).

Παρασκευὴ πρὸ τῶν Βαΐων

ὄρθρος, κανὼν, ῥῶδὴ η´, θεοτοκίον, ἥχος δ´.

Ίεραί σε τῶν Προφητῶν, κηρύττουσι φωναὶ συμβολικῶς, πύλην καὶ ὄρος καὶ σκηνὴν τὴν ἁγίαν, φωτὸς νεφέλην, ἐξ ἧς τοῖς ἐν σκότει, καὶ σκιᾷ καθημένοις ἀνέτειλεν. Ἥλιος Παρθένε, ὁ μόνος φωτοδότης. (Ίζ 44,1-3· Ψλ 77,54· 98,9· 67,17· καὶ Ήσ 19,1).

ἐσπερινός, Καὶ νῦν ἕτερον ἰδιόμελον, ἥχος πλ. δ´.

Τὴν ψιχωφελὴ πληρώσαντες Τεσσαρακοστήν, βοήσωμεν· Χαίροις πόλιν Βηθανία, πατρίς ἡ τοῦ Λαζάρου· χαίρετε Μάρθα καὶ Μαρία, αἱ τούτου ἀδελφαί· αἴριον Χριστὸς παραγίνεται, ζωῶσαι ῥήματι, τὸν τεθνεῶτα ἀδελφόν· οὗ φωνῆς ἀκοῖσας, ὁ πικρὸς καὶ ἀκόρεστος Ἄδης, φόβῳ τρομάξας καὶ μέγα στενάξας, ἀπολύσει Λάζαρον, κειρίαις ἐσφιγμένον· τοῦτον δῆμος βλέπων Ἑβραίων ἐκπλαγεῖς, μετὰ βαΐων καὶ κλάδων, αὐτῷ προσυπαντήσουσι· καὶ ὀφθήσονται εὐφημοῦντες παῖδες, ὃν φθονοῦσι πατέρες· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου, Βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ. (Ψλ 117,26).

ἀπόδειπνον, εἰρμός γ´ ῥῶδῃς, ἥχος α´.

Λίθον, ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας· αὐτὸς ἔστιν ἡ πέτρα, ἐν ἣ ἑστερέωσε τὴν Ἐκκλησίαν, ὁ Χριστὸς, ἦν ἐξ ἔθνων ἐξηγοράσατο. (Ψλ 117,32· Ακ 20,17 καὶ Μθ 16,18).

Κυριακὴ τῶν Βαΐων

Σάββατον ἐσπέρας, α´ στιχηρὸν ἰδιόμελον, Δόξα τῶν ἀποστίχων, καὶ τροπάριον τοῦ Ν´ ψαλμοῦ, ἥχος πλ. β´.

Σήμερον ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡμᾶς συνήγαγε· καὶ πάντες αἶροντες, τὸν Σταυρὸν σου λέγομεν· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου, Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις. (Ψλ 117,26).

ἀπολυτίκια, ἥχος α´.

Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, πρὸ τοῦ σοῦ πάθους πιστούμενος, ἐκ νεκρῶν ἡγειρας τὸν Λάζαρον Χριστὲ ὁ Θεός· ὅθεν καὶ ἡμεῖς ὡς οἱ παῖδες, τὰ τῆς νίκης συμβόλα φέροντες, σοὶ τῷ Νικητῇ τοῦ θανάτου βοῶμεν· Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου. (Ψλ 117,26).

Συνταφέντες σοι διὰ τοῦ βαπτίσματος, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, τῆς ἀθανάτου ζωῆς ἡξιώθημεν τῇ ἀναστάσει σου, καὶ ἀνυμνοῦντες κράζομεν· Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου. (Ψλ 117,26).

ὁρθρος, κάθισμα μετὰ τὸν πολυέλεον, ἦχος πλ. δ´.

Ὁ ἐπὶ θρόνου Χερουβὶμ καὶ ἐπὶ πύλου, ἐπικαθίσας δι' ἡμᾶς, καὶ πρὸς τὸ πάθος, τὸ ἐκούσιον φθάσας, σήμερον ἀκούει, τῶν παίδων, ἀναβοώντων τὸ Ὡσαννά, τῶν ὄχλων, ἀναφωνούντων Ὡς Δαυὶδ, σπεῦσον σῶσαι οὓς ἐπλασας, εὐλογημένε Ἰησοῦ· εἰς τοῦτο γὰρ ἐλήλυθας, ὅπως γνῶμεν τὴν δόξαν σου.

κανὼν, ᾠδὴ α´, ὁ εἰρμός καὶ τροπάριο β´, ἦχος δ´.

Ὡφθησαν, αἱ πηγαὶ τῆς ἀβύσσου, νοτίδος ἄμοιροι, καὶ ἀνεκαλύφθη θαλάσσης, κυμαινούσης τὰ θεμέλια· τῇ καταιγίδι νεύματι, ταύτης γὰρ ἐπετίμησας, περιοῦσιον λαὸν δεῖξωσας, ἰδόντα, ἐπινίκιον ὕμνον σοι Κύριε. (Ψλ 17,16· 106,29).

Αἰνεσιν, Ἐκκλησίᾳ ὁσίων, τῷ ἐνοικοῦντι Σιών, σοὶ Χριστέ προσφέρει· ἐν σοὶ δὲ Ἰσραὴλ, τῷ ποιητῇ αὐτοῦ, χαίρει· καὶ ὄρη ἔθνη ἀντίτυπα λιθοκάρδια, ἐκ προσώπου σου ἠγαλλιάσαντο, ἰδόντα, ἐπινίκιον ὕμνον σοι Κύριε. (Ψλ 9,12· 149,2· 113,6-7· 97,8).

ᾠδὴ γ´, ὁ εἰρμός καὶ τροπάριο β´.

Νάουσαν ἀκρότομον, προστάγματι σῶ, στερεὰν ἐθήλασε πέτραν, Ἰσραηλίτης λαός· ἡ δὲ πέτρα σὺ Χριστέ, ὑπάρχεις καὶ ζωὴ· ἐν ἡ ἑσπερώθη, ἡ Ἐκκλησία κράζουσα· Ὡσαννά, εὐλογημένος εἰ ὁ ἐρχόμενος. (Ἐξ 17,6· Ἀρ 20,11· Ψλ 77,15-16 καὶ Α´ Κορ 10,4).

Ἄσατε λαοί, θεοπρεπῶς, ἐν Σιών, καὶ εὐχὴν ἀπόδοτε, Χριστῷ ἐν Ἱερουσαλήμ· αὐτὸς ἐρχεται ἐν δόξῃ μετὰ κυρείας· ἐν ᾧ ἑσπερώθη, ἡ Ἐκκλησία κράζουσα· Ὡσαννά, εὐλογημένος εἰ ὁ ἐρχόμενος. (Ψλ 64,2).

ᾠδὴ δ´, τροπάριο γ´.

Σπιθαμῇ ὁ μετρήσας οὐρανόν, δρακί δὲ γῆν, Κύριος πάρεστι· Σιών γὰρ ἐξελέξατο· ἐν αὐτῇ δὲ οἰκεῖν καὶ βασιλεῦειν ἡρετίσματο λαῶν, τῶν ἐν πίστει βοώντων· Δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε. (Ἦσ 40,12 καὶ Ψλ 131,13).

ᾠδὴ ε´, εἰρμός καὶ τροπάρια α´, β´.

Τὴν Σιών ἐπ' ὄρους ἀνάβηθι, ὁ εὐαγγελιζόμενος, καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, ὁ κηρύσσων ἐν ἰσχύϊ ὕψωσον φωνήν· Δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ Πόλις τοῦ Θεοῦ· εἰρήνη ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ, καὶ σωτήριον ἔθνεσιν. (Ἦσ 40,9 καὶ Ψλ 86,3· 127,6).

Ὁ ἐν τοῖς ὑψίστοις καθήμενος, ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ Θεός, καὶ ἐφορῶν ταπεινά, αὐτὸς ἐρχεται, ἐν δόξῃ μετὰ κυρείας· καὶ πληρωθήσεται τὰ πάντα, θεϊκῆς αἰνέσεως αὐτοῦ· εἰρήνη ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ, καὶ σωτήριον ἔθνεσιν. (Ψλ 17,11· 137,6 καὶ Ἀβ 3,3).

Σιών Θεοῦ ὄρος τὸ ἅγιον, καὶ Ἱερουσαλήμ, κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς σου ἄρον, καὶ ἴδε συνηγμένα τέκνα σου ἐν σοὶ· ἰδοὺ γὰρ ἦκας μακρόθεν, προσκυνῆσαι τῷ Βασιλεῖ σου· εἰρήνη ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ, καὶ σωτήριον ἔθνεσιν. (Ψλ 2,6 καὶ Ἦσ 49,18· 60,4).

ὁ Οἶκος.

Ἐπειδὴ Ἄδην ἔδρασας ἀθάνατε, καὶ θάνατον ἐνέκρωσας, καὶ κόσμον ἀνέστησας, βαῖοις τὰ νηπία ἀνευφήμουν σε Χριστέ, ὡς νικητὴν κραυγάζοντά σοι σήμερον· Ὡσαννά τῷ Υἱῷ Δαυὶδ· οὐκέτι γὰρ φησι, σφαγῆσονται βρέφη διὰ τὸ βρέφος Μαριὰμ· ἀλλ' ὑπὲρ πάντων νηπιῶν καὶ πρεσβυτῶν, μόνος σταυροῦσαι· οὐκέτι καθ' ἡμῶν χωρήσει τὸ ξίφος· ἡ σὴ γὰρ πλευρὰ νυγῆσεται λόγχῃ· ὅθεν ἀγαλλόμενοι φαμεν· Εὐλογημένος εἰ ὁ ἐρχόμενος, τὸν Ἀδὰμ ἀνακάλεσθαι.

ᾠδὴ θ´, εἰρμός καὶ τροπάρια α´, β´, γ´.

Θεὸς Κύριος, καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν· συστήσασθε ἑορτήν· καὶ ἀγαλλόμενοι, δεῦτε μεγαλύνωμεν Χριστόν, μετὰ βαῖων καὶ κλάδων, ὕμνοις κραυγάζοντες· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου, Σωτῆρος ἡμῶν. (Ψλ 117,26-7).

Ἔθνη ἵνα τί ἐφρονάξατε; Γραφεῖς, καὶ Ἱερεῖς, τί κενὰ ἐμελετήσατε; Τίς οὗτος εἰπόντες, ᾧ παῖδες μετὰ βαῖων καὶ κλάδων, ὕμνοις κραυγάζουσιν· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου, Σωτῆρος ἡμῶν. (Ψλ 2,1· Μθ 21,10 καὶ Ψλ 117,26).

Οὗτος ὁ Θεός, ᾧ παρόμοιος οὐδεὶς, δικαίαν πᾶσαν ὁδὸν ἐξευρών, δέδωκε τῷ ἠγαπημένῳ Ἰσραὴλ· μετὰ δὲ ταῦτα, ἀνθρώποις συνανειστράφη ὁφθαλμοί· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου, Σωτῆρος ἡμῶν. (Βρ 3,35-7 καὶ Ψλ 117,26).

Σκάνδαλα τρίβου, τί ἐχόμενα ἡμῖν, τιθέατε ἀπειθεῖς; πόδες ὀξεῖς ἡμῶν, αἷμα διεκχέαι Δεσπότην· ἀλλ' ἀναστήσεται πάντας σῶσαι τοὺς κράζοντας· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου, Σωτῆρος ἡμῶν. (Παρ 1,16· Ρμ 3,15 καὶ Ψλ 117,26).

Εἰς τοὺς αἶνους, στιχηρὰ ἰδιόμελα α', β' καὶ δ', ἥχος δ'.

Ὁ πλεῖστος ὄχλος Κύριε, ἐστρώννουν ἐν τῇ ὁδῷ τὰ ἱμάτια αὐτῶν· ἄλλοι δὲ ἔκοπτον κλάδους, ἀπὸ τῶν δένδρων, καὶ ἐβάσταζον· οἱ προάγοντες δὲ καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες, ἔκραζον λέγοντες· Ὡσαννά τῷ Υἱῷ Δαυῖδ, εὐλογημένος εἰ ὁ ἐλθὼν, καὶ πάλιν ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου. (Ἀπ 22,20 καὶ Ψλ 117,26).

Μέλλοντός σου εἰσιέναι, εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Κύριε, τὰ κλάδη τῶν φυτῶν οἱ λαοὶ ἐβάσταζον, σὲ ὑμνοῦντες τὸν τῶν ὅλων Δεσπότην, ὁρῶντές σε ἐπὶ πώλου καθήμενον, ὡς ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ ἐθεώρουν· καὶ διὰ τοῦτο οὕτως ἐβόων· Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος εἰ ὁ ἐλθὼν, καὶ πάλιν ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου. (Ψλ 117,26).

Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, πρὸ τοῦ ἐκουσίου πάθους σου, εἰς πίστῳσιν πάντων, προενδειξάμενος, Χριστέ ὁ Θεός, τὸν μὲν Λάζαρον ἐν Βηθανίᾳ, τῇ κραταιᾷ δυνάμει σου, τετραήμερον νεκρὸν ἀνέστησας, καὶ τυφλοῖς δὲ τὸ βλέπειν, ὡς φωτοδότης ἐδωρήσω Σωτῆρ· καὶ εἰς τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν, μετὰ τῶν σῶν μαθητῶν εἰσῆλθες, καθήμενος ἐπὶ πώλου ὄνῳ, τὰ τῶν Προφητῶν ἐκπληρῶν κηρύγματα, ὡς τῶν Χερουβὶμ ἐποχοῦμενος καὶ παῖδες Ἑβραίων μετὰ κλάδων καὶ βατῶν προὑπῆντων σοι· Διὸ καὶ ἡμεῖς, κλάδους ἐλαιῶν βαστάζοντες καὶ βατὰ, εὐχαρίστως σοι βοῶμεν· Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου. (Ψλ 117,26).

εἰς τὸ Λυχνικόν, στιχηρὸν ἰδιόμελον γ', ἥχος πλ. δ'.

Ὁ τοῖς Χερουβὶμ ἐποχοῦμενος, καὶ ὑμνοῦμενος ὑπὸ τῶν Σεραφίμ, ἐπέβης ἐπὶ πώλου, Δαυιτικῶς Ἀγαθὲ· καὶ παῖδες σε ἀνίμνουν θεοπρεπῶς· Ἰουδαῖοι ἐβλασφήμουν παρανόμως· τὸ ἀκάθεκτον τῶν ἐθνῶν, ἡ καθέδρα τοῦ πώλου προετύπον, ἐξ ἀπιστίας εἰς πίστιν μεταποιούμενον. Δόξα σοι Χριστέ, ὁ μόνος ἐλεῆμων, καὶ φιλόανθρωπος. (Ψλ 17,11· Ἦσ 6,3 καὶ Β' Βασ 16,1).

ἰδιόμελον ἀπόστιχον γ', ἥχος βαρύς.

Συναγωγὴ πονηρὰ καὶ μοιχαλὶς, ἡ τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ, μὴ φυλάξασα πίστιν, τί κατέχεις διαθήκην ἧς οὐκ ἦς κληρονόμος; τί καυχᾶσαι ἐν Πατρὶ, τὸν Υἱὸν ἀθετήσασα; τοῖς Προφῆταις οὐκ ἐδέξω, τὸν Υἱὸν καταγγέιλαντας· κἂν τὰ ἴδια τέκνα αἰσχύνῃ, οὕτω βοῶντα· Ὡσαννά τῷ Υἱῷ Δαυῖδ, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἐν ὀνόματι Κυρίου. (Ψλ 117,26).

εἰς τὸ ἀπόδειπνον, ᾠδὴ θ', τροπάριο η', ἥχος πλ. δ'.

Μετέστρεψεν Ἰουδαία τὰς ἐορτὰς σου, εἰς πένθος ὁ Δεσπότης, κατὰ τὴν προφητείαν· θεοκτόνος γὰρ ὤφθης, τοῦ στρέψαντός ποτε τὴν πέτραν, καὶ τὴν ἀκρότομον εἰς ὕδατα καὶ λίμνας καθὼς ψάλλει Δαυῖδ. (Ἀμ 8,10 καὶ Ψλ 77,16).

Ἡ Ἀγία καὶ Μεγάλη Ἑβδομάς

Μεγάλη Τρίτη

εἰς τὸ ἀπόδειπνον, ᾠδὴ η', τροπάριο δ', ἥχος β'.

Μύλωνι ξοικέ σοι, καὶ ἀγρῷ καὶ οἰκίᾳ, πᾶς ὁ βίος ψυχὴ μου διὸ κτῆσαι εἰς Θεόν, ἐτοίμην τὴν καρδίαν, ἵνα μὴδὲν τῆς φθορᾶς, τῇ σαρκὶ καταλίπης. (Μθ 24,17-8· 40-1 καὶ Ψλ 107,1).

Μεγάλη Τετάρτη

ὁρθρος, Δόξα καὶ νῦν τῶν ἀποστίχων, ἥχος πλ. δ'.

Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή, τὴν σὴν αἰσθημένη θεότητα, μυροφόρου ἀναλαβοῦσα τάξιν, ὀδυρομένη μύρα σοι πρὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ κομίζει. Οἶμοι, λέγονσα, ὅτι νίξ μοι ὑπάρχει, οἷστρος ἀκολασίας, ζοφώδης τε καὶ ἀσέληνος, ἔρως τῆς ἁμαρτίας. Δέξαι μου τὰς πηγὰς τῶν δακρυῶν, ὁ νεφέλαις διεξάγων τῆς θαλάσσης τὸ ὕδωρ. Κάμφθητί μοι πρὸς τοὺς στεναγμοὺς τῆς καρδίας, ὁ κλίνας τοὺς οὐρανοὺς τῇ ἀφάτῳ σου κενώσει. Καταφιλήσω τοὺς ἀχράντους σοι πόδας, ἀποσμήξω τοὺς δε πάλιν τοῖς τῆς κεφαλῆς μου βοστρύχοις· ὦν ἐν τῷ παραδείσῳ Εὐὰ τὸ δειλινόν, κρότον τοῖς ὠσὶν ἤχηθῆσα, τῷ φόβῳ ἐκρύβη. Ἀμαρτιῶν μου τὰ πλήθη, καὶ κοιμάτων σου ἀβύσσους, τίς ἐξιχνιάσει, ψυχοσώστα Σωτῆρ μου; Μὴ με τὴν σὴν δούλην παρίδης ὁ ἀμέτρητον ἔχων τὸ ἔλεος. (Μκ 16,1· Ἰω 12,7· Ψλ 17,10 καὶ Γν 3,8).

εἰς τὴν Τριθέκην, τροπάριον τῆς Προφητείας, ἥχος β'.

Σήμερον τὸ πονηρὸν συνήχθη συνέδριον, καὶ κατὰ σοῦ κενὰ ἐμελέτησε· σήμερον ἐκ συμφώνου, τὸν βρόχον Ἰούδας ἀρραβωνίζεται· Καϊάφας δὲ ἄκων ὁμολογεῖ, ὅτι εἷς ὑπὲρ πάντων ἀναδέχῃ τὸ πάθος ἐκούσιον· Ἀνθρωπὸς ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεὸς δόξα σοι. (Ψλ 2,1· Μθ 26,3 καὶ Ἰω 11,47-50).

Μεγάλη Πέμπτη

ὄρθρος, κανὼν, ᾠδὴ α΄, τροπάριο γ΄, ἤχος πλ. β΄.

Ἀκουτισθῶμεν, πάντες οἱ πιστοί, συγκαλουμένης ὑψηλῇ κηρύγματι, τῆς ἀκτίστου καὶ ἐμφύτου σοφίας τοῦ Θεοῦ· βοᾷ γάρ· Γεύσασθε καὶ γνόντες ὅτι χρηστός ἐγὼ κράξατε· ἐνδόξως δεδοξασται, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν. (Πρ 9,3 καὶ Ψλ 33,9).

ᾠδὴ δ΄, τροπάριο γ΄.

Πόμα καινὸν ὑπὲρ λόγον, ἐγὼ φημι ἐν τῇ βασιλείᾳ σου, Χριστέ, τοῖς φίλοις πίομαι· ὥστε γὰρ θεοῖς, Θεὸς ὑμῖν, σινέσομαι εἰπας· τὸν Μονογενῆ καὶ γάρ με ἱλασμόν, ὁ Πατὴρ εἰς τὸν κόσμον ἀπέστειλε. (Μθ 26,29· Ψλ 81,1 & Ἰω 10,34).

ᾠδὴ ε΄, τροπάριο β΄.

Μαθηταῖς ὑποδεικνύει ταπεινώσεως ὁ Δεσπότης τύπον· ὁ νεφέλαις δὲ τὸν πόλον περιβάλλων, ζώννυται λέντιον, καὶ κάμπτει γόνυ, δούλων ἐκπλύνει πόδας· οὐ ἐν τῇ χειρὶ πνοὴ πάντων τῶν ὄντων. (Ψλ 146,8 καὶ Ἰωβ 12,10).

ᾠδὴ η΄, τροπάριο β΄.

Νόμου φιλίας ὁ δυσώνυμος, Ἰσκαριώτης γνώμη ἐπιλαθόμενος, οὓς ἐνίψατο ἠντρέπισε πρὸς προδοσίαν πόδας· καὶ σοῦ ἐσθίων ἄρτον, Σῶμα θεῖον, ἐπῆρε πτερνισμόν ἐπὶ σέ, Χριστέ, καὶ βοᾷν οὐ σιγήκε· Τὸν Κύριον ὑμνεῖτε τὰ ἔργα, καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. (Ψλ 40,10 καὶ Ἰω 13,18).

ἀπόστιχον ἰδιόμελον α΄, ἤχος πλ. δ΄.

Σήμερον τὸ κατὰ τοῦ Χριστοῦ πονηρὸν συνήχθη συνέδριον, καὶ κατ' αὐτοῦ κενὰ ἐβουλεύσατο, παραδοῦναι Πιλάτῳ εἰς θάνατον τὸν ἀνεύθυνον. Σήμερον τὴν τῶν χρημάτων ἀγχόνην, Ἰούδας ἐαντὶ περιτίθει, καὶ στερεῖται κατ' ἄμφω ζωῆς, προσκαίρου καὶ θείας. Σήμερον Καϊάφας ἄκων προφητεῖ, συμφέρει λέγων, ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἓνα ἀπολέσθαι· ἦλθε γὰρ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν τοῦ παθεῖν, ἵνα ἡμᾶς ἐλευθερώσῃ, ἐκ τῆς δουλείας τοῦ ἔχθρου, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος. (Ψλ 2,1 καὶ Ἰω 11,50).

εἰς τὸν ἐσπερινόν, δοξαστικό, ἤχος πλ. β΄.

Γέννημα ἐχιδνῶν, ἀληθῶς ὁ Ἰούδας, φαγόντων τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ, καὶ γογγυζόντων κατὰ τοῦ τροφέως· ἔτι γὰρ τῆς βρώσεως οὔσης ἐν τῷ στόματι αὐτῶν, κατελάλουν τοῦ Θεοῦ οἱ ἀχάριστοι· καὶ οὗτος ὁ δυσσεβής, τὸν οὐράνιον Ἄρτον ἐν τῷ στόματι βαστάζων, κατὰ τοῦ Σωτῆρος τὴν προδοσίαν εἰργάσατο. Ὡ γνῶμης ἀκορέστου, καὶ τόλμης ἀπανθρώπου! τὸν τρέφοντα ἐπώλει, καὶ ὃν ἐφίλει Δεσπότην, παρεδίδου εἰς θάνατον· ὄντως ἐκείνων υἱὸς ὁ παράνομος, καὶ σὺν αὐτοῖς τὴν ἀπώλειαν ἐκλήρωσατο. Ἀλλὰ ὤσαι, Κύριε, τοιαύτης ἀπανθρωπίας τὰς ψυχὰς ἡμῶν, ὁ μόνος ἐν μακροθυμίᾳ ἀνείκαστος. (Μθ 3,7· Ἐξ 16,2 καὶ Ψλ 77,30).

εἰς τὸν Νιπτήρα, τροπάριον ἰδιόμελον β΄, ἤχος β΄.

Μεγάλῃς εὐεργεσίας ἀπολαύειν, μέλλοντες οἱ πιστοί, εὐλαβῶς τῷ τιμίῳ Νιπτήρι προσδράμωμεν, οὐ σαρκὸς ῥύπον ἀποπλύνοντες, τὰς ψυχὰς δὲ μυστικῶς ἀγιάζοντες· Χριστὸς γὰρ ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ ἐφορῶν ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν, κλίνει ἐαυτόν, καὶ ἰχνῶν ἀπτεται χοϊκῶν, πάσης ἐναντίας δυνάμεως, ἀσφαλῆ διαρούμενος τὴν ἐπίβασιν. Αὐτῷ εὐχαρίστως βοήσωμεν· Ὁ ἀρίστην ὑψώσεως ὁδόν, ὑποδείξας ἡμῖν τὴν ταπεινώσιν, σώσον ἡμᾶς Ἀγαθὲ ὡς φιλόανθρωπος. (Ψλ 103,32).

ἐσπέρας, ἀκολουθία τῶν ἁγίων Παθῶν, Ἀντίφωνον α΄, τροπάριο α΄, ἤχος πλ. δ΄.

Ἀρχοντες λαῶν συνήχθησαν, κατὰ τοῦ Κυρίου, καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ. (Ψλ 2,2).

Ἀντίφωνον δ΄, θεοτοκίον, ἤχος α΄.

Δεδοξαμένα περὶ σοῦ, ἐλαλήθη πανταχοῦ, ὅτι ἐκύησας σαρκί, τὸν τῶν ὅλων ποιητήν. Θεοτόκε Μαρία, πανύμνητε, καὶ ἀπειρογάμε. (Ψλ 86,3).

Ἀντίφωνον θ΄, τροπάριο β΄, ἤχος γ΄.

Ἐδωκαν εἰς τὸ βρώμά μου χολήν, καὶ εἰς τὴν δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος· σὺ δέ, Κύριε, ἀνάστησόν με, καὶ ἀνταποδώσω αὐτοῖς. (Ψλ 68,22 καὶ Μθ 27,41).

Ἀντίφωνον ι´, τροπάριο α´, ἦχος πλ. β´.

Ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον γυμνὸς εἰς κρίσιν ἵστατο, καὶ ἐν σιαγόνι ῥαπίσμα ἐδέξατο, ὑπὸ χειρῶν ὧν ἐπλάσεν· ὁ δὲ παράνομος λαὸς, τῷ σταυρῷ προσήλωσε, τὸν Κύριον τῆς δόξης. Τότε τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη· ὁ ἥλιος ἐσκότασε, μὴ φέρον θεάσασθαι, Θεὸν ὑβριζόμενον, ὃν τρέμει τὰ σύμπαντα. Αὐτὸν προσκυνήσωμεν. (Ψλ 103,2· Μθ 27,28-30· Α´ Κορ 2,8 καὶ Μθ 27,51· 45).

Ἀντίφωνον ια´, τροπάρια β´ καὶ γ´, ἦχος πλ. β´.

Ἐπὶ τῇ προδοσίᾳ οὐκ ἠρκέσθησαν, Χριστέ, τὰ γένη τῶν Ἑβραίων, ἀλλ´ ἐκίνουν τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, μυκτηρισμὸν καὶ χλεύην προσάγοντες. Ἀλλὰ δὸς αὐτοῖς, Κύριε, κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν, ὅτι κενὰ κατὰ σοῦ ἐμελέτησαν. (Μθ 27,39 καὶ Ψλ 2,1).

Οὔτε γῇ ὡς ἐσείσθη, οὔτε πέτραι ὡς ἐρράγησαν, Ἑβραίους ἔπεισαν, οὔτε τοῦ ναοῦ τὸ καταπέτασμα, οὔτε τῶν νεκρῶν ἡ ἀνάστασις. Ἀλλὰ δὸς αὐτοῖς, Κύριε, κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν, ὅτι κενὰ κατὰ σοῦ ἐμελέτησαν. (Μθ 27,51-3 καὶ Ψλ 2,1).

Ἀντίφωνον ιε´, τροπάριο β´, ἦχος πλ. β´.

Μὴ ὡς Ἰουδαῖοι ἐορτάσωμεν· καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν, ἐτύθη Χριστὸς ὁ Θεός· ἀλλ´ ἐκκαθάρωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντός μολυσμοῦ, καὶ εἰλικρινῶς δεηθῶμεν αὐτοῦ· Ἀνάστα Κύριε, σῶσον ἡμᾶς ὡς φιλόανθρωπος. (Α´ Κορ 5,7· Β´ Κορ 7,1 καὶ Ψλ 81,8).

κανών, ᾠδὴ θ´, τροπάριο δ´, ἦχος πλ. β´.

Ἐκύκλωσαν κύνες ὥσει πολλοί, ἐκρότησαν, Ἄναξ, σιαγὸνα σὴν ῥαπισμῷ, ἠρώτων σε, σοῦ δὲ ψευδῆ κατεμαρτύρουν, καὶ πάντα ὑπομείνας, ἅπαντας ἔσωσας. (Ψλ 21,17 καὶ Μθ 26,59-67).

Δόξα τῶν αἰνων, ἦχος πλ. β´.

Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου, καὶ ἐνέδυσάν με χλαμύδα κοκκίνη· ἔθηκαν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν μου, στέφανον ἐξ ἀκανθῶν, καὶ ἐπὶ τὴν δεξιάν μου χεῖρα ἔδωκαν κάλαμον, ἵνα συντρίψω αὐτοὺς ὡς σκευὴ κεραμέως. (Ψλ 2,9).

ἀπόστιχον ἰδιόμελον β´, ἦχος β´.

Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος, ἵνα τί μελετᾷ κενά; ἵνα τί τὴν ζωὴν τῶν ἀπάντων, θανάτῳ κατεδίκασε; Μέγα θαῦμα! ὅτι ὁ κτίστης τοῦ κόσμου, εἰς χεῖρας ἀνόμων παραδίδοται, καὶ ἐπὶ ξύλου ἀνυψοῦται ὁ φιλόανθρωπος, ἵνα τοὺς ἐν ᾧ δεσμώτας ἐλευθερώσῃ κρᾶζοντας· Μακρόθυμε Κύριε, δόξα σοι. (Ψλ 2,1).

Μεγάλῃ Παρασκευῇ

ἀκολουθία τῶν Μ. Ὁρῶν, Ἑκτη, Δόξα, ἦχος β´.

Σωτηρίαν εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Χριστέ ὁ Θεός· ἐπὶ Σταυροῦ τὰς ἀχράντους σου χεῖρας ἐξέτεινας, ἐπισυνάγων πάντα τὰ ἔθνη, κρᾶζοντα· Κύριε, δόξα σοι. (Ψλ 73,12).

εἰς τὸν ἑσπερινόν, ἰδιόμελο τροπάριο β´, ἦχος β´.

Λαὸς δυσσεβῆς καὶ παράνομος..., (Ψλ 2,1) (βλ. παραπάνω).

Μέγα Σάββατον

πρωῖ, τὰ Ἐγκώμια, Στάσις Α´, τροπάρια θ´, ν´ καὶ νζ´, ἦχος πλ. α´.

Ὁ ὥρατος κάλλει, παρὰ πάντας βροτούς, ὡς ἀνείδεος νεκρὸς καταφαίνεται, ὁ τὴν φύσιν ὥραϊσας τοῦ παντός. (Ψλ 44,3 καὶ Ἦσ 53,2).

Κατὰ σοῦ ῥομφαία ἐστιλβοῦτο Χριστέ, καὶ ῥομφαία ἰσχυροῦ μὲν ἀμβλύνεται, καὶ ῥομφαία δὲ τροποῦται τῆς Ἑδέμ. (Ψλ 7,13· 9,7 καὶ Α´ Κορ 3,24).

Ἀλαζῶν Ἰσραὴλ, μαιφόνε λαέ, τί παθὼν τὸν Βαραββᾶν ἠλευθέρωσας, τὸν Σωτῆρα δὲ παρέδωκας σταυρῷ; (Γν 37,24 καὶ Ψλ 87,7).

Στάσις Β´, τροπάρια ιστ´ καὶ κζ´, ἦχος πλ. α´.

Κόκκος διφυῆς ὁ φυοῖστος ἐν γῆς λαγόσι, σπείρεται σὺν δάκρυσι σήμερον, ἀλλὰ αὔριον βλαστάνει τὴν ζωὴν. (Ψλ 125,5-6 καὶ Ἰω 12, 24).

Ἡλιος φαιδρὸς ἀπαστράπτει μετὰ νύκτα Λόγε· καὶ σὺ δ' ἀναστὰς ἐξαστράψειας, μετὰ θάνατον φαιδρῶς ὡς ἐκ παστοῦ. (Ψλ 18,6).

Στάσις Γ', τροπάριο ξ', ἦχος γ'.

Οὕς ἔθρεψε τὸ μάννα, ἐκίνησαν τὴν πτέρναν, κατὰ τοῦ εὐεργέτου. (Ψλ 40,10 καὶ Ἰω 13,18).

κανὼν, ᾠδὴ ε', τροπάριο β', ἦχος πλ. β'.

Διὰ θανάτου τὸ θνητόν, διὰ ταφῆς τὸ φθαρτὸν μεταβάλλεις· ἀφθαρτίσεις γὰρ θεοπρεπέστατα, ἀπαθανατίζων τὸ πρόσλημμα· ἡ γὰρ σάρξ σου διαφθορὰν οὐκ εἶδε Δέσποτα, οὐδὲ ἡ ψυχὴ σου εἰς ᾄδου, ξενοπρεπῶς ἐγκαταλέλειπται. (Ψλ 15,10 καὶ Πξ 2,27· 13,35).

ᾠδὴ η', ὁ εἰρμός, ἦχος πλ. β'.

Ἐκοιμήθι φρίττων οὐρανέ, καὶ σαλευθήτωσαν τὰ θεμέλια τῆς γῆς· ἰδοὺ γὰρ ἐν νεκροῖς λογίζεται, ὁ ἐν ἡψίστοις οἰκῶν, καὶ τάφῳ σμικρῷ ξενοδοχεῖται· ὃν παῖδες εὐλογεῖτε, ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπεριψοῦτε, εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. (Ἰερ 2,12 καὶ Ψλ 81,5).

στιχηρὸν β' τῶν Αἰνῶν, ἦχος πλ. β'.

Τί τὸ ὀρώμενον θέαμα; τίς ἡ παροῦσα κατάπανσις; Ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων, τὴν διὰ πάθους τελέσας οἰκονομίαν, ἐν τάφῳ σαββατίζει, καὶ τὸν ἡμῖν παρέχων σαββατισμόν. Αὐτῷ βοήσωμεν· Ἀνάστα ὁ Θεός, κρῖνον τὴν γῆν, ὅτι σὺ βασιλεύεις εἰς τοὺς αἰῶνας, ὁ ἀμέτρητον ἔχων τὸ μέγα ἔλεος. (Ψλ 81,8).

Στιχηρὰ καὶ καθίσματα Τριωδίου, Πέμπτη πρωΐ, θεοτοκίον, ἦχος γ'.

Ὡς ἀγεώγητος Παρθένη ἄμπελος, τὸν ὠραιότατον βότρυον ἐβλάστησας, ἀναπηγάζοντα ἡμῖν τὸν οἶνον τὸν σωτήριον, τὸν πάντων εὐφραίνοντα τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα· ὅθεν ὡς αἰτίαν σε, τῶν καλῶν μακαρίζοντες, αἰεὶ σὺν τῷ Ἀγγέλῳ βοῶμέν σοι· Χαῖρε ἡ κεχαριτωμένη. (Ψλ 103,15).

ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΝ

Κυριακὴ τοῦ Πάσχα

κανὼν, ᾠδὴ δ', τροπάριο γ', ἦχος α'.

Ὁ Θεοπάτωρ μὲν Δαυὶδ, πρὸ τῆς σκιῶδους κιβωτοῦ, ἤλατο σκιρτῶν· ὁ λαὸς δὲ τοῦ Θεοῦ ὁ ἅγιος, τὴν τῶν συμβόλων ἔκβασιν ὀρώντες, εὐφρανθῶμεν ἐνθέως, ὅτι ἀνέστη Χριστὸς ὡς παντοδύναμος.

Πέμπτη Β' ἑβδομάδος

β' στιχηρὸν προσόμοιον ἐσπερινοῦ, ἦχος α', Τῶν οὐρανίων ταγμάτων.

Ἡ βασιλὶς καὶ κυρία, τῶν ἑορτῶν Ἑορτή, ἡ νῦν ἐστὶν ἡμέρα, ἣν ἐποίησεν ὄντως, ὁ Κύριος· ἐν ταύτῃ, ὡς ψάλλει Δαυὶδ, μυστικῶς εὐφρανθῶμεν λαοί· τῶν γὰρ θυρῶν κεκλεισμένων τοῖς Μαθηταῖς, τὴν εἰρήνην ἔδωρήσατο. (Ψλ 117,24).

Παρασκευὴ Β' ἑβδομάδος

ὁρθρος, εἰς τὸν Στίχον, προσόμοιον γ', ἦχος δ'.

Τῇ ἡμέρᾳ ὁ Κύριος, ἣν ἐποίησε σήμερον, ἀγαλλιασώμεθα, εὐφραινόμενοι· ὁ ζωοδότης ἐγήγερται· ὁ Ἄδης ἐσκύλευται· Ἀποστόλων ὁ χορὸς, τὴν χαρὰν ἀκουτίζεται· ἐψηλάφησε, τὴν πλευρὰν τοῦ Δεσπότου, ἀπιστήσας ὁ Θωμᾶς καὶ ψηλαφήσας, διπλὴν οὐσίαν ἐκήρυξε. (Ψλ 117,24).

Κυριακὴ τοῦ Παραλήτου

κανὼν, ᾠδὴ θ', ὁ εἰρμός, ἦχος γ'.

Ἐν Σιναίῳ τῷ ὄρει κατείδέ σε, ἐν τῇ βάτῳ Μωϋσῆς, τὴν ἀφλέκτως τὸ πῦρ τῆς Θεότητος, δεξαμένην ἐν γαστρὶ· Δανιὴλ δὲ σε εἶδεν, ὄρος ἀλατόμητον· ῥάβδον βλαστήσασαν, Ἡσαΐας κέκρωγε, τὴν ἐκ ῥίζης Δαυὶδ.

Κυριακὴ τῆς Σαμαρείτιδος

κανὼν, ᾠδὴ α', τροπάριο δ', ἦχος δ'.

Ὁ στεγάζων ἐν ὕδατι, τὰ ὑπερῶα Κύριε, ὕδωρ ζωῆς ὑπάρχων, τῇ Σαμαρείτιδι αἰτούση, τὰ σεπτὰ νάματα παρέσχες, ἐπιγνούση τὴν εὐσπλαγχνίαν σου. (Ψλ 103,3α)

Δευτέρα τῆς ΣΤ΄ ἑβδομάδος

εἰς τοὺς αἶνους, Δόξα καὶ νῦν, ἦχος β΄.

Ὅλον τὸν βίον ὁ τυφλὸς νύκτα λογιζόμενος, ἐβόησε πρὸς σέ Κύριε· ἄνοιξόν μου τὰς κόρας, Υἱέ Δαυῖδ, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ἵνα μετὰ πάντων καγὼ ὑμνήσω σου τὴν δύναμιν.

Τετάρτη πρὸ τῆς Ἀναλήψεως

κανὼν προεόρτιος, ᾠδὴ η΄, τροπάριο γ΄, ἦχος α΄.

Ψάλλων ὁ Δαυῖδ, βοᾷ· Χριστὸς ἐπέβη, ἐπὶ χειρουβίμ αὐτοῦ, καὶ ἐπετάσθη σαφῶς, ἐπὶ πτερύγων τῶν λογικῶν ταγμάτων· ὃν ὑπερυψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Πέμπτη τῆς Ἀναλήψεως

ἐν τῷ μεγάλῳ ἑσπερινῷ, Δόξα καὶ νῦν τῶν ἀποστίχων, ἦχος πλ. β΄.

Ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος, τοῦ ἀνυψῶσαι τὴν πεσοῦσαν εἰκόνα τοῦ Ἀδάμ, καὶ ἀποστεῖλαι Πνεῦμα Παράκλητον, τοῦ ἁγιάσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν. (Ψ 46,6).

ὁρθρος, κανὼν β΄, ᾠδὴ α΄, τροπάριο β΄, ἦχος δ΄.

Βοᾷ ἐμφανέστατα, ψάλλων Δαυῖδ ὁ θεόπνευστος· ἀνέβη ὁ Κύριος, πρὸς τὰ οὐράνια, ἐν ἀλαλαγμῷ καὶ σάλπιγγος ἠχήσει καὶ πρὸς τὸν ἀρχίφωτον πατέρα ἔφθασε. (Ψλ 46,6).

Δευτέρα τῆς Ζ΄ ἑβδομάδος

εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν, τροπάριο γ΄, ἦχος β΄.

Ἀνάγκρυσον Δαυῖδ, γηθόμενος τὴν λύραν· ἀναληφθεὶς Χριστὸς γάρ, τοῖς πράγμασι τοῖς λόγους, κυροῖ τῆς προφητείας σου.

Τρίτη τῆς Ζ΄ ἑβδομάδος

εἰς τὸν ἑσπερινόν, Δόξα καὶ νῦν τῶν στιχηρῶν, ἦχος πλ. α΄.

Δεῦτε τῶν πιστῶν τὸ σύστημα, τοὺς νόας μνηθέντες τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, ἄληκτον ὕμνον εἰπώμεν, ἐπὶ τοῦ ἐλαιῶνος, ὡς οἱ ἀπόστολοι μετὰ τοῦ Δαυῖδ βοησώμεν· ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος, ἵνα ῥύσῃται τὰς φυλάς τῶν βροτῶν, ἐκ τῶν σκανδάλων τοῦ ἀλάστορος, καὶ φωτίσῃ τὰς ψυχὰς ἡμῶν (Ψλ 46,6).

Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς

εἰς τοὺς αἶνους, τροπάριο α΄, ἦχος δ΄.

Παράδοξα σήμερον, εἶδον τὰ ἔθνη πάντα ἐν πόλει Δαυῖδ, ὅτε τὸ Πνεῦμα κατήλθε τὸ ἅγιον ἐν πυρίναις γλώσσαις, καθὼς ὁ θεηγόρος Λουκᾶς ἀπεφθέγγετο. Φησὶ γάρ· συνηγμένων τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, ἐγένετο ἦχος, καθάπερ φερομένης βιαίας πνοῆς, καὶ ἐπλήρωσε τὸν οἶκον οὗ ἦσαν καθήμενοι· καὶ πάντες ἤρξαντο φθεγγεσθαι, ξένοις ῥήμασι, ξένοις δόγμασι, ξένοις διδάγμασι, τῆς ἁγίας Τριάδος.

ΕΟΡΤΕΣ ΤΟΥ ΕΝΙΑΥΤΟΥ

Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου, η΄ Σεπτεμβρίου

στιχηρὸ προσόμοιο γ΄ μικροῦ ἑσπερινοῦ, ἦχος α΄.

Ἡ θεοχώρητος Κόρη, καὶ Θεοτόκος ἀγνή, τῶν προφητῶν τὸ κλέος, τοῦ Δαυῖδ ἡ θυγάτηρ, σήμερον γεννᾶται ἐξ Ἰωακείμ, καὶ τῆς Ἀννης τῆς σώφρονος, καὶ τοῦ Ἀδάμ τὴν κατάραν τὴν εἰς ἡμᾶς, ἀνατρέπει ἐν τῷ τόκῳ αὐτῆς.

εἰς τὴν λιτὴν, Δόξα καὶ νῦν, ἦχος πλ.δ΄.

Ἐν εὐδῆμῳ ἡμέρα ἐορτῆς ἡμῶν σαλπίσσωμεν, πνευματικῇ κιθάρᾳ· ἡ γὰρ ἐκ σπέρματος Δαυῖδ, σήμερον τίκτεται, ἡ Μήτηρ τῆς ζωῆς τὸ σκότος λύουσα· τοῦ Ἀδάμ ἡ ἀνάπλασις, καὶ τῆς Εὕας ἡ ἀνάκλησις· τῆς φθορᾶς ἀπαλλαγὴ, δι' ἧς ἡμεῖς ἐθεώθημεν, καὶ τοῦ θανάτου

ἐλυτρώθημεν· καὶ βοηθώμεν αὐτῇ σὺν τῷ Γαβριὴλ οἱ πιστοί· χαῖρε κεχαριτωμένη, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ, διὰ σοῦ, χαριζόμενος ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

εἰς τὸν ὄρθρον, μετὰ τὴν α΄ στιχολογίαν, κάθισμα, ἦχος δ΄.

Ἀναβόησον Δαυῖδ, τί ὤμοσέ σοι ὁ Θεός; Ἄ μοι ὤμοσε, φησί, καὶ ἐκπεπλήρωκεν ἰδοὺ, ἐκ τοῦ καρποῦ τῆς κοιλίας μου δούς τὴν Παρθένον· ἐξ ἧς ὁ πλαστοουργός, Χριστὸς ὁ νέος Ἀδάμ, ἐτέχθη βασιλεὺς, ἐπὶ τοῦ θρόνου μου· καὶ βασιλεύει σήμερον, ὁ ἔχων τὴν βασιλείαν ἀσάλευτον. Ἡ στείρα τίκτει, τὴν Θεοτόκον, καὶ τροφὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν. (Ψλ 88,4-5).

μετὰ τὴν β΄ στιχολογίαν, κάθισμα, ἦχος δ΄.

Ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί, καὶ ἐξ ὁσφύος τοῦ Δαυῖδ, ἡ θεόπαις Μαριάμ, τίκτεται σήμερον ἡμῖν, καὶ νεουργεῖται ἡ σύμπασα καὶ θεουργεῖται. Συγχαρήτε ὁμοῦ, ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ· αἰνέσατε αὐτήν, αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν. Ἰωακεὶμ εὐφραίνεται, καὶ Ἄννα πανηγυρίζει κραυγάζουσα· ἡ στείρα τίκτει, τὴν Θεοτόκον, καὶ τροφὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν.

μετὰ τὸν πολυέλεον, κάθισμα, ἦχος πλ.δ΄.

Ἀγαλλιάσθω οὐρανός, γῆ εὐφραινέσθω· ὁ τοῦ Θεοῦ γὰρ οὐρανός, ἐν γῇ ἐτέχθη, ἡ Θεόνημος αὕτη ἐξ ἐπαγγελίας. Ἡ στείρα βορέφος θηλάζει τὴν Μαριάμ· καὶ χαίρει ἐπὶ τῷ τόκῳ Ἰωακεὶμ, ῥάβδος λέγων ἐτέχθη μοι, ἐξ ἧς τὸ ἄνθος Χριστὸς, ἐβλάστησεν ἐκ ῥίζης Δαυῖδ. Ὅντως θαῦμα παράδοξον!

εἰς τὸν β΄ κανόνα, ᾠδὴ δ΄, τροπάριο α΄, ἦχος πλ.δ΄.

Τὴν πάνσεπτον γέννησιν τῆς Θεοτόκου, ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις, δοξολογοῦντες πιστοί, τὸν ἄψευστον, τὸν τῷ Δαυῖδ προομόσαντα καρπὸν, ἐκ τῆς ὁσφύος παρασχεῖν, πίστει προσκυνήσωμεν. (Ψλ 88,4-5).

εἰς τὸν β΄ κανόνα, ᾠδὴ ε΄, θεοτοκίον.

Γέγονεν ἡ κοιλία σου ἁγία τράπεζα· ἔμεινεν ἡ ἀγνεία σου ὥσπερ τὸ πρὶν, ἀσινῆς Παρθένη· Χριστὸς γὰρ ὁ ἥλιος, ὡς ἐκ παστοῦ νυμφίος ὤφθη ἐκ σοῦ. (Ψλ 18,6).

εἰς τὸν β΄ κανόνα, ᾠδὴ ς΄, τροπάριο δ΄.

Ἀκοῖω τοῦ Δαυῖδ μελωδοῦντός σοι· ἀχθήσονται παρθένοι ὀπίσω σου, ἀχθήσονται εἰς ναὸν βασιλέως· καὶ σὺν αὐτῷ σε κἀγώ, θυγατέρα τοῦ βασιλέως ὑμῶν. (Ψλ 44,15-6).

εἰς τὸν β΄ κανόνα, ᾠδὴ η΄, ὁ εἰρμός.

Ὁ στεγάζων ἐν ὕδασι, τὰ ὑπερῶα αὐτοῦ, ὁ τιθεὶς θαλάσση ὄριον ψάμμον, καὶ συνέχων τὸ πᾶν, σὲ ὕμνεῖ ἥλιος, σὲ δοξάζει σελήνη, σοὶ προσφέρει ἕμνον πᾶσα κτίσις, τῷ Δημιουργῷ καὶ Κτίστῃ εἰς τοὺς αἰῶνας. (Ψλ 103,3).

Παγκόσμιος Ὑψωσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἰδ΄ Σεπτεμβρίου

στιχηρὰ προσόμοια μικροῦ ἑσπερινοῦ, τροπάριο β΄, ἦχος δ΄.

Ψαλμικῶς νυνὶ βλέπομεν, ὑποπόδιον Δέσποτα, ἔνθα πόδες ἔστησαν, σοῦ οἱ ἄχραντοι, σήμερον πόθω ὑψούμενον, σταυρόν σου τὸν τίμιον· καὶ ὑψοῦντες εὐσεβῶς, δυσωποῦμέν σε κράζοντες· πάντας Ὑψιστε, τῷ Σταυρῷ σου τῷ θείῳ ἀγιάσας, τῆς ἀπάτου εὐσπλαγχνίας, μετόχους δεῖξον καὶ χάριτος. (Ψλ 98,5).

εἰς τὸν μέγαν ἑσπερινόν, στιχηρὸ προσόμοιο γ΄, ἦχος πλ.β΄.

Σταυρὲ πανσεβάσμιε, ὃν περιέπουσι τάξεις, ἀγγέλων γηθόμεναι, σήμερον ὑψούμενος, θείῳ νεύματι, ἀνυποῖς ἅπαντας, τοὺς κλοπῇ βρώσεως, ἀπωσθέντας καὶ εἰς θάνατον, κατολισθήσαντας· ὅθεν σε καρδία καὶ χεῖλεσι, πιστῶς περιπτυσσόμενοι, τὸν ἁγιασμὸν ἀρῶμεθα. Ὑψοῦτε βοῶντες, Χριστὸν τὸν υπεράγαθον Θεόν, καὶ τὸ αὐτοῦ προσκυνήσατε, θεῖον ὑποπόδιον. (Ψλ 98,5· 131,7).

εἰς τὴν λιτὴν, στιχηρὸ ἰδιόμελο α΄, ἦχος α΄.

Σήμερον ὡς ἀληθῶς, ἡ ἀγιόφθογγος ῥῆσις τοῦ Δαυῖδ πέρας εἴληφεν· ἰδοὺ γὰρ ἐμφανῶς, τὸ τῶν ἀχράντων ποδῶν σου προσκινούμενον ὑποπόδιον· καὶ ἐν τῇ τῶν πτερύγων σου ἐλπίζοντες σκιᾷ, πανοικτίρμον βοῶμέν σοι· σημειωθήτω ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου, καὶ ἀνύψωσον τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ σου τὸ κέρας, τῇ τοῦ Σταυροῦ σου ἀνυψώσει, Χριστέ πολυέλεε. (Ψλ 98,5· 56,2 καὶ 4,7).

εἰς τὴν λιτὴν, στιχηρὸ ἰδιόμελο β΄, ἦχος α΄.

Τὸ φυτευθὲν ἐν κρανίου τόπῳ ξύλον τῆς ὄντως ζωῆς, ἐν ᾧ εἰργάσατο σωτηρίαν ὁ τῶν αἰώνων Βασιλεὺς, ἐν μέσῳ τῆς γῆς, ὑψούμενον σήμερον, ἀγιάζει τοῦ κόσμου τὰ πέρατα,

καὶ ἐγκαινίζεται τῆς ἀναστάσεως ὁ οἶκος· ἀγάλλονται ἄγγελοι ἐν οὐρανῷ, καὶ εὐφραίνονται ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς, δαυῖτικῶς βοῶντες καὶ λέγοντες· ὑψοῦτε Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν, καὶ προσκυνεῖτε τῷ ὑποποδίῳ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, ὅτι ἅγιός ἐστιν, ὁ παρέχων τῷ κόσμῳ τὸ μέγα ἔλεος. (Ψλ 73,12 καὶ 98,5).

εἰς τὴν λιτὴν, Δόξα καὶ νῦν, ἦχος δ'.

Τοῦ τιμίου σταυροῦ Χριστὲ τὴν ἐνέργειαν, προδιατυπώσας Μωϋσῆς, ἐτροπώσατο τὸν ἐναντίον Ἀμαλῆκ. ἐν τῇ ἐρήμῳ Σινᾶ· ὅτε γὰρ ἐφήπλου τὰς χεῖρας, σταυροῦ τὸν τύπον ποιῶν, ἐνίσχυνεν ὁ λαός· νυνὶ τῶν πραγμάτων ἡ ἐκβασὶς εἰς ἡμᾶς πεπλήρωται. Σήμερον σταυρὸς ὑψοῦται, καὶ δαίμονες φυγαδεύονται. Σήμερον ἡ κτίσις πᾶσα ἐκ φθορᾶς ἡλευθέρωται· πάντα γὰρ διὰ σταυροῦ, ἐπέλαμψεν ἡμῖν τὰ χαρίσματα· διὸ γηθόμενοι πάντες, προσπίπτομέν σοι λέγοντες· ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε δόξα σοι. (Ψλ 103,24).

εἰς τὸν στίχον, Δόξα καὶ νῦν, ἦχος πλ.δ'.

Ὁν περ πάλα Μωϋσῆς, προτυπώσας ἐν ἑαυτῷ, τὸν Ἀμαλῆκ καταβαλὼν ἐτροπώσατο· καὶ Δαυῖδ ὁ μελωδός, ὑποπόδιόν σοι βοῶν, προσκυνεῖσθαι διετάξατο, τίμιον σταυρόν σου, Χριστὲ ὁ Θεός, σήμερον ἁμαρτωλοὶ προσκυνοῦντες χεῖλεσιν ἀναξίοις, σὲ τὸν καταξιώσαντα παγῆναι ἐν αὐτῷ, ἀνυμνοῦντες βοῶμέν σοι· Κύριε σὺν τῷ ληστῇ τῆς βασιλείας σου ἀξίωσον ἡμᾶς. (Ἐξ 17,10-4 καὶ Ψλ 98,5).

ὁρθρος, κανὼν, ῥοδὴ δ', τροπᾶριο δ', ἦχος πλ.δ'.

Θαιμαστῶς ἐφαπλούμενος, τὰς ἡλιακὰς βολὰς ἐξηκόντισεν, ὁ σταυρὸς· καὶ διηγῆσαντο, οὐρανοὶ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. (Ψλ 18,2).

ῥοδὴ θ', τροπᾶρια α' καὶ β'.

Ἀγαλλέσθω τὰ δρυμοὶ ξύλα σύμπαντα, ἁγιασθείσης τῆς φύσεως αὐτῶν, ἵψ' οὗ περ ἐξ ἀρχῆς, ἐφυτεύθη Χριστοῦ, τανυθέντος ἐν ξύλῳ· δι' οὗ νῦν ὑψουμένοι, προσκυνοῦμεν αὐτὸν καὶ μεγαλύνομεν. (Ψλ 95,12).

Ἰερὸν ἠγέρθη κέρας θεόφροσι, τῆς κεφαλῆς τῶν ἀπάντων ὁ σταυρός, ἐν ᾧ ἁμαρτωλῶν νοοιμένων, συνθλῶνται τὰ κέρατα πάντα· δι' οὗ νῦν ὑψουμένου, προσκυνοῦμεν αὐτὸν καὶ μεγαλύνομεν. (Ψλ 74,10).

εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ σταυροῦ, ιδιόμελον τροπᾶριο γ', ἦχος πλ.α'.

Ἡ φωνὴ τῶν προφητῶν σου, Ἡσαΐου καὶ Δαυῖδ, ἐπληρώθη ὁ Θεός, ἡ λέγουσα· ἤξουσιν πάντα τὰ ἔθνη Κύριε, καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιόν σου· ἰδοὺ γὰρ ὁ λαός, ὃς τῆς σῆς ἀγαθῆ χάριτος πεπλήρωται, ἐν ταῖς αὐλαῖς σου Ἱερουσαλήμ. Ὁ σταυρὸν ὑπομείνας ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ τῇ ἀναστάσει σου ζωοποιῶν, φύλαξον καὶ σῶσον ἡμᾶς. (Ψλ 85,9 καὶ Ἡσ 66,23).

εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ σταυροῦ, Δόξα καὶ νῦν, ἦχος πλ.δ'.

Ἡ φωνὴ τοῦ προφήτου σου, Μωϋσεώς ὁ Θεός, πεπλήρωται ἡ λέγουσα· ὄψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμαμένην, ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν. Σήμερον σταυρὸς ὑψοῦται καὶ κόσμος ἐκ πλάνης ἡλειθέρωται. Σήμερον τοῦ Χριστοῦ ἡ ἀνάστασις ἐγκαινίζεται, καὶ τὰ πέρατα τῆς γῆς ἀγάλλονται, ἐν κυμβάλοις δαυῖτικοῖς, ὕμνον σοι προσφέροντα, καὶ λέγοντα· εἰργάσω σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς ὁ Θεός, σταυρόν καὶ τὴν ἀνάστασιν, δι' ὧν ἡμᾶς ἔσωσας, ἀγαθὲ καὶ φιλόανθρωπε. Παντοδύναμε Κύριε δόξα σοι. (Ψλ 73,12).

Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, κα' Νοεμβρίου

Δόξα καὶ νῦν μικροῦ ἑσπερινοῦ, ἦχος πλ.δ'.

Ὁ Δαυῖδ προανεφώνει σοι ἄχραντε, προορῶν τὴν ἀφιέρωσιν, τῆς εἰσόδου σου ἐν τῷ Ναῷ, ἐν ἣ τὰ πέρατα σήμερον ἐορτάζοντα, δοξολογοῦσί σε πανύμνητε. Τὴν γὰρ πρὸ τόκου Παρθένον, καὶ μετὰ τόκον μείναςαν ἄφθορον, Μήτηρ τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς, σήμερον ἐν τῷ Ναῷ εἰσερχομένην, ὁ Ζαχαρίας εὐφραίνεται, ἀπολαβὼν σε Δέσποινα, καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων ἀγάλλονται, ὑποδεξάμενά σε τὴν τροφὴν τῆς ζωῆς ἡμῶν. Διὸ καὶ ἡμεῖς ἐν ῥοδαῖς ἐκβοῶμέν σοι· ὑπὲρ ἡμῶν δυσώπησον, τὸν Υἱόν σου καὶ Θεὸν ἡμῶν, δωρηθῆναι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος. (Ψλ 44,15-16).

εἰς τὴν λιτὴν, στιχηρὸν ιδιόμελο α', ἦχος α'.

Ἀγαλλιᾶσθω σήμερον ὁ οὐρανὸς ἄνωθεν, καὶ αἱ νεφέλαι εὐφροσύνην ῥανάτωσαν, ἐπὶ τὰ λίαν παράδοξα, μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Ἰδοὺ γὰρ ἡ πύλη, ἡ κατὰ ἀνατολὰς βλέπουσα, ἀποκηθεῖσα ἐκ στεῖρας ἀκάρπου, ἐξ ἐπαγγελίας, καὶ τῷ Θεῷ ἀφιερωθεῖσα εἰς κατοίκησιν, σήμερον ἐν τῷ Ναῷ, ὡς ἁμῶμος προσφορά προσάγεται. Ἀγαλλιᾶσθω ὁ Δαυῖδ, κροῖων τὴν κινύραν. Ἀπενεχθήσονται φησι, τῷ Βασιλεῖ παρθένοι ὀπίσω αὐτῆς, αἱ πλησίον αὐτῆς ἀπενεχθήσονται· ἔσω ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ Θεοῦ, ἔνδον τοῦ ἱλαστηρίου αὐτοῦ, ἀνατραφεῖν εἰς

κατοίκησιν, τοῦ πρὸ αἰώνων ἐκ Πατρὸς ἀρρεύστως γεννηθέντος, εἰς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν ἡμῶν. (Ψλ 44,15).

μετὰ τὸν πολυέλεον, κάθισμα, ἦχος πλ.δ´.

Ἀγαλλιάσθω ὁ Δαυῖδ ὁ ὑμνογράφος, καὶ χορευέτω Ἰωακείμ σὺν τῇ Ἄννῃ, ὅτι γόνος ἅγιος ἐξ αὐτῶν προῆλθε, Μαρία ἡ φωτοφόρος θεία λαμπράς· καὶ χαίρει εἰσερχομένη ἐν τῷ Ναῷ· ἦν καὶ βλέπων ἠυλόγησεν, ὁ Βαραχίου υἱός, καὶ χαίρων ἀνεκραύγαζε· χαῖρε θαῦμα παγκόσμιον.

εἰς τὸν β´ κανόνα, ᾠδὴ α´, τροπάριο δ´, ἦχος α´.

Δαυῖδ ὁ προπάτωρ σε, ὕμνησε πάλοι, Παρθένε Θεόνυμφε, θυγατέρα λέγων σε, τοῦ Βασιλέως Χριστοῦ· ὃν καὶ τεκοῖσα μητρικῶς, βρέφος ἐθήλασας. (Ψλ 44,14).

εἰς τὸν α´ κανόνα, ᾠδὴ γ´, τροπάριο β´, ἦχος δ´.

Δαυῖδ προεξάρχων τῆς χορείας, σκιρτᾷ καὶ χορεύει σὺν ἡμῖν, καὶ βασιλίδα κράζει σε, πεποικιλμένην ἄχραντε, παρισταμένην πάντα γνε, ἐν τῷ Ναῷ τῷ Βασιλεῖ καὶ Θεῷ. (Ψλ 44,14· Β´ Βασ 6,14-6).

εἰς τὸν β´ κανόνα, ᾠδὴ γ´, εἰς τὸ Καὶ νῦν.

Σὲ οἱ προφῆται προεκήρυξαν, κιβωτὸν σεμνὴ ἀγιάσματος, θυμιατήριον χρυσοῖν, καὶ λυχνίαν καὶ τράπεζαν· καὶ ἡμεῖς ὥς θεοχώρητον, σκηνὴν ἀνυμνοῦμέν σε. (Ψλ 131,8· Α´ Βασ 7,50· Ἐβ 9,4· Ἐξ 25,31).

κάθισμα μεσῳδιον, ἦχος δ´.

Ἀναβόησον Δαυῖδ, τίς ἡ παροῦσα ἑορτή· ἦν ἀνύμνησας ποτέ, ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ψαλμῶν, ὡς θυγατέρα θεόπαιδα καὶ Παρθένος; Ἀπενεχθήσονται εἰπών, τῷ Βασιλεῖ μυστικῶς, παρθένοι ὀπισθεν αὐτῆς, καὶ αἱ πλησίον αὐτῆς· καὶ θαυμαστὴν ἐργάζου καὶ παγκόσμιον, τὴν ἑορτὴν τοῖς κραυγάζουσιν· ἡ Θεοτόκος, ἡμῖν ἐπέστη, τῆς σωτηρίας ἡ πρόξενος. (Ψλ 44,14-5).

εἰς τὸν β´ κανόνα, ᾠδὴ δ´, τροπάριο α´.

Προφῆτα Ἡσαΐα, προφήτευσον ἡμῖν· ἡ Παρθένος τίς ἐστιν, ἡ ἔχουσα γαστρί; Ἡ ἐξ Ἰούδα τῆς ῥίξης ἀναφύεισα, καὶ γεννηθεῖσα ἐκ Δαυῖδ τοῦ Βασιλέως, σπέρματος ἁγίου καρπὸς εὐκλεής.

εἰς τὸν β´ κανόνα, ᾠδὴ ζ´, τροπάριο β´.

Προφήτευσον ὁ λέγων ἐν Πνεύματι· ἀχθήσονται παρθένοι ὀπίσω σου, ἀπενεχθήσονται σοι, εἰς Ναὸν τῇ Βασιλίδι Μητρί. (Ψλ 44,15-6).

εἰς τὸν β´ κανόνα, ᾠδὴ η´, τροπάριο β´.

Καυχῶνται οἱ ἅγιοι, Δαυῖδ καὶ Ἰεσσαί· Ἰούδας σεμνύνεται· ἐκ ῥίξης γὰρ αὐτῶν, ἐβλάστησε γόνος, ἡ Παρθένος ἀγνή, ἐξ ἧς ἐγεννήθη, Θεὸς ὁ πρὸ αἰώνων.

εἰς τὸν α´ κανόνα, ᾠδὴ θ´, τροπάριο δ´.

Μελῳδῶν σοι προεκελάδει Δαυῖδ, λαλῶν σε θυγατέρα Βασιλέως. Κάλλει ἀρετῶν, ἐκ δεξιῶν παρισταμένην, ἰδὼν τοῦ Θεοῦ πεποικιλμένην σε· ὅθεν προφητεύων ἐβόα· ὄντως ἀνωτέρα πάντων, ὑπάρχεις Παρθένε ἀγνή. (Ψλ 44,10· 12 καὶ 14).

Χριστοῦγεννα, κε´ Δεκεμβρίου

εἰς τὸν ὄρθρον, κανὼν, ᾠδὴ α´, τροπάριο β´, ἦχος α´.

Ἰδὼν ὁ Κτίστης ὀλλύμενον, τὸν ἄνθρωπον χερσίν, ὃν ἐποίησε, κλίνας οὐρανοὺς κατέρχεται· τοῦτον δὲ ἐκ Παρθένου θείας ἀγνῆς, ὅλον οὐσιοῦται, ἀληθεῖα σαρκωθεῖς· ὅτι δεδοξασται. (Ψλ 17,10).

ᾠδὴ γ´, τροπάριο γ´.

Βηθλεὲμ εὐφραίνου, ἡγεμόνων Ἰούδα βασιλεία· τὸν Ἰσραὴλ γὰρ ὁ ποιμαίνων, Χερουβὶμ ὁ ἐπ’ ὧμων, ἐκ σοῦ προελθὼν Χριστὸς ἐμφανῶς, καὶ ἀνιψώσας τὸ κέρας ἡμῶν, πάντων ἐβασίλευσεν. (Ψλ 79,1).

ᾠδὴ δ´, τροπάριο γ´.

Ὡς πόκω γαστρὶ παρθενικῇ, κατέβης ὑετὸς Χριστέ, καὶ ὡς σταγόνες ἐν γῇ στάζουσαι. Αἰθίοπες καὶ Θαρσεῖς, καὶ Ἀράβων νῆσοί τε, Σαβᾶ Μήδων, πάσης γῆς κρατοῦντες, προσέπεσόν σοι Σωτήρ. Δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε. (Ψλ 71,6· 9-11).

ὠδὴ ς', τροπάριο α'.

Ἦλθε σαρκωθείς, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, γαστροὺς ὄν Πατὴρ, πρὸ ἑωσφόρου γεννᾶ, τὰς ἡνίας δέ, ὁ κρατῶν τῶν ἀχράντων δυνάμεων, ἐν φάτνῃ τῶν ἀλόγων ἀνακλίνεται· ῥάκει σπαργανοῦται, λύει δέ, πολυπλόκους σειρὰς παραπτώσεων. (Ψλ 109,3).

ὠδὴ η', τροπάρια α' και β'.

Ἔλκει Βαβυλῶνος ἡ θυγάτηρ παῖδας, δορυκτῆτους Δαυὶδ, ἐκ Σιών ἐν αὐτῇ· δωροφόρους πέμπει δέ, μάγους παῖδας, τὴν τοῦ Δαυὶδ θεοδόχον θυγατέρα λιτανεύοντα· διὸ ἀνυμνοῦντες ἀναμέλψομεν· εὐλογεῖτω ἡ κτίσις πᾶσα τὸν Κύριον, καὶ ὑπερυψοῦτω, εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. (Ψλ 136,8· 44,13).

Ὁρῶνα παρέκλινε τὸ πένθος ὠδῆς· οὐ γὰρ ἦδον ἐν νόθοις οἱ παῖδες Σιών· Βαβυλῶνος λύει δέ, πλάνην πᾶσαν καὶ μουσικῶν, ἀρμονίαν Βηθλεὲμ ἐξανατείλας Χριστός· διὸ ἀνυμνοῦντες ἀναμέλψομεν· εὐλογεῖτω ἡ κτίσις πᾶσα τὸν Κύριον, καὶ ὑπερυψοῦτω, εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. (Ψλ 136,2-4).

Θεοφάνεια, στ' Ἰανουαρίου

Δόξα καὶ νῦν στιχηρῶν ἐσπερινοῦ, ἦχος β'.

Ἐπέκλινας κάραν τῷ Προδρόμῳ συνέθλασας κάρας τῶν δρακόντων, ἐπέστης ἐν τοῖς ῥεῖθροις, ἐφώτισας τὰ σύμπαντα, τοῦ δοξάζειν σε Σωτῆρ, τὸν φωτισμὸν τῶν ψυχῶν ἡμῶν. (Ψλ 73,13).

ιδιόμελον α' Μεγάλου ἁγιασμοῦ, ἦχος πλ.δ'.

Φωνῇ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων, βοᾷ λέγουσα· δεῦτε λάβετε πάντες, Πνεῦμα σοφίας, Πνεῦμα συνέσεως, Πνεῦμα φόβου Θεοῦ, τοῦ ἐπιφανέντος Χριστοῦ. (Ψλ 28,3α).

Δόξα καὶ νῦν Μεγάλου ἁγιασμοῦ, ἦχος πλ.δ'.

Πρὸς τὴν φωνὴν τοῦ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐτοιμάσατε τὴν ὁδὸν τοῦ Κυρίου, ἦλθες Κύριε, μορφὴν δούλου λαβὼν, βάπτισμα αἰτῶν, ὁ μὴ γνοὺς ἁμαρτίαν. Εἶδοσάν σε ὕδατα, καὶ ἐφοβήθησαν· συντρομος γέγονεν ὁ Προδρόμος, καὶ ἐβόησε λέγων· πῶς φωτίσει ὁ λιχνὸς τὸ φῶς; πῶς χειροθετήσῃ δούλος τὸν δεσπότην; ἁγιάσον ἐμέ καὶ τὰ ὕδατα Σωτῆρ, ὁ αἰρῶν τοῦ κόσμου τὴν ἁμαρτίαν. (Μκ 1,3· Φιλ 2,7 καὶ Ψλ 76,17).

ιδιόμελον τοῦ Μεγάλου ἁγιασμοῦ, εἰς τὸν ῥαντισμὸν, ἦχος πλ.β'.

Ἀνυμνήσωμεν οἱ πιστοί, τῆς περὶ ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας τὸ μέγεθος· ἐν γὰρ τῷ ἡμῶν παραπτώματι, γενόμενος ἄνθρωπος, τὴν ἡμῶν κάθαρσιν καθαίρεται ἐν τῷ Ἰορδάνῃ, ὁ μόνος καθαρὸς καὶ ἀκέραιος, ἀγιάζων ἐμέ καὶ τὰ ὕδατα καὶ τὰς κεφαλὰς τῶν δρακόντων, συντρίβων ἐπὶ τοῦ ὕδατος. Ἀντλήσωμεν οὖν ὕδωρ, μετ' εὐφροσύνης ἀδελφοί· ἡ γὰρ χάρις τοῦ Πνεύματος τοῖς πιστῶς ἀντλοῦσιν, ἀοράτως ἐπιδίδοται, παρὰ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ Σωτῆρος τῶν ψυχῶν ἡμῶν. (Ψλ 73,13).

στιχηρὸν ιδιόμελον α' τῆς λιτῆς, ἦχος δ'.

Ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον, δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς γενέσθαι κατηξίωσε· ῥεῖθρα περιβάλλεται σήμερον τὰ Ἰορδάνια· οὐκ αὐτὸς τούτων πρὸς κάθαρσιν δεόμενος, ἀλλ' ἡμῖν ἐν ἑαυτῷ οἰκονομῶν τὴν ἀναγέννησιν. Ὡ τοῦ θαύματος! δίχα πυρὸς ἀναχωνεύει, καὶ ἀναπλάττει ἀνευ συντρίψεως, καὶ σφύζει τοὺς εἰς αὐτὸν φωτιζομένους, Χριστὸς ὁ Θεός, καὶ Σωτῆρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν. (Ψλ 103,2α).

εἰς τὸν ὄρθρον, κανὼν πεζός, ὠδὴ α', τροπάριο α', ἦχος β'.

Ἀδάμ τὸν φθαρέντα ἀναπλάττει, ῥεῖθροις Ἰορδάνου καὶ δρακόντων, κεφαλὰς ἐμφολεονόντων διαθλάττει, ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων Κύριος· διὸ δεδοξασται. (Ψλ 73,13).

κανὼν ἱαμβικός, ὠδὴ γ', ὁ εἰρμός, ἦχος β'.

Ὅσοι παλαιῶν, ἐκλελύμεθα βρόχων, βορῶν λεόντων, συντεθλασμένων μυίας, ἀγαλλιῶμεν, καὶ πλατύνωμεν στόμα, Λόγῳ πλέκοντες, ἐκ λόγων μελωδίαν, ᾧ τῶν πρὸς ἡμᾶς, ἡδεται δωρημάτων. (Ψλ 57,3).

ὑπακοή, ἦχος πλ. α'.

Ὅτε τῇ ἐπιφανείᾳ σου ἐφώτισας τὰ σύμπαντα, τότε ἡ ἄλμυρὰ τῆς ἀπιστίας θάλασσα ἔφριγε, καὶ ὁ Ἰορδάνης κάτω ῥέων ἐστράφη, πρὸς οὐρανὸν ἀνιπῶν ἡμᾶς· ἀλλὰ τῷ ἦπυι τῶν θείων ἐντολῶν σοι, συντήρησον Χριστέ ὁ Θεός, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, καὶ ἐλέησον ἡμᾶς. (Ψλ 113,3).

κανὼν πεζός, ὠδὴ δ', ὁ εἰρμός, ἦχος β'.

Ἀκήκοε Κύριε φωνῆς σου, ὃν εἶπας, φωνὴ βοῶντος ἐν ἐρήμῳ, ὅτε ἐβρόντησας πολλῶν ἐπὶ ὑδάτων, τῷ σῶ μαρτυρούμενος Υἱῷ· ὅλος γεγονώς τοῦ παρόντος, Πνεύματος δὲ ἐβόησε· σὺ εἰ Χριστός, Θεοῦ σοφία καὶ δύναμις. (Ἦσ 40,3· Μθ 3,3· Ψλ 28,3 καὶ Α΄ Κορ 1,24).

κοντάκιον, ἦχος δ΄.

Ἐπεφάνης σήμερον τῇ οἰκουμένῃ, καὶ τὸ φῶς σου Κύριε, ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς, ἐν ἐπιγνώσει ὑμνοῦντάς σε· ἥλθες ἐφάνης τὸ φῶς τὸ ἀπρόσιτον. (Ψλ 4,7).

κανὼν πεζός, ῥωδὴ θ΄, τροπάριο α΄, ἦχος β΄.

Δαυὶδ πάρεσο, πνεύματι τοῖς φωτιζομένοις· νῦν προσέλθετε, ἅδε πρὸς Θεόν, ἐν πίστει λέγων φωτίσθητε· οὗτος ὁ πτωχὸς ἐκέκραξεν Ἀδάμ ἐν πτώσει· καὶ γὰρ αὐτοῦ εἰσήκουσε Κύριος ἐλθὼν, ῥεῖθροις τοῦ Ἰορδάνου, φθαρέντα δὲ ἀνεκαίνισεν. (Ψλ 33,5-7).

εἰς τοὺς αἶνους, τροπάριο ε΄, ἦχος α΄.

Ὁ περιβάλλων τὸν οὐρανὸν ἐν νεφέλαις, ῥεῖθρα περιβάλλεται σήμερον τὰ Ἰορδάνια· καὶ τὴν ἐμὴν καθαίρεται κάθαρσιν, ὁ τοῦ κόσμου αἴρων τὴν ἁμαρτίαν· καὶ ὑπὸ τοῦ συγγενοῦς ἄνωθεν μαρτυρεῖται Πνεύματος, Υἱὸς μονογενὴς ὑπάρχων τοῦ ὑψίστου Πατρὸς· πρὸς ὃν βοήσωμεν· ὁ ἐπιφανεὶς καὶ σώσας ἡμᾶς, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι. (Ψλ 146,8α).

Δόξα τῶν αἰῶνων, ἦχος πλ.β΄.

Νάματα Ἰορδάνια περιέβαλον Σωτήρ, ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον· καὶ ἐκλινας κορυφὴν τῷ Προδρόμῳ, ὁ τὸν οὐρανὸν μετρήσας σπιθαμῇ· ἵνα ἐπιστρέψῃς κόσμον ἐκ πλάνης, καὶ σώσῃς τὰς ψυχὰς ἡμῶν. (Ψλ 103,2).

Καὶ νῦν τῶν αἰῶνων, ἦχος β΄.

Σήμερον ὁ Χριστός, ἐν Ἰορδάνῃ ἤλθε βαπτισθῆναι· σήμερον Ἰωάννης ἅπτεται, κορυφῆς τοῦ Δεσπότη. Αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν ἐξέστησαν, τὸ παράδοξον ὁρῶσαι μυστήριον. Ἡ θάλασσα εἶδε καὶ ἔφυγεν· ὁ Ἰορδάνης ἰδὼν ἀνεστρέφετο. Ἡμεῖς δὲ οἱ φωτισθέντες βοῶμεν· δόξα τῷ φανέντι Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς ὁφθέντι, καὶ φωτίσαντι τὸν κόσμον. (Ψλ 113,3).

Τῆς Ὑπαπαντῆς, β΄ Φεβρουαρίου

εἰς τὸν μέγαν ἐσπερινόν, στιχηρὸ ἰδιόμελο γ΄, ἦχος α΄.

Δεῦτε καὶ ἡμεῖς, ἥσασιν ἐνθέοις, Χριστῷ συναντηθῶμεν, καὶ δεξιώμεθα αὐτόν, οὗ τὸ σωτήριο ὁ Συμεὼν ἑώρακεν. Οὗτός ἐστιν, ὃν ὁ Δαυὶδ καταγγέλλει· οὗτός ἐστιν, ὁ ἐν προφηταῖς λαλήσας· ὁ σαρκωθείς δι' ἡμᾶς, καὶ νόμῳ φθεγγόμενος. Αὐτὸν προσκυνήσωμεν.

ἰδιόμελο α΄ τῶν ἀποστίχων, ἦχος βαρύς.

Κατακόσμησον τὸν νυμφῶνά σου Σιών, καὶ ὑπόδεξαι τὸν Βασιλέα Χριστόν· ἄσπασαι τὴν Μαριάμ, τὴν ἐποικράνιον πύλην· αὕτη γὰρ θρόνος χειρουβικός ἀνεδείχθη· αὕτη βαστάζει τὸν Βασιλέα τῆς δόξης· νεφέλη φωτὸς ὑπάρχει ἡ Παρθένος, φέρουσα ἐν σαρκὶ Υἱὸν πρὸ ἑωσφόρου· ὃν λαβὼν Συμεὼν ἐν ἀγκάλαις αὐτοῦ ἐκήρυξε λαοῖς, Δεσπότην αὐτὸν εἶναι, ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου. (Ψλ 79,2 καὶ 109,3).

εἰς τὸν ὄρθρον, κανὼν, ῥωδὴ δ΄, ὁ εἰρμός, ἦχος γ΄.

Ἐκάλυπεν οὐρανοὺς ἡ ἀρετὴ σου Χριστέ· τῆς κιβωτοῦ γὰρ προελθὼν, τοῦ ἁγιάσματος σου, τῆς ἀφθόρου Μητρός, ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου, ὥφθης ὡς βρέφος ἀγκαλοφορούμενος, καὶ ἐπληρώθη τὰ πάντα τῆς σῆς αἰνέσεως. (Ψλ 131,8).

Τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, κε΄ Μαρτίου

εἰς τὸν ὄρθρον, κανὼν, ῥωδὴ α΄, τροπάριο α΄, ἦχος δ΄.

Ἀδέτω σοι Δέσποινα, κινῶν τὴν λύραν τοῦ Πνεύματος, Δαυὶδ ὁ προπάτωρ σου· ἄκουσον Θύγατερ, τὴν χαρμόσινον, φωνὴν τὴν τοῦ ἀγγέλου· χαρὰν γὰρ μηνύει σοι, τὴν ἀνεκλάλητον. (Ψλ 44,11).

ῥωδὴ δ΄, τροπάριο δ΄.

Μετὰ δέους σοι ὡς δοῦλος, τῇ Κυρίᾳ παρίσταμαι· μετὰ φόβου Κόρη, νῦν κατανοεῖν εὐλαβοῦμαι σε· ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον καταβήσεται, ἐπὶ σὲ Λόγος, ὁ τοῦ Πατρὸς ὡς ἠδῴκησε. (Ψλ 71,6).

ῥωδὴ ε΄, τροπάριο δ΄.

Πρὸς τὸν σὸν προπάτορα, Δαυῖδ ἐπαγγειλάμενος, θήσιν ἐκ καρποῦ τοῦ τῆς κοιλίας, ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς βασιλείας αὐτοῦ, τὴν τοῦ Ἰακώβ σε καλλονήν, μόνην ἐξελέξατο, λογικὸν ἐνδιαίτημα. (Ψλ 131,11 καὶ 46,5).

ὠδὴ θ', τροπάριο ε'.

Δανιὴλ σε ὄρος καλεῖ νοτήν· γεννήτριαν Θεοῦ ὁ Ἡσαΐας· βλέπει δὲ ὡς πόκον Γεδεὼν· ὁ Δαυῖδ δέ, ἀγίασμα φάσκει, πύλην δὲ σε ἄλλος· ὁ δὲ Γαβριὴλ σοὶ κραυγάζει· χαίρε κεχαριτωμένη· ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. (Δαν 2,34· Ἠσ 7,14· Κριτ 6,38· Ψλ 95,6 καὶ 131,8· Ἰεζ 44,2 καὶ Λκ 1,28).

Τῆς Μεταμορφώσεως, στ' Αὐγούστου

εἰς τὸν ἐσπερινόν, ἰδιόμελο β' τῶν ἀποστίχων, ἦχος α'.

Τὴν σὴν τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ προορώμενος, ἐν Πνεύματι διὰ σαρκός, πρὸς ἀνθρώπους ἐπιδημίαν, ὁ θεοπάτωρ Δαυῖδ, πόρωθεν πρὸς εὐφροσύνην συγκαλεῖται τὴν κτίσιν, καὶ προφητικῶς ἀνακράζει· Θαβὼρ καὶ Ἑρμών ἐν τῷ ὀνόματί σου ἀγαλλιάσονται. Ἐν τούτῳ γὰρ ἐπιβάς τῷ ὄρει Σωτῆρ μετὰ τῶν μαθητῶν σου, τὴν ἀμαυρωθεῖσαν ἐν Ἀδὰμ φύσιν, μεταμορφωθείς, ἀπαστράψαι πάλιν πεποίηκας, μεταστοιχειώσας αὐτήν, εἰς τὴν σὴν τῆς Θεότητος δόξαν τε καὶ λαμπρότητα· διὸ βοῶμέν σοι· Δημιουργέ τοῦ παντός, Κύριε δόξα σοι. (Ψλ 88,13β).

εἰς τὸν ὄρθρον, κανών, ὠδὴ η', τροπάριο δ', ἦχος δ'.

Διὰ τῆς ἐν γνώφῳ θείας ὁμφῆς, τὸ πρόσωπον ποτὲ ἐδοξάσθη Μωσῆς· Χριστὸς δὲ ὡς ἱμάτιον, φῶς καὶ δόξαν ἀναβάλλεται· φωτὸς αὐτουργὸς γὰρ πεφυκῶς καταυγάζει τοὺς μέλλοντας· εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον. (Ψλ 103,2).

κανών β', ὠδὴ θ', τροπάριο α', ἦχος πλ.δ'.

Ἵνα σοι δεῖξις ἐμφανῶς, τὴν ἀπόρρητον δευτέραν κατάβασιν, ὅπως ὁ Ὑψιστος Θεός, ὁφθήσῃ ἐστὼς ἐν μέσῳ θεῶν, τοῖς ἀποστόλοις ἐν Θαβὼρ, Μωσῇ σὺν Ἡλίας τε, ἀρρητῶς ἔλαμψας· διὸ πάντες σε Χριστέ μεγαλύνομεν. (Ψλ 81,1).

εἰς τοὺς αἶνους, στιχηρὸ προσόμοιο β', ἦχος δ'.

Ὁ πρὸ αἰώνων ὑπάρχων Θεὸς Λόγος, ὁ φῶς ὡς ἱμάτιον περιβαλλόμενος, μεταμορφούμενος ἐμπροσθεν, τῶν μαθητῶν σου, ὑπὲρ τὸν ἥλιον Λόγε ἔλαμψας, Μωσῆς καὶ Ἡλίας δέ, σοὶ παρειστήκεισαν, νεκρῶν καὶ ζώντων σε Κύριον, δηλοποιούντες, καὶ σοῦ δοξάζοντες τὴν ἀπόρρητον, οἰκονομίαν καὶ τὸ ἔλεος, καὶ τὴν πολλὴν συγκατάβασιν, δι' ἧς ἔσωσας κόσμον, ἀμαρτίας ἀπολλύμενον. (Ψλ 103,2).

Τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ιε' Αὐγούστου

εἰς τὸν μικρὸν ἐσπερινόν, στιχηρὸ προσόμοιο β', ἦχος β'.

Τίνα τὰ φοβερά ἄσματα, ἃ προσῆξάν σοι τότε Παρθένη; κύκλω τῆς σῆς κλίνης ἱστάμενοι, πάντες οἱ τοῦ Λόγου ἀπόστολοι, καὶ θαμβητικῶς ἀναβοῶντες· ἀπαίρει, τοῦ βασιλέως τὸ παλάτιον· ὑφύπναι, ἡ κιβωτὸς τοῦ ἁγιάσματος· πύλαι ἐπάρθητε ὅπως, τοῦ Θεοῦ ἡ πύλη, ἐν πολλῇ εἰσέλθῃ χαρᾷ, τῷ κόσμῳ ἀπαύστως, αἰτουμένη τὸ μέγα ἔλεος. (Ψλ 131,8 καὶ 23,7).

εἰς τὸν μέγαν ἐσπερινόν, στιχηρὸ ἰδιόμελο β' τῶν ἀποστίχων, ἦχος δ'.

Δαυῖτικὴν ὠδὴν σήμερον λαοί, ἄσωμεν Χριστῷ τῷ Θεῷ· ἀπενεχθήσονται φησι, τῷ Βασιλεῖ παρθένοι ὀπίσω αὐτῆς, ἀπενεχθήσονται ἐν εὐφροσύνῃ καὶ ἀγαλλίασει. Ἡ γὰρ ἐκ σπέρματος Δαυῖδ, δι' ἧς ἡμεῖς ἐθεώθημεν, ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ ἑαυτῆς Υἱοῦ καὶ Δεσπότου, ἐνδόξως καὶ ὑπὲρ λόγον μετατίθεται· ἦν ὡς Μητέρα Θεοῦ ἀνυμνοῦντες, βοῶμεν καὶ λέγομεν· Σῶσον ἡμᾶς, τοὺς ὁμολογούντάς σε Θεοτόκε, ἀπὸ πάσης περιστάσεως, καὶ λύτρωσαι κινδύνων τὰς ψυχὰς ἡμῶν. (Ψλ 44,15).

κάθισμα α' στιχολογίας, ἦχος δ'.

Ἀναβόησον Δαυῖδ, τίς ἡ παροῦσα ἐορτή; ἦν ἀνύμνησά φησιν, ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ψαλμῶν, ὡς θυγατέρα θεόπαιδα καὶ Παρθένον, μετέστησεν αὐτήν, πρὸς τὰς ἐκείθεν μονάς, Χριστὸς ὁ ἐξ αὐτῆς, ἄνευ σπορᾶς γεννηθείς· καὶ διὰ τοῦτο χαίρουσι, μητέρες καὶ θυγατέρες καὶ νύμφαι Χριστοῦ, βοῶσαι· χαίρε, ἡ μεταστᾶσα πρὸς τὰ ἄνω βασιλεία. (Ψλ 44).

εἰς τὸν ὄρθρον, κανών, ὠδὴ α', ὁ εἰρμός, ἦχος α'.

Πεποιικιλμένη τῇ θείᾳ δόξῃ, ἡ ἱερὰ καὶ εὐκλεὲς Παρθένη μνήμη σου, πάντας συνηγάγετο, πρὸς εὐφροσύνην τοὺς πιστοὺς, ἐξαρχούσης Μαριὰμ, μετὰ χορῶν καὶ τυμπάνων τῷ σῷ. ἄδοντας Μονογενεῖ, ἐνδόξως ὅτι δεδόξασται. (Ψλ 44,14).

κανών β', ὠδὴ ζ', τροπάριο α', ἦχος δ'.

Νεανίσκοι καὶ παρθένοι τῆς Παρθένου τε, καὶ Θεομήτορος, τὴν μνήμην σέβοντες, πρεσβῦται καὶ ἄρχοντες, καὶ βασιλεῖς σὺν κριταῖς, μελωδήσατε· ὁ τῶν πατέρων Κύριος, καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ. (Ψλ 148,11-2).

κανών α', ὠδὴ η', τροπάριο α', ἦχος α'.

Ῥήμασιν εἶχοντο τῆς θείας, κιβωτοῦ τοῦ ἁγιάσματος, πᾶσα ἡ πληθὺς τῶν θεολόγων ἐν τῇ Σιών· ποῦ νῦν ἀπαίρεις σκηνὴν κραυγάζοντες, Θεοῦ τοῦ ζῶντος; μὴ διαλίπῃς ἐποπτείουσα, τοὺς πίστει μέλποντας· τὸν Δημιουργὸν μόνον ὑμνοῦμεν, οἱ λελυτρωμένοι, καὶ ὑπερυψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. (Ψλ 131,8).

κανών β', ὠδὴ θ', τροπάριο α', ἦχος δ'.

Δεῦτε ἐν Σιών, τῷ θείῳ καὶ πίνον, ὅρει τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἀγαλλιασώμεθα, τὴν Θεοτόκον ἐνοπτριζόμενοι· πρὸς γὰρ τὴν λίαν κρείττονα, καὶ θειοτέραν σκηνὴν, ὡς Μητέρα, ταύτην εἰς τὰ Ἅγια, τῶν Ἁγίων Χριστὸς μετατίθησι. (Ψλ 67,16).

ΨΑΛΜΟΙ ΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ

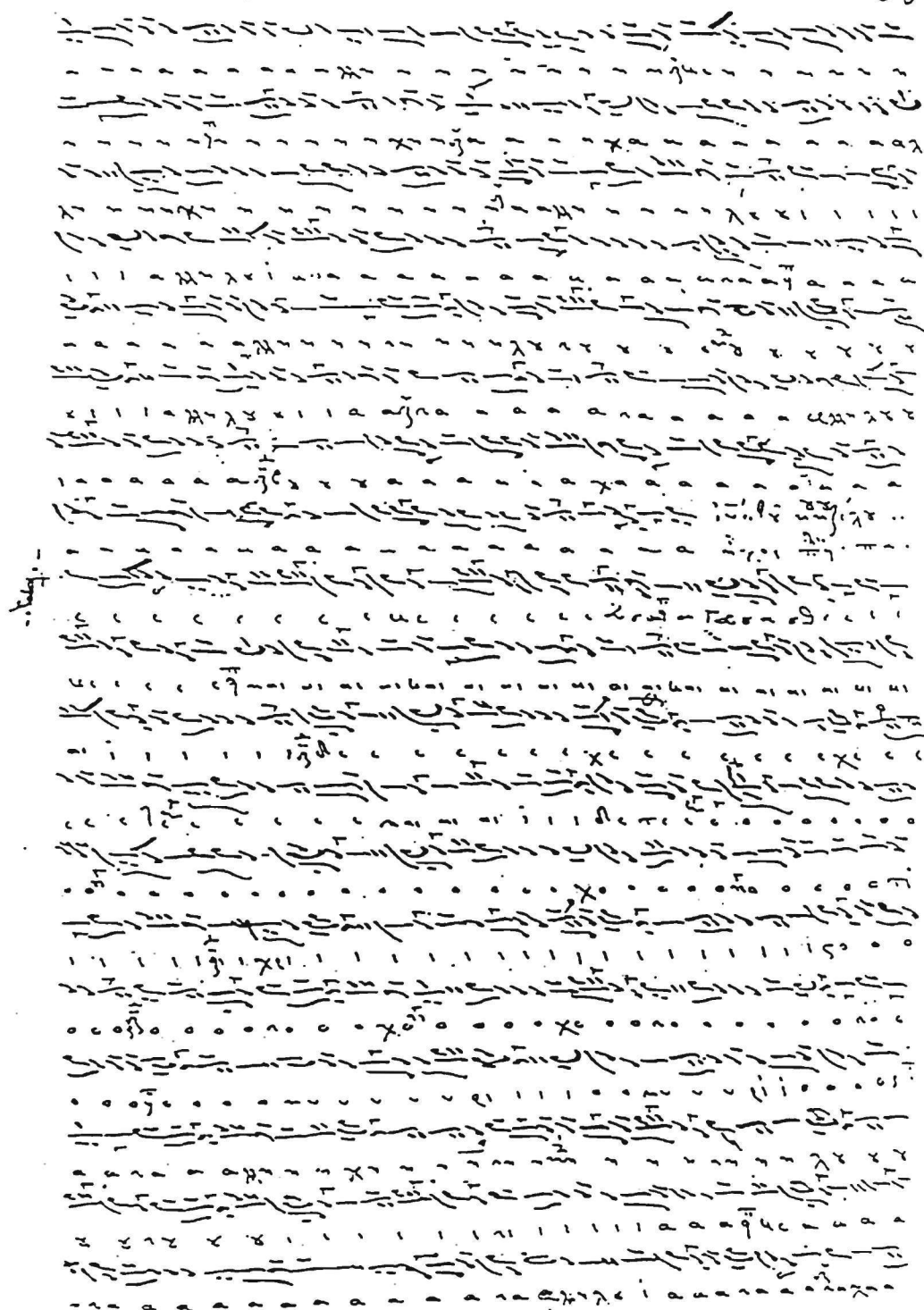
Νυχθήμερες ακολουθίες:

εσπερινός	103· 140· 141· 129· 116
απόδειπνο μικρό	50· 69· 142
» μεγάλο	4· 6· 12· 24· 30· 90· 50· 101· 69· 142
μεσονυχτικό	50· 118· 120· 133
» Σαββάτου	50· 64-69
» Κυριακής	50
όρθρος	19· 20· 3· 37· 62· 87· 102· 142· 50· 148· 149· 150
α' ώρα	5· 89· 100
μεσώριο α' ώρας	45· 91· 92
γ' ώρα	16· 24· 50
μεσώριο γ' ώρας	29· 31· 60
ς' ώρα	53· 54· 90
μεσώριο ς' ώρας	55· 56· 69
θ' ώρα	83· 84· 85
μεσώριο θ' ώρας	112· 137· 139
Μ. ώρες Μ. Παρασκευής	
α' ώρα	5· 2· 21
γ' ώρα	34· 108· 50
ς' ώρα	53· 139· 90
θ' ώρα	68· 69· 85
Μ. ώρες Χριστουγέννων	
α' ώρα	5· 44· 45
γ' ώρα	66· 86· 50
ς' ώρα	71· 131· 90
θ' ώρα	109· 110· 85
Μ. ώρες Θεοφανείων	
α' ώρα	5· 22· 26
γ' ώρα	28· 41· 50
ς' ώρα	73· 76· 90
θ' ώρα	92· 113· 85
τυπικά	102· 145· 33

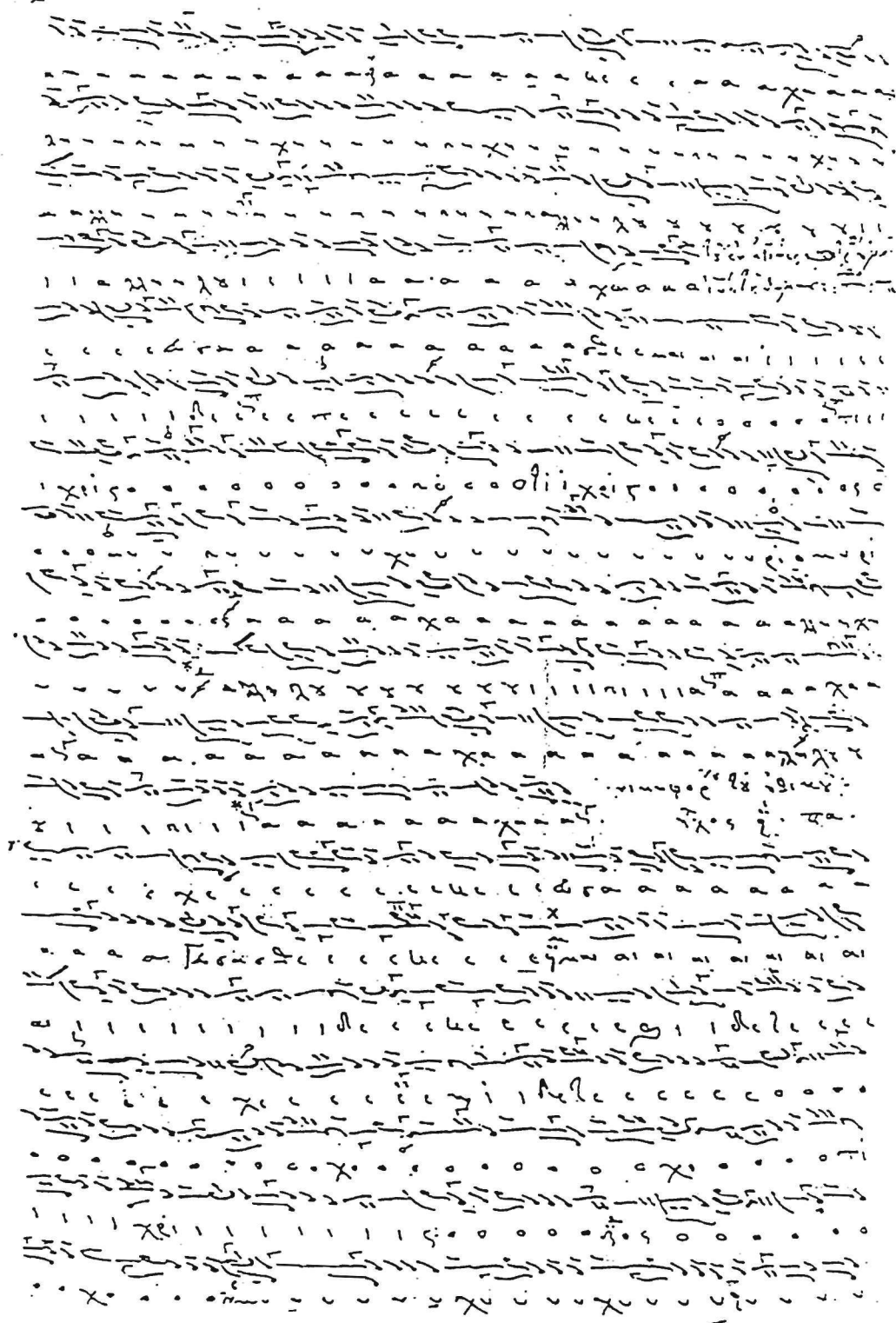
Διάφορες ακολουθίες:

τραπέζης	144· 12
εξομολόγηση	50
βάπτισμα	31
ευχέλαιο	142
εξόδιος λαϊκού	90· 118· 50
» κληρικού	118· 22· 23· 83· 50
γάμος	127
αγιασμός	142
εις ψυχορραγούντα	69
μετάληψη	22· 23· 115· 50
εγκαινίων	50· 144· 22· 83· 131· 92· 25
μικρή και μεγάλη Παράκληση	142· 50
λειτουργία Προηγιασμένων Δώ- ρων	119-133
θεία λειτουργία	102· 145· (επιλογή στίχων από διάφορους ψαλμούς στα αντίφωνα και το κοινωνικό)

٢٩١

9214

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

- Πάτμου 266 (αρχές θ' αι. μ.Χ.)
 Τιμίου Σταυρού 40 (ι' αι. μ.Χ.)
 Βατοπαιδίου 1488 (ια' αι. μ.Χ.)
 Grottaferrata Γ.β. xxxv (ια' αι. μ.Χ.)
 Vatic. Gr. 1877 (ιγ' αι. μ.Χ.)
 EBE 2458 (1336 μ.Χ.)
 EBE 2062 (1376-85 μ.Χ.)
 Κουτλουμουσίου 457 (δεύτερο ήμισυ ιδ' αι. μ.Χ.)
 Ιβήρων 973 (αρχές ιε' αι. μ.Χ.)
 Φιλοθέου 122 (α' ήμισυ ιε' αιώνας μ.Χ.)
 EBE 2061 (ιε' αι. μ.Χ.)
 Σινά 1552 (1475-90 μ.Χ.)
 Ιβήρων 961 (τέλη ιζ' αι. μ.Χ.)
 Ξηροποτάμου 374 (β' ήμισυ ιη' αι. μ.Χ.)
 Δοχειαρίου 389 (1807 μ.Χ.)
 EBE 1867 (1820 μ.Χ.)
 Ξηροπατάμου 357 (περίπου 1820 μ.Χ.)
 ΜΠΤ 705 (1829 μ.Χ.)

2. ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Ἀγιοπολίτης, ἔκδ. J. Raasted, *The Hagiopolites, A Byzantine Treatise on Musical Theory*, CIMAGL, Copenhagen 1983· καὶ L. Tardo, *L' Antica Melurgia bizantina*, Grottaferrata 1938, σ. 164-173.
- Ἀπόστολος, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1979.
- Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου, *Τεχνολογία σὺν Θεῷ ἀγίῳ, περιέχουσα τοὺς ὀκτὼ τρόπους τῆς μουσικῆς τέχνης, τῶν τε φθόγγων τε καὶ ἐνεργειῶν, ἀργιῶν τε καὶ σχημάτων, ἤχων τε καὶ φθορῶν, ὀρθογραφίας τε καὶ κανονικῶν γραμμῶν, κώδικας* EBE 1867

- του 1820 μ.Χ., έκδοσις Χαραλάμπου Καρακατσάνη, *Βυζαντινή Ποταμηΐς*, τόμος α', Ἀθήναι 1995.
- Bible, The Ryrie Study, C.C. Ryrie, New American Standard Translation, Moody Press, Chicago U.S.A. 1978.
- Βλεμμύδου Μιχαήλ, Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν σημαδίων ἐρμηνευομένων καθ' ἕκαστον, βλ. L. Tardo, *L' Antica Melurgia bizantina*, Grottaferrata 1938, σ. 245-7.
- Γερροντικά, εκδ. M. Gerbert, *Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum* I, St. Blasien 1784, σ. 2 εξ. W. Christ - M. Paranikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Lipsiae 1871, σ. xxix εξ., και Β. Ματθαίου, Παύλου Εὐεργετινοῦ, Συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ῥημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων Πατέρων, τόμ. β', Ἀθήναι 1958, σ. 113εξ.
- Ἐκλογή ἐκ τῶν ψαλμῶν τοῦ προφήτου καὶ βασιλέως Δαβίδ. Πρὸς χρῆσιν τῶν ὁλονυκτιῶν καὶ λοιπῶν ἐορτασίμων ἀκολουθιῶν, ἐκδόσεις Σχοι- νᾶ ἐν Βόλῳ 1986⁴.
- Ἐγκόλπιον τοῦ Ἀναγνώστου, έκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλη- σίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1985¹¹.
- Εὐχολόγιον τὸ μέγα, σπουδῇ καὶ ἐπιστασίᾳ Σπυρίδωνος Ζερβοῦ ἱερομονάχου, ἐπανεκδιδόμενον εἰς δ' ἔκδοσιν βάσει τῆς ἐν Βενετίᾳ β' ἐκδό- σεως τοῦ 1862, έκδοσις «ΑΣΤΗΡ», Ἀθήναι 1992.
- Γαβριήλ ἱερομονάχου, *Περὶ τῶν ἐν τῇ ψαλτικῇ σημαδίων καὶ φωνῶν καὶ τῆς τούτων ἐτυμολογίας*, herausgegeben von Ch. Hannick und G. Wolf- ram, CSM, MMB, vol. I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1985. Επίσης τις ἐκδόσεις: ΠΕΑ, β' (1900) 76 εξ. Ἐφημερίς Φόρμιγξ, ἔτος στ' (η'), ἀριθ. 1-2, 15-31 Ἰουλίου 1910, σ. 5 εξ. Ἐμ. Βαμβουδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν, τόμ. α', Σάμος 1938, σ. 1 εξ., και L. Tardo, *L' Antica Melurgia bizantina*, Grottaferrata 1938, σ. 185 εξ.
- The Greek New Testament*, eds. K. Aland, M. Black, C. M. Martini, B. M. Metzger, A. Wikgen, Münster, West Germany, United Bible Societies 1983³.
- Ἰωάννου Λάσκαρη, *Παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης*, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέ- ρα εἰς ἄκρον, ἀπὸ το χειρόγραφο Διονυσίου 570, φ. 40r-42r, βλ. Α. Αλυγιζάκη, *Η οκταηχία στην ελληνική λειτουργική υμνο- γραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 239-40.
- Ἰωάννου Πλουσιαδινού, Ἑρμηνεία τῆς παραλλαγῆς τῶν κυρίων καὶ πλαγίων ἤχων, καὶ διφώνων καὶ τετραφώνων καὶ τῶν λοιπῶν, ἀπὸ το χειρόγραφο Διονυσίου 570, φ. 119r-123v, βλ. Α. Αλυγιζάκη, *Η*

οκταηχία στην ελληνική λειτουργική υμνογραφία, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 235-9.

- Μανουήλ Χρυσάφη λαμπαδαρίου, *Περὶ τῶν ἐνθεωρουμένων τῇ ψαλτικῇ τέχνῃ καὶ ὧν φρονοῦσι κακῶς τινες περὶ αὐτῶν*, edited by D.E. Conomos, CSM, MMB, vol. II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1985. Επίσης τις εκδόσεις: Κ.Ψάχου, “Δημοσίευσις ἀρχαίων ἀνεκδότων χειρογράφων περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς”, *Ἐφημερίς Φόρμιγξ*, ἔτος β΄, ἀριθ. 5, 15 Μαρτίου 1903, σ. 3 ἐξ.· Ἐμ. Βαμβουδάκη, *Συμβολή εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν*, τόμ. α΄, Σάμος 1938, σ. 35-45· καὶ L. Tardo, *L’ Antica Melurgia bizantina*, Grottaferrata 1938, σ. 230-43.
- Μηναῖον Ἰανουαρίου Ἀθῆναι 1970, Φεβρουαρίου Ἀθῆναι 1986, Μαρτίου Ἀθῆναι 1991, Αὐγούστου Ἀθῆναι 1970, Σεπτεμβρίου Ἀθῆναι 1986, Ὀκτωβρίου Ἀθῆναι 1987, Νοεμβρίου Ἀθῆναι 1986, Δεκεμβρίου Ἀθῆναι ἄ.ἔ., ἐκδόσεις «ΦΩΣ».
- Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄ (*Septuaginta*), επιστημονικὴ ἐπιμέλεια Prof. Dr. Ralfs Alfred, Stuttgart 1979.
- Παρακλητικὴ, ἐκδόσεις «ΦΩΣ», Ἀθῆναι ἁ.ἔ.
- Πεντηκοστάριον, ἐκδόσεις «ΦΩΣ», Ἀθῆναι 1991.
- Ρουσάνος Παχώμιος, *Ἑρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν*, στον Ἐμ. Βαμβουδάκη, *Συμβολή εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν*, τόμ. α΄, Σάμος 1938, σ. 46-53.
- Τριώδιον, ἐκδόσεις «ΦΩΣ», Ἀθῆναι 1989.
- Τυπικὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église I-II*, OCA 165-6, Roma 1962-3.
- Ὡρολόγιον τὸ μέγα, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1963².

Β. ΓΕΝΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Αλυγιάκη Α.Ε., *Θέματα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Θεσσαλονίκη 1978.
- “Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειον”, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογικὴ Σχολή, Τόμος ἐόρτιος χιλιοστῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979), σ. 255-81 (καὶ ἀνάτυπο).
- *Ἡ οκταηχία στην ελληνική λειτουργική υμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985.

- “Ο χαρακτήρας τῆς Ὁρθοδόξου Ψαλτικῆς”, *ΕΕΘΣΤΘ* 29 (1988) 369-476.
- *Μελωδήματα ἀσκήσεων λειτουργικῆς*, ἐκδόσεις Γ. Δεδούσης, Θεσσαλονίκη 1992.
- Αμαργιανάκη Γ., “Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της”, *Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν, κύκλος ἐλληνικῆς μουσικῆς, βυζαντινοὶ μελουργοί*, (1994-95), σ. 73-7.
- Ἀντωνιάδου Ε., “Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν”, *Θεολογία* τόμοι Κ΄ (1949) 704-24· ΚΑ΄ (1950) 43-56, 180-200, 341-53, 526-40, ΚΒ΄ (1951) 386-401.
- *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου*, Ἀθήναι 1961.
- Anderson A.A., *Psalms 1-72 Volume I, & Psalms 73-150 Volume II, New Century Bible Commentary*, Mich. & London 1981².
- Αποστολοπούλου Θ.Κ., *Ὁ Απόστολος Κώνστας ὁ Χίος καὶ ἡ συμβολὴ του στη θεωρία τῆς μουσικῆς τέχνης*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1997 (μη δημοσιευμένη).
- Baldovin J.F., *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, OCA 228 Rome 1987.
- Βαμβουδάκη Ἐμ., *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν*, τόμ. α΄, Σάμος 1938.
- Βασιλειάδης Π.Β., *Lex Orandi, Μελέτες λειτουργικῆς θεολογίας*, Ἐκκλησία-Κοινωνία-Οἰκουμένη 9, παρατηρητὴς Θεσσαλονίκη 1994.
- “Eucharist and Q, (The Understanding of Eucharist in the Primitive Church)”, *ΕΕΘΣΤΘ* 6 (1996) 111-30.
- Βεργωτῆ Γ., *Τελετουργικὴ, συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1993².
- *Ἡ Π. Διαθήκη στὴ χριστιανικὴ λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Bettenson H., ed., *The early Christian Fathers*, Oxford-New York 1986⁸.
- *The later Christian Fathers*, Oxford-New York 1986⁸.
- Βιολάκη Γ.Ι., “Μελέτη συγκριτικὴ τῆς νῦν ἐν χρήσει μουσικῆς γραφῆς πρὸς τὴν τοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου καὶ πρὸς τὴν ἀρχαιότεραν γραφήν”, *ΠΕΑ*, τεύχος 1 (1900) 28-53· (φωτ. ἀνατ. «Τέριος» Κατερίνη 1991).
- Βουρλῆ Α.Θ., *Δογματικοθητικαὶ ὁψεις τῆς ὀρθοδόξου ψαλμωδίας*, Ἀθήναι 1994.
- Bradshaw P. F., *The Search for the Origins of Christian Worship, Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, Oxford 1992.

- Breslich-Erikson H., "The Communion Hymn of the Byzantine Liturgy of the Pre-sanctified Gifts", *SEC* 3 (1973) 51-73.
- Bright J., *A History of Israel*, London 1981³.
- Χαλδαιάκη Ἀ.Γ., *Ὁ πολυέλεος στήν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιΐα, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ*, Ἀθήναι 1997 (μη δημοσιευμένη).
- Χατζηγιακουμῆ Μ.Κ., *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τόμος α', Ἀθήνα 1975.
- *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Ἀθήνα 1980.
- Χατζηθεοδώρου Γ.Ι., *Βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, περίοδος α' (1820-1899)*, *ΨΒ* 1, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χρήστου Π.Κ., "Ἡ ὕμνογραφία τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας", *ΕΕΘΣΘ* 3 (1958) 55-107, ἀνάτυπον Θεσσαλονίκη 1959 καὶ *Θεολογικά Μελετήματα* 4: Ὑμνογραφικά, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 13-69.
- Χρυσάνθου, *Εἰσαγωγή εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐν Παρισίοις 1821 (φωτ. ανατ. Ἀθήνα 1977).
- *Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς*, ἐν Τεργέστη 1832 (φωτ. ανατ. Ἀθήνα 1977).
- Conomos D.E., *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Thessaloniki 1974.
- "Greece II. Post-Byzantine to 1830", *NGDMM*, ed., Stanley Sadie, Vol. 7, London 1980, σ. 672.
- *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle*, *DOS* XXI Washington D.C. 1983.
- Cutler A., "Liturgical Strata in the Marginal Psalters", *DOP* XXXIV-V, Washington D.C. 1980-1.
- Dix G., Dom. *The Shape of the Liturgy*, with additional notes by P. V. Marshall, New York 1983³.
- Dimitrievskij A., *Opisanie Liturgicheskikh Rukopisej*, I Kiev 1895, (φωτ. ανατ. ed., Hildersheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965, 1-151).
- DiSalvo B., "Asmatikon", *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 16 (1962) 135-58.
- Δοῦκου Δ., *Τὸ βιβλικὸν ἐβραϊκὸν Πάσχα*, Θεσσαλονίκη 1968.
- *Ὁ ἐξάψαλμος καὶ ὁ ψαλμὸς Ν'*, Θεσσαλονίκη 1975².
- *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Drillock D., "Liturgical Song in the Worship of the Church", *SVTQ* 41 (1997) 183-218

- Dugmore C., *The Influence of the Synagogue Upon the Divine Office*, revised edition London 1964.
- Εὐστρατιάδου Σ., “Ἡ ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου καὶ τὰ μεγαλυνάρια τοῦ ἐπιταφίου”, *ΝΣ* (1938) 1-166.
- Εὐθυμιάδης Α., *Μαθήματα βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἥτοι θεωρία καὶ πλήρης μέθοδος μελωδικῶν ἀσκήσεων*, ἔκδοσις β΄, Θεσσαλονίκη 1972.
- Eisenman R. & Wise M., *The Dead Sea Scrolls Uncovered*, 1992.
- Freyne S., *The World of the New Testament*, New Testament Message 2, Delaware U.S.A. 1980.
- Germanos St. of Constantinople, *On the Divine Liturgy*, translation, introduction and commentary by Paul Meyendorff, St. Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, New York 1984.
- Γιαννακοπούλου Ἰ., Ἀρχιμ., *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄: Οἱ Ψαλμοί*, τόμ.24, Θεσσαλονίκη 1986⁴.
- Goldingay J.E., “Books of Chronicles”, *New Bible Dictionary*, eds. J. D. Douglas and N. Hillyer, England 1986², σ. 187-8.
- Gooding D.W., “The Septuagint”, *New Bible Dictionary*, eds. J. D. Douglas and N. Hillyer, England 1986², σ. 1181-4.
- Greenstein E.L., “Psalms”, *ER* 12, ed. M. Eliade, N. York-London 1987.
- Grisbrooke W.J., “The Formative Period - Cathedral and Monastic Offices”, *The Study of Liturgy*, eds. Ch. Jones, G. Wainwright, E. Yarnold SJ και P. Bradshaw, SPCK Oxford-New York 1992², σ. 403-20.
- Hannick C., “Music of the Early Christian Church”, *NGDMM*, ed., S. Sadie, London 1980, vol. 4, σ. 363-71.
- Harper J., *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century*, Clarendon Press-Oxford 1994³.
- Harris S., “The Communion Chants in Thirteenth Century Byzantine Musical MSS”, *SEC* 2 (1971) 51-67.
- Hempel J., “Book of Psalms”, *IDB* vol. 3, editorial board: G.A. Buttrick, T.S. Kepler, J. Knox, H.G. May, S. Terrien & E.S. Bucke, Abington Nashville U.S.A. 1962, σ. 942-58.
- Holleman A.W.J., “The Oxyrhynchus Papyrus 1786 and the Relationship Between Ancient Greek and Early Christian Music”, *VC* 26 (1972) 1-17.
- Husmann H., “Syrian Church music”, *NGDMM*, ed. S. Sadie, London 1980, vol. 18, σ. 472-81.
- Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἰ.Β. Κογκούλη, Χ.Κ. Οἰκονόμου, Π.Ἰ. Σκαλτσῆ, *ΘΛΠ* 1, ἔκδοσις Ο.Χ.Α. «ΛΥΔΙΑ», Θεσσαλονίκη 1991.

- Jasper R.C.D. & G.J. Cuming, *Prayers of the Eucharist: Early and Reformed*, third edition, revised and enlarged, New York 1987.
- Jeffery P., "The Introduction of Psalmody Into the Roman Mass by Pope Celestine I (422-432)", *AL* 26 (1984) 147-65.
- Καϊμάκη Δ., *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Καραβιδοπούλου Ί., "Ερμηνεία τῆς πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου", *ΕΕΘΣΘ* 1973, σ. 338-446.
- Καρῶ Σ., *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία*, Ἀθῆναι 1933.
- *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθῆναι 1976.
- *Μέθοδος τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, Θεωρητικὸν Α΄-Β΄*, Ἀθῆναι 1982.
- Klein R.W., *Textual Criticism of the Old Testament: The Septuagint after Qumran*, Philadelphia 1981³.
- Κοντάκη Χ.Ι., *Ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων περὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τῆς ὀφειλομένης πρὸς αὐτὴν τιμῆς, διδακτορικὴ διατριβὴ ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Τμήμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη 1994 (δακτυλογραφημένη).
- Κορακίδη Ἀ.Σ., *Ἀρχαῖοι ὕμνοι: 2. Ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος (Gloria) «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη»*, Ἀθῆναι 1984.
- Κοτοπούλου Χ.Α., *Ο κοινωνικὸς ὕμνος "Αινεῖτε..." (Ψαλμ. 148) Πέτρον Λαμπαδαρίου, διπλωματικὴ ἐργασία, Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν, Τμήμα Μουσικῆς Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη 1992 (δακτυλογραφημένη).
- Κουπιτῶρη Π., *Λόγος πανηγυρικὸς περὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεὶς κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου καὶ ἀπαγγελθεὶς ἐν τῇ αἰθούσῃ αὐτοῦ τῇ 4 Δεκεμβρίου 1874, Ἀθήνησι 1876 (BIM, αρ. 90)*.
- Κουτλεμάνη Π., *Ἡ Ἀγία Γραφή στό Πεντηκοστάριο, διδακτορικὴ διατριβή, Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη 1986 (μη δημοσιευμένη).
- Kraeling C.H., & Mowry L., "Music in the Bible", *The New Oxford History of Music*, Vol. 1, ed. E. Wellesz, Oxford 1957 (rep. 1979), σ. 283-312.
- Lamb J.A., *The Psalms in Christian worship*, London 1962.
- Lampe G.W.H., ed., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford-New York 1991¹⁰.
- Levy K., "Music of the Byzantine Rite", *NGDMM*, ed., S. Sadie, Vol. 3, London 1980, σ. 553-66.
- Liddell H. & Scott R., *Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ξενοφῶντος Π. Μόσχου*,

πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασίᾳ Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου,
τόμ. δ΄, ἀ.έ.

Mateos J., *Le Typikon de la Grande Église*, I-II, OCA 165-6, Roma 1962-3.

McKelvy R.J., "Temple", *New Bible Dictionary*, eds: J. D. Douglas & N. Hillyer,
England 1986², σ. 1168-73.

McKinnon J., "The Exclusion of Musical Instruments From the Ancient Synagogue", *PRMA* 106 (1979-80) 77-87.

— *Music in early Christian Literature*, Cambridge 1989³.

McNamara M., *Intertestamental Literature*, Old Testament Message Vol. 23,
Wilmington U.S.A. 1983.

Μητσάκη Κ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία: ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης
ἕως τὴν εἰκονομαχίαν*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1985².

Μιχαηλίδη Σ., *Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς*, Μορφωτικό
Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1989².

Michels U., *Ἀτλας τῆς μουσικῆς*, τόμ. II, μετάφραση τοῦ *Atlas zur Musik*,
DTV München 1977, ἀπὸ τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑρευνας Μουσικῆς καὶ
Ακουστικῆς (I.E.M.A.), υπεύθυνοι ἐργασίας, Κ. Μόσχος καὶ
Π. Βλαγκόπουλος, Φίλιππος Νάκας, Ἀθήνα 1995.

Μουσικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1883), *Στοιχειώδης
διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Κωνσταντινούπολις
1888 (φωτ. ἀντ. Ἀθήνα 1978).

Mowinckel S., *The Psalms in Israel's Worship*, Vol. I & II, trans. D. R. Ap-Thomas
1962.

Mowry I., "Revelation 4-5 and Early Christian Liturgical Usage", *JBL* 71 (1952)
75-84.

Μπαλαγεώργου Δ.Κ., *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ
κοσμικοῦ τυπικοῦ*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Ἀθήνα 1998 (μη
δημοσιευμένη).

Panagiotides P.Ch., "The Musical Use of the Psalter in the 14th and 15th Centuries"
στο *Byzantine Chant, Tradition and Reform*, edited by C. Troels-
gaard, Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens,
1993, Monographs of the Danish Institute at Athens, volume 2,
Athens 1997, σ. 159-71.

Παναγιωτοπούλου Δ.Γ., *Θεωρία καὶ πράξις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς
μουσικῆς*, ἀδελφ. θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Ἀθήναι 1986⁵.

Παντελάκη Ε.Γ., "Νέα ἐγκώμια τοῦ ἐπιταφίου", Θ 15 (1936) 225-50 καὶ 310-
29.

- Παπαδοπούλου Γ.Ι., *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1890 (φωτ. ανατ. «Κουλτούρα» Ἀθήνα 1977).
- *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Ἀθήναι 1904 (φωτ. ανατ. «Τέρτιος» Κατερίνη 1990).
- Παρανίκα Μ., “Περὶ χριστιανικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων”, *ΕΦΣΚ* 8 (1874) 174 ἐξ., 9 (1874) 119 ἐξ. καὶ 10 (1875) 13 ἐξ.
- Φιλοξένους Κ., *Θεωρητικὸν στοιχειῶδες τῆς μουσικῆς*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Σ. Ἰγνατιάδου 1859 (φωτ. ανατ. Π.Πουρναρᾶ Θεσσαλονίκη 1992).
- *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδου 1868.
- Φουντούλη Ἰ.Μ., *Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος δοξολογία* (διδασκατορικὴ διατριβή), Ἀθήναι 1963.
- *Αἱ μεγάλαι ὥραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευῆς καὶ Μεγάλου Σαββάτου*, Θεσσαλονίκη 1964.
- *Κείμενα Λειτουργικῆς*, τόμ. α', β' καὶ γ', Θεσσαλονίκη 1994.
- Piston W., *Harmony*, revised and expanded by M. DeVoto, University of New Hampshire, London, V. Gollancz Ltd., 1983³.
- Pitra J.-B., *Juris ecclesiastici grecorum historia et monumenta* II, Roma 1868
- *Analecta sacra spicilegio solesmensi parata* I, Roma 1867.
- Ψάχου Κ., *Ἡ παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς*, Ἀθήναι 1917, καὶ β' ἔκδοσις ὑπὸ Γεωργίου Χατζηθεοδώρου, ἔκδόσεις «Διόνυσος», Ἀθήναι 1978.
- *Τὸ ὀκτάηχο σύστημα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ δημώδους καὶ τὸ τῆς ἀρμονικῆς συνηχίσεως*, ἐπιμέλεια ἐκδόσεως-εἰσαγωγῆ, ὑπὸ Γεωργίου Χατζηθεοδώρου, ἔκδοσις «Μιχ. Πολυχρονάκης», Νεάπολις Κρήτης 1980.
- Quasten J., *Music and Worship in Pagan and Christian Antiquity*, μετάφραση τοῦ *Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit* (Münster 1930) 1973², ἀπὸ τὸν B. Ramsey, Washington D. C., 1983.
- *Patrology*, volumes I, II & III, Maryland U.S.A. 1986.
- Ροδοπούλου Π., *Ὁ καθαγιασμός τῶν Δώρων τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 1968.
- Σάκκου Σ.Ν., *Ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις στοὺς ψαλμούς*, τεῦχος α', Θεσσαλονίκη 1984.
- *Ἑρμηνεία ψαλμῶν β'*, ἐξάψαλμος-προοιμιακός, Θεσσαλονίκη 1985, ἀνατύπωση 1997.

- Sama N.M., "Book of Psalms", *EJ* 13, Jerusalem, Israel 1974³.
- Σάθα Κ., *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν, ἐν Βενετίᾳ 1879 (BIM, αρ. 131).*
- Schattauer T., "The Koinonikon of the Byzantine Liturgy: An historical Study", *OCP* 49 (1983) 91-129.
- Sendrey A., *Music in the Social and Religious Life of Antiquity*, N. Jersey 1974.
- Shutt R.J.H., "Letter of Aristeas", *Old Testament Pseudepigrapha*, Vol. 2, ed. J.H. Charlesworth, New York 1985.
- Simmons H., "The Influence of Pseudo-Dionysius in the Liturgical Writings of Symeon of Thessaloniki", *PH* (1990) 33-9.
- Σκαλτσῆ Π., *Λειτουργικὲς μελέτες I*, Θεσσαλονίκη 1999.
- Smith J.A., "The Ancient Synagogue, the Early Church and Singing", *ML* 65 (1984) 1-16.
- "First-Century Christian Singing and Its Relationship to Contemporary Jewish Religious Song", *ML* 75 (1994), 1-15.
- Στάθη Γ.Θ., *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, IBM*, τόμ. α', Ἀθῆναι 1975· τόμ. β', Ἀθῆναι 1976· τόμ. γ', Ἀθῆναι 1993.
- "Ἡ ἁσματικὴ διαφοροποίηση ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336", *XΘ* 3, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 165-211.
- "Ἡ σύντομη καὶ ἀργὴ παράδοση τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς", ἀνάτυπο ἀπ' τὸν τόμο, *Ἀξίες καὶ Πολιτισμός*, ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, σ.385-402, Ἀθήνα 1991.
- *Ἡ ἐξήγησις τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς μουσικῆς, IBM* 2, Ἀθῆναι 1989².
- *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιᾶς, IBM* 3, Ἀθῆναι 1992³.
- Στεφανίδου Β., "Σχεδιάσμα περὶ μουσικῆς ἰδιαίτερον ἐκκλησιαστικῆς", *ΠΕΑ*, τεύχος 5 (1902) 207-79.
- Στεφάνου Λαμπαδαρίου, *Κρητὶς ἥτοι νέα στοιχειώδης διδασκαλία τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Δ. Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας, 1875.
- Stefanovic D., "The Theological Dimention of Liturgical Music from an Orthodox Perspective", *SL* 28 (1998) 32-45.
- Strunk O., "The Byzantine Office of Agia Sophia", *DOP* 9 and 10 (1956) 175-202.
- "The Antiphones of the Oktoechos", *JAMS* 13 (1960) 50-67.

- *Essays on Music in the Byzantine World*, New York 1977.
- *Source Readings in Music History, I. Antiquity and the Middle Ages*, London Boston, 1981.
- Swete H.B., *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1902; New York 1968.
- Σιμωντᾶ Π.Ν., “βίβλος Ψαλμῶν”, *ΘΗΕ*, τόμ. 12, Ἀθῆναι 1968, σ.455-8.
- Taft R., *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, OCA 200, Rome 1978².
- *Beyond East and West, Problems in Liturgical Understanding*, The Pastoral Press, Washington D.C., U.S.A.1984. και revised and enlarged edition, Pontifical Oriental Institute, Rome 1997².
- *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origin of the Divine Office and its Meaning for Today*, Collegeville, MN: Liturgical Press, 1993².
- “The Origins and Development of the Byzantine Communion Psalmody”, *AACLAS* 1 (1997)108-34.
- Tardo L., *L’ Antica Melurgia bizantina*, Grottaferrata 1938.
- Θεοδώρου Ε.Δ., “Τὸ ὁδοιπορικὸν τῆς Αἰθερίας, ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς”, *Θεολογία* τόμοι Ξ’, 4(1989)593-9 και ΞΑ’, 1-2(1990)120-43.
- Thirtle J. W., *The Titles of the Psalms*, London 1904.
- Thomson J.G.S.S., Kinder F.D., “Book of Psalms”, *New Bible Dictionary*, J. D. Douglas & N. Hillyer, eds., England 1986², σ. 992-6.
- Tillyard H J.W., *Byzantine Music and Hymnography*, London 1923.
- Τιμαγένη Ι.Γρ., “Ψαλτήριον”, *ΘΗΕ*, τόμος 12, Ἀθῆναι 1968, σ. 458-60.
- Touliatos-Banker D.H., “The ‘Chanted’ Vespers Service”, *Κληρονομία* 8 (1976) 107-126.
- “Selected Melodic Formulae of the Standard 19th Century Amomos as Traced From Early 15th Century Thessaloniki and Constantinopolitan Sources”, *JÖB Akten*, XVI Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4-9 Oktober 1981, Wien 1982, σ. 75-83.
- *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *AB* 46, Θεσσαλονίκη 1984.
- Τρεμπέλα Π.Ν., *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, Ἀθῆναι 1961.
- *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ ἀνατολῆς*, τόμ.β’, Ἀθῆναι 1993².
- *Ἐκλογή ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας*, Ἀθῆναι 1978²,

- *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας: Ψαλμοί, τόμος Ι΄*, Ἀθήναι 1992.
- *Μικρὸν εὐχολόγιον, αἱ ἀκολουθίαι καὶ ἀγιασμοῦ ὑδάτων, ἐγκαινίων, ὄρθρου καὶ ἐσπερινοῦ*, τόμ. β΄, Ἀθήναι 1998².
- Τσάμη Δ.Γ., *Εἰσαγωγή στὴ σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἔκδ. δ΄, Θεσσαλονίκη 1992.
- *Τὸ Γεροντικὸ τοῦ Σινᾶ, Σιναῖτικά Κείμενα 1*, ἐκδόσεις Ἱ. Μονῆς τοῦ θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, Θεσσαλονίκη 1991.
- *Λειτουργική*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Τσελεγγίδη Δ., “Ἡ Θεοτόκος κατὰ τὴν ὑμνογραφία τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν”, *ΓΠ* 709 (1986) 22-7.
- Τζέτζη Ι., *Περὶ τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς ἐν τῇ ἐλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ*, ἐν Μονάχῳ 1874.
- Würlhwein E., *The Text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica*, μετάφραση τοῦ E. F. Rhodes, Wilmington U.S.A. 1979.
- Wellesz E., *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961².
- *Eastern Elements in Western Chant*, Copenhagen 1967².
- Werner E., *The Sacred Bridge: The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church during the First Millennium*, London 1959.
- “Musical Tradition and its transmitters between Synagogue and Church”, *YS*, Vol. II., ed. A. Shiloah, Jerusalem 1971.
- “The music of post-Biblical Judaism”, *The New Oxford History of Music*, “Ancient and Oriental Music”, Vol. I, ed. E. Wellesz, Oxford 1957 (reprint 1979), σ. 313-35.
- “Psalm: I. Antiquity and early Christianity”, *NGDMM*, S. Sadie, ed., vol. 15, London 1980, σ. 320-2.
- Williams E.V., *John Koukouzeles’ Reform of Byzantine Chanting for Great Vespers in the Fourteenth Century*, Ph.D. Dissertation, Yale University 1968 (μη δημοσιευμένη).
- “The Treatment of Text in the Kalophonic Chanting of Psalm 2”, *SEC* 2 (1971) 173-93.
- “The Kalophonic Tradition and Chants for the Polyeleos Psalm 134”, *SEC* 4 (1979) 228-41.
- Winnington-Ingram R. P., “Greece. I. Ancient”, *NGDMM*, ed., S. Sadie, Vol. 7, London 1980, σ. 659-762.
- Wörner K.H., *Geschichte der Musik, Ein Studien- und Nachschlagebuch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1980⁷.
- Yilmaz Zeki, *Türk Musikîsi Dersleri (Μαθήματα τουρκικῆς μουσικῆς)*, Istanbul 1994.

Γ. ΜΟΥΣΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

NEON ANASTASIMATARION, μεταφρασθὲν κατὰ τὴν νεοφανῇ μέθοδον τῆς μουσικῆς ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει μουσικολογιωτάτων διδασκάλων καὶ ἐφευρετῶν τοῦ νέου μουσικοῦ συστήματος, νῦν πρῶτον εἰς φῶς ἀχθὲν διὰ τυπογραφικῶν χαρακτήρων τῆς μουσικῆς.... Ἐκδοθὲν σπουδῇ μὲν ἐπιπόνῳ τοῦ μουσικολογιωτάτου κυρίου Πέτρου τοῦ Ἐφεσίου,... Ἐν τῷ τοῦ Βουκουρεστίου νεο-συστάτῳ Τυπογραφείῳ 1820.

TAMEION ANΘOLOGIAS, περιέχον ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὁρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως μετὰ τινων καλοφωνικῶν εἰρμῶν ἐν τῷ τέλει. Κατ' ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον, καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν ἤδη ἐσχάτως παρὰ τοῦ ἐφευρέτου τῆς ῥηθείσης μεθόδου διδασκάλου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος... Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν. 1824. Τόμ. I-II.

EIRMOLOGION TΩN KATABASIWΩN, Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου μετὰ συντόμου Εἰρμολογίου Πέτρου Πρωτοψάλτου τοῦ Βυζαντίου. Ἐξηγημένα κατὰ τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον μετὰ προσθήκης ἱκανῶν μαθημάτων, ὧν ἐστεροῦντο εἰς τὸ παλαιόν. Ἐπιθεωρηθέντα ἤδη, καὶ ἀκριβῶς διορθωθέντα παρὰ τοῦ διδασκάλου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τῆς ῥηθείσης μεθόδου.... Κωνσταντινούπολις. Ἐν τῇ Βρεταννικῇ Τυπογραφίᾳ Κάστρου εἰς Γαλατᾶν. 1825. (φωτ. ἀνατ. «Κουλτούρα», Ἀθήνα 1982).

TAMEION ANΘOLOGIAS, περιέχον ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὁρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως μετὰ τινων καλοφωνικῶν εἰρμῶν ἐν τῷ τέλει. Κατ' ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον, καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν παρὰ τοῦ ἐφευρέτου τῆς ῥηθείσης μεθόδου διδασκάλου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Νῦν τρίτον ἐκδοθεῖσαν εἰς τύπον μετὰ προσθήκης πολλῶν νέων. Παρὰ Θεοδώρου Παπαπαράσχου Φωκέως... Ἐν Κωνσταντινου-

πόλει. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν. 1837. Τόμ. I-II.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ ΑΡΓΟΝ, περιέχον τὰ ἀναστάσιμα τοῦ ἑσπερινοῦ, ὁρθοῦ καὶ λειτουργίας, μετὰ τῶν ἀναστασίμων κανόνων, ἀργῶν καταβασίων, τιμιωτέρων, κατανυκτικῶν, μαρτυρικῶν καὶ νεκρωσίων, μετὰ τῶν ἑνδεκα ἑωθινῶν ἐν τῷ τέλει. Μελοποιηθὲν παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου. Καὶ ἤδη ἐπιδιορθωθὲν μετὰ προσθήκης, παρὰ Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Νῦν τρίτον ἐκδοθὲν εἰς τύπον παρὰ Θεοδώρου Παπᾶ Παράσχου Φωκέως, ... Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν ἀδελφῶν Ἰγνατιδῶν. 1839.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ ΣΥΝΤΟΜΟΝ, μελοποιηθὲν παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου ἐξηγηθὲν παρὰ Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν εἰς τύπον παρὰ Θεοδώρου Παπᾶ Παράσχου Φωκέως, ... Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν ἀδελφῶν Ἰγνατιδῶν. 1839.

ΠΑΝΔΕΚΤΗ, τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ. Ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α΄ Δομεστίκου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Περιέχων μαθήματα τοῦ ἑσπερινοῦ, ὁρθοῦ, μέγιστα μαθήματα τῆς τε Παπαδικῆς καὶ τοῦ Μαθηματαρίου καὶ τῆς λειτουργίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου. Τόμοι 1-2, 1850, καὶ τόμος 4, 1851. (φωτ. ἀνατ. «Τέρτιος», τόμ. 1, Κατερίνη 1993, καὶ τόμ. 2, ἀ.έ.).

ΤΑΜΕΙΟΝ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑΣ, περιέχον ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἑνιαύσιον ἀκολουθίαν ἑσπερινοῦ, ὁρθοῦ, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως μετὰ τινων καλοφωνικῶν εἰρμῶν ἐν τῷ τέλει. Κατ' ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων. Ἐξηγηθὲν μὲν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον, καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθὲν, παρὰ τῶν ἀειμνήστων διδασκάλων, καὶ ἐφευρετῶν τῆς ῥηθείσης μεθόδου. Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος. Πλουτισθὲν δὲ μετὰ προσθήκης πολλῶν νέων μαθημάτων, μελισθέντων παρὰ Θεοδώρου Παπᾶ Παράσχου Φωκέως νῦν τέταρτον ἐκδίδεται...

Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Μωϋσῆ δὲ Κάστρου ἐν Γαλατᾷ. 1851. Τόμ. I-II.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ ΑΡΓΟΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΝ, μελοποιηθὲν παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου καὶ ἐξηγηθὲν παρὰ Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐπαυξηθὲν δὲ καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθὲν παρὰ Θεοδώρου Π.Π. Φωκαέως ἐκδίδεται νῦν τὸ τέταρτον εἰς δύο παρὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου... Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Μωϋσῆ δὲ Κάστρου ἐν Γαλατᾷ. 1855.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ ΝΕΟΝ ΑΡΓΟΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΝ, περιέχον τὰ ἀναστάσιμα τοῦ ἑσπερινοῦ, ὄρθρου καὶ λειτουργίας, μετὰ τῶν ἀναστασίμων κανόνων, ἀργῶν καταβασιῶν, τιμιωτέρων συντόμων, δοξολογιῶν μετὰ τῶν ἑωθινῶν αὐτῶν, κατανυκτικῶν, μαρτυρικῶν καὶ νεκρωσίμων, τῶν τριῶν ἐννάτων ὠδῶν τῶν Βαΐων, τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ καὶ τῆς Ἀναλήψεως, καὶ τῶν τριῶν κανόνων τῆς Παρακλήσεως καὶ τοῦ Ἀκαθίστου. Μελοποιηθὲν παρὰ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου. Καὶ ἤδη ἐπιδιορθωθὲν μετὰ προσθήκης, παρὰ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Νῦν τὸ πέμπτον εἰς τύπον ἐκδοθὲν ἰδίους ἀναλώμασιν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Σ. Ἰγνατιάδου. 1858.

ΜΟΥΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, διηρημένη εἰς τόμους καὶ περιέχουσα ἀπάσης τῆς ἐνιαυσίου ἀκολουθίας τὰ μαθήματα τῶν ἀρχαίων, ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ μετ' αὐτὴν μουσικοδιδασκάλων, μετὰ προσθήκης τῶν μέχρι τοῦδε ἀνεξηγήτων, ἐκδίδεται ἐγκρίσει καὶ ἀδείᾳ τῆς Α.Θ. Παναγιότητος καὶ τῆς Ἱερ. Συνόδου, παρὰ τῶν μουσικοδιδασκάλων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀναλώμασιν αὐτῶν τε καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν. Ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Τυπογραφίᾳ τῇ διευθυνομένη ὑπὸ τοῦ Κ.Β.Δ. Καλλίφρονος. 1868-9. Τόμ. I-II. (φωτ. ἀνατ. *ΨΒ* 2 καὶ 3, Θεσσαλονίκη 1999).

ΤΑΜΕΙΟΝ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑΣ, περιέχον ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἑσπερινοῦ, ὄρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, μετὰ τινων καλοφωνικῶν εἰρημῶν ἐν τῷ τέλει. Ἐκδοθὲν τὸ τέταρτον ἐγκρίσει καὶ ἀδείᾳ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας παρὰ Θεοδώρου Φωκαέως. Νῦν δὲ μετατυποῦται τὸ ἕκτον ἀπαραλλάκτως μετὰ τινων προσθηκῶν ὑπὸ Μηνᾶ Δομενίκου. Δαπάνη Γ.Σεῦτανίδου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Τὰ ἡμε-

ρήσια Νέα» βιβλιοπωλείον Γεωργίου Σεΐτανίδου, ἔξωθεν τῆς
 πύλης τοῦ Ζουντὰν Καπουσοῦ ἀριθ.291. 1869. Τόμ. I-III.

ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΥΨΕΛΗ, κατὰ τὴν προφορὰν καὶ τὸ ὕφος τῆς τοῦ Χριστοῦ
 Μεγάλης Ἐκκλησίας ὑπὸ Στεφάνου Λαμπαδαρίου περιεκτικὴ
 πάντων τῶν ἰδιομέλων καὶ δοξαστικῶν τοῦ ἑσπερινοῦ, τῆς λι-
 τῆς, τῶν ἀποστίχων καὶ τῶν αἰνῶν, ἀπολυτικίων καὶ κοντα-
 κίων πασῶν τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν τῶν
 ἑορταζομένων ἁγίων τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ τοῦ τε Τριωδίου καὶ
 Πεντηκοσταρίου εἰς τόμους δύο... αὐθις ἐκδιδομένη ὑπὸ Δ.
 Ἰωάννου Πρωτοφάλτου ἀδεία καὶ ἐγκρίσει τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
 Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἐν Κωνσταντινουπό-
 λει ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰ.Παλλαμάρη Πέραν, πλησίον τοῦ
 «Μπὸν Μαρσέ». 1882. Τρίτος τόμος παράρτημα 1884. (φωτ.
 ἀνατ. «Μ.Πολυχρονάκης», Νεάπολις Κρήτης, ἀ.έ.).

Η ΑΓΙΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΕΒΔΟΜΑΣ, περιέχουσα τὴν κατὰ τὴν ἑβδομάδα τῶν
 παθῶν τοῦ Σωτῆρος ψαλλομένην μέχρι τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς
 Ἀναστάσεως τοῦ Πάσχα ἀκολουθίαν μετὰ τῆς τυπικῆς διατά-
 ξεως, συγκειμένην ἐκ μαθημάτων ἀργῶν τε καὶ συντόμων τῶν
 τριῶν μελῶν τοῦ τε παπαδικοῦ, στιχηραρικοῦ καὶ εἰρμολογικοῦ
 μέλους. Ἡ ἀκολουθία αὕτη ἐπεξεργασθεῖσα καὶ καλλωπισθεῖσα
 κατὰ τε τὴν γραφὴν καὶ τὸ μέλος, καὶ διὰ πολλῶν ἐνεκδότων
 μαθημάτων πλουτισθεῖσα ἐκδίδεται νῦν τὸ πρῶτον ὑπὸ
 Γεωργίου Ραιδεστινοῦ πρώην Πρωτοφάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ.
 Ἐκκλησίας. Ἀδεία τοῦ ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεί-
 σεως ὑπ' ἀρ.526 καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας. Ἐν Κων-
 σταντινουπόλει. Τύποις Σ.Ι.Βουτυρά. 1884. (φωτ.ἀνατ. «Μ.
 Πολυχρονάκης», Νεάπολις Κρήτης, 1975).

ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν τόμων, περιέχων ἅπαντα τὰ
 μαθήματα τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς λειτουργίας, ὑπὸ
 Γεωργίου Πρωγάκη μουσικοδιδασκάλου τῆς ἐν Χάλκῃ Ἱ.Θεολο-
 γικῆς Σχολῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ
 Τυπογραφείου. Τόμοι 1-3. 1909-10.

ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΠΑΝΔΕΚΤΗΣ, ἥτοι πλήρης συλλογὴ τῶν ἐκλεκτοτέρων μουσικῶν
 μαθημάτων, τῶν ἐν ταῖς πρωΐναῖς καὶ ἑσπεριναῖς ἀκολουθίαις
 τῆς Ἐκκλησίας ψαλλομένων (πλὴν ὅσων περιέχει τὸ Ἀναστασι-
 ματάριον), μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καταρτισθεῖσα, πρὸς χρῆσιν
 τῶν τὴν ἱερὰν ὕμνωδιαν ἐν τῷ ναῷ ἀσκούντων καὶ παντὸς
 φιλομούσου. Ἀδελφότης Θεολόγων ἡ «Ζωή». Ἀθῆναι. Τόμοι

δ': έσπερινός 1977⁴, όρθρος 1982⁵, είρμολόγιον 1984⁵ καί θ. λειτουργία 1984⁶.

ΜΟΥΣΙΚΟΝ ΤΡΙΩΔΙΟΝ, Θρασυβούλου Στανίτσα, "Αρχοντος Πρωτοψάλτου τής Αγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1969.

ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ ΤΕΡΠΝΟΝ, έκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρα, Ἅγιον Ὄρος 1991.

ΤΕΧΝΗ ΜΕΛΟΥΡΓΟΣ Α΄, παρτιτούρα μέ μαθήματα τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, τής Πανεπιστημιακῆς Βυζαντινῆς Χορωδίας τής Θεσσαλονίκης, ἀπό τόν Ἀ.Ε. Ἀλυγιζάκη, Θεσσαλονίκη 1995.

ΑΠΑΝΤΑ ΠΕΤΡΟΥ ΤΟΥ ΜΠΕΡΕΚΕΤΟΥ, Βυζαντινή Ποταμηῖς, τόμος β΄, έκδοσις Χαραλάμπου Καρακατσάνη, Ἀθήναι 1996.

ΤΕΧΝΗ ΜΕΛΟΥΡΓΟΣ Β΄, παρτιτούρα μέ μαθήματα τοῦ Ἰωάσαφ Διδασκάλου τοῦ Διονυσιάτη, τής Πανεπιστημιακῆς Βυζαντινῆς Χορωδίας τής Θεσσαλονίκης, ἀπό τόν Ἀ.Ε. Ἀλυγιζάκη, Θεσσαλονίκη 1997.

Δ. ΔΙΣΚΟΙ ΑΚΤΙΝΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΟΡΩΔΙΑ, «Ἰωάσαφ Διδάσκαλος Διονυσιάτης», Μουσικοὶ Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους, έκδοσις τής Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους καί τής Πανεπιστημιακῆς Βυζαντινῆς Χορωδίας τής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.

